

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

EDITORES

ROSARIO «LVAREZ
FRANCISCO DUBERT GARC A
XULIO SOUSA FERN«NDEZ

DIALECTOLOX A E LÉXICO

COLECCIÓN B A S E

COLECCIÓN B A S E

DIALECTOLOX A E LÉXICO

ROSARIO «LVAREZ
FRANCISCO DUBERT GARC A
XULIO SOUSA FERN«NDEZ

EDITORES

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

SECCIÓN DE LINGUA

DIALECTOLOGÍA E LÉXICO

Dialectoloxía e léxico / Rosario Álvarez, Francisco Dubert García, Xulio Sousa Fernández (editores). — Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega : Instituto da Lingua Galega, 2002. — 429 p. : il. ; 22 cm. — (Colección Base)

DL C-2520-2002. — ISBN 84-95415-66-6

1. Lingua galega-Lexicografía. I. Álvarez, Rosario. II. Dubert García, Francisco. III. Sousa Fernández, Xulio. IV. Consello da Cultura Galega. V. Instituto da Lingua Galega

© CONSELLO DA CULTURA GALEGA
Pazo de Raxoi, 2º andar
Praza do Obradoiro, s/n
15705 Santiago de Compostela
Tel. 981 569 020 Fax 981 588 699
correo@consellodacultura.org

© INSTITUTO DA LINGUA GALEGA
Praza da Universidade, 4
15782 Santiago de Compostela
Tel. 981 563 100 Fax 981 572 770
ilgsec@usc.es

Proxecto gráfico
e deseño de cubertas
MANUEL JANEIRO

ISBN 84-95415-66-6
Depósito legal C-2520-2002.

Imprime
ATV

DIALECTOLOXÍA E LÉXICO

ROSARIO ÁLVAREZ
FRANCISCO DUBERT GARCÍA
XULIO SOUSA FERNÁNDEZ
(editores)

Instituto
da Lingua
Galega

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

SECCIÓN DE LINGUA

ÍNDICE

Limiar	9
<i>Mario Alinei</i> Il ruolo della motivazione nel lessico	15
<i>Mannuel González González</i> A dialectoloxía ó servicio do estudio da estratigrafía do léxico	29
<i>João Saramago</i> Diferenciação lexical interpontual nos territórios galego e português (estudo dialectométrico aplicado a materiais portugueses do <i>ALPI</i> e a materiais galegos do <i>ALGa</i>)	41
<i>Rosario Álvarez Blanco</i> Viño novo en odres vellos: os nomes do millo	69
<i>Ernesto González Seoane</i> Léxico dialectal e estándar literario	95
<i>Ana Isabel Boullón Agrelo</i> Onomástica e dialectoloxía: a propósito de <i>raposo</i> e <i>golpe</i>	115
<i>Gonzalo Navaza</i> Dialectoloxía e toponimia	137
<i>Francisco Fernández Rei</i> Do Ortegal ó Douro e de Fisterra ó Navia e ó Padornelo. Notas sobre léxico moderno da Gallaecia e do seu litoral	147
<i>Francisco Dubert García e Xulio Sousa Fernández</i> Áreas lexicais galegas e portuguesas. A proposta de Cintra aplicada ó galego	193
<i>Aquilino S. Alonso Núñez</i> Contribución ó estudio da fronteira entre os bloques oriental e central no sueste da provincia de Ourense	223
<i>Helena Pousa Ortega</i> Léxico fronteirizo no Baixo Miño: a pesca con barco	245
<i>Xosé-Henrique Costas González</i> Léxico e fronteira no val do río Ellas	279
<i>Mario Romero Triñanes e Larisa Santos Suárez</i> As denominacións dos dedos da man: un estudio motivacional	303

<i>María González González e Begoña Varela Vázquez</i> As denominacións da 'chuvia miúda': variedades diatópicas e lingua literaria	329
<i>Raquel Aira González e Mónica Martínez Baleirón</i> As denominacións dos meses do ano: perspectiva lexicográfica	359
<i>Antón Santamarina</i> Palabras de clausura do <i>Simposio Dialectoloxía e Léxico</i>	383
Índice de palabras	387

LIMIAR

Os artigos reunidos neste volume son as contribucións presentadas como relatorios no *Simposio Dialectoloxía e Léxico* celebrado en Santiago de Compostela, durante a primavera de 2001. Os textos editados son versións ampliadas, revisadas e actualizadas polos seus autores das exposicións orixinais.

O estudio da variación dialectal foi sempre un terreo fértil e de especial interese nas investigacións de lingüística galega. Na última década as investigacións sobre as variantes xeográficas do galego víronse arrequeñadas pola publicación dos tomos do *Atlas Lingüístico Galego (ALGa)* correspondentes á morfoloxía verbal e nominal e á fonética. As distintas propostas de establecemento de áreas dialectais baseáronse ata agora fundamentalmente nos trazos morfolóxicos e fonéticos. O léxico non puido terse en conta para a fixación de variedades porque non se dispoñía de materiais que fornecesen información ordenada e sistematizada sobre todo o territorio lingüístico. Os avances nas investigacións do equipo do *ALGa* dentro do Instituto da Lingua Galega, que precisamente agora está a traballar na elaboración dos volumes do léxico, posibilitarán nun breve prazo ir poñendo remedio a esta situación.

Coa intención de presentar diferentes propostas de traballo xurdidas do estudio do léxico desde unha perspectiva xeográfica e tamén co obxectivo de dar a coñece-las primeiras investigacións sobre dialectoloxía lexical elaboradas sobre o material do *ALGa* que nos próximos anos se verá publicado, o comité organizador encargoulles a varios especialistas este conxunto de contribucións nas que se aborda o estudio do léxico a partir distintas perspectivas e con diferentes obxectivos.

Para a edición das conferencias decidimos realizar unha agrupación temática das contribucións. No primeiro bloque xuntámo-las colaboracións nas que se expoñen diferentes modelos de abordaxe e análise dos datos léxicos. Mario Alinei presenta unha defensa do estudio da motivación como disciplina lingüística autónoma. O autor parte de que a maioría das lexicalizacións non son caprichosas e polo tanto a motivación representa un nivel autónomo do léxico e como tal debe constituí-lo obxecto dunha subdisciplina lingüística tamén autónoma. A xustificación da autonomía desta nova disciplina encóntrase no papel fundamental que desempeña esta función na difusión e socialización dun signo lingüístico orixinalmente arbitrario. O profesor italiano propón tamén unha designación para a nova disciplina, a *iconomástica*, por parecerlle que o termo *iconimo* resulta moito menos ambiguo

có tradicional *motivación*. Despois de argumentar sobre a necesidade da nova disciplina, trata de limita-lo seu alcance establecendo as diferencias necesarias entre motivación e outros tres termos que adoitan empregarse inadecuadamente como sinónimos: significado, étimo e nome. Como colofón preséntanos dúas breves ilustracións do estudio de dous ámbitos motivacionais: o campo da agricultura e da tecnoloxía antiga e o campo da motivación máxico relixiosa. Na contribución de Manuel González ofrécese unha reflexión sobre a necesidade de combina-la análise en horizontal dos atlas cunha perspectiva en profundidade para obter unha máis completa interpretación dos datos dialectais. A rama da xeografía lingüística que axuda na distinción das capas sucesivas de palabras que coexisten nun espacio, na definición das súas relacións e na reconstrucción da súa xénese é a estratigrafía lingüística. Esta subdisciplina non se nutre só da información espacial, senón que se vale tamén dos datos fornecidos pola onomástica, a documentación histórica e outras fontes complementarias. Os dous exemplos con que se ilustra cómo a análise estratigráfica axuda a coñecer-las vicisitudes experimentadas por unha palabra son os de *lums* no territorio románico e o das denominacións galegas da *píntega*. O exame da distribución dos distintos tipos de denominacións e a información tirada de fontes históricas e culturais permítenlle ó estudioso traza-los estratos que se superpuxeron ó longo da historia. No traballo do investigador do Centro de Lingüística da Universidade de Lisboa João Saramago expóñense os resultados da aplicación do método dialectométrico ó estudio das diferencias léxicas entre galego e portugués. Na primeira parte desta contribución faise unha detallada exposición da metodoloxía empregada pola dialectometría para o estudio da relación lingüística existente entre os puntos dun territorio lingüístico. A segunda parte está dedicada á análise da diferenza lexical entre galego e portugués sobre os datos das respostas a 45 preguntas dos cuestionarios do *ALGa*, para o territorio galego, e do *ALPI*, para o territorio portugués. Os resultados deste estudio sérvenlle ó autor para destaca-la afinidade entre o territorio galego e o noroeste de Portugal, e a coincidencia entre os accidentes xeográficos e as liñas de divisións políticas con áreas interpuntuais de maior variación lexical.

Os dous artigos que constitúen o segundo grupo abordan o estudio do léxico en relación con outros dominios, neste caso a historia cultural e o estándar literario. Rosario Álvarez indaga a historia da introducción do cultivo do millo en Galicia para intentar avalia-la capacidade da lingua para darlle nome ó novo cereal e tamén para buscar unha explicación á distribución que presentan as denominacións ligadas a el. Como xa deixa avanzado no título do artigo, a lingua resolve a denominación da nova planta e das súas partes acudindo a voces que xa daban nome a conceptos semellantes ou

ben activando recursos metafóricos. Respecto da distribución territorial das denominacións, a autora destaca que o reparto en tres grandes áreas (*millō*, *maíz* e *maínzō*) encontra a súa xustificación na orixe da introducción e no avance da extensión do cultivo do cereal. As distintas cartas de representación dos nomes para as partes da planta evidencian unha maior variación léxica nos lugares en que o cultivo foi máis temperán e tivo máis éxito. Ernesto González estudia a repercusión do emprego literario de voces con exigua presenza dialectal. Despois de facer unha introdución sobre a relación entre a diversidade dialectal e a constitución da variedade estándar, analiza a extensión dialectal, o inicio do emprego literario e a difusión posterior na lingua escrita de catorce voces. O estudioso repara en tres aspectos relacionados coa difusión destas formas: a desdialectalización, a perda de conciencia de seren voces dialectalmente marcadas, a evolución semántica destas palabras, é dicir, a tendencia a gañaren valores máis abstractos cós iniciais, e finalmente o que o autor chama a literaturización, a conversión das voces en formas marcadas e propias do rexistro literario.

No terceiro conxunto agrupámo-los estudos que conxugan a análise dos datos da dialectoloxía léxica cos dos estudos onomásticos. Ana Isabel Boullón demostra como a onomástica pode contribuír ó estudio histórico do léxico e á interpretación da súa distribución xeográfica. Os datos onomásticos supoñen a achega máis importante para coñecer as linguas faladas no territorio antes da chegada do latín. A autora ilustra o aproveitamento do material lexicográfico e onomástico empregando os ítems léxicos *golpe* e *raposo*. Estas voces comúns convertéronse en sobrenomes e de aquí pasaron a ser apelidos, ademais deixaron descendentes na toponimia. A autora compara a cartografía do léxico vivo, dos resultados toponímicos e dos antroponímicos na idade media e na actualidade. Unha vez que traza a área orixinal de extensión destas formas e as posibles vías de penetración en Galicia da variante que considera innovadora (*raposo*), conclúe que a forma antiga foi o derivado de VULPES e que *raposa* posiblemente entrou a través do camiño de Santiago. Gonzalo Navaza expón unha serie de consideracións xerais sobre as relacións entre toponimia e dialectoloxía co fin de destaca-la utilidade da toponimia para dar conta de vestixios de épocas pasadas e tamén das limitacións dos datos toponímicos para os estudos de léxico dialectal. Como ilustración ofrece unha mostra do rendemento que dos datos toponímicos se pode tirar no estudio da distribución dalgúns fenómenos, fonéticos, morfolóxicos e léxicos no oriente da provincia de Ourense.

A continuación preséntanse dous traballos que abordan o estudio da variación léxica en galego en comparación con outros dominios lingüísticos. Francisco Fernández Rei presenta unha aproximación ó estudio da repartición léxica na Gallaecia costeira e na interior. Despois de facer unhas breves

referencias á continuidade e discontinuidade entre as linguas románicas a partir do ámbito xeral do dominio románico e do máis específico dos dominios galego e asturiano, estudia a denominación de varios conceptos tendo en conta non só os datos dialectais, senón tamén as atestacións literarias e o tratamento que reciben nas obras lexicográficas. Francisco Dubert e Xulio Sousa retoman a proposta de establecemento de áreas lexicais no territorio portugués realizada por Lindley Cintra no seu traballo de 1962 e avalían a súa aplicación para o territorio lingüístico galego. O estudio da distribución das formas galegas correspondentes ós oito conceptos seleccionados polo lingüista portugués permítelles concluír que aínda que se decobre unha continuidade no reparto lexical entre as áreas do sur de Galicia e o norte de Portugal, non é posible establecer áreas lexicais galegas a partir dos ítems utilizados. En galego rexístrase unha maior diversidade nas denominacións e só na zona nororiental se detectan coincidencias no reparto areal das distintas formas analizadas.

No seguinte conxunto de construcións analízase a variación en áreas fronteirizas. Aquilino Alonso procura no seu traballo trazar con máis detalle a fronteira dos bloques central e oriental do sueste da provincia de Ourense. A análise da información recollida en lugares desta área permítelle describir con precisión a situación dos límites destes falares e facer unha corrección da extensión dos bloques dialectais central e oriental. O autor destaca que non se percibe unha total coincidencia entre o trazado das isoglosas léxicas e as que marcan a fronteira de fenómenos fonéticos e morfolóxicos. Na contribución de Helena Pousa abórdase o estudio do campo léxico da pesca con rede no río Miño nas marxes galega e portuguesa. A análise da vitalidade do léxico e da súa distribución sérvenlle á investigadora para destaca-la coincidencia que se dá na maior parte das denominacións e tamén para recoñecer-las correspondencias cos resultados doutras zonas pesqueiras da península. Henrique Costas ocúpase da distribución léxica no Val do río Ellas e nas áreas lingüísticas portuguesa e castelá lindeiras. O resultado da análise dos datos léxicos referentes a vinte e seis conceptos lévano a subliñar-la forte conexión coas falas galegas e a sorprendente diversidade interna da variedade falada nesta zona.

As últimas colaboracións son o resultado de tres investigacións realizadas sobre os materiais léxicos inéditos do *ALGa*. Mario Romero e Larisa Santos estudian as denominacións dos dedos da man desde a perspectiva da motivación. O repaso minucioso das formas recollidas para cada un dos dedos condúceos a sinala-los tres trazos semánticos principais que orixinaron as denominacións: o tamaño, a orde e o uso. Begoña Varela e María González dedican o seu traballo ó estudio etimolóxico e motivacional das denominacións da ‘chuvia miúda’ en galego. Ademais dun exposición detallada da dis-

tribución dialectal e das posibles motivacións, ofrécese unha análise comparativa das formas rexistradas no *ALGa* e nos textos literarios modernos. No artigo de Mónica Martínez e Raquel Aira acométese o exame dos nomes populares de seis meses do ano. As autoras investigan as motivacións e a orixe das denominacións a partir dos datos dialectais e do tratamento que as formas reciben nas obras lexicográficas. Destacan nas conclusións que as formas xulianas son as máis antigas e as máis extendidas e que as denominacións populares son posteriores e naceron por extensión de festividade e celebracións festivas ou laborais de relevancia.

O volume péchase coas reflexións feitas ó redor da vixencia dos estudos de dialectoloxía polo director do Instituto da Lingua Galega, Antón Santamarina Fernández, no acto de clausura do *Símpoio*.

IL RUOLO DELLA MOTIVAZIONE NEL LESSICO

Mario Alinei

Universidade de Utrecht

Ringrazio gli amici e colleghi di Compostela che mi hanno invitato a questo congresso. Mi propongo di riassumere, in questa occasione, i risultati della mia ricerca sulla motivazione lessicale, mettendo questa volta in primo piano gli aspetti teorici.

1. CHE COSA È LA MOTIVAZIONE LESSICALE?

Vorrei anzitutto cominciare con una domanda preliminare: che cosa è, esattamente, la motivazione? Per dare una risposta più chiara e più concreta possibile a questa domanda vorrei partire da un esempio vicino a noi. Prendiamo in considerazione l'oggetto che io porto sul naso, e che in italiano si chiama *occhiali*. Perché gli Italiani chiamano così questo oggetto? Una risposta basata sul senso comune è abbastanza evidente: c'è un chiaro rapporto fra l'oggetto e gli 'occhi'. Ma possiamo cercare di precisare meglio, a livello teorico, il valore di questa risposta. Se io cerco la definizione di *occhiali* in un dizionario monolingue dell'italiano, o ne formulo una io, arriverò certamente a qualcosa come: "strumento che serve a migliorare la vista, composto di due lenti di cristallo che si pongono davanti agli occhi, mediante una montatura che poggia sul naso e si aggancia alle orecchie".

Se ora riprendiamo il rapporto fra la parola *occhiali* e *occhi*, ci rendiamo conto che gli Italiani per designare gli occhiali hanno scelto questo tratto componente della definizione concettuale degli 'occhiali', e non un altro. In altre parole, la motivazione del nome degli 'occhiali' in italiano è *occhi*.

Facciamo ora un passo avanti: confrontiamo il nome italiano degli 'occhiali' con quello di altre lingue europee. Cosa troviamo? Anche Portoghesi, Russi e Turchi hanno scelto gli 'occhi' come motivazione del nome degli 'occhiali', perché li hanno chiamati, rispettivamente, *óculos*, *oëki*, *gözlük* [közlyük]. Più precisamente, in portoghese è stata adottata la forma dotta, latina, del nome degli occhi, mentre in russo e in turco al nome normale degli 'occhi' è stato aggiunto, come in italiano, un suffisso, con il senso quindi di 'qualcosa che serve agli occhi'. Tedesco e nederlandese, invece, hanno scelto rispettivamente *Brille* e *bril*, cioè il nome del cristallo con cui si costruivano le antiche lenti, il berillio. L'inglese parlato ha scelto qualcosa di simile, cioè *glasses* 'vetri'; mentre in ungherese e in finlandese, il nome è, rispettivamente, *szemüveg* e *silmäläsit*, cioè 'vetri per occhi'. In gallego *lentes* ed

in spagnolo *lentes* e *gafas*, infine, significano, rispettivamente, le 'lenti' o i 'ganci' della montatura per appendere gli occhiali alle orecchie.

Se ora consideriamo da un lato la definizione del significato del nome degli occhiali, così come l'abbiamo vista sopra, e dall'altro le diverse scelte motivazionali operate nelle diverse lingue illustrate, notiamo tre cose molto importanti: (1) primo, tutte queste motivazioni sono state scelte all'interno della definizione concettuale dell'oggetto: 'occhi', 'lenti', 'vetri', 'cristallo', 'ganci' fanno tutte parte della definizione del significato; possiamo quindi chiamarla motivazione *concettuale*; (2) secondo, all'interno della definizione, la scelta di queste motivazioni è naturalmente arbitraria: non c'è nessuna ragione per preferire l'una all'altra; e (3) terzo, tutte queste motivazioni rappresentano il significato in modo abbreviato, e quindi sono, per usare il termine dello psicologo russo Vygotsky, una 'scorciatoia' del significato esteso.

Possiamo quindi raggiungere una prima conclusione: la motivazione è una scorciatoia, una forma abbreviata del significato, che viene di solito scelta, arbitrariamente, fra i tratti lessicali che compongono la definizione del significato, e che per questo può essere chiamata *concettuale*.

Ho aggiunto 'di solito'. Perché? Perché la ricerca semantica tradizionale, sia pure superficialmente, ha individuato tre altre possibilità di lessicalizzare un significato. Vediamole brevemente tutte e tre.

La prima è quella tradizionalmente detta *metaforica*, e la possiamo osservare anche senza abbandonare l'esempio degli occhiali, se prendiamo in considerazione il nome degli occhiali in francese, *lunettes*. In questa parola, la motivazione prescelta per designare gli occhiali fa, sì, parte della definizione del significato, ma solo in modo indiretto. Sono state infatti scelte come punto di riferimento le due lenti, di cui è stata sottolineata la rotondità, e questa poi è stata paragonata a due piccole lune o *lunettes*. Non abbiamo quindi una motivazione sostanzialmente diversa da quella *concettuale*, ma solo un suo sottotipo, che potremmo definire *associativo* o *metaforico*.

La seconda è quella detta *onomatopeica*, molto rara nel lessico, mediante la quale si mira ad imitare il suono prodotto dal referente, come per esempio quando si parla del *ticchettio* o del *tic tac* di un orologio. Anche questi nomi onomatopeici, tuttavia, nella nostra visione non rappresentano qualcosa di diverso dalla motivazione concettuale, ma ne formano un altro sottotipo, in quanto anche il suono caratteristico non è altro che uno dei tratti componenti della definizione del significato. In una definizione concettuale dell'orologio, per esempio, certamente dovremmo esplicitare che si tratta di uno strumento che produce un suono particolare, simile a *tic tic* o *tic tac*.

La terza possibilità è quella delle motivazioni che vengono chiamate *espressive*, tipiche di parole come *mamma*, *pappa*, *nanna*, *tata*, *cacca*, *pipì*, e simili. Questo tipo di motivazione, anch'esso molto raro nel lessico, non è stato

ancora oggetto di studi approfonditi. Tuttavia, come è stato già suggerito, queste parole hanno, in ultima analisi, un carattere fonosimbolico, e quindi possono essere considerate anch'esse parte di una rappresentazione dell'oggetto, sia pure a livello inconscio, e per alcuni studiosi in senso freudiano.

Per concludere, qualunque lessicalizzazione in una lingua avviene con la scelta obbligatoria di una motivazione, che ha sempre le seguenti caratteristiche: (1) è sempre una forma abbreviata del significato; (2) è arbitraria; (3) si basa (A) nella stragrande maggioranza dei casi (che comprende quelli metaforici e onomatopeici) su un tratto componente della definizione concettuale del significato, e (B) in una limitatissima serie di nomi su una sua rappresentazione a livello fonosimbolico e inconscio.

2. LA MOTIVAZIONE COME LIVELLO LINGUISTICO AUTONOMO

Dalla conclusione che ogni lessicalizzazione in origine è sempre motivata, possiamo poi ricavare un importante corollario: la motivazione rappresenta un livello del tutto autonomo del lessico, e quindi del linguaggio, e come tale deve quindi costituire l'oggetto di una sottodisciplina linguistica anch'essa autonoma.

Sul piano delle applicazioni pratiche, questa autonomia della motivazione era stata già dimostrata in modo sufficiente da parte di chi parla con l'introduzione della cartografia detta motivazionale nell'ambito dell' *Atlas Linguarum Europae*, cartografia che è stata poi continuata con successo anche nell'*AlfiR* e in altre ricerche indipendenti. La cartografia lessicale tradizionale, infatti, prevedeva solo due tipi: quella *onomasiologica*, che parte dalla nozione e cartografa l'etimo dei nomi, e quella *semasiologica*, molto meno praticata della prima, che parte invece dall'etimo e cartografa i significati. Come sappiamo, la cartografia motivazionale, pur partendo anch'essa dall'etimo dei nomi, cartografa esclusivamente la motivazione. D'altra parte, come è noto, esiste anche una cartografia fonetica, una fonologica, una morfologica e una sintattica; ciò che basta a indicare che la motivazione ha lo stesso status formale delle principali suddivisioni della linguistica, e che il suo studio merita quindi di essere identificato come tale, e di diventare una specializzazione linguistica autonoma.

Dobbiamo ora cercare di giustificare l'autonomia della motivazione e del suo studio anche sul piano teorico.

3. MOTIVAZIONE: UNA NOZIONE TEORICA TRASCURATA

Sul piano teorico, tuttavia, la motivazione è stata del tutto trascurata, se non è addirittura caduta nell'oblio. Non la si trova menzionata, per esempio, in nessuno dei numerosi dizionari ed enciclopedie linguistiche pubblicati recentemente sia in Europa che in America. Eppure essa fu ben presto individuata come una componente importante dell'analisi etimologica, e come tale fu posta alla base di una distinzione non trascurabile, e tuttora corrente, fra lessemi trasparenti e lessemi opachi.

La ragione di questa indifferenza teorica nei riguardi della motivazione sta forse nel fatto che la sua funzione, come cercherò di mostrare fra poco, non si lascia individuare nell'ambito della linguistica e delle sue sottodiscipline, ma solo in quello della semiotica, cioè della teoria del segno.

3.1. *La motivazione nella teoria di De Saussure*

De Saussure, il codificatore del principio dell'arbitrarietà del segno, non affrontò direttamente il problema della motivazione, ma si limitò ad osservare, sulla base appunto della distinzione fra lessemi opachi e lessemi trasparenti, l'esistenza di ciò che lui chiamò la 'motivazione relativa', presente in maggiore o minore misura in tutte le lingue, e in aperto contrasto con la fondamentale proprietà del segno linguistico, l'arbitrarietà. L'esistenza di tale 'motivazione relativa' indusse Saussure ad introdurre il concetto parallelo e contrario di 'arbitrarietà relativa', concetto che però nella sua filosofia della lingua rischiava di inficiare il principio generale dell'arbitrarietà assoluta, e sboccava quindi in una contraddizione: se il segno linguistico è arbitrario, perché e come può essere anche motivato? Saussure cercò di risolvere questa contraddizione interpretando la motivazione come qualcosa che mirava ad attenuare il caos dell'arbitrario assoluto. Sia questa ipotesi di Saussure, sia le interminabili discussioni che si sono susseguite su questo punto si sono quindi basate sull'osservazione di uno stato di fatto, paragonabile all'osservazione del moto apparente del sole, che non indagava sulle cause profonde del fenomeno. Il grande merito di De Saussure resta quello di aver dimostrato che il segno linguistico è arbitrario, con il suo famoso studio del segno dal punto di vista sincronico e funzionale. Questa conclusione resta a mio avviso irrefutabile, anche dal punto di vista della motivazione. Lo dimostrano due cose: l'osservazione elementare della coesistenza di migliaia di lingue radicalmente diverse, e l'esperienza quotidiana di qualunque parlante. Nessuno di noi ha bisogno di sapere quale è la motivazione delle parole che usiamo. Nelle due funzioni principali del segno linguistico, che sono la strutturazione conoscitiva del reale e la comunicazione, la motivazione si rivela tendenzialmente inutile.

3.2. La questione fondamentale: perché esiste la motivazione?

Se, tuttavia, la motivazione non serve né nella classificazione né nella comunicazione, la domanda che occorre farci allora è un'altra: perché essa esiste? È a questa domanda che a mio avviso Saussure e i suoi studiosi non hanno mai risposto. Il problema è che per rispondere a questa domanda occorre rifarsi ad alcune nozioni di semiotica, che non sono state approfondite dalla ricerca. Ricordiamo anzitutto ciò che gli studiosi di semiotica hanno già ben visto, e cioè che la condizione *sine qua non* per l'esistenza di un segno, di qualunque tipo, è la sua notorietà nell'ambiente che lo adotta. Se due persone volessero creare un codice segreto per comunicare in pubblico senza essere capiti, dovrebbero accordarci preventivamente sul codice stesso. In altre parole, gli utenti di un codice, siano essi due individui o duecento milioni, debbono conoscere, preventivamente, la chiave del codice. La ricerca semiotica ha poi anche compreso che se il codice e i suoi segni devono essere noti agli utenti prima di essere usati, allora essi hanno anche bisogno di una pubblicità preventiva. Ora, il punto fondamentale che i semiologi non hanno approfondito è che esistono almeno tre modi di pubblicizzare un sistema di segni, molto diversi fra loro: (I) Il primo modo di pubblicizzare il codice segnico, molto importante per una comunità perché è quello che avviene nell'ambito dei sistemi metrici e di quelli monetari, è mediante il suo deposito istituzionale e la sua registrazione ufficiale, sancita e garantita dalla legge e dalle autorità. È così che noi creiamo e usiamo le nostre unità di misura e il nostro denaro. (II) Un secondo modo di pubblicizzare il segno, che potremmo definire privato, in opposizione al precedente che è pubblico, è quello che si effettua per esempio per diffondere il *nome* o il *logos* di un prodotto commerciale, e che viene realizzato mediante la pubblicità commerciale vera e propria. (III) Il terzo modo di pubblicizzare un segno, che avviene solo in ambito linguistico, è quello che viene realizzato con un espediente tanto geniale quanto semplice, che consiste nella riutilizzazione o riciclaggio di segni già noti —perché preesistenti—, adottati per designare il nuovo referente. Questa procedura di riciclaggio non ha bisogno né dell'autorità pubblica, né della pubblicità commerciale, né dello Stato né del Mercato, ma ricorre semplicemente alle risorse senza fine del patrimonio linguistico stesso, in quanto proprietà collettiva della comunità dei parlanti. Una lingua è infatti un patrimonio collettivo, comunitario, a cui tutti possono attingere senza alcuna limitazione, e che ognuno di noi può usare e incrementare a seconda delle proprie capacità.

3.3. Arbitrarietà e motivazione: il paradosso linguistico

Emerge allora l'aspetto paradossale della motivazione: essa nasce proprio perché il segno linguistico è nella sua essenza arbitrario, e quindi ha bisogno

di essere reso noto prima di essere usato. Ecco perché, pur essendo irrefutabile che il segno linguistico è arbitrario, esso è anche necessariamente motivato. Il segno linguistico arbitrario viene motivato solo perché in questo modo esso diventa immediatamente noto, e non ha quindi più bisogno di passare attraverso altre procedure pubblicitarie. La motivazione non è quindi un aspetto della natura del segno, ma è un semplice espediente con il quale il segno arbitrario può essere appreso immediatamente da tutti.

3.4. *Scomparsa della motivazione dopo l'assolvimento della sua funzione*

A questo punto diventa immediatamente comprensibile perché la motivazione, subito dopo aver svolto la propria funzione pubblicitaria, possa passare in secondo piano e addirittura scomparire. Ovviamente, questo processo di perdita della motivazione non è obbligatorio, ma è legato a circostanze storiche, in particolare a mutamenti fonetici e/o culturali, ed è quello che genera la distinzione tradizionale fra lessemi opachi e lessemi trasparenti, e quella di Saussure fra arbitrarietà assoluta e relativa, e fra lingue tendenzialmente opache e tendenzialmente trasparenti.

4. UN NUOVO TERMINE PER LA MOTIVAZIONE E IL SUO STUDIO:

ICONIMO, ICONIMIA, ICONOMASTICA

Fino ad ora, ho usato il termine tradizionale di *motivazione*. Questo, tuttavia, si presta poco a designare l'oggetto di una disciplina linguistica autonoma. Anzitutto, è un termine troppo carico di altri sensi. In secondo luogo, non può fungere da base per i necessari neologismi che nello studio sistematico della motivazione possano designare i vari aspetti del fenomeno e del suo stesso studio. Come chiamare, per esempio, lo studio della motivazione, o l'insieme delle motivazioni di un lessico? Se creassimo *motivologia* ci baseremmo su *motivo*, un termine ancora più ambiguo di *motivazione*, e usato fra l'altro anche in altre discipline umanistiche. Il termine scientifico che io ho proposto, e che naturalmente può essere sostituito con uno migliore, è *iconimo*, che è una combinazione aplogica di *icona* e *-onimo* 'nome', cioè 'nome-*icona*', 'nome motivante'. Sulla sua base si potrebbe coniare *iconimia* e *iconimico* per designare lo studio e gli aspetti della motivazione e *iconomastica* per l'insieme degli iconimi, oltre che per il suo studio. Di qui in poi userò, accanto a *motivazione*, anche questi nuovi termini.

5. CONFUSIONI FREQUENTI

Dopo aver precisato gli argomenti teorici che permettono di definire la motivazione o iconimo come livello autonomo del linguaggio, è forse utile

richiamare l'attenzione sul rischio di confonderlo, in certi casi, con altre componenti o con altri aspetti del segno linguistico.

5.1. Motivazione e significato

Una confusione frequente è quella che si può fare fra motivazione e significato, a causa dello stretto rapporto fra motivazione e rappresentazione concettuale del referente, di cui abbiamo parlato all'inizio. Questo avviene spesso non solo nel linguaggio comune ma anche nelle discussioni teoriche. Nella manualistica per esempio, quando si parla della nozione del 'calco' si suole parlarne come di 'calco semantico', come se il calco fosse una traduzione del significato. Il calco, invece, è una nozione tipicamente motivazionale, che non traduce il significato bensì la motivazione: il gallego *rañaceos*, il portoghese *arranbacéus*, lo spagnolo *rascacielos*, l'italiano *grattacielo*, il tedesco e nederlandese *Wolkenkrabber*, ecc. non traducono il 'significato' dell'inglese *skyscraper* cioè 'edificio molto sviluppato in altezza'. Ne traducono invece l'iconimo, che è composto dei due elementi 'grattare' e 'cielo'.

In molte lessicalizzazioni moderne la vicinanza fra iconimo e significato è ancora più evidente. Per esempio sia l'italiano *lavastoviglie* che l'inglese *dishwasher* sono motivati dal verbo 'lavare' e dall'oggetto del lavaggio, le *stoviglie* in italiano, e *dish* 'piatti' in inglese. In ambedue le lingue l'iconimo consiste dunque di due componenti della definizione concettuale, ciò che aumenta ancora di più la vicinanza della motivazione con il significato. Chi domandasse quindi 'che cosa significa *lavastoviglie*' farebbe una domanda curiosa, perché motivazione e significato tendono qui a coincidere. Da questa circostanza nasce la confusione.

In termini più generali, non esiterei a dire che la confusione teorica fra motivazione e significato ha conseguenze importanti, perché non poco di quello che nella letteratura e nella manualistica viene trattato nel capitolo della semantica riguarda in realtà la motivazione. Così come la motivazione non coincide con la morfologia, la semantica e la motivazione si toccano ma non coincidono: significato e motivazione sono due cose assolutamente diverse. E il capitolo della teoria motivazionale è destinato a crescere molto nel futuro, a spese di quello della semantica, ma anche a suo vantaggio, perché molti aspetti della problematica semantica diventano più chiari, se vengono rigorosamente distinti da quelli della motivazione.

5.2. Motivazione ed etimo

Se la distinzione fra *motivazione* e *significato* richiede un minimo di analisi, per distinguere fra *iconimo* ed *etimo* è sufficiente ricordare che nella ricerca etimologica si può raggiungere l'etimo, senza raggiungere per questo una motivazione. Se per es. dall'italiano *cinque* o dal gallego, portoghese e spagno-

lo *cinco* risalgo al lat. *quinque*, con questa operazione raggiungo l'etimo ma non la motivazione.

5.3. Motivazione e nome

L'ultima distinzione precisa va fatta fra *motivazione* e *nome*. Ed è di fondamentale importanza a causa del rapporto strettissimo, di quasi identità, che vige fra i due. Questo rapporto deriva dalla stessa definizione di motivazione come lessema riciclato. Punto di partenza della motivazione è infatti sempre un vecchio nome, scelto per motivare il nuovo referente. Punto di arrivo della motivazione è sempre il nuovo nome del referente. La motivazione è quindi un nome che si trasforma in un altro nome, pur restando identico a sé stesso. La differenza fra nome e motivazione sta solo nella loro diversa funzione: il vecchio nome e il nuovo nome hanno la consueta funzione classificatoria e comunicativa del segno linguistico. La motivazione sta a metà strada fra i due: ha solo una funzione pubblicitaria, intermedia e transitoria: è un'etichetta già nota al pubblico che viene ora adoperata per pubblicizzare un nuovo referente, è un nome che perde il proprio referente per acquistarne un altro.

Di qui un corollario importante: una motivazione si realizza sempre con un nuovo nome, mentre non ogni vecchio nome si trasforma necessariamente in una motivazione. In altre parole, solo una parte del lessico di una lingua viene riutilizzata per formare nuovi lessemi, e quindi solo una parte del lessico ha una storia motivazionale o iconomastica. Vedremo come questo punto è importante per la lessicologia motivazionale.

6. L'ASPETTO SOCIALE DELLA MOTIVAZIONE

Ritorniamo ora alla scelta della motivazione. Abbiamo visto che la scelta della motivazione avviene attraverso il riciclaggio di lessemi preesistenti. Occorre ora precisare un'altra condizione per questa scelta: soprattutto quando la motivazione è di tipo associativo, e non puramente concettuale, non basta che i lessemi prescelti come motivazione siano semplicemente già esistenti; i lessemi devono essere anche particolarmente popolari o prestigiosi. Due recenti esempi italiani di lessicalizzazione ci permetteranno di toccare con mano questa importante precisazione. Consideriamo le nuove espressioni *fare marcia indietro* e *partire in quarta*. Sono espressioni prese in prestito dalla terminologia automobilistica, e sono state estese a designare modalità generali del comportamento umano. *Fare marcia indietro* equivale infatti a 'tornare indietro, sui propri passi', *partire in quarta* significa 'iniziare qualcosa con grande impeto'. Se ne potrebbero aggiungere altre dello stesso tipo, come per es. *essere su* o *essere giù di giri*, *rimettersi in carreggiata* e simili. È del

tutto evidente che queste espressioni non sono state scelte a caso, ma per la particolare posizione di prestigio che l'esperienza dell'automobile riveste nella vita comunitaria e in quella individuale del nostro tempo. Esattamente lo stesso si potrebbe dire per i termini calcistici o sportivi che sono entrati nel linguaggio comune, come *giocare a tutto campo*, *entrare in gioco*, *giocare in casa*, *fare autogol*, *scendere in campo o in pista*, *percorso in salita*, *ai nastri di partenza* e simili. Anche qui, è la centralità del calcio e dello sport nella vita sociale che ha determinato la scelta dell'iconimo, e non il semplice fatto che questi termini siano esistenti.

7. MOTIVAZIONE E CAMPO MOTIVAZIONALE

Ora, la popolarità o il prestigio ricercati nella scelta dell'iconimo non coinvolgono una singola parola, ma un intero campo semantico. Come abbiamo visto, sono le intere terminologie automobilistica e sportiva che entrano in gioco nella creazione di nuove motivazioni per il comportamento umano. Dobbiamo quindi postulare l'esistenza di un 'campo motivazionale' o 'campo iconimico', che avrà un ruolo fondamentale nell'ambito della scelta delle motivazioni, soprattutto quando queste sono associative. Inoltre, sulla base di questa conclusione, possiamo anche individuare due importanti aspetti del campo motivazionale: la sua produttività e la sua storicità.

8. PRODUTTIVITÀ E STORICITÀ DEL CAMPO MOTIVAZIONALE

È infatti evidente che un tipo di motivazione, a seconda della popolarità e del prestigio del suo campo, sarà più o meno produttivo. E quindi potremo parlare della produttività di una motivazione così come parliamo della produttività di un suffisso. Le terminologie dell'automobile, dello sport, della tecnologia, della medicina, della legge ed altre simili rappresentano oggi campi iconomastici particolarmente produttivi.

Inoltre, poiché la popolarità e il prestigio di un campo semantico sono di solito direttamente dipendenti dallo sviluppo culturale e storico di una comunità di parlanti in un dato territorio, è anche evidente che il campo iconomastico avrà una sua storicità, e cioè che la sua importanza si lega di solito a un determinato periodo storico, e varierà col variare dei tempi. Per cui in un certo periodo si sarà ricorso di frequente a motivazioni prese in prestito dall'agricoltura e dalla pastorizia, in un altro dalla religione cristiana, in un altro ancora dalla navigazione, oppure dall'equitazione, e così via.

9. LESSICOLOGIA MOTIVAZIONALE O ICONOMASTICA

Da quanto detto dovrebbe essere ora chiaro che si apre la prospettiva, anche teorica, di istituire una lessicologia motivazionale o iconomastica. Proprio per le osservazioni che abbiamo svolto, tuttavia, questa lessicologia iconomastica avrà diverse limitazioni, rispetto alla lessicologia ordinaria. Come abbiamo visto, ogni motivazione si traduce in un nome, ma non ogni nome viene usato come motivazione. Di conseguenza, non tutto il lessico di una lingua entrerà in una lessicologia iconomastica. Questa è una prima limitazione. Inoltre, in molti casi la motivazione originale è stata oscurata da sviluppi fonetici, e quindi non è più riconoscibile. Questa è una seconda limitazione, che naturalmente è legata ai progressi della ricerca etimologica. Una terza limitazione è quella che abbiamo appena visto: non tutti i campi iconomastici sono egualmente produttivi, e quindi la lessicologia motivazionale dovrà necessariamente concentrarsi su quelli che lo sono in maggior misura.

Nonostante queste limitazioni, tuttavia, la lessicologia iconomastica può strutturarsi esattamente come quella ordinaria, e cioè realizzarsi a livello sincronico o diacronico, monolingue o comparato, in ordine alfabetico o per campi semantici.

Nella mia illustrazione, mi soffermerò brevemente su due soli campi motivazionali: quello delle antiche tecnologie, che si lascia individuare principalmente nel lessico latino, e quello che ho maggiormente approfondito nel corso della mia ricerca, e cioè quello magico-religioso. Questi due campi ci permetteranno di verificare la validità di alcune delle osservazioni teoriche che abbiamo illustrato, e di elaborarne altre.

9.1. Il campo motivazionale della tecnologia antica in latino: agropastorizia, ceramica, tessitura

Nel lessico latino sono stati individuate da molto tempo motivazioni prese in prestito dalla terminologia agricola, da quella pastorale, dalla tessitura, dalla ceramica e da altre tecnologie antiche. Nella tradizione della ricerca classica queste motivazioni sono state utilizzate semplicemente per sottolineare l'importanza degli aspetti rurali e tecnici nella società latina arcaica. Nella nostra prospettiva, invece, esse possono essere rivisitate, sia per mettere in luce gli aspetti teorici già illustrati, sia per trarne importanti conclusioni sul terreno storico.

Ricordo anzitutto brevemente che i quattro campi motivazionali citati, cioè agricolo, pastorale, ceramico e tessile, si possono raggruppare in un unico campo dell'antica tecnologia neolitica. Ecco, in forma sintetica, alcuni fra i principali esempi.

Per l'agricoltura, abbiamo anzitutto *colo*, *colere* 'coltivare', da cui si sviluppano *cultus* e *cultura*, con significati molto più astratti. Abbiamo *putare* 'potare (un albero)', che diventa poi 'pensare', e da cui si sviluppano derivati astratti come *deputare*, *imputare*, *disputare*, *reputare*, *computare* (cfr. it. *contare*) ecc. Abbiamo *lego* e *colligo* 'raccogliere', da cui si sviluppa fra l'altro *religio*. Abbiamo *lira* 'solco dell'aratro', da cui nasce il concetto di *delirare* e *delirium*. Abbiamo *laetus* 'grasso', *laetamen* 'letame', da cui nasce il senso di *laetus* 'felice'. Abbiamo *far* 'farro', da cui nasce il rito matrimoniale della *confarreatio*. Abbiamo *cerno* 'vagliare il grano', e *cribrum* 'crivello', da cui nascono astrazioni come *discerno*, *decretus*, *discretus*, *discrimino*, *concerno*, *secretum*, *certus* ecc.

Per la pastorizia, cito *grex* 'gregge', da cui *congregare*, *segregare*, *disgregare*, *egregius* ecc. E poi *ago* 'spingere l'animale', da cui anzitutto il senso di 'agire' e *actio*, e ancora *agitare*, *agilis*, *ambiguus*, *transigo*, *examen*, *prodigo*, *cogitare* ecc. *Manu suetus* 'abituato alla mano', detto dell'animale domestico, viene poi trasferito agli uomini come *mansuetus*. *Pedica* 'pastoia per impedire i movimenti dell'animale', genera *impedire*, nonché il verbo ricostruito **impedicare* che si continua nel francese *empêcher* 'impedire'.

Per la tessitura, ricordo il passaggio da *linum* 'lino' a una nozione spaziale fondamentale come *linea*. Quello di *texo* 'tessere' a *subtilis* 'sottile', *textus* 'testo', oltre a *contextus*, *praetextus* ecc. E quello di *ordior* 'ordire una trama' a *exordior*, *primordium* ecc.

E infine per la ceramica basti menzionare il passaggio di *finjo* 'plasmare, modellare (ceramica)' ad astrazioni importanti come *figura*, *fictio*, *configurare*, *transfigurare*, *ficticius* ecc.

Dal punto di vista teorico, tutte queste motivazioni di origine tecnologica antica confermano chiaramente il principio della produttività e della storicità: evidentemente, l'agricoltura, la pastorizia, la ceramica, la tessitura, dovevano essere attività di grande prestigio, se tanti dei loro termini hanno potuto acquistare un livello di così grande astrazione e di così grande significato per la società latina. Inoltre, in un mio recente libro sulle origini autoctone delle lingue europee, compreso il latino, pubblicato nel 1996, ho sostenuto la tesi che l'adozione di queste motivazioni tecnologiche si lascia collocare solo in epoca neolitica, quando il lavoro manuale ancora poteva godere del prestigio e della popolarità che traspare in questi passaggi semantici. Nei periodi successivi, che sono le tre età del Rame, del Bronzo e del Ferro, e che vedono l'instaurarsi delle società elitarie socialmente stratificate, il lavoro manuale divenne progressivamente oggetto di disprezzo, e certo non poté assumere un ruolo così importante come motivazione. Di conseguenza, il latino e le altre lingue affini dovevano essere già differenziate dalle altre lingue indoeuropee in epoca neolitica, e in questa epoca dovevano essere già presenti, in

diverse varianti, in tutto il bacino mediterraneo. Non mi soffermo ora su questa tesi rivoluzionaria, che ci porterebbe troppo lontano.

9.2. Il campo motivazionale magico-religioso e la sua stratigrafia diacronica in Europa

Passo ora all'ultimo tema della mia presentazione, che è il campo motivazionale magico-religioso, e che è stato illustrato da me e da altri in diverse carte e commenti dell'ALE e dell'AlIR. Come forse sapete, esso ha un'estensione non solo europea, ma addirittura mondiale.

Questo campo motivazionale è senza dubbio uno dei più produttivi nel lessico di tutte le lingue e di tutti i dialetti europei. Motivazioni magico-religiose sono infatti attestate per designare nomi di animali, di piante, di fenomeni della natura, di malattie, di parenti, e naturalmente di esseri magico-religiosi. In una parola, motivazioni magico-religiose sono state adoperate per designare l'intero universo. Dal punto di vista teorico, questa osservazione conferma, ancora una volta, l'importanza del legame fra produttività motivazionale e prestigio e popolarità di un campo semantico, dato che è evidente che la magia e la religione hanno un ruolo primario nella vita di qualunque comunità, soprattutto antica.

Inoltre, questo campo motivazionale è soprattutto utile per dimostrare l'importanza della storicità e dell'aspetto diacronico della motivazione, in quanto esso si lascia suddividere in tre grandi strati diacronici: quello recente, che a seconda delle aree in Europa può essere cristiano o islamico; quello più antico, ma ancora antropomorfo, pre-cristiano e pre-islamico, e quello che nella mia ricerca ho chiamato totemico, che è probabilmente l'espressione della religione più antica dell'umanità, e le cui rappresentazioni non sono antropomorfe, ma hanno aspetti tipicamente zoomorfici e totemici.

Sarebbe impossibile dare qui un elenco di queste motivazioni, dato che esse sono diverse centinaia, se non migliaia. Per illustrarlo in maniera sintetica, mi limito ad elencare, senza menzionare le forme originali, le principali motivazioni, che ho suddiviso nei tre diversi livelli, seguite dalle diverse categorie di referenti che mostrano tali motivazioni.

Partendo dal livello più recente, che è anche il più frequente, cioè dalle motivazioni di origine cristiana o islamica, abbiamo, rispettivamente, motivazioni basate sui nomi di Dio, della Madonna, del Signore, di Gesù, dei santi, degli angeli, del diavolo, dei preti, dei monaci, delle suore, di figure del Vecchio Testamento, del paradiso, dell'inferno, del purgatorio, della chiesa e di altri istituti cristiani, oppure basate su Allah, Fatima, la moschea ed altri istituti islamici.

Nel livello immediatamente precedente, troviamo motivazioni associate alle diverse figure antropomorfe delle religioni pre-cristiane e pre-islamiche,

sia quelle della mitologia popolare, come la strega, la vecchia, il mago, la fata, l'orco, il folletto, l'elfo, il vampiro, il lupo mannaro, lo gnomo, e così via, sia quelle delle religioni classiche, come Giove, Marte, Mercurio, Venere, Nettuno, Iris, sia infine quelle delle diverse religioni locali, europee e non europee, come Ukko e Tiermes in area uralica, Perun e Perkunas in area balto-slava, Thor e Freya in area germanica, Tängri in area altaica, Laume in area baltica, e così via.

Nel livello più antico, quello totemico, troviamo, naturalmente, a seconda dei referenti, nomi di parenti, o rappresentazioni zoomorfiche dei diversi fenomeni.

Per quanto riguarda gli animali, troviamo queste motivazioni nei nomi europei e non europei della coccinella, della farfalla, del drago volante, della lucciola, della cavalletta, della mantide religiosa e di molti altri insetti; della lumaca; del serpente, della biscia, della lucertola, della rana e del rospo; della lepre, della donnola, del lupo, della volpe, dell'orso, del maiale, della scimmia, dell'elefante, della tigre; di svariati pesci e svariati uccelli.

Per le piante, l'elenco è sterminato: menziono la margherita, il giglio, la rosa selvatica, il rododendro, il cardo, il papavero, *Antirrhinum majus*, *Artemisia Abrotanum*, *Artemisia vulgaris*, *Arum Dracunculus*, *Arum italicum*, *Bellis perennis*, *Bryonia dioica*, *Carlina acaulis*, *Colchicum autumnalis*, *Convallaria majalis*, *Crataegus oxicanthia*, *Cyclamen europaeus*, *Datura stramonium*, *Dipsacus sylvestris*, *Dracaena draco*, *Hyoscyamus niger*, *Hypericum perforatum*, *Ilex aquifolium*, *Lavandula Spica*, *Leucanthemum vulgare*, *Linaria vulgaris*, *Lycopodium clavatum*, *Mercurialis annua*, *Oxalis acetosella*, *Papaver Rhoas*, *Pteris aquilina*, *Pterocarpus draco*, *Ribes rubrum*, *Rubus fruticosus*, *Salvia pratensis*, *Sambucus ebulus*, *Sempervivum tectorum*, *Stachis annua*, *Taraxacum officinalis*, *Verbascum thapsus*, *Verbena officinalis* e molti altre.

Per i fenomeni naturali, ricordo l'arcobaleno, la 'pioggia col sole', la galassia, la luna, il tuono, la folgore, il turbine, la tempesta, la nebbia, la nuvola, la grandine, la scintilla, il mulinello di vento, l'aria calda tremante, il fuoco fatuo, il fuoco di S. Elmo, il mare in tempesta, la valanga, la palude, l'acqua stagnante, la sorgente, il torrente e molti altri.

Per le malattie, sono particolarmente ricchi di motivazioni magico-religiose l'epilessia, il ballo di S. Vito, il fuoco di S. Antonio (herpes), il tarantolismo, l'incubo, le bruciature della pelle, le 'voglie', la verruca, la scrofolo, la granula, il morbillo, il giradito, l'orzaio, l'itterizia, oltre a diverse malattie del bestiame e delle piante, temute dai coltivatori.

10. CONCLUSIONE

Per concludere, spero di essere riuscito a mostrare essenzialmente due cose: la necessità di istituire una nuova disciplina linguistica, basata sullo studio sistematico, teorico e lessicologico, della motivazione o *iconimo*, come elemento autonomo e fondamentale del segno linguistico. E la possibilità di dar vita a una lessicologia motivazionale, con prospettive che mi sembrano degne di considerazione anche sul piano dell'interpretazione storico-culturale dei fatti linguistici.

Vi ringrazio per l'attenzione.

A DIALECTOLOXÍA Ó SERVICIO DO ESTUDIO DA ESTRATIGRAFÍA DO LÉXICO

Manuel González González

Instituto da Lingua Galega. USC

1. INTRODUCCIÓN

1.1. Realidade plurisistemática da lingua

O termo lingua é, coma tantos outros, polisémico; e moitas discusións, mesmo apaixonadas, sobre certos aspectos da lingua carecerían totalmente de sentido se previamente nos parasemos en algo tan simple e tan elemental como é explicitar a que nos estamos referindo cando utilizámo-la voz *lingua*. Unha distinción que cómpre ter sempre perfectamente clara é a existente entre lingua funcional e lingua cultural. A lingua funcional podémola definir como un sistema de signos coñecido polo emisor e o receptor que serve para comunicarse. É, polo tanto, un sistema, unha estrutura en que tódolos elementos manteñen unha serie de relacións de distinto tipo entre si. Pero o concepto de lingua histórica ou lingua cultural, que se asemella moito máis ó que entendemos por lingua na conversa informal non especializada, engloba unha realidade moito máis ampla que pode incluír distintas linguas funcionais. Dentro dunha mesma lingua histórica existen distintos sistemas diacrónicos (non é o mesmo o sistema do galego do séc. XV có do séc. XX), diaatópicos (non é o mesmo o sistema do galego que se fala na Fonsagrada có do galego que se fala en Mazaricos), diastráticos (o subsistema fonolóxico de moitos neofalantes galegos, con exclusivamente cinco fonemas vocálicos, con despalatalización do fonema /j/, etc. dá lugar a unha lingua funcional distinta da dos falantes galegos sen estes trazos), e mesmo diafásicos (eu mesmo utilizo unha lingua funcional distinta agora que me estou dirixindo a vostedes da que utilizo cando me dirixo ós meus pais e fago uso do seseo, do cheísmo, etc., etc.).

A realidade plurisistemática dunha lingua pódese observar tanto no plano fonético (os distintos subsistema de sibilantes, a gheada e as súas consecuencias na rama velar do consonantismo, a metafonía, etc. son fenómenos que repercuten no nivel sistémico da lingua), no morfosintáctico (compárese por exemplo o subsistema cheísta no pronome persoal de segunda persoa, fronte ó teísta e ó distinguidor dunha forma para o complemento directo e outra para o indirecto), e mesmo no léxico semántico (onde non só se detectan diferencias denominativas, como *fungueiro* / *estadullo*, senón tamén diferencias

que responden a unha distinta visión do mundo ou a unha diferente estruturación da realidade, como se pode observar na segmentación das partes do día ou na distribución das comidas do día).

1.2. As linguas como depósito da historia dos pobos

As linguas actuais son o resultado da superposición e do contacto histórico de distintos pobos que falaban linguas distintas. Por exemplo na constitución histórica do galego podemos distinguir, por baixo do latín, un substrato preindoeuropeo e un substrato indoeuropeo; e, por riba do latín, un superestrato xermánico, un superestrato árabe... Todos estes pobos deixaron algunha pegada na lingua actual, por iso falamos de distintas capas ou estratos dentro dunha lingua. Aínda que a maioría dos restos de substrato e superestrato coñecidos na lingua actual pertencen ó léxico, por ser este o ámbito no que é máis fácil identificala orixe, non hai dúbida de que tamén na fonética e na morfosintaxe as linguas de substrato e de superestrato tiveron que deixar tamén as súas pegadas. Moitos trazos (léxico-semánticos, fonéticos ou morfosintácticos) de cada unha destas linguas desapareceron da variante común do galego, onde foron substituídos por outros innovadores que os acabaron relegando, pero quedaron agachados nas falas de certas zonas dialectais ata o día de hoxe. Por iso dicimos que a análise da riqueza dialectal nun determinado momento sincrónico da lingua permítenos descubrir restos de etapas históricas anteriores.

1.3. Tratamento estático / dinámico no estudio do léxico

Tradicionalmente a historia do léxico fíxose desde un punto de vista estático ou, todo o máis, tratando de documentalo primeiro aboamento dunha voz, a través da análise da documentación escrita. Son moi frecuentes as referencias de tipo cronolóxico referidas a unha palabra, indicándonos cando foi documentada por primeira vez ou, no caso daquelas xa desaparecidas, cando se deixou de utilizar, xeralmente nos textos de carácter literario. Pero, raramente se nos dá información sobre os elementos existentes no campo nocional no que se insire, sobre a competencia sinonímica existente, sobre o proceso de expansión, etc. Raramente se lle deu a este estudio un tratamento dinámico, tendo en conta que tanto nas épocas pasadas (para as que dispoñemos ás veces dun amplo material de arquivo) como na época moderna, unha palabra non só naceu, senón que se expandiu, combateu por facerse cun lugar desprazando outras, etc.

As linguas son realidades vivas, nas que as palabras loitan por conseguir un lugar no sistema e un lugar no espacio xeográfico. Cando aparece unha voz nova, sexa esta un préstamo ou unha innovación xerada no interior do propio sistema, a pelexa adoita ser longa e dura, con avances e retrocesos.

Moitas veces ten que atacar sinónimos e eliminalos (ou desprazalos semánticamente). Outras veces non consegue impoñerse e pode vivir marxinalmente durante moito tempo, ou mesmo desaparecer sen deixar rastro nin no léxico literario nin nos dialectos.

1.4. A visión horizontal dos mapas lingüísticos. Necesidade de complementala coa visión en profundidade

Os mapas lingüísticos infórmanos a primeira vista da área ocupada actualmente por unha palabra, e sobre a que ocupan outras utilizadas nun determinado momento sincrónico para designa-lo mesmo concepto ou obxecto. Os mapas lingüísticos non nos ofrecen indicacións completas sobre a profundidade das diversas capas, a súa estrutura interna, a súa conformación, pero o estudo da súa distribución, dos seus afloramentos pode permitírnos tamén ve-la sucesión no tempo. De tódolos xeitos debemos ter presentes que as reconstrucións que nos permiten face-los mapas lingüísticos só son completas no plano horizontal (o do espacio) pero non no vertical (o da duración).

Para estudia-la historia dunha palabra ou dun concepto expresado por diversas palabras cómpre efectuar sondaxes na historia da lingua, e examinar cuestións como as seguintes: cáles foron as formas da palabra ó longo da historia; cá foi a fortuna das outras voces que expresaban o mesmo concepto ou que designaban o mesmo obxecto; durante canto tempo tal palabra, nun lugar ou nunha rexión dados, foi utilizada para representar tal idea.

1.5. A estratigrafía lingüística

Coa finalidade de dar resposta a preguntas deste tipo xurdiu a estratigrafía lingüística como unha rama da xeografía lingüística. A estratigrafía lingüística pretende, a partir dos datos achegados por un mapa lingüístico, *distingui-las capas sucesivas de palabras que coexisten actualmente nun espacio, defini-las súas relacións e reconstruí-la súa xénese.*

Xa Jud, no ano 1907, fala de estratigrafía para referirse ás distintas capas léxicas que observa ó estudia-las denominacións de *scier* 'serrar'. Pouco máis tarde, Dauzat, na súa obra *La géographie linguistique* (Paris, s.d.) volve a utiliza-lo termo nun sentido idéntico ó de Jud. Pero probablemente fose Paul Aebischer, en *Études de stratigraphie linguistique*, quen con maior precisión definiu o concepto e o método da estratigrafía lingüística. Para Aebischer, a estratigrafía non só debe dar conta da sucesión das capas, senón tamén da súa forma, a súa consistencia, a súa idade e a súa duración (ou, se se prefire o seu espesor).

1.6. A neolingüística ou lingüística espacial

Tamén, co establecemento das súas normas areais, a neolingüística ou lingüística espacial tratou de poñer en relación o plano horizontal ou espacial co plano vertical ou cronolóxico. No exame dun mapa lingüístico, e a partir da análise da distribución das formas no espacio, podemos atopar indicios sobre a súa cronoloxía relativa.

A neolingüística, especialmente como a formulou Bartoli, tivo o valor de tratar de establecer uns principios máis ou menos sistemáticos para establece-la maior ou menor antigüidade dunha capa con respecto a outra. Estes principios foron moi criticados porque foron interpretados como leis, e non como tendencias de carácter máis ou menos xeral. Vexamos sinteticamente cales son estas normas areais:

a) Área máis illada. A forma lingüística da área menos exposta á comunicación é a máis antiga:

SARD	IBERIA	GALIA	ITALIA	DACIA
<i>senex</i>	vetulus	vetulus	vetulus	vetulus
<i>ager</i>	campus	campus	campus	campus
<i>magnus</i>	grandis	grandis	grandis	(mare)
<i>cras</i>	mane	mane	mane	mane
<i>cantat</i>	canta(t)	canta(t)	canta(t)	canta(t)
<i>dekem</i>	detfem	detfem	detfem	detfem

b) Áreas laterais. Se áreas periféricas distantes entre si presentan unha forma lingüística e a área central compacta presenta outra, a primeira é a máis antiga:

IBERIA	GALIA	ITALIA	DACIA
<i>fervere</i>	bullire	bullire	<i>fervere</i>
<i>equa</i>	caballa	caballa	<i>equa</i>
<i>magis fortis</i>	plus	plus	<i>magis</i>

c) Área maior. A área maior conserva xeralmente a fase anterior, a non ser que a área menor sexa a máis illada ou sexa a suma de áreas laterais:

IBERIA	GALIA	ITALIA	DACIA
cor	cor	cor	<i>anima</i>
furnus	furnus	furnus	<i>coctorium</i>
somnium	somnium	somnium	<i>visum</i>
mensem	mensem	mensem	<i>luna</i>
frigidum	frigidum	frigidum	<i>recens</i>

d) Área tardía (colonial). A área incorporada máis tarde a unha lingua conserva unha forma máis antiga có centro da mesma lingua. Por ex.: o romanés, última lingua románica en formarse, conserva o tipo latino clásico CEPA > *ceapă*, mentres que o it. ten a forma diminutiva máis recente CEPU-LLA > *cipolla*. O que pretende poñer de manifesto esta norma é que as últi-

mas áreas afastadas incorporadas a unha lingua, seguen dificilmente as innovacións posteriores.

e) Fase desaparecida (fase moribunda). Se de dúas formas unha é rara e limitada a certas frases feitas, e a outra é usual e frecuente, a rara é a máis antiga. En realidade non é unha norma areal, nin é sincrónica, tal como foi formulada por Bartoli. De aí que fose reformulada por Giuliano Bonfante, que a denominou fase “moribunda”. Por ex., en fr. os descendentes de *caput* son máis raros cós de *testa* (pero dise aínda *branler le chef*, ou, en senso metafórico, *chef d'oeuvre*, *chef d'état*...).

1.7. A distribución no espacio debe ser complementada por outros medios

Raramente a información espacial nos ofrece datos suficientes para examina-las vicisitudes experimentadas por unha palabra, de aí que a distribución no espacio deba ser completada con outro tipo de datos, como son os proporcionados pola toponimia e a onomástica en xeral, e sobre todo coa documentación histórica, entendida esta no seu sentido máis amplo: (a) Documentación das formas en cada época histórica para observa-la relación cronolóxica entre elas. Se ben é certo que os datos dos textos tampouco son infalibles, moitas veces permítennos ve-la situación na que viviu unha palabra, en que época coexistiu con outras, e segui-lo proceso da loita pola supervivencia ou mesmo o reparto do territorio, sexa xeográfico ou sexa semántico (cando se produce unha especialización de significado). (b) Documentación da historia dos pobos e da súa cultura, pensamento, institucións, etc. (c) Documentación da historia dos obxectos, da súa forma, da importancia que teñen nun momento determinado...

1.8. Dous exemplos de distinta amplitude xeográfica: luns no territorio románico e píntega no dominio lingüístico galego

De maneira que pretende ser ilustrativa imos examinar, a modo de exemplo, as denominacións románicas para designa-lo primeiro día laborable da semana (*luns*), e os nomes cos que se coñece en galego a *píntega*. Deste xeito teremos ocasión de examina-las denominacións dentro dun dominio amplo, como é a Rumania, e dentro dun dominio lingüístico pequeno, como é o territorio de fala galega.

2. LUNS NA ROMANIA

Os nomes con que se designa o primeiro día da semana nas distintas linguas románicas podémolos clasificar nos seguintes grupos (*vid.* Mapa 1): (a) denominacións con base nos planetas (en cor azul); (b) denominacións de orixe cristiá (en cor vermella); (c) outras denominacións.

Mapa 1: Denominacións con base nos planetas / de orixe cristiá

2.1. Denominacións con base nos planetas

As denominacións con base nos planetas ocupan case toda a Romania, excepto Portugal, unha parte de Galicia, unha pequena zona do Friuli e algúns puntos do Sur de Italia. Parece que este modo de nomea-los días con nomes de planetas é de orixe asirio-babilónica, e que foi introducido en Roma polos astrónomos caldeos. Na Romania van ter continuación basicamente tres tipos que xa existían en latín, pero con vitalidade diversa:

a) *Dies lunis* (lat. DIES LUNAE). É o tipo máis frecuente no lat. vg. Era o máis estendido nas linguas románicas, pero viu reducida a súa área de dúas maneiras: pola perda de espacio en época relativamente tardía ante a expansión innovadora LUNIS DIES; pola expansión da forma elíptica LUNIS, con eliminación de DIES (*vid.* Mapas 2 e 3).

b) *Lunis dies* (lat. LUNAE DIES). Hai quen pensa que esta era a forma máis normal en lat. e que se substituíu por DIES LUNIS no momento en que o protorromance abandonou a construción *xenit. atribut. + subst.* pola de *subst. + xenit. atribut.* Pero isto está en desacordo con datos históricos: as rexións que teñen hoxe LUNIS DIES ou LUNIS tiñan antigamente DIES LUNIS (*vid.* Mapa 4).

Mapa 2: Tipo DIES LUNIS

Mapa 3: Continuadores actuais de DIES LUNIS: cat., occ., fiprov.

No norte de Francia houbo unha progresión de *lundi* a costa de *delun*. A. Henry demostrou que *lundi* vai desprazando *delun* ata a imposición total a finais do XIV. *Lundi* introdúcese primeiro nos documentos de xente de cultura elevada, e *delun* vai quedando relegada ós textos que reflicten un medio cultural máis modesto. ¿Por que esta substitución? Probablemente por influencia francona: o xermánico tiña a mesma orde (cfr. al. *Montag*, *Dienstag*..., onde *-tag* = ‘día’).

Mapa 4: Continuadores de LUNIS DIES: *oil, it.*

Tamén en Italia se produciu unha progresión das formas *lunedì* a costa do tipo *dies lunis*. Rohlfs demostrou que en Italia as rexións que hoxe teñen “*lunedì*” tiñan antigamente o tipo “*dies lunis*”. Isto levou a Nykrog a pensar que en certas zonas italianas a serie orixinal era *lune, marte* e que unha tendencia a prescribi-los nomes en *-di* daría lugar a *lunedì, martedì*, hipótese que facilitaría a explicación da falta de síncope da vocal átona interna en *lunedì*. A aparición destas novas formas deberíase, segundo Rohlfs, á influencia francesa na época de Carlomagno ou no tempo das Cruzadas, e a súa extensión viría a través da lingua escrita e o italiano oficial.

Mapa 5: Continuadores actuais de LUNIS: *rom., occ., its., itm., sardo, esp., gal.*

c) *Lunis*. Trátase dunha forma elíptica de DIES LUNIS, que probablemente se xerou de maneira independente en cada unha das zonas entre os séc. VII e X (*vid.* Mapa 5).

2.2. Denominacións de orixe relixiosa-eclésiástica

A igrexa cristiá quixo borra-los nomes pagáns nas comunidades cristiás. E existe constancia de manifestacións virulentas contra estes nomes de personaxes destacados do mundo eclésiástico. Falastrio (a. 380) manifesta no ano 380: *habenda est haeresis quae dicit nomina dierum Solis, Lunae... Saturni...* En termos semellantes se expresa San Agustín (*Quarta sabbatorum, quarta feria, qui Mercurii dicitur a paganis et a multis Christianis, sed nollemus atque utinam corrigant et non dicant sic...*). E Caesarius, bispo de Arles, quen os cualifica de *sordidissima nomina*, ó tempo que exhorta a evitalos por seren nomes pagáns.

a) Denominacións de orixe cristiá: evolución do proceso. Nos primeiros tempos a igrexa adopta o sistema baseado no *sábado*, tipo πρώτη σαββάτου ‘primeiro (despois) do sábado’, δευτέρα σαββάτου ‘segundo (despois) do sábado’...

No séc. II prodúcese un intento dos grupos cristiáns de independizarse do rito xudeu: abandonan a festa do sábado e celebran o día seguinte coma o día do Señor. Deste xeito vaise constituír un novo sistema: SABBATUS, DIES DOMENICA, SECUNDA SABBATI, TERTIA SABBATI, etc.

Nesta situación prodúcese a irrupción de FERIA, voz que ata o séc. III significaba “día santo”. Os primeiros cristiáns adoptárona para indicar unha festividade (fóra do día dedicado ó Señor) en que non se traballaba. A partir do significado de “festa que non cae en domingo” vai adquiri-lo de “non domingo”, e por conseguinte “día laboral”. Con esta nova acepción de ‘día laboral’ FERIA vai substituír a SABBATI, e vaise crear unha serie: FERIA SECUNDA ou SECUNDA FERIA, FERIA TERTIA... Houbo un intento de impoñer estas formas en toda a cristiandade occidental, pero estes esforzos acabaron nun relativo fracaso, xa que este tipo de denominacións só logrou triunfar permanentemente en Portugal.

b) Outro sistema numerativo de orixe cristiá. Na zona do Friuli e na costa dalmática, quizais promovido pola igrexa oriental, apareceu outro sistema de cómputo dos días con base no *domingo* (en vez do sábado). Así o luns será o PRIMUS DIES (*fri. prindi*) despois do domingo.

c) As formas gregas do sur de Italia. As formas *deftéra, destéra* son continuadoras do gr. δευτέρα ἡμέρα.

d) Distribución das formas de influencia eclésiástica. Hoxe na Rumania só atopamos continuadores destes sistemas de influencia eclésiástica que toman como punto de referencia o día dedicado ó Señor (sexa este o sábado

ou o domingo) no portugués (con algúns restos no galego), nalgunha zona do Friuli e no grego do sur de Italia (*vid.* Mapa 6).

Mapa 6: Denominacións de influencia eclesiástica.

3. UN EXEMPLO GALEGO: A PÍNTEGA

As salamandras ou pínegas son batracios, con cabeza e tronco diferenciados, catro extremidades e rabo longo. A máis coñecida en Galicia é a salamandra común, de cor negra con manchas amarelas ou alaranxadas.

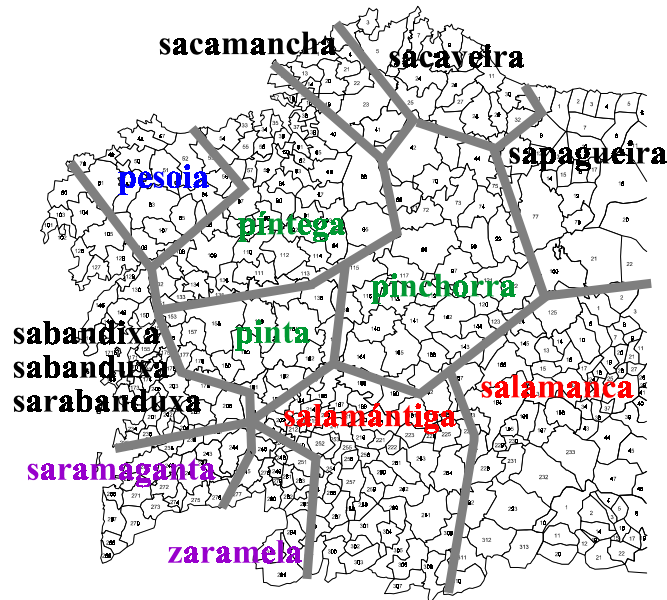
3.1. As denominacións: principais tipos

Nas denominacións destes batracios en galego podemos distinguir catro grandes tipos, que aparecen repartidos xeograficamente tal como se presentan no Mapa 7:

a) Prerromano (en cor negra). As formas *sabandilla*, *sabandixa*, *sabanduxa*, *sarabanduxa*, *salabanduxa*... están relacionadas coa voz prerromana hispánica *SEVANDILIA ou *SEGUANDILIA. Pero probablemente tamén denominacións do tipo *sacarrancha*, *sacaveira*, *sapagueira* sexan remotivacións doutras voces prerromanas con *s-k* (*cf.* vasco *suskandel*, *sugekandera*...).

b) *Salamanca* e derivados (en cor vermella). Coa romanización entra a voz lat. SALAMANDRA, que tiña o inconveniente de ser unha palabra totalmente opaca. Por iso se ve axiña alterada polo case parónimo SALAMANCA e derivados, producíndose unha interferencia do nome latino co da cidade. ¿Por qué esta interferencia? Existía a crenza de que a píntega, como espírito do lume (considerábase que era incombustible), desempeñaba un gran papel na al-

quimia e a maxia medievais. E para o vulgo a Universidade de Salamanca era a sede principal das actividades nigrománticas.

Mapa 7: Denominacións galegas da píntega

c) Lat. *PINCTA (en cor verde). O lat. vg. *PINCTA está formado sobre o part. de PINGERE. O nome fai referencia ás manchas que caracterizan a pel deste animal. Máis éxito có propio *pinta* acadaron os derivados *píntega* e *pinchorra* (coas variantes *pinchorla* e *pinchobra*).

d) Lat. POTIONE (en cor azul). As formas *pozoña*, *pezoña*, *pesoia* e *pezoira* están todas emparentadas co lat. POTIONE ‘bebida’ > ‘beberaxe velenosa’ > ‘veneno’. A píntega é, segundo a crenza popular, a responsable do “aire” que leva o seu nome, e que se manifesta en distintos tipos de lesións cutáneas. É xa unha crenza moi antiga. O propio Plinio o Vello dicía:

Entre tódolos animais velenosos, as salamandras son os máis malignos. Poden destruír pobos enteiros se non se precaven. Cando agatuña a unha árbore envelena tódolos froitos, e quen os come morre de frío.

3.2. A superposición dos estratos

As denominacións máis antigas son sen dúbida as de orixe prerromana (*sabandixa*, *sapagueira*...), que probablemente ocuparían a maior parte do territorio galego, se temos en conta que aínda hoxe hai continuadores destas

formas na parte occidental e na nordoriental de Galicia, que son pegadas dunha área que noutras épocas debeu de ser continua. Sobre este substrato prerromano superporíase o nome latino *salamandra*, que quizais non fose nunca voz moi popular e que resultaba totalmente opaca semanticamente, o que facilitou o triunfo dos seus case parónimos *salamanca* e *salamántiga* cando surxiron estas denominacións como consecuencia das actividades alquimistas e de maxia que a xente identificaba co que se facía na Universidade de Salamanca. Estas innovacións triunfaron na zona de Galicia máis próxima ás provincias de León e Zamora, por onde probablemente penetraron, pero non chegarían ó resto do territorio galego, onde a capacidade creadora do pobo inventou novas denominacións baseadas nas características deste batracio que máis lle chamaban a atención: as súas manchas amarelas, ás que se deben os nomes *pinta*, *píntega*, *pinchorra...*, e a crenza en que é un animal moi venenoso, que está na base dos nomes tipo *pesoia* ou *pezñoia*.

4. CONCLUSIÓNS

O exame da distribución dos distintos tipos de denominacións ó longo dun territorio permítenos ve-los estratos que se foron superpoñendo ó longo da historia, e cómo estes estratos, a pesar de seren creados en épocas distintas, frecuentemente con moitos séculos de distancia, se seguen mantendo aínda hoxe na realidade sincrónica da lingua.

Pero cada un destes estratos non se pode entender na súa importancia, na súa motivación nin na súa duración sen acudir ó exame da documentación das formas, e da historia en toda a súa complexidade (evolución dos feitos, ideas, obxectos...). En determinados casos pode ser tamén de grande axuda o exame da onomástica. Non podemos entende-los grandes sistemas de denominación dos días da semana na Romanía sen acudir á historia e, particularmente, á historia da igrexa e o seu empeño en desterra-lo sistema pagán baseado nos nomes dos planetas. Como non podemos comprender en todo o seu valor connotativo cada un dos nomes da píntega en galego, se non acudimos ó exame das características físicas deste batracio, e á historia da cultura que nos explica unha serie de crenzas que están na base de certas denominacións, como a do seu carácter venenoso ou a súa relación coa alquimia e a maxia medievais.

As palabras teñen un significado denotativo que está ó alcance de case tódolos falantes. Pero só os que coñecen a súa historia están en condicións de gozar dunha gran riqueza de connotacións que lle veñen dadas polas circunstancias en que se creou e nas que se desenvolveu.

DIFERENCIAÇÃO LEXICAL INTERPONTUAL NOS
TERRITÓRIOS GALEGO E PORTUGUÊS (ESTUDO
DIALECTOMÉTRICO APLICADO A MATERIAIS
PORTUGUESES DO *ALPI* E
A MATERIAIS GALEGOS DO *ALGa*)

João Saramago

Centro de Linguística da Universidade de Lisboa

Na origem deste estudo está o convite da Prof.ª Rosario Álvarez para participar no Simpósio *Dialectoloxía e Léxico*. Como tema do meu trabalho, elegi uma abordagem do Galego e do Português, numa perspectiva lexical, através do método dialectométrico preconizado por Hans Goebel. Decidi aproveitar os materiais inéditos que se encontram no Centro de Linguística da Universidade de Lisboa e que foram recolhidos pelo Prof. Lindley Cintra para o Atlas Lingüístico da Península Ibérica (*ALPI*). Para o Galego, por não ser possível consultar os materiais recolhidos para o mesmo Atlas, foi utilizado material, ainda inédito, do Atlas Lingüístico da Galiza (*ALGa*) coincidente com 45 dos 55 conceitos pertencentes ao *ALPI* para os quais Cintra possuía informação¹. Quero, por isso, frisar que o presente estudo é um trabalho exploratório pois, face às limitações já expostas do *corpus*, alguns dos pressupostos do método dialectométrico que sigo não puderam ser seguidos na íntegra¹. Assim, ele deve ser encarado como um primeiro trabalho introdutório sobre a diferenciação lexical interpontual que se verifica no território que é ocupado pelas duas línguas.

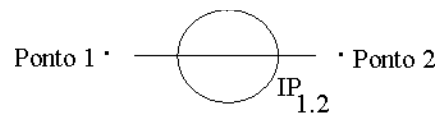
1. APRESENTAÇÃO DO MÉTODO DIALECTOMÉTRICO

Antes de passar à visualização e análise dos resultados obtidos, procederei a uma sucinta apresentação do método e da terminologia adoptados para este estudo e que serão aqueles que se encontram em Goebel (1981 e 1983).

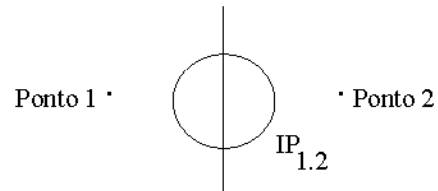
^{*} Quero agradecer ao Instituto da Língua Galega pela disponibilização dos materiais do *ALGa* e especialmente a Larisa Santos e Mario Romero pela ordenação desses mesmos materiais.

¹ No que diz respeito à escolha do *corpus* por tiragem à sorte, quando os mapas se encontram agrupados por campos semânticos, ela não pôde ser realizada face à pequenez do corpus disponível do *ALPI*. Este número reduzido torna igualmente impossível atingir os cem conceitos que, normalmente, é o número recomendado para se proceder a este tipo de análise. Pela mesma razão não foi possível abdicar dos conceitos para os quais não foi obtida resposta nalgumas localidades. No entanto, o seu número não é muito elevado, de modo que os valores quantitativos obtidos não foram influenciados de modo significativo.

Como o que vai ser estudado é a relação linguística, no que respeita ao léxico, entre pontos da rede de um atlas, a primeira noção a ser abordada é a de *interponto (IP)*. Como interponto, deve entender-se o ponto médio do segmento que une cada par de pontos. Cada interponto tem duas funções, consoante se esteja a estudar o grau de semelhança ou o grau de diferença entre esses dois pontos. A função que se relaciona com a semelhança é designada por *função comunicativa*. A função que se relaciona com a diferença é designada por *função discriminatória*.

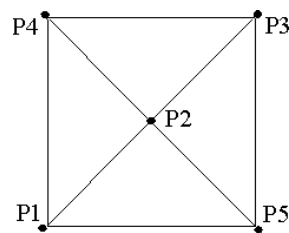

Interponto em “função comunicativa”

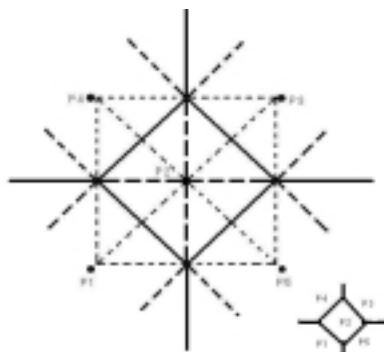
Interponto em “função discriminatória”

O modo de passar estas funções para um mapa obedece ao seguinte critério: todos os pontos contíguos de um atlas são unidos por segmentos que não se podem cruzar. O critério de união é o da menor distância geográfica, portanto os que estão mais próximos entre si. Aplicando este tipo de visualização ao conjunto das localidades da rede de um atlas (*objects*), obter-se-á um *mosaico triangular (treillis triangulaire)* onde serão visualizadas as funções comunicativas:

Mosaico triangular numa rede de 5 pontos

Da aplicação do método dos polígonos de Thiessen sobre o mosaico triangular obtém-se o *mosaico poligonal (parquet polygonal)*: para cada um dos lados do triângulo é traçada a respectiva mediatriz. Os pontos de encontro dessas mediatrizes são os ângulos dos polígonos que constituem esse mosaico:

Mosaico poligonal numa rede de 5 pontos

Com isto, está finalizada a primeira etapa que tinha como objectivo desenhar os suportes em que poderão ser visualizadas as duas funções inerentes a cada interponto. O segundo passo prende-se com a *análise taxonómica* (classificação) dos dados linguísticos que servirão de base à análise dialectométrica: (a) escolha do *corpus* a estudar, ou seja, a selecção dos mapas de um atlas linguístico (*atributos*); (b) definição dos critérios em que se baseará o estabelecimento da individualização de cada uma das *unidades classificatórias* (respostas) no interior de cada um dos atributos: critério etimológico, morfo-sintáctico, fonético...; (c) determinação das variantes existentes através do critério escolhido.

EXEMPLO:

Critério de classificação para definir as unidades classificatórias para um atlas com 4 pontos (objectos) e dois mapas (atributos): o etimológico

a) Mapa 1: SOL. A resposta em todos os pontos da rede foi *sol*. Assim, o código da resposta nos quatro pontos será o mesmo: 1.

b) Mapa 2: CÉU ENCOBERTO. Nos pontos 1 e 3 foi obtida a resposta *céu encoberto* (código 1). No ponto 2, a resposta foi *céu tapado* (código 2). No ponto 4, a resposta foi *céu nublado* (código 3).

Estando classificadas todas as respostas, passa-se à contagem das semelhanças (sempre que, entre os pontos a comparar, exista o mesmo nú-

mero de código) e de diferenças (sempre que, entre os pontos a comparar, não exista coincidência nos códigos atribuídos).

As semelhanças são designadas por *co-identidades* (COI) e as diferenças por *co-diferenças* (COD). A partir das COI será possível determinar qual o índice de semelhança existente entre dois pontos. Este índice designa-se por *índice relativo de identidade* (IRI). O IRI pode definir-se como a razão, em percentagem, entre o somatório das COI, por um lado, e o somatório das COI mais o somatório das COD, por outro. Transpondo os resultados atrás referidos para uma matriz de dados o resultado é o seguinte:

MATRIZ DE DADOS

Atributos (mapas de atlas)	2	1	2	1	3
	7	1	1	1	1
		1	2	3	4
	Objectos (pontos da rede)				

Pela matriz verifica-se que os valores percentuais das COI, ou seja os IRI, entre os diferentes pontos, através da aplicação da fórmula atrás referida, é o seguinte:

$$\text{IRI}_{1,2} = 100 \cdot 1/(1+1) = 50\%$$

$$\text{IRI}_{1,3} = 100 \cdot 2/(2+0) = 100\%$$

$$\text{IRI}_{1,4} = 100 \cdot 1/(1+1) = 50\%$$

Com estes valores torna-se possível construir uma matriz simétrica:

MATRIZ SIMÉTRICA DOS IRI

Objectos (pontos da rede)	4	50	50	50	100
	3	100	50	100	50
	2	50	100	50	50
	1	100	50	100	50
		1	2	3	4
	Objectos (pontos da rede)				

Ao índice que dá conta das diferenças, Goebel designa-o por *índice relativo de distância* (IRD). Como ele é complementar do IRI correspondente, temos que:

$$\text{IRI}_{1,2} + \text{IRD}_{2,1} = 100$$

De acordo com a formulação atrás apresentada temos que os valores de IRD são os seguintes:

$$\begin{aligned} \text{IRI}_{1,2} &= 50 \text{ logo } \text{IRD}_{2,1} = 50 \\ \text{IRI}_{1,3} &= 100, \text{ logo } \text{IRD}_{3,1} = 0 \\ \text{IRI}_{1,4} &= 50, \text{ logo } \text{IRD}_{4,1} = 50 \\ \text{IRI}_{2,3} &= 50, \text{ logo } \text{IRD}_{3,2} = 50 \\ \text{IRI}_{2,4} &= 50, \text{ logo } \text{IRD}_{4,2} = 50 \\ \text{IRI}_{3,4} &= 50, \text{ logo } \text{IRD}_{4,3} = 50 \end{aligned}$$

Do mesmo modo que se fez para os IRI, torna-se possível construir uma matriz simétrica para os IRD:

MATRIZ SIMÉTRICA DOS IRD

Objectos (pontos da rede)	4	50	50	50	0
	3	0	50	0	50
	2	50	0	50	50
	1	0	50	0	50
		1	2	3	4
Objectos (pontos da rede)					

Depois desta série de operações, que se aplicarão à totalidade dos materiais estudados, restará proceder à visualização dos valores obtidos.

Como facilmente se depreenderá, torna-se praticamente impossível atribuir um símbolo diferente a cada um dos valores de IRI ou IRD. Deste modo torna-se necessário agrupá-los.

Depois de várias tentativas, Goebel adoptou, para os valores de IRD, como mais produtivo, o que ele designou por *algoritmo de intervalação MIN MAX* de 12 intervalos, que consta do seguinte: (a) determinação da média aritmética da totalidade dos valores de IRD; (b) divisão por 6 da diferença entre a média aritmética e o valor de IRD mais baixo; (c) divisão por 6 da diferença entre o valor mais elevado de IRD e a média aritmética.

O resultado encontrado em (b) determina qual o valor de variação para cada um dos intervalos em que serão reunidos os IRD cujos valores se situem abaixo da média aritmética. O resultado encontrado em (c) determinará, por sua vez, qual o valor da variação para cada um dos seis intervalos em que serão reunidos os IRD cujos valores se situem acima da média aritmética.

É a partir deste escalonamento em 12 grupos, ou categorias, que os IRD serão visualizados no respectivo mapa de mosaico poligonal: cada segmento receberá o tipo de visualização que foi escolhido para o grupo em cujos valores ele se encontra incluído.

Para os IRI, Goebel aplicou um outro algoritmo: o da *intervalação MED* (mediana) igualmente de 12 intervalos. O procedimento para se chegar ao agrupamento em 12 intervalos é o seguinte: (a) escalonamento da totalidade

dos valores dos IRI por ordem crescente; (b) escolha da mediana: valor do interponto que tenha a anteceder-lo e a preceder-lo, aproximadamente, o mesmo número de interpontos, isto é, com valores inferiores ou superiores a ele; (c) formação de seis grupos, aproximadamente com o mesmo número de interpontos cujos valores se situem abaixo do valor da mediana e outros seis grupos, igualmente com o mesmo número aproximado de interpontos cujos valores se situem acima do valor da mediana.

Essa mediana ocupará a posição que corresponde à da média aritmética para os IRD e será o valor máximo do 6º intervalo.

O processo de visualização é idêntico ao que foi descrito para os IRD, mas neste caso tendo como suporte o mapa do mosaico triangular.

2. DIFERENCIAÇÃO LEXICAL INTERPONTUAL NOS TERRITÓRIOS GALEGO E PORTUGUÊS

Depois desta resumida apresentação da metodologia e da terminologia que adoptei, passo à apresentação do trabalho que aborda, numa perspectiva dialectométrica, a diferenciação lexical interpontual nos territórios galego e português, isto é, na sua função discriminatória (IRD).

2.1. Visualização dos resultados

O mapa, de mosaico poligonal, em que serão visualizados os IRD, é o mesmo que foi desenhado por Goebel (1968) para a totalidade da rede do *ALPI* (*vid.* Mapa 1). No caso actual foi aproveitada apenas a parte referente aos territórios galego e português. A rede galega corresponde àquela que, no *ALPI*, se encontra delimitada pela isófono da ditongação do *e* e *o* breves latinos. Para a Galiza, foram escolhidos os pontos do *ALGa* que, geográfica e linguisticamente, melhor correspondem aos pontos do *ALPI*. Para Portugal, foi incluído o ponto 225 do mirandês para o qual havia informação disponível.

Para a totalidade da rede, o mapa estabelece 382 segmentos discriminatórios dos quais serão aproveitados 319 (*vid.* Mapa 2). (Os segmentos referentes aos interpontos 109, 110, 111, 113, 129, 130/112; 138(C), 143, 148, 150, 204/200; 140(D), 201, 203/202; 201, 202, 206, 207/203(E); 203(E), 206, 208/207(F); 205, 209, 211, 214, 215/210; 208, 213, 216, 218/212; 208, 209, 212, 214, 216/213; 222, 340(L), 341(M)/221; 243, 244, 246, 247/245; 257, 258, 261, 263, 264/262; 261, 262, 263, 265, 268/264; 258, 263, 265, 272, 274, 276/273; 272, 274, 277/275(H); 265, 273, 274, 275, 277, 278/276 não

* A escolha dos pontos foi efectuada pela Profª Rosario Álvarez, a quem agradeço.

terão nenhuma visualização devido à inexistência de qualquer informação para esses mesmos pontos.)

Os pontos das redes galega e portuguesa são os seguintes (s.d. = ‘sem dados’):

REDE GALEGA

<i>ALPI</i>	<i>ALGa</i>	LOCALIDADE
100	C3	San Claudio
101	C4	Carreira
102	C9	Pontedeume
103	C10	Carnoedo
104	C19	Carral
105	C14	O Xestal
106	C22	O Seán
107	C18	Outeiro
108	C34	San Salvador
109	C27	Vilar de Céltigos
110	C31	Deixebre
111	C26	Mezozzo
112 (s.d.)		
112b (A)	C43	Louro
113	C39	Ortoño
114	L1	Pelourao
115	L7	Muras
116	L5	Ferreira
117	L4	Rinlo
118	L17	Guitiriz
119	L14	Feira do Monte
120	L16	Vilarin do Castelo
121	L28	San Cibrao
122	L23	Rao
123	L26	A Pobra de S. Xulián
124	L29	Lama
125	L36	A Barrela
126	L39	Pacios
127	L38	Nogueira
128	P2	Agolada
129	P5	Moalde
130	P9	Santa Lucía
131	P6	Dimo
132	P12	Fefiñáns
133	P10	Forcarei
134	P18	Cela
135	P17	A Lama
136 (B)	P28	Sabaris
137	P25	Guillade
138 (C)	P27	Sela
139	P29	Barreiro
140 (D)	P31	Arrabal
141	O2	Ponte Brués
142	O1	Cea
143	O10	San Cristovo
144	O14	Baños de Molgas
145	O13	Acevedo
146	O12	Lamalonga
147	O3	A Veiga
148	O20	Xinzo de Limia
149	O21	A Gudiña
150	O26	Terrachán
151	O30	Oímbra
300	A5	Vilanova de Oscos
301	A1	Calvario de Salave
303	A4	Boal
323	A7	San Antolín
324	Le3	Cadafresnas
333	Le5	Pombriego
340 (L)	Z2	Lubián
341 (M)	Z3	Hermisende

REDE PORTUGUESA DO ALPI

200	Paderne (s.d.)	237	Vale de Matos
201	Insalde	238	Conlela
202	Moledo (s.d.)	239	Castendo
203	Portuzelo (E, s.d.)	240	Eiras de Castelões
204	Tamente	241	Sobrado de Paiva
205	Salamonde	242	Pardilhó
206	Balugães	243	Famalição
207	Marinhas (F, s.d.)	244	Praia de Mira
208	Apúlia	245	Montemor-o-Velho (s.d.)
209	Brito	246	Lavos
210	Fafe (s.d.)	247	Chainça
211	Arco do Baulhe	248	Arganil
212	Vila do Conde (G, s.d.)	249	Belmonte
213	Santo Tirso	250	Ourondo
214	Nevogilde	251	Monsanto
215	Gondar	252	Alcains
216	Paço de Rei	253	Oleiros
217	Montalegre	254	Rosmaninhal
218	Carrezedo de Montenegro	255	Vieira de Leiria
219	Vilarinho de Samardã	256	Pataias
220	Sobreiró	257	Mendiga
221	Rio de Onor (s.d.)	258	Atouguia da Baleia
222	Rebordães	259	Espite
223	Torre de D. Chama	260	Ferreira do Zêzere
224	Vimioso	261	Lapas
225	Duas Igrejas	262	Rio Maior (s.d.)
226	Peredo	263	Cartaxo
227	Vilarinho das Azenhas	264	Almeirim (s.d.)
228	Lagoaça	265	Coruche
229	Vila Nova de Foz Côa	266	Montalvão
230	Pinhel	267	Belver
231	Casas de Soeiro	268	Vale de Açor
232	Vilar Formoso	269	Reguengo
233	Aldeia do Bispo	270	Sousel
234	São Romão	271	Campo Maior
235	São João da Pesqueira	272	Sobreiro
236	Moimenta da Beira	273	Povos (s.d.)

274	Almargem (s.d.)	284	Vila Nova de Milfontes
275	Alcabideche (H, s.d.)	285	Ourique
276	Moita (s.d.)	286	Mértola
277	Santana	287	Santa Justa
278	Grândola	288	Odeleite
279	São Matias	289	Alte
280	Alandroal	290	Marmeleite
281	Barrancos	291	Sagres
282	Moura	292	Fuseta
283	Ferreira do Alentejo		

2.2. Critério para o estabelecimento das diferenças lexicais. Matriz de dados

O título indica o único critério subjacente ao estabelecimento dos tipos lexicais para cada um dos conceitos foi o do étimo das formas. Aplicando este critério, foi obtida a seguinte matriz de dados com os códigos atribuídos a cada uma das unidades classificatórias¹:

1. REMOINHO, REMUÍÑO	4. carreiro das estrelas
1. 0	5. camiño de san Andrés
2. remoinho, remuíño	6. camiño de san Campio
3. polvorinho, palvuriño	7. estrada de (maquedame de) Santiago
4. burburinho	8. estrada de Santiago da Galiza
5. espojinho, pojinho	9. estrada da Galiza
6. corropio	10. rua de Santiago
7. nevrino	11. estrela de Santiago
8. vendaval	12. as poldras
9. bruxa	3. ORVALHO, ORBALLO
10. refolgar, refollón	1. orvalho, orvalhada, orballo, orballada
11. borleu	2. resío, rosada
12. torba	3. maré, maresia
13. rollón	4. brandura
2. VIA LÁCTEA	5. cacimba
1. 0	6. morraceira
2. caminho, camiño de Santiago	7. xieiro
3. carreiro, carreirão, carrilleira, carritera de Santiago	

¹ Para não sobrecarregar demasiado esta matriz, apenas se forneceram as unidades classificatórias para cada um dos conceitos sem a respectiva localização que se encontra na base de dados elaborada com a finalidade de estabelecer o número de co-diferenças entre cada par de pontos. Esta base de dados foi desenhada em *Access* e é da autoria de Alexandre Branco Weffort, a quem deixo expressa a minha gratidão.

8. rescaldo
9. neblina
10. neve
11. serao
4. FEIJÃO-VERDE, FEIXÓN (VERDE)
1. 0
2. vagem, baginha, vainas
3. feijão-verde, frajones verdes, fréxol, fréxel (verde)
4. feijão de atrepa
5. feijão de caldo
6. feijão de estaca
7. feijão de quebrar
8. feijão patareco
9. feijão vassouro
10. casula, casulas
11. faba (verde)
12. xudías (verdes)
13. xudía negra
14. chicho
5. MAÇAROCA, ESPIGA
1. 0
2. maçaroca, mazorca
3. espiga
4. arolo
5. paolla
6. cotelo
6. MEDRONHEIRO, MEDRONHO, ALBEDRO, ÉRBEDO
1. 0
2. medronheiro, medronho, medronheiro, medroño
3. êrvedo, ervedeiro, érbedo, erbedeiro
4. morangueiro, moragueiro
5. merodeiro
6. mostajeiro
7. cabidas
7. CARUMA, FOLLA DO PIÑEIRO
1. 0
2. agulha, agulheta, agulla
3. pica, pico
4. pruma, pluma, poma, pomada
5. rama, ramada
6. munha, caramunha, muña
7. folhaça, folhejo, folla
8. espía del piño
9. pelo
10. candea
11. medras
12. pena, peñica
13. pulazo
14. broza
15. fasco
16. gueldo
17. gasto
18. puísca, faísca
19. baruma
20. bullo
21. isca
22. pilro
23. fronza
24. gullo
25. frouma, fruma
26. foupa
27. pou
28. alfinete
29. argaço, irguiço
30. bagulhas, bagaranha
31. cachimba, cacimba
32. caruma, carumba
33. ciscos
34. gomas
35. grabulha, gravalha
36. sama
37. musgo
8. BORBOLETA, BOLBORETA
1. maria-poisa, apoisa, poisa-loura, mariposa
2. borboleta, bolboreta
3. aboinha

4. maria-lousa, aloisa
5. papa-lousa
6. papoila, pampoila
7. polinha
8. pomba, palombiña
9. bruxa-sernosa
10. passarola, paxarrela, paxaría
11. aveláña, avelía, avelá
12. pulla
13. lapoia
14. pimponia, pampuriña
9. SALAMANDRA, PÍNTEGA
 1. 0
 2. salamandra, salamanca
 3. sacabeira, sapagueira, sabugueira
 4. píntega, pinta, pinchorra
 5. sacarrancha
 6. pesoira, pesoia
 7. roncha
 8. sarabanduxa, sabandixa
10. SANGUESSUGA, SAMESUGA
 1. 0
 2. samessuga, sambexuga, same-suga, sambesuga
 3. bicha
 4. bicha brava
 5. bicha sangradeira
 6. chupasangres
 7. sanguijuela, sandijuela, andijuela
11. PICA-PAU, PETO
 1. 0
 2. picapau, picapao, pico
 3. peto (real, rei, bravo)
 4. rinchão, rinchón
 5. cavalinho, caballín
 6. pito cabreiro
 7. páxaro carpinteiro
 8. mazarico
 9. verdeal
 10. atrepadeira
 11. gateador
12. trepa-gato
13. caldeirinha
14. carrapito
12. CRIA DO COELHO, CRÍA DO COELLO
 1. coelho, coelhito, conexo, cunil
 2. caçapo, gazapo
 3. láparo, lapouco
 4. maçarico
 5. lebrezinha, lebrezita
13. CABRITO, CRÍA DA CABUXA
 1. 0
 2. cabrito, cabirto, cabuxo
 3. chibo, chibinho, chivo, chivote
 4. lechón
 5. castrón
14. CORDEIRO
 1. 0
 2. anho, año
 3. cordeiro, cordeirín
 4. perico
 5. carruxo
 6. roxelo
 7. mica
 8. borrego
 9. carneiro
15. REBANHO DE VACAS, VACADA
 1. 0
 2. vacada, vacas
 3. rebanho (de vacas)
 4. fato
 5. gado, gando
 6. moble
 7. piara (de vacas)
 8. bando (de vacas)
 9. manada (de vacas)
 10. rancho, ranchada (de vacas)
16. REBANHO DE OVELHAS, REBAÑO DE OVELLAS
 1. 0
 2. rebanho, rebaño (de ovelhas, de

- ovellas)
3. manada (de ovelhas, de ovellas)
 4. tagallo
 5. pegoreiro
 6. magote
 7. ataxo
 8. veceira
 9. carneirada
 10. ovelhada
 11. gado, ganado
 12. piara
 13. rancho (de ovelhas)
 14. fato, fatado
 15. bando (de ovelhas)
17. TOCA DO COELHO, TOBO
1. buraco, burato
 2. cama
 3. cova, covil
 4. touba, toba, tobeira
 5. toca, toqueira
 6. coelheira, conelheira, conexeira
 7. caçapeira, cazapeira
 8. guarida
 9. caño
 10. pala, paleira
 11. lapareira
 12. guldreira
 13. lacaleira
 14. lorga
 15. lura, loura
 16. lousa, louseira
18. A VOZ DO BURRO, REBUZNO
1. ornear, ornejar, orneio, orneo
 2. rebuznar
 3. zurrar
 4. zurnar
 5. rinchar
 6. cantar
 7. berrar
 8. guinchar
 9. roncar
 10. urrar
 11. zuzenar
19. MOJO, UBRE
1. mojo, amajo
 2. úbere, ubre
 3. aleixo
 4. cocho
 5. remollo
 6. curreallo
20. ORDENHAR, MUXIR
1. mungir, mungir, muxir, muñir
 2. tirar o leite
 3. ordenhar
21. VACA SAÍDA, VACA TORIONDA
1. 0
 2. saída, ressaída
 3. quente, quente
 4. anda ó touro
 5. anda a boi
 6. touronda, atourada, toureira
 7. levantada
 8. levantar-se ao boi
 9. levantada ao touro
 10. levantar-se à criação, à cria
 11. anda ó almaio
 12. anda desouciada
 13. anda puteando
 14. andar à cria
 15. andar com a berreira
 16. de sazón
 17. naturada, anaturada
 18. dótora
 19. corrida
 20. rabiada
 21. aluada, com a lua
 22. dada
 23. laxida
 24. boieira
 25. ciosa
 26. ruim, arruinada
 27. com a maré

28. com o bicho	5. beche
29. demandada	6. bico
30. tola	7. carrillo
22. PINGUE, PINGO	26. CORCUNDA, CHEPA
1. 0	1. 0
2. pingue, pingo	2. marreco, marrancha, marraque-
cha
3. graxa, grasa	3. mala, malita, maleta
4. manteiga	4. chiba, chepa, cherepa
5. saíl, saír	5. lomba
6. entretiño	6. corcova, corcoba, alcorcova
7. banha	7. xoroba
8. gordura	8. broa
9. unto, untura	9. bulema
23. ROJÕES, ROXÓNS	10. cabulo
1. 0	11. corcunda
2. rojões, roxóns	12. fogaça
3. chicharrões, chicharrón	13. ovelha
4. rinchón	14. micha
5. torresmos, torrejos, torrullo	15. mochila
6. lardos	16. pão
7. chusperros	17. pipo
8. granhotos	18. poleirão
9. tostoilos	19. serro
10. meneja	27. O FILHO MAIS NOVO, FILLO MÁIS
NOVO
24. TUTANO, MIOLO	1. 0
1. 0	2. terçolho, tirizó
2. tutano, tétano	3. benjamim, benjamín
3. miolo, miola	4. fillo máis novo
4. caña	5. tapa buratos
5. michola	6. tapa furados
6. loro	7. tapa caneiros
7. ova	8. tapa portelos
8. sabugo	9. tapa cancelas
9. tiana	10. cerra portelos
10. nervo	11. cerra cancelas
11. vianda	12. rapadalho da panela
25. QUEIXO	13. rapo, rapelo
1. pero, perilla	14. escorralhas, curralhas
2. queixo, queixelo	15. escorredollo del folle
3. barba, barbilla	
4. papo	

16. redolho, redrollo
 17. neno
 18. retoño
 19. heredeiro
 20. derradeiro
 21. dos mimos, mimalho
 22. cativo
 23. menor
 24. restebeiro
 25. restrollo
 26. rescoballo
 27. caga no ninho
 28. tardego
 29. cússego
 30. janeiro
 31. dos arrebanhos, das arrebanhaduras
 32. que fechou a porta
 33. que mamou na teta detrás
 34. olho da panela
 35. seródio
28. PADIEIRA, LINTEL
 1. 0
 2. lumieira, lumbreira
 3. ombreira, ombral
 4. toça, torça, toza, troza
 5. soleira
 6. lintel, dintel
 7. cargadeiro, cargueiro
 8. cubrición
 9. cabezal
 10. arco
 11. escarçã
 12. grade
 13. padieira, padeal
 14. portaleira
 15. verga
29. CADEADO, CANDADO
 1. 0
 2. cadeado, candado
 3. aloquete, loquete
4. grampo
 5. imbude
30. SÓTÃO, FALADO
 1. 0
 2. faiado, faio
 3. desván
 4. doble
 5. lousado
 6. solaina
 7. água-furtada
 8. empena
 9. estrebão
 10. forro
 11. furtados
 12. sobrado
 13. sobre-cama
 14. sótão
 15. terceiro
 16. triato
31. ALPENDRE
 1. 0
 2. coberto, cobertizo
 3. alpendre, alpendrada
 4. cabana, cabano, cabanal
 5. choça
 6. albói
 7. palleiro, paial
 8. soleira
 9. pendello
 10. tundal
 11. portal
 12. chapitel
 13. tenada
 14. abeirigo
 15. combardo
 16. barraco, barracão
 17. telheiro
 18. arribana
 19. beiral
 20. casão
 21. celeiro

22. coberto	35. JOGO DA CABRA-CEGA, PITA
23. quinteiro	CEGA
32. ESTÁBULO, CORTE	1. 0
1. 0	2. pita cega
2. corte	3. galiña cega
3. estábulo	4. pucha cega
4. curral, curro	5. arrecanala ferra-bordão
5. quadra	6. cabra-cega
6. abegoaria	7. ferrajola
7. alpendrada	8. cego-mongacho, cego-nacho
8. arramada	9. choca
9. arribana	36. LEVAR ÀS CAVALITAS, LEVAR A
10. cabana, cabanal	OMBROS
11. casão	1. 0
12. eido	2. às cavalitas, ao cavaluço, às cava-
13. loja	leirosas,
14. mota	a cavalo, às caballeirogas, ó caballo,
15. palheiro	a caballito
33. SERTÃ, TIXOLA	3. à cacha-perna, à canchaperna
1. 0	4. às costas
2. sertã	5. às carrichas, às carracholas, ó
3. tixola	carrancho
4. caçola	6. ir enterpernado
5. frigideira	7. a ombreiras, a ombros, nos om-
6. pela, paílla	breiros
7. rabeira	8. a requicho, ó requechín, ó qui-
8. tacho, tacha	cho
34. CASARIO, QUINTEIRO	9. ó chico
1. 0	10. ó lombo
2. lugar, lugarejo	11. esparrancado
3. povo, pueblo	12. ó carrolo
4. arraial	13. à burrica, à burrinha
5. casal, casario	14. à cachaleira, à cachabeira
6. monte	15. à cuchicha mémé
7. quinta, quinteiro	16. ao carneiro
8. barrio, barriada	17. ao curandé
9. rueiro	18. ao pescoço
10. manada de casa	19. às cabertas
11. aldeia	20. às cachinas
12. burgo	21. às calhandras
	22. às chuchutas

23. às tronchas
37. ANDAR DE GATAS, ANDAR A GATAS
1. de gatas, de gatinhas, de gatiñas, de gatuñas
 2. a catro patas
 3. a catro pés
 4. de rodillas
 5. de burrecas, de burrinhas
 6. de cavalete
 7. de zazorro
 8. de cacarenhas
38. VENCELHO, VINCALLO
1. vencilho, vencillo, vencella, vincallo
 2. atilho, atillo, atado
 3. graneira, grañeira, grañoa
 4. ódega, ódia
 5. corre
 6. vilorto
 7. costrán
 8. trinca
 9. corda de erva
 10. palla
 11. vimbio
 12. verga
39. MALHO, MALLO
1. 0
 2. malho, malhal, mallo, manle
 3. pértego
 4. mangual, moal
 5. manganilho
 6. mãozeira
40. ENGAÇO, CANGALLO
1. 0
 2. cango, cangalho, cangaço, cangallo, escangallo, cangalla
 3. cadarço, cadrazo
 4. pé, pezote
 5. racimo
6. taramo
7. rama
8. pelexa
9. mangallo, bengallo
10. rabo
11. cachuço, cachiço
12. píncaro
13. engaço
41. BORRA DO VINHO, HECES DEL VINO
1. 0
 2. borra, borras
 3. fundalho, fondón
 4. pé
 5. madre
 6. pouso, pousallo, repouso, apouso
 7. arradalo
 8. goldro
 9. bullo
 10. lodo
 11. fezes
 12. jorra
 13. pliga
42. BAGAÇO, BAGULLO
1. 0
 2. bagaço, бага, bagullo, bagada
 3. brolho, brulho, brollo
 4. bullo
 5. cascás
 6. piel, pelexa
 7. estrumar
 8. balsa
 9. caroços
43. SORO
1. 0
 2. soro, sorón, desora do leite
 3. auga, augadilla, auga que desora
 4. bira
 5. almece
 6. chorrilho

7. atabefe	45. MOEGA, MOXEGA
44. MÓ DE BAIXO, MOA DE ABAIXO	1. 0
1. 0	2. moega, moenga, moxega
2. pé	3. tolda, torva, tolva
3. mó (de baixo), moa (de abaixo)	4. tremóia, tremónia
4. pedra (de baixo, de abaixo)	5. adella, adella, adellón
5. roda de abaixo	6. cancela
6. macha	7. bacia
7. apoio	8. masseira
8. banco	9. cañeta
9. alveiros/borneiros	10. cangalheira
10. espera da mó	11. cubo
11. poiso	12. dorneira
12. rebolo	13. funil
13. seixo	14. téggo, tégão
14. soleira	

2.3. Índice Relativo de Distância (IRD) entre pontos galegos e portugueses

O estabelecimento do número de diferenças existentes entre duas localidades seguiu o seguinte sistema binário: (a) quando, para cada conceito, se encontra dois números de código diferentes (o que corresponde a dois étimos diferentes), atribui-se 1; (b) quando, para cada conceito, se encontra o mesmo código, atribui-se 0; (c) quando, devido à sinonímia, para cada conceito se encontra mais do que dois números de código, atribui-se 0 se dois deles forem coincidentes e 1 se forem todos diferentes.

Depois de estabelecido o número de diferenças entre cada par de localidades a comparar, passa-se ao cálculo do valor do respectivo IRD para cada interponto. Este valor é a percentagem do número de diferenças sobre o número total das perguntas analisadas.

Os valores interpontuais encontram-se no quadro seguinte:

Pto. A	Pto. B	IRD	103	107	38,64	106	108	32,56	111	121	34,09
100	114	33,33	103	104	31,82	106	107	30,23	111	118	25
100	115	32,56	104	107	39,53	107	110	45,45	111	129	25
100	101	31,82	104	105	38,64	107	109	40,91	111	128	23,25
101	102	50	104	111	32,56	108	112	36,36	112	131	40,73
101	115	25,6	104	110	31,82	108	109	31,82	112	113	37,77
102	104	44,19	105	111	27,27	109	112	42,22	113	131	25
102	103	38,64	105	118	20	109	110	35,55	113	130	22,22
102	115	35,71	105	115	18,6	109	113	33,33	114	116	29,54
102	105	27,27	106	109	36,36	110	111	27,27	114	115	11,63

115	116	25,58	127	147	39,53	143	144	34,09	209	214	43,59
115	118	20,93	127	146	30,95	143	148	18,18	211	219	36,58
115	119	18,6	127	145	29,54	144	151	36,36	211	215	34,15
116	117	27,27	128	129	31,82	144	145	28,89	211	217	31,71
116	119	25,58	128	141	28,57	144	148	25	214	241	43,59
117	300	38,09	129	141	37,21	145	151	27,27	214	216	38,46
117	301	27,5	129	133	34,88	145	149	26,67	214	215	25,64
117	119	23,25	129	130	28,88	145	146	23,25	215	237	53,66
118	121	33,33	130	132	40,91	146	340	36,58	215	219	51,22
118	119	20,93	130	133	23,25	146	333	34,15	215	236	51,22
119	121	39,53	130	131	18,18	146	147	28,57	215	241	39,02
119	300	39,02	131	132	32,56	146	149	25,58	216	242	47,73
119	120	35,71	132	133	52,38	147	324	46,34	216	241	31,82
119	123	27,9	132	134	41,86	147	333	35	217	218	36,58
120	123	42,86	132	135	36,36	148	217	51,22	217	219	34,15
120	323	41,02	133	135	34,88	148	150	31,11	218	219	29,27
120	122	35	133	141	26,83	148	151	22,73	218	223	27,5
120	300	32,5	134	135	38,64	149	220	45,45	218	227	21,95
121	125	37,77	134	137	32,56	149	341	40,48	219	236	58,54
121	123	28,89	134	136	22,73	149	340	37,21	219	235	48,78
121	128	27,27	135	143	45,45	149	151	36,36	219	227	26,58
122	124	34,88	135	141	41,86	150	217	65,85	220	341	47,62
122	123	27,91	135	138	37,78	150	205	62,5	220	223	20,51
122	323	25	135	137	31,82	150	204	53,66	220	222	20,45
123	127	31,82	136	137	25	151	223	61,54	222	341	50
123	125	31,11	136	139	22,22	151	217	60	222	224	44,44
123	126	28,89	136	140	15,55	151	218	57,5	222	226	30,23
123	124	28,89	137	201	40,91	151	220	51,14	222	223	27,5
124	147	56,82	137	138	22,73	201	206	53,66	223	226	36,84
124	127	36,36	137	139	18,18	201	204	34,15	223	227	35
124	324	35,71	138	201	53,66	204	209	39,02	224	226	25,58
125	128	36,36	138	143	31,82	204	205	37,5	224	225	24,44
125	142	30,23	139	201	43,9	204	206	36,58	226	228	37,21
125	126	24,44	139	140	24,44	205	217	40	226	227	17,95
125	141	23,25	140	201	51,22	205	209	40	227	235	47,9
126	145	35,55	141	142	28,57	205	211	20	227	229	46,34
126	142	32,56	141	143	14,28	206	208	46,34	227	228	35
126	127	31,82	142	144	39,53	206	209	41,46	228	229	34,09
126	144	31,11	142	143	26,19	208	209	39,02	229	236	37,78

229	235	33,33	241	242	42,22	256	259	20,51	279	283	18,42
229	230	31,82	242	244	56,82	257	259	28,89	280	282	28,2
230	236	43,18	242	243	44,44	257	261	17,78	281	282	23,08
230	231	43,18	243	247	48,89	258	272	38,46	282	286	28,2
230	232	25	243	248	46,66	259	260	41,02	282	283	26,31
231	232	48,89	243	244	40,91	259	261	30,77	283	285	23,08
231	236	44,44	246	247	38,64	260	267	37,21	283	286	23,08
231	234	37,78	246	259	36,84	260	261	35,55	284	290	21,62
231	249	36,36	246	255	29,54	261	267	46,51	284	285	17,95
231	239	28,89	247	248	51,11	261	268	37,5	285	287	30
232	249	45,45	247	253	43,18	263	265	42,5	285	289	27,5
232	233	25,58	247	259	33,33	265	270	33,33	285	290	25,64
233	249	41,86	247	260	31,11	265	279	31,58	285	286	20
234	240	40,91	248	250	53,33	265	268	23,08	286	287	30
234	250	40	248	253	47,73	266	267	46,15	286	288	20
234	248	40	249	251	46,51	266	269	30,77	287	292	43,18
234	249	38,64	249	250	31,82	267	269	36,84	287	289	25,58
234	239	34,88	250	253	45,45	267	268	33,33	287	288	13,64
235	236	33,33	250	252	42,2	268	269	38,46	288	292	40,91
236	237	40	250	251	36,36	268	270	30,77	289	292	38,64
236	239	39,53	251	254	41,86	269	271	39,47	289	290	30,95
237	241	51,11	251	252	31,82	269	270	36,84	290	291	20,93
237	238	38,64	252	253	45,45	270	271	28,2	300	323	34,15
237	239	30,23	252	266	34,15	270	279	26,31	300	301	32,5
237	240	29,54	252	254	27,27	270	280	23,08	300	303	9,68
238	243	45,45	253	267	59,52	271	280	35,9	301	303	27,5
238	242	36,36	253	266	50	277	278	34,21	324	333	21,95
238	241	36,36	253	260	40,91	278	284	29,73	340	341	26,83
238	240	30,23	255	259	33,33	278	279	23,69			
239	240	32,56	255	256	22,22	278	283	13,51			
240	248	45,45	256	257	30,77	279	280	28,2			
240	243	40,91	256	258	27,9	279	282	23,68			

2.4. Cartografia dos IRD

Como já anteriormente foi referido, a existência de um elevado número de índices relativos de distância, com valores muito diferenciados, impossibilita a sua visualização de modo a que cada valor fosse representado por um símbolo diferente. Assim, para tornar a sua leitura mais compreensível, os valores são agrupados em conjuntos que se obtêm através da aplicação do

algoritmo MIN MW MAX. O procedimento, de acordo com o que no início foi explicitado, é o seguinte: (a) cálculo da média aritmética do conjunto dos valores de IRD; (b) cálculo da diferença entre a média aritmética e o valor do IRD mais baixo; (c) cálculo da diferença entre o IRD de valor mais elevado e a média aritmética; (d) divisão por 3 de cada um dos valores encontrados para as diferenças¹.

O quadro que se segue apresenta os valores dos interpontos ordenados de acordo com a aplicação do algoritmo MIN MW MAX de seis intervalos.

IRD mínimo: 9,668 (interponto 300/303)		
IRD máximo: 65,85 (interponto 150/217)		
Média aritmética: 34,45		
Tamanho do intervalo para os valores abaixo da média: 8,25		
Tamanho do intervalo para os valores acima da média: 10,46		
Intervalo	Nº de interpontos	Símbolo
1: 9,68 – 17,93	7	○
2: 17,94 – 26,19	59	○
3: 26,20 – 34,45	101	○
4: 34,46 – 44,91	105	●
5: 44,92 – 55,38	38	●
6: 55,39 – 65,85	9	●

2.5. Interpretação do Mapa 3

O número limitado de conceitos analisados, nos seus valores de IRD, leva a que os interpontos em função discriminatória sejam apenas perspectivados como a expressão quantitativa de uma maior ou menor individualidade de cada ponto relativamente àqueles com que foi relacionado, no que diz respeito à variação lexical, e não como “isoglossas quantitativas”, delimitadoras geográficas de dialectos.

Uma primeira análise ao mapa permite verificar que:

a) Relativamente à totalidade dos valores interpontuais, existe um maior número de valores abaixo da média – 167 (símbolos brancos) – do que acima da média – 152 (símbolos pretos).

¹ Como se pretende analisar o léxico numa perspectiva da sua variação espacial e, a partir daí, tentar delimitar áreas de maior ou menor variação, optou-se por um algoritmo de seis intervalos em vez do de doze, uma vez que, da sua aplicação, se teria uma visão mais compartimentada dessa mesma variação.

b) Relativamente aos interpontos com valores superiores à média, ocorre uma maior concentração no espaço linguístico português – 87 interpontos – do que no galego – 49 interpontos¹.

c) Relativamente aos interpontos que separam as duas áreas linguísticas, verifica-se que todos eles apresentam valores acima da média, o que permite estabelecer uma fronteira que, no que diz respeito à diferenciação lexical, acompanha a fronteira política.

d) Relativamente ao espaço galego, apesar de não se verificar a existência de uma área em que exista uma maior oposição interpontual lexical, pode constatar-se que a grande maioria dos interpontos, com valores acima da média, se situa nas áreas que pertencem aos “bloques ocidental e oriental” (Fernández Rei 1990:38).

e) Relativamente a Portugal, a distribuição dos interpontos, com valores superiores à média, ocorre maioritariamente na zona, delimitada por Luís Lindley Cintra, dos “dialectos setentrionais”. No entanto, também se verifica a existência de um número significativo de interpontos, com aqueles valores, na parte norte dos “dialectos centro-meridionais” (Cintra 1983:151-154). De realçar, igualmente, o ponto 292 (Fuseta), no sotavento algarvio, que apresenta uma diferenciação lexical bem marcada em relação aos pontos que lhe são vizinhos.

f) Relativamente ao modo como se processa a distribuição desses interpontos na área dos dialectos setentrionais, pode verificar-se a existência de uma linha uniforme de interpontos que, geograficamente são separados pelo rio Douro: 216/242; 241/242; 241/238; 241/237; 215/236; 219/236; 219/235; 227/235; 227/229. Este facto pode levar a concluir que um acidente natural, neste caso um rio, está directamente relacionado com uma diferenciação lexical mais acentuada entre os pontos que ficam respectivamente a norte e a sul do seu percurso.

g) Relativamente a três pontos, cujos valores interpontuais são, na sua totalidade, superiores à média, concretamente os pontos 234 (S. Romão), 248 (Arganil) e 253 (Oleiros), constata-se que eles se encontram respectivamente nas áreas das serras da Estrela, da Lousã e de Oleiros. Este facto pode levar a afirmar que os acidentes geográficos, neste caso a montanha, podem estar relacionados com a diferenciação lexical destes pontos com aqueles com que eles têm uma relação interpontual.

h) Relativamente às áreas com valores interpontuais abaixo da média, pode destacar-se, na Galiza a que, *grasso modo*, é ocupada pelo “bloque central” e, em Portugal, pelos “dialectos do centro-interior e do Sul” (em Portu-

1 Excluem-se aqueles que estabelecem a separação entre a rede galega e a portuguesa.

gal, a zona da Estremadura e do Ribatejo não dispõe de informação para grande parte dos seus pontos. De salientar que os dois inter pontos, para os quais existe informação, apresentam valores acima da média, se bem que no grupo logo acima da média).

3. ÍNDICE RELATIVO DE DISTÂNCIA (IRD) ENTRE OÍMBRA E OS RESTANTES PONTOS

O processo de estabelecimento dos valores e da ordenação dos IRD é idêntico ao anteriormente apresentado para os IRD da generalidade dos pontos; para completar este estudo decidi determinar a relação interpontual existente entre um ponto de fronteira (Oímbra, ponto 151-O.30) e o restante espaço galego e português. Esses valores encontram-se no quadro seguinte:

Pto. A	Pto. B	IRD	151	126	37,78	151	204	53,33	151	235	82,22
151	100	37,78	151	127	35,56	151	205	55,56	151	236	64,44
151	101	53,33	151	128	35,56	151	206	66,67	151	237	75,56
151	102	42,22	151	129	37,78	151	208	53,33	151	238	62,22
151	103	48,89	151	130	44,44	151	209	57,78	151	239	77,78
151	104	55,56	151	131	42,22	151	211	53,33	151	240	71,11
151	105	42,22	151	132	51,11	151	214	55,56	151	241	55,56
151	106	51,11	151	133	46,67	151	215	57,78	151	242	66,67
151	107	55,56	151	134	31,11	151	216	55,56	151	243	68,89
151	108	57,78	151	135	46,67	151	217	55,56	151	244	64,44
151	109	57,78	151	136	37,78	151	218	57,78	151	246	71,11
151	110	55,56	151	137	40,00	151	219	55,56	151	247	68,89
151	111	46,67	151	138	31,11	151	220	60,00	151	248	77,78
151	112	57,78	151	139	28,89	151	222	64,44	151	249	75,56
151	113	46,67	151	140	33,33	151	223	64,44	151	250	77,78
151	114	44,44	151	141	33,33	151	224	66,67	151	251	77,78
151	115	40,00	151	142	35,56	151	225	73,33	151	252	84,44
151	116	42,22	151	143	28,89	151	226	75,56	151	253	68,89
151	117	44,44	151	144	31,11	151	227	64,44	151	254	80,00
151	118	44,44	151	145	28,89	151	228	73,33	151	255	68,89
151	119	48,89	151	146	35,56	151	229	71,11	151	256	66,67
151	120	55,56	151	147	40,00	151	230	75,56	151	257	77,78
151	121	35,56	151	148	22,22	151	231	77,78	151	258	68,89
151	122	48,89	151	149	35,56	151	232	75,56	151	259	71,11
151	123	46,67	151	150	28,89	151	233	82,22	151	260	68,89
151	125	51,11	151	201	53,33	151	234	77,78	151	261	75,56

151	263	73,33
151	265	75,56
151	266	73,33
151	267	82,22
151	268	73,33
151	269	77,78
151	270	80,00
151	271	73,33
151	272	68,89

151	277	75,56
151	278	73,33
151	279	77,78
151	280	82,22
151	281	75,56
151	282	73,33
151	283	71,11
151	284	73,33
151	285	75,56

151	286	75,56
151	287	82,22
151	288	82,22
151	289	80,00
151	290	77,78
151	291	77,78
151	292	82,22
151	300	48,89
151	301	53,33

151	303	53,33
151	323	62,22
151	324	53,33
151	333	46,67
151	340	53,33
151	341	48,89

3.1. Cartografia dos IRD

A aplicação do algoritmo MIN MW MAX de seis intervalos aos valores acima apresentados permite o agrupamento que se encontra no quadro seguinte.

IRD mínimo: 22,22 (interponto 151/148)		
IRD máximo: 84,44 (interponto 151/252)		
Média aritmética: 59,17		
Tamanho do intervalo para os valores abaixo da média: 8,42		
Tamanho do intervalo para os valores acima da média: 12,31		
Intervalo	Nº de interpontos	Símbolo
1: 22,22 – 34,53	10	○
2: 34,54 – 46,85	27	◯
3: 46,86 – 59,17	33	◯◯
4: 59,18 – 67,59	12	●
5: 67,60 – 76,02	32	●●
6: 76,03 – 84,44	22	●●●

3.2. Interpretação do Mapa 4

Na perspectiva de um panorama paisagístico, o mapa deve ser interpretado como se esse ponto se situasse no local com a altitude mais elevada e que as altitudes dos restantes estivessem directamente relacionadas com os valores dos respectivos símbolos.

Assim, os pontos brancos são aqueles com os quais ele mantém uma maior afinidade lexical, o que numa paisagem corresponderia a altitudes não muito diferentes, permitindo desse modo visualizar uma espécie de planalto com elevações de altura não muito diferenciada. Os pontos pretos, em contrapartida, corresponderiam, geograficamente, a depressões mais ou menos

acentuadas em relação ao ponto de observação, o que, numa perspectiva linguística, corresponde a uma maior diferenciação lexical.

Analisando este mapa pode constatar-se uma maior afinidade lexical com a restante área galega (exceptua-se o ponto 323: A7 – San Antolín) e com o noroeste de Portugal (excepção para o ponto 206 – Balugães), se bem que com estes pontos portugueses apresente valores simbolizados pelo círculo branco maior, o que indica uma certa diferenciação lexical.

Com o restante espaço os valores interpontuais são todos acima da média, mostrando, assim, a sua marcada diferenciação lexical com esses pontos.

4. CONCLUSÃO

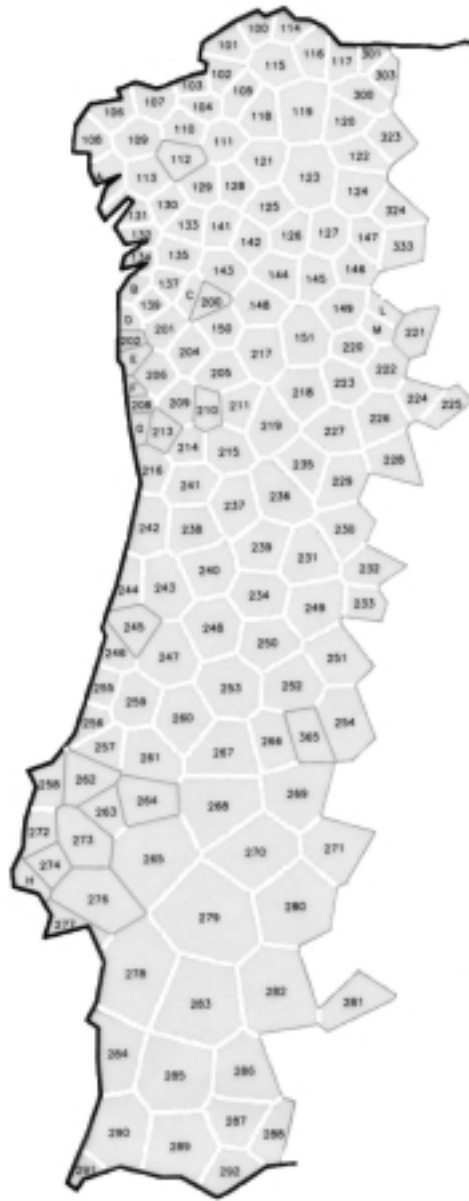
Como disse no início, este é um trabalho de certo modo introdutório devido aos condicionalismos referidos. No entanto, nele, é já possível encontrar elementos de certo modo indiciadores da diferenciação lexical que se verifica no interior de cada uma das áreas estudadas, bem como do grau de diferenciação entre essas mesmas áreas. De facto, no mapa 3, é bem visível a coincidência da linha de divisão política com a de uma maior diferenciação lexical. No mesmo mapa, também foi possível detectar, para Portugal, uma coincidência de certos acidentes geográficos com áreas ou linhas interpontuais em que ocorre uma maior variação lexical.

O mapa 4, por seu lado, mostra uma certa afinidade lexical existente entre a Galiza e o noroeste de Portugal (Distritos de Viana do Castelo, de Vila Real, de Braga e do Porto). Isto quando se compara um ponto com os restantes e que, no caso concreto, foi um ponto galego situado junto à fronteira portuguesa.

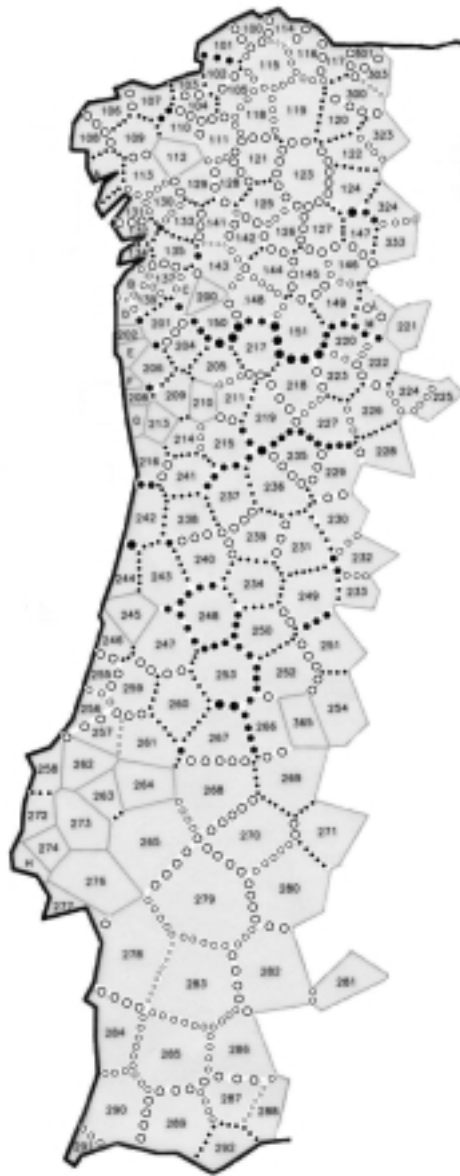
De qualquer modo, terão ficado indicadas pistas que necessitarão de ser aprofundadas por estudos mais pormenorizados e, porventura, completadas com outros tipos de abordagem.

BIBLIOGRAFIA

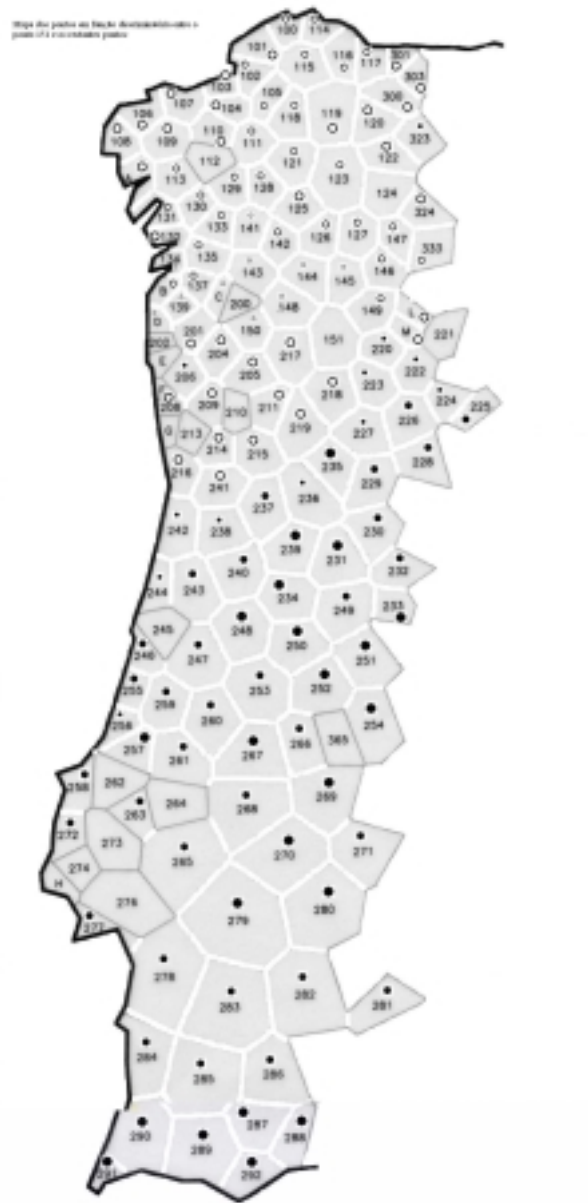
- Cintra, Luís F. Lindley (1983), “Nova proposta de classificação dos dialectos galego portugueses”, *Estudos de Dialectologia Portuguesa*, Sá da Costa Editora, Lisboa, pp. 119-163.
- Fernández Rei, Francisco (1990), *Dialectoloxía da Lingua Galega*, Edicións Xerais de Galicia, Santiago.
- Goebel, Hans (1981), “Eléments d’analyse dialectométrique (avec application à l’AIS)”, *Revue de Linguistique Romane*, tome XLIV, Strasbourg, pp. 349-420.
- Goebel, Hans (1983), “Parquet polygonal et treillis triangulaire: les deux versants de la dialectométrie interponctuelle”, *Revue de Linguistique Romane*, tome XLVII, Strasbourg, pp. 353-412.

Mapa 2

Mapa 3

Μαπα 4

VIÑO NOVO EN ODRÉS VELLAS: OS NOMES DO MILLO

Rosario Álvarez

Instituto da Lingua Galega. USC

En xeral tendemos a crer inxenuamente que o espacío natural que nos rodea, coa flora e fauna que lle dan carácter, permanece inmutable desde o inicio dos tempos, e se acaso somos conscientes só das profundas transformacións que a nosa xeración está levando a cabo —non sempre para ben— no seu medio natural. Claro que, a pouco que reflexionemos, reparamos axiña en que os nosos inseparables castiñeiros chegaron aquí só un par de milenios antes cós romanos e en que as mimosas, que ata hai un mes vestían de amarelo os nosos montes, son orixinarias de Australia. Pois ben, o mesmo pasa co millo, sen dúbida o cereal máis característico de Galicia nos últimos séculos, orixinario de América central e traído á península anos despois da conquista.

Para a maior parte dos galegos, non é concibible a paisaxe nin a vida tradicional sen a presenza do millo. Os nosos antiquísimos hórreos parecen tella súa razón de ser na existencia do millo, en realidade moi posterior; a el están intimamente vencellados xogos infantís, coma as monecas feitas coa espiga, o casulo e a barbela; de millo son pezas de pan tan emblemáticas coma a boroa e doces famosos, coma a bica de Trives ou a torta de Guitiriz; está presente en diversos remedios da medicina máis tradicional e crenzas populares (*espiga das ánimas* ou *do trono*); a el se deben labores agrícolas tan socializadas coma a esfolla e a debulla, etc. Doutra banda, para o que a nós nos interesa aquí de xeito máis inmediato, poucas plantas implican tal cantidade de léxico sobre si mesmas e as súas partes; recollemos ó final, en apén-dice, as denominacións fundamentais destas, deixando á parte a enorme cantidade de léxico xerado arredor dos distintos labores que precisa (*arrendar, rarear, escotar, enrestrar, esfollar, debullar*, etc.), das súas castes, do seu almacenamento ou dos seus derivados, etc.

Pois ben, en última instancia todo este mundo e a súa riqueza é o que guiou a escolla deste tema para a presente comunicación. Porque non hai que esquecer que o millo se introduce entre nós nunha época en que o galego estaba nunha posición sociolingüística moi feble, falado pola totalidade da poboación pero sen cultivo escrito e subordinado ó prestixio do español. O estudo das variantes empregadas para os conceptos máis básicos e a súa distribución diatópica permitíranos avalia-la capacidade da lingua para, nese contexto, reaccionar ante a innovación do cultivo dando nome a tódolos conceptos indicados.

1. A INTRODUCCIÓN DO MILLO EN GALICIA

O *milllo gordo*, *milllo groso* ou *maíz*, en definitiva o *milllo “americano”* (*Zea mays*), chegou á península moi pouco tempo despois da conquista de América, pois os historiadores documéntano en Andalucía por volta de 1500; de aí pasou axiña polo W cara a Portugal e máis tarde á costa atlántica, en tanto que polo E se foi estendendo por toda a ribeira do Mediterráneo. Con todo, cómpre ter presente que o feito de que a planta fose coñecida non implica que se iniciase en época tan temperá o seu cultivo masivo, que precisou como lanzadeira as graves crises de subsistencia de fins do s. XVI¹.

1. A Galicia parece que non chega ata principios do s. XVII, a pesar do notable cultivo que xa alcanzara nas terras veciñas de Asturias, onde fora introducido no cambio de século polo Gobernador da Florida, natural de Tapia de Casariego. Segundo tódolos indicios entrou en Galicia por vía marítima máis ca por vía terrestre, primeiro pola costa meridional e algo máis tarde pola costa do Cantábrico. As relacións comerciais e o tráfego marítimo entre portos galegos con portos do Cantábrico, entre eles asturianos, e as máis intensas con Lisboa e Andalucía avalan as dúas orixes posibles de introducción do milllo, non mutuamente excluíntes; engádase que os fluxos migratorios temporeiros, de ida e volta, poden xustificar tamén a implantación, por veces simultánea, en vales do interior.

Os primeiros testemuños localízanos nas Rías Baixas (en 1610 no Barbanza e en 1618 en Cangas), e de aí pasou a toda a depresión meridiana ata a área tudense e, a través dos vales dos ríos, cara á Galicia interior máis próxima. Sábese que se xeneralizou axiña nestas comarcas litorais da costa atlántica, entre o Tambre e o Miño, ó punto de que a mediados de s. XVII era xa o cereal maioritario e a principios do s. XVIII ocupaba a práctica totalidade da produción cerealeira. Os gráficos que seguen, referidos á evolución seguida no Salnés e no Morrazo, respectivamente, móstrano con toda claridade: inicialmente, a colleita de milllo americano supón un incremento e unha diversificación da produción de cereal, pero axiña se ve que substitúe totalmente a do outro cereal de primavera —o *milllo miúdo*², que se deixa de cultivar entre mediados do s. XVII e a fin do mesmo século—, ó

1 Para a información histórica remitimos a Pérez García (1982 e *GEG*: s.v. *milllo*), a Saavedra (1991 e 1998) e a Eiras Roel (1998). Deles está tomada, no fundamental, a que ofrecemos a xeito de resumo.

2 Supoñemos que nos máis dos casos se trata efectivamente de *milllo miúdo*, mais o termo pode englobar tamén o *paínzo*, pois como veremos máis adiante en época moderna tendeu a confundir as dúas especies baixo a mesma denominación.

tempo que reduce considerablemente a dos dous cereais de inverno, tanto do centeo coma do prezado trigo¹:

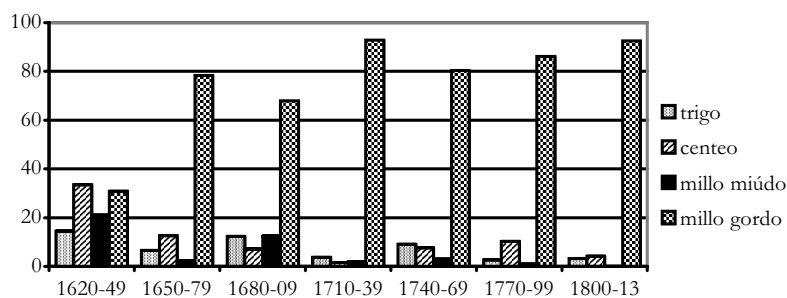

Gráfico 1: Evolución do cultivo de cereais no Sahnés (Fonte: J. M. Pérez García)

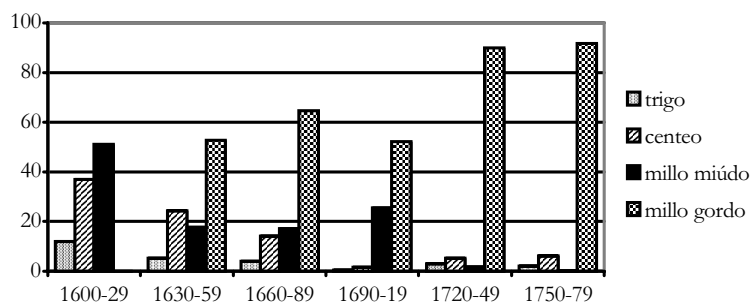

Gráfico 2: Evolución do cultivo de cereais no Morrazo (Fonte: H. Rodríguez Ferreiro, apud J. M. Pérez García)

En resumo, entra polas Rías Baixas, en particular pola de Arousa, de aí esténdese en forma de abano ás terras baixas e logo polos vales dos ríos cara ó interior. Nas comarcas litorais a implantación foi moi rápida: a mediados de século supoñía entre os dous tercios e as tres cuartas partes do total de cereal, pero cando se inicia o século seguinte é xa a práctica totalidade da produción. O mesmo se pode dicir, con moi poucos anos de diferenza, para toda a depresión meridiana; en cambio, conforme imos chegando ás terras máis altas o millo vai tendo unha introducción máis serodia e menos intensa, pero non por iso deixa de facerse, máis cedo ou máis tarde, hexemónico. Chega tamén ós vales máis fértiles e de clima suave da provincia de Ourense, ata entón volcados especialmente no cultivo da vide.

1 Segundo testemuños da época, os outros grans só se manteñen ou ben por conservar algún vencello coa tradición ou ben porque están estipulados na renda (Pérez García 1982:92-93).

A introducción do millo na Galicia cantábrica é independente. Chega tamén a través da costa, parece lóxico pensar que vén de Asturias, e esténdese ós pequenos vales do interior inmediato (Valadouro, Lourenzá), pero non dá traspasado a barreira montañosa cara á meseta interior; os vales do leste son os únicos que permiten unha introducción considerable terra adentro. A implantación é máis tardía e máis lenta (*vid.* Gráfico 3), pois comeza a fins da década dos trinta e non chega ós vales inmediatos máis fértiles ata os anos corenta, ou incluso máis tarde: nos de Lourenzá e Valadouro non adquire certa importancia ata a segunda metade do s. XVII (0,9% en 1660-59, 12,7% en 1660-79); ás zonas de transición ó interior ou á montaña de Viveiro aínda chegará máis tarde, e ás comarcas máis altas, como Muras, non chega ata mediados do s. XVIII. Doutra banda, nestas áreas só suplanta o cereal de primavera, en tanto que os outros seguen cultivándose con índices aceptables (ou non son superados ou sono só tardiamente: a mediados do s. XVIII, o millo americano supón o 63,8% en Lourenzá e Valadouro, o 51,8 % nas zonas de transición e o 39,7% na montaña de Viveiro).

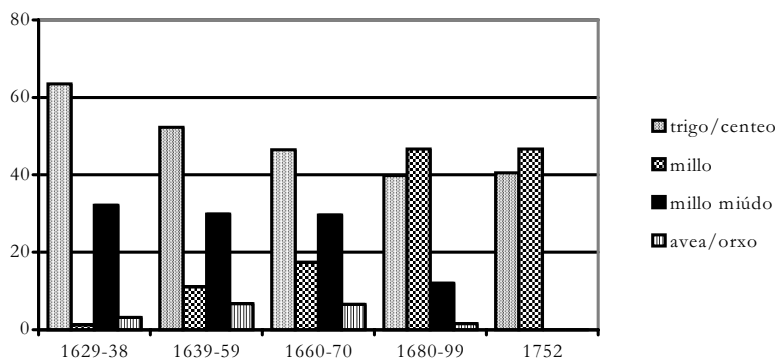

Gráfico 3: Evolución do cultivo de cereais no litoral Cantábrico (Fonte: P. Saavedra)

No resto de Galicia a situación é totalmente diferente. Xa indicamos antes que nalgúns vales ourensáns a introducción foi temperá, acompañando a producida na Galicia atlántica, e probablemente a través desta, sen descartar como posible vía secundaria as achegas individuais de emigrantes retornados. No resto foise expandindo, con maior ou menor fortuna, entre o s. XVIII e o s. XIX, e o feito é que nalgunhas comarcas non chegou a facelo nunca.

2. Os gráficos anteriores mostran, ademais, que o cereal máis prexudicado pola introducción do novo gran foi o *millo miúdo*. Este era un cereal propio da Galicia litoral ou prelitoral (no s. XVI supuña cando menos o 40% da produción), de clima máis benigno e terreos fértiles, o que permite a alternancia cos cereais de inverno, nomeadamente co centeo (Saavedra

1991:71-75); o seu cultivo mingua conforme se avanza cara ó interior, alomenos mentres o *millo gordo* non entra pola costa empuxando o cultivo do millo miúdo cara a terras máis altas. Esta relación de substitución do millo miúdo polo millo americano, que substenta as mudanzas producidas no plano terminolóxico, explícase por varias razóns combinadas:

a) Os dous requiren as mesmas condicións de chan e climáticas, con auga abundante e clima non rigoroso; son tamén condicións que require a viña, de aí que ámbolos cultivos se asocien nos mesmos territorios.

b) Os dous son cereais de primavera, polo que, chegado o momento da sementeira nas leiras adecuadas, había que optar por un ou por outro. A maior produtividade fai que o campesiño se decante polo millo americano: a colleita é maior con moito menos grao de semente, porque a planta produce máis e se desperdicia menos co sistema de cultivo; doutra banda, a fariña do millo americano é máis nutritiva cá millo miúdo e o resto da planta ten maior aproveitamento cá deste. De por parte, o seu cultivo non é laborioso e o procesado posterior á recolleita é moito máis limpo e máis simple: a debulla require menos esforzo cá malla e faise progresivamente, consonte as necesidades e no lugar escollido por cada un; tamén a conservación é mellor no caso do maíz americano, que corre menos perigo de estragarse ou de aceda-lo pan¹.

c) As plantas son similares: cana, folla ancha, pendón arriba e espiga. Mesmo dan lugar a un tipo de pan semellante, como mostra a seguinte descrición do *Dioscórides* do pan de *mijo*: “Su pã es tan seco y enxuto, q̃ se desmenuza facilmẽte, como si fuesse amassado de arena” (II.186).

d) Distintas fontes asimilan xa desde o primeiro momento o novo cereal americano como unha variante de “millo” (*milium*). Véxase como dá noticia da novidade Andrés de Laguna, traductor e editor do *Dioscórides* (II.186): “Hallase à cada passo una suerte de mijo llamado Turquesco:q̃ produce vnas cañas muy grandes, y en ellas ciertas maçorcas llenas de muxhos granos amarillos ò roxos, y tamaños como garuãços:de los quales mollidos haze pan la infima gente:y este es el mayz de las Indias:por donde meritamente le llamo Milium Indicum Plinio”, e á marxe “Mijo Turquesco. Mayz”; as súas palabras corroboran a afirmación dos nosos historiadores de que, aínda que o millo favoreceu a tódalas clases sociais, “nas súas orixes foi máis unha medida adoptada por pequenos campesiños insuficientes” (Pérez García 1982:97).

1 Como fundamento destas aseveracións e para os labores dedicados ó millo miúdo en época recente no occidente da Coruña, véxase Vázquez Varela 1996.

2. OS CEREAIS IMPLICADOS: DIFICULTADE TERMINOLÓXICA

Os estudos históricos que atinxen estes cereais vense pexados por unha non pequena dificultade terminolóxica, debida en parte a unha sucesión de significados asociados á forma *millo* e en parte á parcial confluencia semántica de *millo* e *paínzo*. Todo apunta a que o novo cereal chegou acompañado dunha denominación que adapta a da súa terra de orixe (*maíz* e variantes), que axiña entrou en competencia en grandes áreas de Galicia coa denominación *millo*, tomada doutro cereal autóctono.

1. En efecto, o novo cereal “usurpou” non só o estatus dun cereal relativamente ben instalado na economía campesiña, senón o seu propio nome¹. A ambivalencia de *millo*, que nuns casos pode referirse ó ‘millo miúdo’ e noutros ó ‘millo gordo’ provoca non poucos problemas de identificación da especie e de valoración da produción. A mesma dificultade atopamos ó pretender interpretar pasaxes dos últimos séculos, coma as seguintes de Sarmiento:

O ano foy farto, ó *maíz* eu creo que encherà os canastros (*Coloquio*: 120 2) [B “miz”]; Vistes hum-has medas en fronte dos eidos, de palla ou de monllos, *maíz* óu centèo (*Coloquio*: 810 4).

O *millo meudo*, e os feixons pretos, e mais ó *paínzo* encheram os cestos (*Coloquio*: 121 1); leaban, crèo, seica tres ferrados de *millo* ou centèo (*Coloquio*: 830 2).

1 Desta dificultade son ben conscientes os historiadores, que non poden menos que tentar poñer orde nos materiais lingüísticos, como ilustra a seguinte pasaxe: “Coidamos insostenible hoxe a postura de Murguía, segundo a cal o confusionismo dos termos *millo* (millo miúdo actual) e *millo* (maínzo), impedía a localización exacta deste. Pola contra, na documentación da época consultada, ámbolos cereais eran correctamente distinguidos. Ó millo miúdo asignánselle diferentes nomenclaturas: ben empregando a verba *mijo/millo* ou utilizando expresións dobres: *millo miúdo* ou *mijo menudo*; o millo [maíz] comúnmente denomínase como tal, con diversas grafías, «mahiz», «mays» ou «mais»; ou ben se usan outras formas menos correntes como *mixo*, *millo*, *mijo* «mais», e mesmo *mixo* ou *millo grueso/gordo* para o diferenciar do *miúdo*. A confusión de nominacións é posterior e daríase nunha fase segunda, cando xa o millo [maíz] estaba plenamente asentado. Así, algún escribán, como sucede dunha maneira ocasional no Morrazo, usa indistintamente a expresión *millo* ou *mijo/mixo* e tamén *maíz* para se referir a este último. Xa no século XVIII se dan casos de total absorción do nome, cando o *millo miúdo* estaba en vías de extinción: así, na parroquia de Arantón (Xurisdición do Xallas), na relación de *Frutos Civiles* de 1789, constan 340 fanegas de trigo, 100 de centeo, 212 de *mijo* e 40 de aveas de produción. Sabemos que, por esas datas, tales 212 fanegas de *mijo* teñen que ser na súa case totalidade millo. A confusión da terminoloxía parece darse xa en fase avanzada, cando o millo é dominante. No momento en que o millo miúdo ten deixado de cultivarse, xa non se precisa unha dobre grafía e é a partir de aquela, pero non antes e menos na súa orixe, cando o millo acaba por absorbe-lo seu nome nalgunhas zonas. Pero aínda no século XVIII esta substitución non é moi corrente, como sucedería máis tarde. Segue a ser moi común o emprego do término *mais* para se referir a este.” (Pérez García 1982:89).

Sarmiento diferencia baixo estas denominacións plantas distintas. Chama *maíz* e *millo (gordo)* (CVFG:456) ó *maíz americano* (CVFG:456), pero nunha relación de diversos grans dá como equivalentes “maíz, millo” (sen adxectivos), fronte a “millo meudo” e a “painzo” (CVFLG: 299), e no remate desta, reproducindo unha anotación tomada dun doc. anterior a 1500 de Pontevedra ou Poio (CVFLG: 272; a rodapé, respectivamente MS *mio melludo*, MS *mio milludo*), pon na mesma liña “*millo miúdo e civeira y centeno*”; informa ademais de que o *cedovén* ou *maíz femia* é en Pontevedra un maíz moi branco, que se colle ó mesmo tempo có outro, a pesar de que se sementa tarde, despois de recolle-lo liño (CVV-VGDV: 157). Para o gran tradicional testemuña os nomes de *millo mendo* ~ *m. miúdo* (“O millo meúdo. Millo del puro latín *milium*. Meúdo para distinguirle del *millo gordo*, que es el *maíz americano*, que por tal no puede tener voz latina”, CVFG:456)¹. Pero, a pesar de que nomea como *millo* as dúas plantas e de que na súa nomenclatura o adxectivo fundamental para distinguilas parece máis firme e necesario para a denominación do tradicional, no uso que el mesmo fai no *Coloquio* o termo *millo* (sen adxectivos) só se pode entender como ‘millo miúdo’, pois non parece verosímil a dúbida entre ferrado de millo americano e ferrado de centeo, nin pola aparencia do contido nin polo tamaño do continente (“lebaban, crèe, seica tres ferrados de *millo* ou centèe”: o ferrado usado para o gran miúdo —centeo, trigo, millo miúdo, etc.— é máis pequeno có usado para medi-lo gran grosso).

A xulgar pola definición de Cornide (s.v. *millo*), a fins do s. XVIII aínda non se xeneralizara a voz *millo* para o novo cereal, que non se denomina con este nome se non é acompañado dun adxectivo (*millo, millo miúdo* ‘especie de painzo’ / *maíz, millo gordo* ‘millo americano’):

MILLO. Millo, especie de panizo muy común en las tierras pobres de Galicia suele añadirsele el nombre de miudo para distinguirlo del maíz a quien en algunos parages dan el de millo gordo.

A tradición lexicográfica galega, a pesar de se orixinar no occidente (onde hoxe é xeral *millo*, *vid.* Mapa 1), recolle *maíz* ~ *maís* ata principios do s. XX (Santamarina 2001), nalgún caso de costas á realidade lingüística do momento. Así, por ex., Pintos esfórzase en presentar separadamente *maíz* para o americano e *millo* para esp. ‘mijo’ (sen dúbida apoiándose na autoridade de Sarmiento), pero no seu vocabulario faltan palabras da familia de “maíz” e

¹ Un e outro distintos do *millo saburro*, outro gran novo, tamén chamado *saburno*, *zaburno*, identificado por el como “de Portugal” e “de Indias”, e tamén como “maíz rubio” (CVV-VGDV:278, 298). Noutro lugar identifícao co ‘sorgo’ (CVV-VGDV:317).

sen embargo inclúe *milleiro* como “Millar, pie de maiz”, o que dá idea do maior grao de instalación do segundo na súa contorna:

	MILLO MIÚDO	MILLO AMERICANO	PAÍNZO
F. J. Rodríguez	<i>millo, millo miúdo</i>	<i>mainzo, millo</i> ‘maiz nuevo’	<i>paínzo, paízo</i> ‘mijo panizo’
Pintos	<i>millo</i>	<i>maíz</i>	<i>paínzo</i>
Cuveiro	<i>(millo)</i>	<i>mainzo, millo</i>	<i>paínzo, paízo</i>
Valladares	<i>millo</i> (ant.) <i>millo-miúdo</i>	<i>mainzo, millo, maís</i>	<i>paínzo, paízo</i>
Filgueira	<i>millo, millo miúdo</i>	<i>mainzo, millo, maís</i>	<i>paínzo</i>
Leiras		<i>maíz</i>	
Carré	<i>millo miúdo, (millo), paínzo</i>	<i>mainzo, millo, millo graúdo, millo groso, millote</i>	
E. Rodríguez	<i>millo miúdo, millo paínzo, paínzo</i>	<i>mainzo, millo, millo graúdo, millo mourro, millote</i>	

O certo é que hoxe, ó xeneralizarse efectivamente a denominación *millo* para o americano, o uso aínda vivo do termo co significado antigo de ‘millo miúdo’ nalgunhas áreas de Galicia induce a confusión; tamén non sempre son ben comprendidas algunhas mostras de cultura popular, nas que *millo* se tende a interpretar de xeito incorrecto como ‘millo gordo’². Doutra banda, a falta de cultivo do millo miúdo fai que nalgúns lugares designen con esta forma composta variedades de millo americano de gran máis pequeno có habitual, introducido recentemente e destinado fundamentalmente á elaboración de flocos (Vázquez Varela 1996:118).

2. Na lingua actual, ademais, úsanse adoito como sinónimos *millo miúdo* e *paínzo*, segundo consta nos dicionarios galegos e portugueses (*milbo-miúdo*, *milbo painço*, *paínço*) e testemuñan os nosos datos do *ALGa*, e o traslado abusivo desta sinonimia actual a outras épocas introduce un novo factor de dificultade. Así como nos documentos antigos é frecuente a mención do *millo*, a presenza de termos da familia *paínzo* é pouco frecuente, e na maior parte das coleccións documentais esta voz falta ou só aparece ligada a topónimos e antropónimos; semella que o seu cultivo era escaso ou o seu gran pouco apreciado, factores ambos que explicarían a súa ausencia da prosa tabeliónica, pero non así da flora e da fitotoponimia³. Sen descartarmos que

1 Non é o significado que lle dá baixo o lema MILLO, pero si en MÍLLARAS.

2 “Díxolle o millo á liña: «Danada, que ós tres días xa es nada». E ela entón retrucou: «Nugallón, un mes baixo o terrón e inda se vou non vou». O refraneiro popular dá abundantes mostras: “Non lles deas millo ós paxaros, que xa cho comerán eles”, “O pan de millo mantén a fame na casa”, “O golpe vai polo millo e non come, pero dálle co rabo e sacode”, etc. (para a presenza de *millo* e *maíz* no folclore, *vid.* Bouza-Brey 1982).

3 Se reparamos na distribución da forma *paí(n)zo* no léxico común, a partir dos traballos de campo realizados, observamos que na súa maior parte se concentra na parte suroccidental,

a similitude entre as dúas plantas puidese producir unha equivalencia sinónimica xa en época antiga, da que non temos probas, cómpre ter presente que hai testemuños que poñen de relevo que se trataba de dúas gramíneas distintas (tamén en port., *vid.* Lorenzo, *Glosario*: s.v.). Repárese nos seguintes fragmentos tomados de senllos documentos medievais, en que se diferencia un e outro tipo de gran (coma en “de milio et de panizo aut ordeo”, citado por Lorenzo 1975-77; *cf.* *ibidem* tamén exs. portugueses), e mesmo se deixa clara constancia da distinta consideración dun e outro:

per teeyga dereyta de Ribadauya de seys çelmîş & séér ende a terça de *millo* & a terça de çe(uey)ra & a terça de *paynço* & dardes este pã en esse casal ou enna jgleia de (sam) Fîz de Çeleyros (Salvaterra 1301; Maia: 217).

Et avedes de dar [...] por dezemo et quinon o terço do pan et do *millo* et do trigo et do orjo que labrardes [...] et cada que labrardes en na herdade da dita ca saria algun vetaynço, conven a saber: *paynço*, fabas, herbrellos, lyno, que non dias delo quinon nengun ao dito moesteyro saluo o disemo (Vilaronte 1476; Graña: 441).

Tamén o *Dioscórides* os recolle como plantas diferentes e dá conta do maior aprecio do millo (cast. *mijo*, port. *milho*) sobre o paínzo (cast. *panizo*, port. *paniço*), a pesar de que o primeiro “mantiene menos que todos los otros granos”: “tienese por mejor, y por mas nutritiuo el mijo, q̄ no el Panizo”, “El Panizo comido mantiene poco, engendra humor melancólico, e por este respecto infinita sarna” (II.186). Son tamén distintos aínda para Sarmiento, como se aprecia doadamente nas coplas citadas máis arriba; a planta debía ser nesa altura o bastante coñecida para servir de termo de comparación, pero no seu comentario abunda na menor consideración deste cultivo e no seu abandono, seguramente por se tratar dun cereal de gran aínda máis cativo có do *mijo* (CVV-VGDV:317):

Se aquel cangalliño / que sai do extremo / asi como á espiga / do *painço* feito / se e rabo de porco / ou rabo de cerdo (*Coloquio*: 1130 2).

nunha área que vai desde o centro de Galicia (concello de Lalín) polo W de Ourense (Boborás, Ramirás, Padrenda...) e o S de Pontevedra ata o mar (concellos de Mondariz, Salceda de Caselas, Soutomaio, Vigo, A Guarda...); os restantes rexistros aparecen en áreas discontinuas, dando idea dunha distribución antiga máis extensa (A Capela e Pontedeume no N, Navia de Suarna e Ibias no NE, Vilardevós no SE...). Os escasos datos históricos que puidemos rastrexar de *painço* como cereal concéntranse tamén na área tudense, ben a través de documentos notariais (Salvaterra, Tui...), ben a través da CGG-CC (en Álvarez e Xove 1998 sostemos que a modalidade lingüística da tradución é tudense). Con todo, os datos toponímicos avalan amplamente a existencia de *Painza*, *Painzal*, *Painceira* e variantes en amplos territorios da nosa xeografía, moi especialmente na metade norte de Galicia, se ben non garanten que se tratase dunha planta cultivada e non ventureira, nin que non deriven doutra forma da familia de PANE.

E mais o painzo. Del puro latín *panicum*, traspuesta la N, dijo y dice el gallego, *paínzo*. En Castilla hubo la voz *Panizares*, por *síto*; pero ya ni se siembra ni se *come* (CVFG:456).

A lexicografía galega do s. XIX tamén os mantén separados (*vid. supra* cadro). Defíneos de xeito diferente F. J. Rodríguez, para quen o millo miúdo era un gran aínda familiar, pois doutro xeito non se explica que o tome como termo de comparación para explica-la morfoloxía doutras plantas e froitos, nin a recorrencia con que o emprega nas definicións dos labores agrícolas; advírtase tamén nas súas palabras a menor consideración do paínzo, que só vale para mestura ou para os paxaros:

PAÍNZO. Panizo, especie de mijo menudo que lleva el grano en espiga cilíndrica. Se usa entre los aldeanos, en mixtura con el maíz y centeno, y en las ciudades para dar á los pájaros. En port. id. / MILLO. Mijo grueso y menudo. En port. id., ital. y lat. millio, franc. mil.

Así ocorre ata o dicionario de Carré, o primeiro en que vemos establecida unha equivalencia *millo miúdo* = *paínzo* que perdura ata hoxe (...DRAG, GDXL); con todo, en E. Rodríguez obsérvase certa vacilación, pois dunha banda dáos como sinónimos e doutra infórmanos de que o paínzo ten as mesmas aplicacións có millo miúdo, de que mide o dobre de alto e de que ten un hábitat parcialmente distinto, de onde se deduce que non é exactamente a mesma planta:

Mijo, planta cereal. Llámase máis generalmente *millo miúdo* o *paínzo* para diferenciarle del *millo graúdo*, *millo grosso* o *millote*, es decir, el maíz o *mainzo*, al que suele aplicarse simplemente el nombre de *millo*. Grano o semilla de dichas plantas. | *Millo de Indias*. Sorgo, panizo negro (Carré: s.v. *millo*).

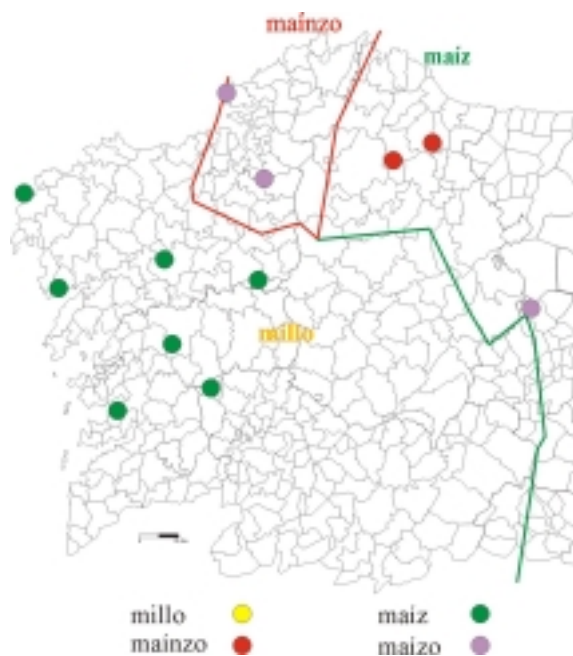
Millo miúdo, mijo común, planta anual, que tiene la caña algo más gruesa que la paja del trigo y de cerca de un metro de altura. Cultívase en nuestros campos, hacia la montaña, pero su semilla, aunque harinosa, es insípida, indigesta y flatulenta. El grano de esta misma planta, llamado también *millo miúdo*, es pequeño, avoado, oblongo, amarillento y parecido al alpiste, usándose comúnmente para pan, mezclando la harina con la del maíz, o se dedica en grano a alimentar y cebar aves domésticas. Llámase también *millo paínzo*, y PAÍNZO (E. Rodríguez: s.v. *millo*) / s. m. Panizo, planta anual, de la familia de las gramíneas. | Grano de esta misma planta, que se llama también *millo miúdo*. | Florece en verano; es comunísima en Galicia, sobre todo en la región litoral, y crece también en los campos, hacia las montañas de la provincia de Lugo, Orense y Pontevedra. Crece hasta cerca de dos metros, y se conocen dos variedades, dándose a sus granos las mismas aplicaciones que al mijo menudo (E. Rodríguez: s.v. *paínzo*).

Na nosa opinión, o abandono de cultivo destes cereais, primeiro do paínzo e logo do millo miúdo, produciu unha indistinción xeneralizada, xa que

en definitiva se trata de plantas moi semellantes. Ocorreu antes en portugués, a vulgar pola equiparación moito máis temperá nos seus dicionarios, que non cremos fose determinante na deriva seguida pola nosa lexicografía e moito menos polo uso común.

3. OS NOMES DO ‘MILLO GORDO’ EN GALEGO MODERNO

Os nomes dados ó novo cereal chegado das Américas distribúense actualmente en tres grandes áreas —a de *millo*, a de *maíz* (*meiz*, etc.) e a de *mainzo* (Mapa 1)¹—, que gardan estreita relación con todo o exposto ata agora.

Mapa 1

1 Na cartografía dos seis mapas presentados utilizamos só os materiais inéditos do *Atlas Lingüístico Galego (ALGa)*, do ILG; neles baséase no fundamental a argumentación e exposición das distintas variantes. Como ocorre sempre que alternan tantas formas léxicas, as precisións de localización deben entenderse en sentido positivo, é dicir, nin implica que nesas localidades non haxa outras denominacións nin que estas non existan noutros lugares, aplicadas ó mesmo concepto ou non.

1. A área de *millo* comprende a de expansión do cereal introducido a partir da Galicia atlántica, estendido cara ó interior tal como se describiu máis arriba. Esta área ocupa a maior parte de Galicia, ó oeste e ó sur dunha liña que, *grosso modo*, parte do golfo Ártabro cara ó sur e ó chegar á conca do Tambre vira cara ó leste, para desde alí cruza-la provincia de Lugo pola divisoria da diocese mindoniense, ata as serras orientais, onde inicia un novo descenso cara ó S e entra en León polo N dos Ancares. A denominación *millo* chega así ata o límite oriental do galego, mesmo ata as áreas da montaña suroriental en que nunca chegou a instalarse. Nos mesmos lugares *millo* pode designar tamén o ‘millo miúdo’, pero a necesidade de evita-la homonimia fai que para este se use adoito unha forma composta (*millo miúdo*, *millo de sémola*, *millo painzo*..., ou simplemente *sémola*, *painzo*).

É unha área de *millo* con escasas documentacións de *maíz* ~ *maís*, dispersas sobre todo na Galicia occidental non litoral (Vidán-Santiago de Compostela, Souto-A Estrada, Beariz, etc.), que poden ser castelanismo, mais tamén pervivencia dunha época, relativamente recente, de *maíz*, *millo maíz*, etc. Non podemos deixar de relacionar estes datos cos testemuños dos lexicógrafos que aboan hai un século *maíz* como forma propia (*vid. supra*)¹, pero, ademais, doutro xeito non se explicaría doadamente a existencia arraizada de derivados de *maíz* na mesma área, nin de topónimos con esta base (Moralejo 1977:153): *maízal* (‘terra onde se cultiva o millo’, A Estrada), *maiceiro* (‘planta de millo’, en Teo; ‘agro de millo’, Santiso), *maízo*, -a (*adj.* “lo propio del maíz (Cerdedo): *palla maíza*, es la paja del maíz”, *Frampas*: s.v.), etc.

Á vista destes datos e da exposición histórica precedente, cremos que se pode afirmar que a denominación maioritaria deste cereal en Galicia coincide coa do portugués, localizada na área contigua, sen base que avale unha importación léxica do territorio veciño. Por un camiño ou por outro, é a forma das variedades hispánicas máis occidentais, pois ocupa unha área continua desde Galicia e León, por Extremadura e Portugal, ata as illas Canarias (García Moutón 1986:124).

2. Ó norte da liña trazada anteriormente atopamos, no leste, a área de *maíz*, con variantes no límite oriental, dentro xa das provincias de Asturias e León, debidas a /s/ final a pesar de estaren fóra da área de seseo implosivo, á maior ou menor pechazón da primeira vocal do hiato (desde [a] ata [e]) ou a un cambio acentual cara á primeira vocal: sg. *maís* / pl. *maíses* (Candín-LE, Corullón-LE), sg. *maís* / pl. *maíses* (Benuza-LE); *maíz* [a] (Vilanova de Ozcos-AS, San Antolín de Ibias-AS), *maíz* [æ] (Negueira de Muñiz-LU, Piantón-A Veiga-AS), *meíz* [e] (Salave-Tapia-AS, Piantón-A Veiga-AS); *maís* [a]

1 En port. *maís* ‘millo graúdo’ e *maísal* ‘terreo de maís’ (DEP).

(San Antolín de Ibias-AS), *meiz* [ɛ] (Piantón-A Veiga-AS, Coaña-AS), *meiz* [e] (El Franco-AS, Boal-AS, A Veiga-AS, A Roda-Tapia-AS, Mántaras-Tapia-AS) (para cambios similares noutros dominios hispánicos, *vid.* García Moutón: 122-123). Por toda a área recóllese *millo* (tamén *millo miúdo*) co significado de ‘millo miúdo’, se ben a forma vai caendo en desuso conforme se vai esquecendo o cultivo.

Esta é a zona de penetración do millo americano a través da costa Cantábrica, probablemente a partir de Asturias, independente da anterior e moito máis lenta. O feito de que desde o N a penetración se producise antes e máis doadamente nos vales protexidos da montaña luguesa oriental ca na meseta central, explica esta derrama da área cara a S pola parte oriental.

3. Resta unicamente a área de *maínzo* (coa variante *maízo* nas extremas occidental e oriental), entre as dúas áreas indicadas, a onde o millo puido chegar a través das Mariñas de Betanzos cara ás terras máis altas ou ben desde Viveiro cara ó oeste e ó interior. Nas mesmas condicións de precariedade descritas para a área anterior, nesta mantense igualmente *millo* como ‘millo miúdo’.

A primeira vista, *maínzo*, forma testemuñada xa no s. XVIII por Sobreira na mesma área (“El maíz, Mariñas”, *Papeletas*: s.v.), semella un cruce do termo americano co tradicional *paínzo*. Carecemos de datos documentais sobre a importancia do cultivo do *paínzo* nesta área, o que sen dúbida permitiría corroborar ou non esta hipótese, pero a fitotoponimia parece vir na nosa axuda, pois a distribución actual dos topónimos derivados de *paínzo* (do tipo *Painceira*, *Paincega*, etc.) mostra unha evidente concentración na área que podemos chamar de *maínzo*. Con todo, cremos máis plausible outra hipótese puramente fonética, por máis simple e por estar avalada con evolucións semellantes na mesma área, onde se desenvolveu con frecuencia unha consoante nasal implosiva interior non etimolóxica, especialmente favorecida nun contexto coma este en que hai un hiato (ou hoxe a vocal resultante da contracción) e segue consoante interdental¹: *menciñeiro*, *esquencer*, *quencer*... Esta hipótese parte, xa que logo, dun primeiro asentamento de *maízo*, subst. masc. en -o (oposto a subst. fem. *maíza*, con distintos significados no mesmo

1 A consoante nasal implosiva orixinada a partir dunha nasal do étimo ocupa unha área distinta, maior ou menor segundo os casos, situada adoito a W dunha liña que segue a dirección N-S (sería o caso de *paí(n)zo* ou de *maí(n)zo* < MANICIU). En cambio, estas outras consoantes nasais máis modernas sitúanse adoito ó norte dunha liña L-W, en áreas de diferente tamaño en cada caso, polo que os testemuños son máis abundantes preto do Cantábrico. Nalgunhas áreas rexístranse nasais de ámbalas procedencias.

campo; *cfr.* ast. *maízru*, Menéndez 1954)¹, que reúne as as condicións axeitadas para o desenvolvemento da nasal non etimolóxica, sen dúbida axudada polo parecido con *paínzro*².

4. VELLO LÉXICO PARA NOVOS CONCEPTOS

En calquera caso, as denominacións dadas á nova planta cultivada indican unha grande capacidade da lingua para resolver por vía interna os problemas léxicos derivados. Esta mesma capacidade é aínda máis evidente se temos en conta os nomes dados a cada unha das súas partes, nas que predomina o recurso a voces preexistentes para conceptos semellantes, ás veces por vía metafórica. Escolmamos para isto cinco das partes máis importantes.

4.1. *Espiga, mazaroca, paolla...*

As denominacións galegas para a ‘espiga do millo’ foron tamén obxecto da comunicación de Dubert e Sousa, con base nos mesmos materiais usados por nós, polo que remitimos ó Mapa 7 presentado por eles neste mesmo volume. Nel apréciase que a maior parte de Galicia toma para o millo americano a denominación *espiga* que designa a dos outros cereais, e o mesmo ocorre na estrema nororiental con *paolla* ~ *panolla* ~ *panocha*, denominacións que eran aplicadas tamén á espiga do millo miúdo.

É distinto o caso de *mazaroca* e variantes, pois afasta o millo dos outros cereais³; repárese en que ocupa o territorio en que o cultivo do millo é menor ou practicamente inexistente, e en todo caso de implantación máis tardía. A denominación ten como base a similitude coa forma que toman o liño ou a la ó se envolveren no fuso ou na canela, e tamén se aplica a partes doutras plantas de morfoloxía semellante, como a flor da cebola ou o rebolo do talo da espadana; a maior amplitude semántica fai que en ocasións o nome deba ir acompañado dun modificador identificador (p. ex. *mazaroca da grã*). Valla como aval da motivación o testemuño de Sarmiento, aínda que non se refire ó millo⁴:

1 De por parte, *maí(n)zo* está amplamente documentado en galego como ‘ozca do fuso’ (posiblemente de *MANICIU, toda vez que é por aí por onde se agarra o fuso ó fiar); *maínza* significa tamén ‘porción que cabe nunha man’.

2 A fitotoponimia avala unha forma con nasal xeneralizada na mesma área: *Painceira* (Cedeira, Cerdido, Mesía, Viveiro, Narón), *Painceiras* (As Somozas, 2 loc. en Ortigueira), *O Painzal* (Aranga), *Painzás* (Narón, Pontedeume, Vilasantar, Guitiriz), *Painceiro* (afluente do Eume)..., aínda que tamén *Paizás* (A Capela) (*vid.*, para máis información, Moralejo 1977).

3 Esporadicamente, na mesma área rexístrase *espiga* para a flor masculina (máis coñecida como *candea*, *pendón*, *cenceno*...), máis semellante á espiga doutros cereais cá mazaroca de millo.

4 El supón, de acordo co *Xénese*, que os nomes da historia natural anteceden ós dos produtos elaborados polo home, e xa que logo é a maza do xunco a que dá nome á do fuso, e non á inversa. Nós non pretendemos retroceder tan lonxe, senón establecer que esta forma

El *hilo* que se va arrollando, y que se envuelve en el huso cuando llega a tal término, compone un macito que en gallego se llama *mazaroca* y en castellano *mazorca* o una *busada*. [...] Asiento que la voz *maza* es el origen de la voz gallega *mazaroca* [...]. Y porque hay una planta que se llama *junco amazarocado*, y es vegetable, con cuya explicación se averiguarán muchas voces castellanas y gallegas, quiero detenerme en esta planta [...]. Es pues el *junco amazarocado* aquella especie de espadaña que se halla en las orillas de ríos y lagunas, y que tiene un espectáculo distintivo en su remate. Hablo de aquella *mazita* o *mazorca* que tiene el tallo o vástago de la planta (CVFG: 296-299).

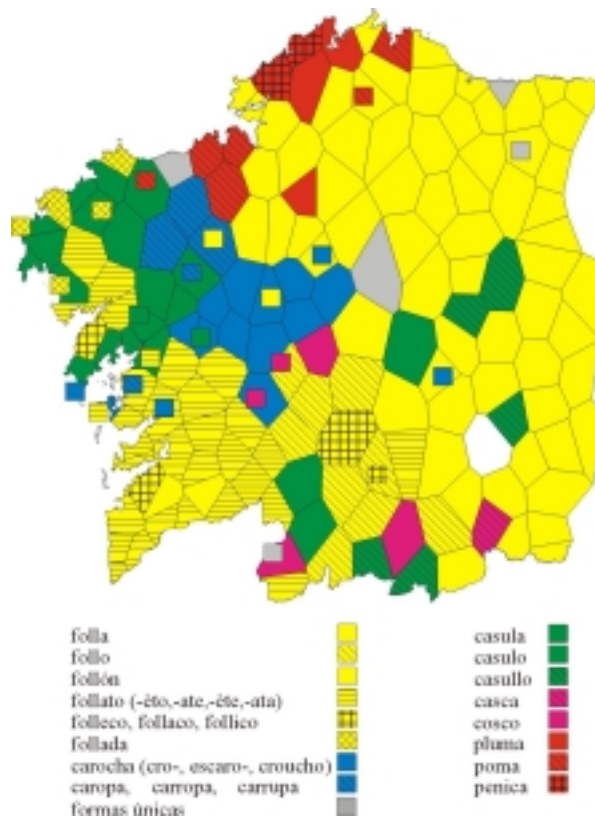
4.2. Casulo, follato, poma...

As denominacións baseadas en *folla* son as máis numerosas para as brácteas que envolven a espiga do millo, e entre elas pódense establecer á súa vez dous grandes bloques (Mapa 2). Dunha banda, a opción maioritaria *folla* (con ou sen identificador do tipo *de millo*, *da mazaroca*, etc.) ocupa unha grande extensión oriental, a que menos millo cultiva ou a que se incorporou máis tarde ó seu cultivo. Do outro lado da diagonal atópanse formas derivadas, en xeral minusvalorativas, que a pesar da grande variación léxica forman áreas relativamente homoxéneas: na Costa da Morte, *follada*; de aí ata o extremo sur, no Leboeiro, *follato* e as variantes *folläto* e *follèto*, con casos esporádicos de *follaco*, *folléco* e *follico*; dende as terras do Faro, polo centro de Ourense ata a raia, *follo*; en Asturias, *follòn*.

As restantes denominacións son diversas xa desde a base, mais gardan certa organización territorial. Na maior parte dos casos, son voces que aluden á función de envolver e protexe-la preciada espiga: no W da Coruña, no SW de Ourense e no SE de Lugo sitúanse as que teñen que ver con *casula* e *casulo*, voces existentes noutros campos do mundo vexetal e animal ou da cultura material, con significados que teñen o trazo ‘envoltorio’; no centro de Galicia atópanse as que teñen que ver con *carocha* (*crocha*, *escarocha*...), coas que tamén parecen relacionarse *caropa*, *carupa*, etc., de novo voces que indican ‘tona, monda, envoltorio...’; ó S delas, no SE de Pontevedra e dispersos na provincia de Ourense —interrompidos sobre todo por *follo*, do grupo maioritario— *cosco* (coma o do caracol, da noz ou do bago de uvas, por poñer só algúns exemplos) e, en menor medida, *casca*; finalmente *folello*, sobre a base *fol* (salvo que sexa disimilación a partir de **follello*, de base *folla*). No norte, na área de MAÍNZO, *pluma* e *poma*, ademais de *penica*, formas que tamén existen aplicadas á folla doutros vexetais (nomeadamente a do piñeiro) recollida con diversos fins utilitarios, e polo tanto estamos ante outra motivación

preexistente se aplicou por comparación á espiga do millo; naturalmente, tendo en conta a maior presenza da *mazaroca do huso* no coñecemento, uso e vida cotiá dos falantes, cabe pensar que esta é a imaxe que máis influíu na denominación que nos ocupa.

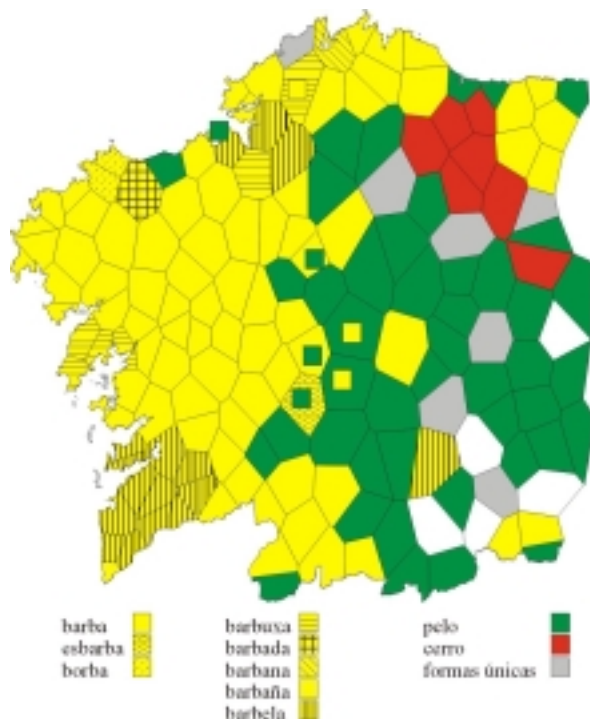
distinta. Rexistráronse ademais, como formas únicas, *peteleira* ‘a boa que se colle para o xergón’ e *panòxa* ‘calquera delas’ (Caión-A Laracha), *pubèla* (Rinlo-Ribadeo) e *caròlo* (Guntín). En calquera caso, estamos sempre diante dunha reutilización do fondo léxico patrimonial para dar nome ós novos conceptos, sexa pola vía da extensión de uso sexa pola vía da comparación implícita.

Mapa 2

4.3. Barba, pelo, cerro...

As denominacións dos filamentos que ten no cabo a espiga de millo, equiparables pero de aspecto distinto ás arganas doutros cereais, forman unha vez máis bloques ben diferenciados:

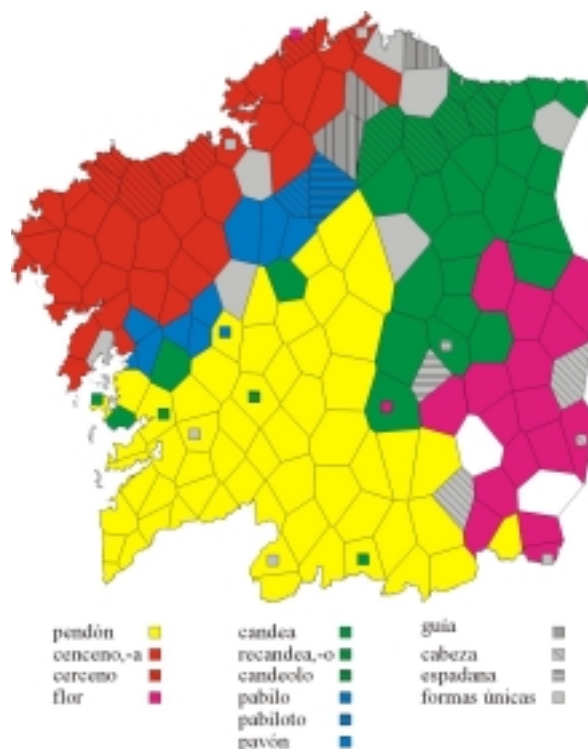

Mapa 3

Dunha banda, rexístrase *barba* (*borba*, *esbarba*) —que pode precisar dun identificador (*de millo*, *da espiga*...)— e os seus derivados depreciativos (*barbela*, *barbusa*, *barbaña*...), que como se pode apreciar no Mapa 3 forman á súa vez pequenas áreas bastante compactas; nel advírtese tamén que a maior parte da área de cultivo máis temperán e máis intenso do millo se inclinou maioritariamente por esta vía. Tamén é clara a motivación de *pele*, que ocupa a maior parte da Galicia interior, a que se incorporou máis tardiamente ó cultivo ou non o fixo nunca. A solución máis orixinal é *cerro* (lat. CIRRU- ‘penacho’), que unha vez máis trasladada á espiga de millo a imaxe da fía, co cerro de la enriba da roca; advírtese, con todo, que non coincide coa área de *mazaroca* para ‘espiga’. Hai ademais formas illadas: ben coa mesma motivación cás anteriores, como *bigote* (Negueira de Muñiz) ou *sedas* (O Courel) e *estriga* (Viana do Bolo); ben tomadas doutros cereais, como *argana*, tamén chamada *barba*, do trigo, centeo, etc. (Cospeito), da utilidade en xogos infantís (*muñeca*, Baleira), ou doutras imaxes (*candea*, Ribas de Sil; *baluxa* Cedeira).

4.4. Pendón, candea, cenceno...

As formas empregadas para denomina-la flor masculina do millo aluden dunha maneira ou doutra á posición sobranceira que ocupa na planta e agrúpanse en cinco áreas principais de desigual tamaño.

Mapa 4

No N, ocupando unha ancha franxa litoral desde Bares ata a ría de Arousa atopamos *cenceno* e variantes (*enceno*, *onceno*; lat. CINCINNU ‘tirabuzón’, Corominas: s.v. *cenceño*). A voz designa tamén a ‘flor’ en forma de espiga doutros cereais, de morfoloxía moito máis parecida ó pendón ca á mazaroca, e, coma noutros dominios hispánicos, a ‘chuvia miúda’ e/ou a ‘brétema’ (*cf.* González e Tajés, neste mesmo volume)¹. É práctica frecuente cortar en

¹ Port. *senceno* ‘caramelo suspenso as árbores ou do beiril dos tellados’ (DEP); *cf. infra* a mesma extensión de significado en gal. *candea*.

verde a parte superior da planta, na que o elemento máis singular é o *cenceno*, para darlla como alimento ó gando; isto explica o cruce con *cercear* ou con *cernar*, que está na base da variante *cerceno* (*cf.* Corominas: *Ib.*, para outros testemuños con *-rc-*).

Ó S da área limitada anteriormente, desde o límite occidental da Terra Chá ata a beira sur da ría de Arousa, atópase unha estreita franxa de *pabón*, acaso seguindo a imaxe da cola do pavón despregadas en abano (*cf.* *crista* en Betanzos); en calquera caso, parece estar en relación con *pabenla* ‘planta forraxeira semellante ás aveas’, e con *pabea* ‘monllo sen atar de cereal ou doutras plantas que se segan’. No extremo norte topamos coas variantes minoritarias *pabilo* e *pabiloto* (*cf.* *pabío* ‘torcida do candil, da vela...’), que suxiren para a anterior unha orixe *pab(i)ón* que non avala ningún outro testemuño.

O oriente está ocupado por dúas grandes áreas. No N atópase *candea* e variantes, tomada por similitude coa flor de varias árbores, singularmente a do castiñeiro, árbore fundamental na economía, cultura e alimentación destas terras (para a posible orixe e formas emparentadas, *vid.* Corominas: s.v. *cándano*); a voz designa ademais outras entidades con forma semellante, coma ‘carambelo’. O mapa suxire unha extensión maior outrora, reducida en beneficio de *pendón*; cómpre ter en conta, a este respecto, a práctica desaparición dos castiñeiros en occidente, polo que deixou de ser cotiá a imaxe subxacente en *candea*. No S atópase *flor (de millo)*, forma moi pouco específica, como corresponde a un territorio que non ten o millo como cultivo de interese.

O resto do territorio, unha grande área compacta que se estende desde a ribeira occidental do río Miño na provincia de Lugo ata as Rías Baixas e ata toda a fronteira portuguesa, está ocupada por *pendón* (~ *pondón*, con labialización de /e/ pretónico) motivada pola súa similitude con este tipo de estandarte e coa maneira de se moveren ó vento as súas puntas (en port. ten, entre outras denominacións, *pendão* e *bandeira*).

Son minoritarias outras formas comúns con significados relacionados coa súa posición característica: *guía*, coma a póla ergueita que no alto dunha árbore marca a liña de crecemento; *espadana*, en alusión á forma característica desta planta, que tamén prestou a denominación ó tipo de campanario caracterizado por ser só unha parede con vans destacada sobre o resto da construción; *cabeza*, polo lugar preeminente ocupado respecto do resto do corpo (de por parte, *corta-lo cenceno* pode ser sinónimo, nun mesmo lugar, de *escabezar*). Ademais, son relativamente abundantes as formas únicas, que en ocasións conviven con algunha ou algunhas das anteriores; a maior parte son ben transparentes: *alabarda* (Sada), *boia* (Viveiro), *crista* (Betanzos), *c(u)ruto* (Touro, mais en toda a contorna é frecuente *escurutar* para ‘corta-lo pendón’),

espiga (Hermisende), *farna* (A Lama; *esfarnar* en Cotobade para ‘cortalo’), *frando* (O Boiro), *louca* (O Barqueiro), *pámpano* (Lugo), *polén* (Boal), *pubela* e *vela* (Ferreira de Valadouro).

4.5. *Carozo, carolo, cadolo...*

As múltiples e diversas formas pódense agrupar baixo unhas poucas denominacións fundamentais, que á súa vez ofrecen variantes internas, unhas e outras cunha distribución diatópica bastante ben delimitada.

1. O grupo de *carozo* (lat. vg. CARUDIUM-, e este do diminutivo gr. καρύδιον ‘avelá, noz pequena’, Corominas: s.v.) é o máis abundante e ocupa dúas grandes áreas que percorren Galicia de N a S: a occidental, desde Ortegá ó Baixo Miño, presenta uniformemente *carozo*, con /o/, pero na oriental predominan formas con /ɔ/ (con todo, dentro dela, /o/ rexístrase nun número significativo de ocorrencias); no tercio norte da área oriental e no extremo sur, xa na fronteira ourensá con Portugal, a vocal pretónica é /o/ (*corózo, coròzo*). É posible que *cor-* proceda de *car-* por simple asimilación da pretónica, pero tamén que nos territorios do primeiro confluísen formas preexistentes distintas; a favor da segunda hipótese temos dous feitos: que [a] > [o] pretónico non é unha evolución frecuente e que noutras rexións se distingue entre *car-* (*carozo* ‘pao da verza’, ‘da espiga’, etc.) e *cor-* (*coroza* ‘codia grosa’, ‘tipo capa’, etc.). En relación inmediata con *carozo* parecen estar variantes cunha oclusiva dental que semella deberse a un cruce con outra voz: *cadrózo* forma unha pequena área no W da Coruña, entre as de *cañoto* e *carozo*; *catrózo* amplía a anterior polo N; *codrózo* aparece illada no L de Ourense, o mesmo ca *catrocho* (que algures se refire só á unión da espiga coa cana, en relación co seu significado de ‘peciolo da folla de verduras comestibles’). Os outros significados de *carozo* teñen en común a consistencia e/ou a forma tubular.

Entre as dúas grandes áreas de *carozo* mencionadas atópase *carolo* e variantes, nunha ancha franxa que desde o límite SW da área mindoniense baixa polo centro de Galicia ó W do río Miño e se interrompe antes do seu esteiro, aínda que ten unha póla que chega ata o mar na ría de Pontevedra; no norte e centro da área predomina *caròlo* fronte a *carólo*, en tanto que no sur imponse *carólo*, aga unha concentración tudense de *carulo*. Illados en puntos orientais rexístranse *carulo* (Chandrexá), *carrólo* (Lobios), *carròla* (Larouco) e *carròcho* (Baleira). A distribución diatópica de *carolo* entre as dúas bandas de *carozo* suxire que non se trata dunha forma de orixe distinta (emparentada en última instancia tamén con καρύον), senón dunha variante creada a partir desta, por cambio de sufixo diminutivo a favor de -OLU ou por cruce con outras formas; en relación con isto, e como posible obxección, cómpre ter

presente que, en termos xerais, *carozzo* e *carolo* non son sinónimos perfectos (*vid. infra*).

Cadolo semella a primeira vista variante de *carolo*, con cambio entre consoantes dentoalveolares, pero resulta estraño que as dúas formen áreas compactas distanciadas entre si; de por parte parece verosímil o seu parentesco con *cadullo* ('grumo', 'terrón duro', 'coágulo'), no extremo oriental, alusiva á forma e á dureza. Os outros significados coñecidos de *cadolo* tampouco autorizan a interpretalo como cunha variante fonética de *carolo*, xa que raramente son sinónimos (*vid. infra*).

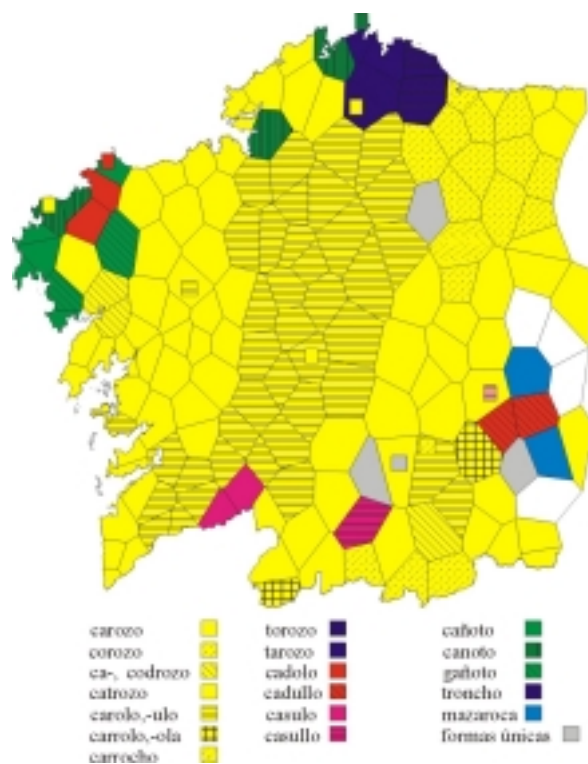
Todas estas formas remiten á consistencia e á dureza desta peza nuclear da espiga e están en relación con outros significados que teñen estas mesmas voces, nos mesmos ou noutros lugares: *carozzo*, *carolo*, *cadrozo*... 'corazón da mazá e outras froitas de pebida'; *carozzo* 'bóla de pus endurecido dun foruncho'; *carolo*, *carocho* 'anaco de pan duro', 'codia da boroa ou do pan duro'; *carolo*, *cadolo*, *cadullo* 'terrón que levanta o arado, terrón duro e compacto'; *carolo* 'croque', 'cabeza de repolo cando agroma', 'casca exterior da noz', 'envoltura verde da mazaroca'; *carozzo*, *cadolo* 'talo grosso e duro, coma o da verza'; *carozza*, *carola* 'piña de piñeiro manso'; *cadolo* 'cañoto dunha seda', 'pao seco e limpo, coma o que se usa para aviva-lo lume ou arrebolan'; *cadullo* 'gromo'; *cadrozo*, *cadolo* 'parte inferior, cortada, do talo de millo'; *carocho*, *catrocho* 'pé que empata a espiga coa cana', etc. Están tamén en relación con outras voces da mesma familia ou alomenos de forma similar (*carola*, *carocha* 'raíz de plantas coma o nabo ou a remolacha'; *catriño* 'pé do botón'; *catroio* 'tarabelo'), así como con moitas outras formas iniciadas por *car-* (ou *cor-*) que teñen en común o trazo 'dureza', especialmente en material de cubertas ou desbotable (*caroa*, adx. *caroal*, *carazo*, *carola*, *carozza* ~ *corozza*, *carapela*, *caroucho*, etc.).

2. No occidente da Coruña confluíron *cañoto* e *canoto*: a minoritaria *canoto* (de base *cana*, con motivación evidente), que tamén se atopa no extremo setentrional, comparte espacio con *cañoto*, a máis estendida desde Malpica a Muros (quizais relacionado con *c(o)añō* < *CODANEU-, de CODA-, 'resto da espiga de trigo ou centeo despois de mallada'¹); nas beiras da área occidental citada recollemos *gañoto*, quizais deturpación das anteriores por cruce con *gañote* (*cf.* Corominas: s.v. *gañote*), de forma alongada semellante, ou por unha evolución coincidente de *c-* a *g-*². Tanto *cañoto* coma *canoto* son formas co-

1 De aceptármola base *caña* estaríamos diante dun castelanismo (Corominas, s.v. *caña*), tan antigo e arraigado como para xustificar esta e outras voces de cultura tradicional en galego e portugués.

2 En portugués, *ganboto* "(reg.) rebento fraco das figueiras que, em regra, é podado para não prejudicar o desenvolvimento das partes normalmente frutíferas; pequeno calhau rolado

múns, nestes e noutros lugares, como ‘parte do talo grosso ou do toro queda na terra ó cortar unha planta ou árbore’ ou ‘parte dura que queda na pel ó cortar pelo ou quitar plumas’, pero ademais teñen outros significados coincidentes con *carolo* e *carozo*, como ‘talo grosso de certas plantas, coma a couve ou a pataca’, ‘parte interior de certas froitas sen carabuña coma a mazá ou a pera, que queda despois de comelas’, etc.

Mapa 5

3. Outras voces ocupan áreas máis reducidas, pero son igualmente formas documentadas con outros significados próximos na lingua da contorna, de onde se toman para ser aplicadas á designación do novo concepto:

a) No Cantábrico, unindo as dúas áreas de *carozo* recóllense formas con *t-* (*tarózo*, *torózo*), que incluíríamos como variantes das anteriores se non fose

pelas águas. (De cañoto, «tronco de árbore; ramo de árbore» que se corta para queimar?)” (DEP).

porque parecen estar relacionadas con *toro* (cfr. *atorozar*, etc.) ou incluso con *tarugo* (coma ast. *taracu*, segundo Corominas: s.v. *tarugo*)¹. Non coñecemos outros significados destas voces, pero a imaxe de ‘vulto, excrecencia...’ orixinaria en lat. TORUS está presente, dun xeito ou outro, en *torobelo*, *torollo*, *torolo*, *toromballo*, *toromelo...*, e en *taro*, *taroco*, *tarouco*, *tarolo*, *tareco*, *tarelo...* (cfr. Santamarina 2001).

b) *Troncho* (de TRUNCULU: ‘pedazo de talo grosa que se rabenou’), que atopamos nunha pequena área na montaña de Viveiro, contigua da anterior, remite tamén en última instancia á forma cilíndrica. Existe ademais *tro(n)cho* cos significados de ‘póla grosa’, ‘anaco de pan’; comparte coa maior parte das voces tratadas o significado de ‘talo da verza e plantas similares’ e con *caño* ~ *cano* e *cadolo* a posibilidade de se referir á parte da cana de millo que queda na terra ó cortala.

c) Preto da fronteira sur atopamos *casulo*, coa variante *casullo* en puntos illados de Ourense (Xinzo) e Lugo (Becerreá). Entre as denominacións do millo e as súas partes, a voz denomina con maior frecuencia a envoltura da espiga, pero debe terse en conta que *casulo* denomina tamén a parte de certas plantas á que se une o froito ou grans de semente, sexa en forma de vaíña (chícharos, fabas...) ou baga (eucalipto), sexa en forma de capelo (landra) ou espiga (centeo, trigo...); doutra banda, vimos máis arriba o comportamento contrario, pois *carolo*, aínda designando adoito a parte interior dura, pódese referir tamén á envoltura.

d) Finalmente, *capullo* (Vilariñofrío) e *carapullo* (Baños de Molgas), que se apoían mutuamente, acaso teñan que ver con *capela*, *carapola*, *carpola*, *carapa...*?; e *cebullo* (A Veiga) denomina tamén o corno interior de sámago do gando vacún.

No Mapa 5 advírtese que a maior parte de Galicia está cuberta por manchas compactas de extensión variable que corresponden ás distintas formas consignadas. Non se comporta así a parte suroriental, onde ou faltan as respostas ou se produce un conxunto de formas illadas, por veces exclusivas, por veces existentes en lugares moi distantes; ocorre isto nun espacio xeográfico en que, polas condicións orográficas e climáticas, a penas se cultiva este cereal, o que sen dúbida non contribúe á difusión social é ó establecemento de termos comúns para as súas partes.

1 Port. *taroco* ‘toro pequeno de leña’, *taroca* ‘zoco’, *tarolo* ‘pequeno toro de leña’ e ‘carolo da espiga de millo’ (DEP). Noutros lugares de Lugo, máis ó Sur, *toro(n)xa* é ‘Mujer tosca, basta, tarugo’ (Santamarina 2000).

2 Port. *capulbo* ‘botón floral aínda por abrir; casula que reviste os pelos das sementes do algodoeiro’, *carapulo* ‘cápsula de certos froitos’, *carapula* ‘pendón do millo’ (DEP).

5. REMATE

Poderíanse poñer máis exemplos, de todas e cada unha das partes da planta de millo, dos seus labores ou dos seus derivados. O resultado sempre é o mesmo: o abano dunha considerable variedade de denominacións que ou ben eran xa aplicables con anterioridade ó millo miúdo —ou a outras plantas similares—, ou ben eran formas existentes no fondo léxico da lingua que, por extensión directa ou por vía metafórica, foron reutilizadas para dar nome á nova realidade. Unha conclusión que cobra especial interese se temos en conta que a época de expansión do millo, e xa que logo a época do inicio da difusión destes termos, coincide coa de maior postración do galego como lingua culta; pois ben, a pesar do esmorecemento cultural e sociopolítico, a innovación lingüística non se produciu a través do español —o galego, por tanto, non estaba satelizado ata ese punto—, senón procurando no propio tesouro lexicográfico voces ás que se dan novos significados, e con elas un novo alento cara ó futuro.

A variedade formal aludida agrúpase en áreas máis ou menos compactas e organizadas, polo que sería interesante amplia-lo estudio coa finalidade de tentar sabermos cales foron os posibles focos de irradiación e cales as canles de difusión. As áreas debuxadas para cada concepto en particular non son coincidentes coas debuxadas para outros conceptos do mesmo ámbito, polo que non resulta doado tirar conclusións desde o punto de vista de organización interna do sistema en variedades diatópicas delimitadas. Finalmente, os mapas poñen en evidencia maior riqueza léxica —tanto pola variación, coma pola orixinalidade dos motivos— nas áreas en que a planta tivo asentamento máis temperán e máis intensivo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez, R. e X. Xove (1998): “Lingua e variación dialectal na *Crónica Xeral Galega*”, en D. Kremer (ed.): *Homenaxe a Ramón Lorenzo*, I. Vigo: Galaxia, 29-58.
- Bouza-Brey, F. ([1953] 1982): “Noticias históricas sobre la introducción del cultivo del maíz en Galicia”, en *Etnografía y folklore de Galicia*. Vigo: Xerais, 2, 155-194.
- CEG = *Gran Enciclopedia Gallega*. Santiago / Gijón: Silverio Cañada.
- Coloquio* = “Coloquio de 24 gallegos rústicos”. *Vid.* CVFG.
- Cornide = C. Martínez Barbeito (1956): “Don José Cornide y su «Catálogo de palabras gallegas»”, en *BRAG* 27, 291-349 [Inclúe o “Catálogo”, 309-349].
- CVFG = Martín Sarmiento (1970): *Colección de voces y frases gallegas*. Ed. y estudio de J. L. Pensado. Salamanca: Universidad.
- CVFLG = Martín Sarmiento (1973): *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*. Ed. y estudio de J. L. Pensado. Salamanca: Universidad.

- CVV-VGDV = Martín Sarmiento (1986), *Catálogo de voces vulgares y en especial de voces gallegas de diferentes vegetables*. Ed. y estudio de J. L. Pensado. Salamanca: Universidad.
- DEP = *Dicionário da Língua Portuguesa*. Priberam Informática / Porto Editora, 1996 [edición en CD].
- Dioscórides = Dubler, C. E. (ed.) (1955): *La 'Materia Médica' de Dioscórides. Transmisión medieval y Renacentista. Vol. III: La 'Materia Médica' de Dioscórides traducida y comentada por D. Andrés de Laguna (texto crítico)*. Barcelona: Emporium.
- DRAG = García, C. e M. González González (dirs.) (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña: RAG / Xerais / Galaxia.
- Eiras Roel, A. (1998): “Los productos alimentarios de ultramar en la agricultura de los países mediterráneos”, en *Obradoiro de Historia Moderna* 7, 27-88.
- García Moutón, P. (1986): “Los nombres españoles del maíz”, en *Anuario de Letras* 24, 121-146.
- GRXL = Carballeira Anllo, X. Mª (coord.): (2000): *Gran Diccionario Xerais da lingua*. Vigo: Xerais.
- Lorenzo, R. (1975-77): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Orense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”.
- Maia, C. de Azevedo (1986): *História do Galego-Português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- Moralejo Lasso, A. (1977): “Toponimia gallega de cereales de cultivo”, en *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago de Compostela: Pico Sacro, 145-168.
- Menéndez García, M. (1954): “El maíz y su terminología en Asturias”, en *Homenaje a Fritz Krüger*, II. Mendoza: Universidad Nacional de Cuyo, 369-402.
- Pérez García, X. M. (1982): “O millo en Galicia: un estado da cuestión”, en *Revista Galega de Estudos Agrarios* 7 e 8, 87-104.
- Saavedra, P. (1991): *Galicia. Historia. Tomo III: A Galicia do Antigo Réxime. Economía e sociedade*. A Coruña: Hércules.
- Saavedra, P. (1998): “A evolución agraria e gandeira”, en *Atlas histórico de Galicia*. Vigo: Nigra Trea.
- Santamarina, A. (ed.) (2001): *Diccionario de dicionarios*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza / Instituto da Lingua Galega.
- Sobreira, J. (1979): *Papeletas de un diccionario gallego*. Ed. y est. J. L. Pensado. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”.
- Vázquez Varela, X. M. (1996): “O cultivo tradicional do “mijo”, millo miúdo (*PANICUM MILLACEUM* L.) en Galicia”, en A. Fraguas Fraguas e X. A. Fidalgo Santamarina (eds.): *Tecnoloxía tradicional: dimensión patrimonial e valoración antropolóxica. Actas do Simposio Internacional In Memoriam Xaquín Lorenzo*. Ourense 13 ó 15 de outubro de 1994. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 117-126.

APÉNDICE

DENOMINACIÓNS DA PLANTA DO MILLO E DAS SÚAS PARTES

1. Nome xenérico do cereal: *maínzo, maíz, meíz, millo*¹.
2. Planta de millo: *cana (de millo), caneira, caña, cañeira, cañoto, caso (de maíz), gallo (de millo, de maínzo, de maíz), garèlo, grañeiro, grao (de millo, de maínzo, de maínza), (un) maíz, (un) millo, maiceira, maiceiro, maínza, meíza, milleiro, millôte, pabea, palla (de maíz, de millo), palleira, pallón, pé (de grao), pé (de millo, de maínzo, de maíz), perneira de millo, planta de millo ~ de maíz, ramallo, ramo, tano, tòque de maíz*.
3. Cana do millo (nalgúns lugares con termos distintos segundo estea verde ou seca): *cana, caneira, caneta, canivèla, canòta, canoto, canuto, caña, cañeira, cañoto, caso, coto, folla, gallo, garèlo, grao, meiceiro, meíza, milleiro, millo, mollo, pabiloto, palla, palleira, pallón, pallôte, palloto, pallòza, panòia, pé, tallo, tano, toco ~ tòco, trocho, vara*.
4. Folla da planta de millo: *folla, panola, porreta*.
5. Parte superior da planta, que se corta para o gando: *bòia, cabeza, cabezo, cana, canoto, caña, cañota ~ cañota, cañoto, capèla, caso, cenceno, cerceno, cima, coròcha, cotèla, cupèla, curuto, escabeza, escuruto, farnas, folla, garèlo, guía, meíza, palla, palleira, palleta, pallón, pallòta, pallôte, pallòza, panòcha, pavón, pendón, pico, porreta, punta, ramallo, vèla*.
6. Pendón (flor masculina): *alabarda, bòia, cabeza, candeia, candèla, candeòlo, cencena, cenceno, cerceno, cotela, crista, curuto, espadana, espiga, farna, flor (do millo, do maínzo...), frando, guía, louca, pabilo, pabiloto, pabón, pámpano, pendón, polèn, ponzón, pubèla, recandea, recandeo, vèla*.
7. Espiga (flor feminina): *espiga, espigoto, mazaròca (da gra), mazòrca, mazòrga, panocha, panòlla, paolla. Espiga con casulo: caròcha, caròpa, panòxa*.
8. Estiletes da espiga: *argana, baluxa, barba (de millo, da espiga...), barbada, barbaña, barbèla, barbuxa, bigòte, bòrba, candeia, cèrro ~ cerro, esbarba, estriga, muñeca, pelo (do millo, da espiga...), sedas*.
9. Carozo da espiga: *cadolo, cadròzo, cadullo, canoto, cañoto, capullo, carapullo, carolo ~ caròlo, carozo ~ caròzo, carròcho, carròla, carolo, casullo, casulo, catrozo, cebullo, codrozo, corozo ~ coròzo, gañoto, mazaròca, tarozo, torozo, troncho, zorozo*.
10. Brácteas que envolven a espiga: *caròcha, caròlo, caròpa, carrupa, casca, caso, casula, casullo, casulo, cosco, croucho, escaròcha, folello, folla ~ follà (de millo, da espiga, da mazaròca), follaco, follada, follata, follate, follato, folleco, follète, follèto, follico, follo, follòn, panoxa, penica, peteieira, pluma (de maínzo), poma, pubèla*.
11. Gran de millo: *gran ~ grao ~ gra (masc.), granceiro, grañeiro*.
12. Tipos de espiga e de millo pola cor: *amarelo, bo, maduro, normal, rubio; blanco, floxco, pallarín; colorado, encarnado, reino, rubio; apincharrado, gaiado, pego*.
13. Fungo do millo: *barredoiro, bichoco, borreiro, borrón, bufèiro, cacaforra, cagoxo, caruncho, cogofèlas, cogorda, feruncho, fuegos, fungo, fungón, marfollo, moriòn, morri(i)ón ~ morriòn, mourón, patra ~ pòtra*.
14. Lugar plantado de millo: *mai(n)ceira, mai(n)ceiro, mai(n)zal, meizal, millal*.

1 Alterámo-la grafía convencional marcando con til grave as vocais tónicas medias abertas, <è, ò>; en cambio, non rexistramos variantes fónicas nin correspondencias morfolóxicas diatópicas pouco relevantes. Os materiais proceden do ALGa ou do arquivo lexicográfico do ILG, do que en todo caso só tomamos formas testemuñadas na lingua falada.

LÉXICO DIALECTAL E ESTÁNDAR LITERARIO

Ernesto González Seoane

Instituto da Lingua Galega. USC

Este traballo pretende mostra-las repercusións do uso literario sobre a difusión e sobre o estatuto de palabras que en principio teñen unha escasa presenza na lingua oral espontánea e popular e, de maneira especial, daquelas que as enquisas dialectolóxicas nos mostran como características de áreas dialectais marxinais ou restrinxidas. Con este fin, partimos dunha pequena escolma de voces que non trata de ser representativa, senón que simplemente aspira a fornecer exemplos que ilustren os distintos tipos de transformacións experimentados por estas voces dialectais e / ou minoritarias. A nosa atención centrarase en primeiro termo en contrasta-la distribución xeográfica que presentan na actualidade co uso literario actual e pretérito. Para o primeiro tomaremos como punto de referencia os datos obtidos nas enquisas do *ALGa*; para o segundo empregaremos-la base de datos lexicográfica do ILG, que na actualidade abrangue preto de 10 millóns de rexistros, sumando os correspondentes a textos literarios cultos e populares, a textos orais e a textos non literarios de natureza diversa. Este contraste permitiranos analizar tres aspectos que entendemos que teñen unha grande relevancia para os nosos intereses. En primeiro lugar, o que podemos denominar ‘des-dialectalización’, é dicir, a perda da súa condición de voces dialectais e a súa conseguinte conversión en vocábulos de uso común. Para iso utilizaremos como indicador a frecuencia de uso e, de maneira especial, a presenza en autores que, pola súa procedencia xeográfica, non debían ter esas formas como propias. En segundo lugar, a evolución semántica experimentada, con especial atención á asunción de novas acepcións máis abstractas por causa do seu uso en sentido figurado ou metafórico. Finalmente, o que chamaremos ‘literaturización’ ou, dito doutro xeito, a súa conversión en voces estilisticamente marcadas como propias do rexistro literario.

En todo caso, antes de comezar con esta análise é necesario facer algunhas consideracións sobre cómo foi percibida historicamente, e cómo é percibida na actualidade, a diversidade dialectal en relación coa construción do estándar. De maneira xeral, podemos dicir que xa desde as primeiras reflexións metalingüísticas que aparecen nalgúns textos do século XIX, esta diversidade é obxecto de valoracións aparentemente contradictorias. Por unha banda, a variedade é percibida como un tesouro, como un índice da riqueza e da vitalidade do galego. Por outra, sen embargo, vese como unha fonte de confusión e como un obstáculo que dificulta a conformación e

consolidación dunha variedade modélica común. Significativamente, e aínda que por razóns diversas, esta é a conclusión a que se chega tanto desde presupostos filogaleguistas (co fin de subliña-la necesidade da unificación) como desde as posicións máis recalcitrantemente antigaleguistas (neste caso para poñer de relevo a inutilidade de calquera tentativa de codificación e estandarización). A título de exemplo, entre os simpatizantes da causa do galego pódense citar casos coma o de Cuveiro, que se refire ás “infinitas subdivisiones de las cuatro provincias gallegas, en comarcas tambien especiales y en las que tampoco se entienden entre sí, ciertos vocablos ó frases enteras” (Cuveiro 1868: VI), ou o de Pardo Becerra, que afirma que “n-un mesmo Auntamento, se falan palabras compretamente difrentes pra expricar unha mesma cousa” (Pardo Becerra 1889: 74). Polo que se refire ós antigaleguistas, a expresión máis contundente do seu pensamento ofrécenola Joaquín de Arévalo:

Unos dicen *estadullo*, otros *fungueiro*, otros *fueiro* y todo ello es un palo. Unos llaman a la mariposa *abelaiña*, otros le dicen *volvoreta*. Unos dicen *zamelu*, otros *mamota*, otros *zoncho*, total, lo mismo: castañas. Unos pronuncian *barrelo*, otros *berve*, otros *arrulo*, que es la cuna (Arévalo 1888: 308).

Esta constatación lévao a concluír que “apenas podrán reunirse gallegos de las cuatro provincias que se entiendan entre sí” (308).

Esta avaliación negativa da diversidade dialectal fúndase na percepción deste fenómeno como unha proxección da maldición de Babel, que conduce invariablemente a asociar diversidade con confusión, desunión e incomunicación. Neste sentido, as diferencias diatópicas virían a se-la traducción en termos lingüísticos do minifundismo. En última instancia, esta visión non é moi diferente da percepción ‘popular’ do fenómeno, bastante instalada aínda hoxe nun bo número de falantes espontáneos, que se caracteriza, por unha banda, por unha acusada tendencia a magnifica-las diferencias e, por outra, por consideralas como un trazo singular do galego. Canto ás apreciacións sobre a magnitude do fenómeno, a esaxeración resulta evidente á luz da propia consciencia lingüística dos falantes que, malia as diferencias que os separan dos seus veciños, non por iso deixan de recoñecerse como falantes dunha mesma lingua. De por parte, a consideración da diversidade como unha peculiaridade do galego deriva, como indica Álvarez Blanco, do prexuízo de que “unha lingua ben conformada debe estar pouco suxeita á variación, tal como eles [os falantes espontáneos] perciben, nunha ollada superficial e pouco experta, o modelo de español que se lles presenta na escola, nos libros e nos medios de comunicación” (Álvarez 1996: 157). Aínda así, na miña opinión, por máis que unha parte importante do contacto con outros idiomas teña lugar a través de medios que empregan a variedade

estándar, resulta indiscutible que no caso dunha lingua próxima coma o español os falantes galegos, por pouco expertos que sexan, teñen evidencias de abondo como para seren conscientes da súa diversidade interna. Pese a todo, mentres que no caso do español prima a percepción dos aspectos comúns, no do galego o acento recae máis ben sobre os elementos diferenciais. Este contraste debe explicarse seguramente como unha consecuencia do diferente grao de estabilidade da variedade estándar e, ó mesmo tempo, do diferente grao de normalidade do uso social das dúas linguas.

Así as cousas, cómpre preguntármonos agora sobre cáles foron as vías que se exploraron para superar esta situación. Neste sentido, débese salientar que xa desde o Rexurdimento se impuxo a convicción de que a variedade común non podía ser de base monodialectal. Comprendíao moi ben Saco cando dicía que “mostrará hartamente censurable exclusivismo aquel que entre las varias formas de que para una misma idea abunda nuestro dialecto, no reconoce como castizas, sino únicamente aquellas que está acostumbrado á oír en la localidad de su nacimiento ó residencia” (Saco 1868: X). Como é sabido, nun primeiro momento, a integración da pluralidade dialectal produciuse a través da acumulación e mestura de achegas de procedencias diversas. Este é o procedemento a que animaba xa o propio Saco na súa gramática:

Lejos de tener por vituperable esta mezcla de las formas subdialecticas, nos parece, haciéndolo con discreción y oportunidad, útil y conducente para aumentar la riqueza y variedad del gallego literario (Saco 1868: 234).

Esta práctica veríase favorecida loxicamente polo diálogo intertextual, máis fluído conforme se incrementa a produción escrita en galego e se vai perfilando xa un grupo de escritores ós que se atribúe a condición de clásicos. Desta maneira, no cultivo do galego escrito apréciase unha evolución espontánea que podería definirse, empregando unha expresión feliz de Antón Santamarina (1994: 70), como “superación do municipalismo lingüístico”. Esta tendencia tradúcese na práctica na desaparición ou na disolución nos textos daqueles elementos que delatan a patria dialectal dos seus autores:

Cos primeiros escritores do Rexurdimento (e mesmo cos gramáticos) poderíamos facer unha especie de xeografía dialectal semellante á que fan os filólogos cos primeiros textos da Idade Media [...]. É claro que a lingua de Rosalía de Castro é fundamentalmente a do sueste de Santiago [...]. En Rosalía o que non é galego dialectal é castelanismo, en menor medida lusismo, e escasamente hipergaleguismo. Curros e Pondal xa non son fundadores. Contan cunha tradición, aínda que sexa breve. E isto transparece claramente nos seus escritos. En Curros, á parte dun sustrato galego ourensán [...], xa se nota un enriquecemento propio galego co doutros autores. O mesmo podemos dicir de Pondal. Pouca perspicacia lingüística fai falta para advertir neste un grande esforzo por fuxir do xiro

localista exclusivo [...]. Cando chegamos ós escritores da Xeración Nós non que dan senón sotaques localistas (Santamarina 1994: 69-70).

A inexistencia da máis mínima cobertura institucional que permitise aborda-la codificación obrigaba a confiar esta tarefa ó propio cultivo. Deste xeito, ábrese camiño a idea de que antes de aborda-la construción da variedade común é preciso realizar un traballo de carrexo e acumulación de materiais. Enténdese, pois, que será o uso dos escritores o que vaia dando prioridade a unhas solucións en detrimento doutras de tal xeito que se vaia perfilando esa variedade. Só nunha fase avanzada deste proceso será chegado o momento da unificación efectiva. Esta idea aparece expresada de maneira moi nidia na introducción de Ramón Piñeiro e Celestino Fernández de la Vega ó *Cancioeiro da poesía céltiga* de Julius Pokorny:

Entendemos que a nosa evolución lingüística non pasou dista etapa de escolma a unha etapa, necesariamente posterior, de unificación. Hoxe en día non se podería trazar un lindeiro craro e seguro entre “galego literario” e “galego popular”, inda que estamos en camiño de acadar tal diferenciación (Fernández de la Vega e Piñeiro 1952: XVI).

A idea de Piñeiro e Fernández de la Vega está amplamente representada nos textos lingüísticos da época prenormativa. Como exemplo desta “concepción da lingua como un ser vivo con autonomía”, que ten a súa orixe na lingüística romántica (Alonso Pintos 2000: 105), pode citarse o caso do primeiro Carballo Calero, que se pronuncia en parecidos termos en varias das súas obras. Así, as normas da RAG de 1971, das que Carballo foi o principal responsable, refírense á cuestión nos seguintes termos:

Xa se comprende que, aparte da ortografía e da morfoloxía, a codificación dun idioma literario abranxe outros aspectos. Mais, dunha banda, non é natural forzar académicamente esa unificación, sen agardar a que a lingua, en liberal competencia de formas, madure para ese fin (RAG 1971: 19).

O proceso de oficialización e institucionalización do galego que ten lugar desde finais dos anos 70 e, sobre todo, a partir dos primeiros anos 80 representa un importante salto cualitativo, na medida en que por vez primeira, con respaldo oficial, o galego é obxecto dunha regulamentación formal e explícita, sobre todo no relativo á súa ortografía e morfoloxía, pero tamén, aínda que dunha maneira máis laxa, ó seu léxico. Esta codificación máis estricta vén esixida polas novas funcións ‘altas’ que o galego comeza a asumir (ensino, medios de comunicación de masas, Administración, etc.) e que veñen a sumarse ós usos xa tradicionais como vehículo para a expresión literaria e intelectual. Estes novos usos non literarios demandan obviamente un léxico máis preciso e unívoco cós textos literarios.

En calquera caso, con esta ampliación funcional a codificación (tamén a codificación léxica) pasa a ocupa-lo centro do escenario e convértese nun obxectivo prioritario ó que se deben subordinar outros intereses e ó que se debe contribuír desde tódolos ámbitos, entre eles tamén desde o da creación literaria. Deste xeito, sobre os ombreiros dos escritores recae non só o peso de crear literatura, senón tamén o de ser axentes da estandarización, o de actuar como propagandistas e difusores do estándar.

Neste contexto, a presenza nos textos literarios de trazos léxicos dialectais ou locais vai minguando ata facerse practicamente inapreciable, fóra dalgúns casos excepcionais que non fan máis que confirma-la regra. Tamén é posible que en moitos destes casos (penso sobre todo nos escritores de extracción urbana) non haxa vestixios da procedencia dialectal do autor non porque esta se oculte ou se enmascare, senón simplemente porque non existe.

En definitiva, semella que a riqueza, a variedade e a diversidade son un prezo que hai que pagar polo beneficio superior da codificación e estandarización. Sen embargo, o estándar non ten por que anula-la variación. En realidade, conforme indica Paul Garvin (1964), o estándar, ademais de proporcionar prestixio á propia lingua e á comunidade que a fala, ademais de aglutina-lo conxunto de variedades que pretende cubrir e ademais de marcar con nitidez as extremas cos estándares veciños, actúa como un elemento de referencia con respecto ó cal se ordenan e xerarquizan as demais variedades. Unha forma defínese como ‘vulgar’, ‘coloquial’, ‘literaria’, ‘dialectal’, etc. só con relación a outra considerada como ‘normal’, ‘estándar’ ou ‘non marcada’.

Por outra banda, cómpre ter en conta que o filólogo e o escritor operan, ou deben operar, con lóxicas distintas. Se o filólogo aborda o traballo de selección do léxico estándar atendendo a criterios como a representatividade das escolas (é dicir, a súa difusión xeográfica e demográfica), a tradición, a harmonización coas demais linguas románicas, etc., ó escritor en principio deben preocuparlle tamén os aspectos de tipo estilístico que habitualmente ocupan, no mellor dos casos, un lugar marxinal nas reflexións do filólogo.

Neste sentido, o profesor Antón Figueroa tense referido ó que denomina unha “excesiva filoloxización” do texto literario (Figueroa 1988: 29). Nunha situación de ‘normalidade’, cunha variedade estándar razoablemente estabilizada e socializada, é dicir, coñecida e asumida como tal pola xeneralidade dos seus usuarios potenciais, o emprego literario de solucións dialectais (ou vulgares, coloquiais, arcaicas, etc.) é percibido polos lectores como unha desviación con respecto ó considerado ‘normal’. Deste xeito, emisor e receptor, escritor e lector funcionan nunha mesma lonxitude de onda, de tal xeito que o escritor pode empregar-lo dialectal na confianza de que o destinatario da obra vai interpreta-la mensaxe de acordo coas pretensións con

que esta foi codificada. Pola contra, nunha situación como a galega, en que o estándar (polo menos o estándar léxico) non está plenamente consolidado e socializado, esa mínima garantía non existe. Deste xeito, como indica Figueroa, “o texto na súa lectura verase ás veces dotado dunha ambigüidade suplementaria e non querida [...]. Por poñer un exemplo: imaxinemos que un autor emprega a palabra X que el entende como pertencente ó galego estándar, pero que en realidade é un localismo ou un dialectalismo de ámbito ben restrinxido: o lector non poderá menos de ver aí un feito estilístico, non poderá menos de *ler* un feito de estilo que por suposto o autor non controla. Supoñamos que o autor desexa utilizar —como o fai Gide, por exemplo— un arcaísmo para producir determinados efectos, ¿non é moi posible que o lector o interprete coma unha palabra das recién introducidas para substituír a un castelanismo..., coma un dialectalismo, etc.?” (Figueroa 1988: 28).

Nun contexto en que o dialectalismo, especialmente o léxico dialectal, non é percibido como tal, é dicir, como forma desviada, a non ser por un reducido grupo de lectores altamente filoloxizados, máis có seu emprego con este fin (por exemplo, como recurso para caracterizar un personaxe ou para ambientar un tema local), interéstanos máis ben analiza-lo aproveitamento, a explotación literaria de formas dialectais de circulación restrinxida e os efectos que esa explotación pode ter sobre a difusión e o estatuto desas formas. Cumpramos, pois, co prometido ó comezo e vexamos algúns exemplos.

1. *Abrente*

A xulgar polos datos que ofrece o *ALGa*, *abrente* é unha palabra de moi escasa presenza no galego oral. De feito, sumando as respostas ás preguntas 527 (*Alba, luzada, madrugada*) e 528 (*Aurora, abrente, amañecer, amanecer*) do cuestionario, só aparece rexistrado en cinco puntos dispersos da provincia da Coruña (*vid.* Mapa 1, elaboración propia, como tódolos outros que se presentan, a partir de materiais inéditos do *ALGa*). En consonancia con esta escasa representación no galego oral, e segundo a base de datos lexicográfica do ILG, a súa frecuencia nos textos literarios do século XIX semella proporcionalmente escasa. De feito, significativamente só aparece documentada co seu sentido recto nunha cántiga popular:

Tras o *abrente* do día a iauga fresca catar (Domingo Blanco [1880]).

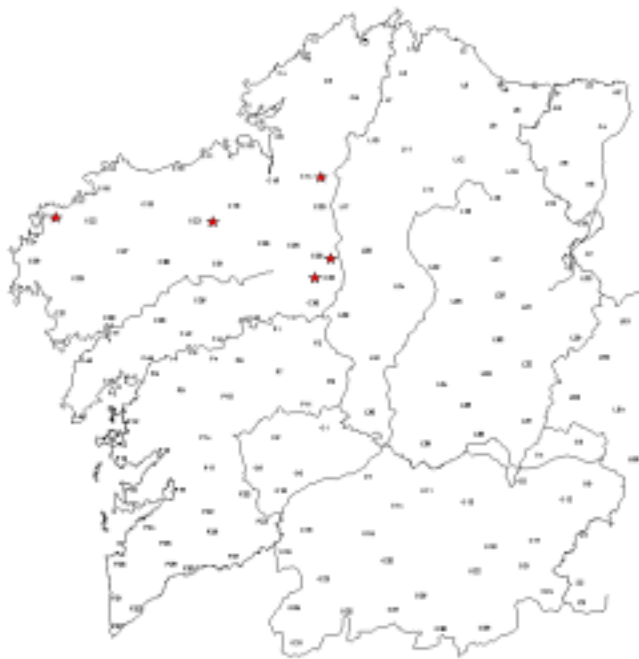
Igualmente significativo é o feito de que esta voz non apareza na lexicografía galega ata o *Vocabulario Popular Galego-Castelán*, que o recolle, igual cós dicionarios de Carré e de Eladio Rodríguez, unicamente coa acepción de ‘amañecer’.

Mais velaquí que a súa fortuna literaria muda radicalmente a partir da década de 1920. Se en toda literatura producida no século XIX *abrente* só aparecía unha vez (e nunha cántiga popular), na década dos 20 aparece 34 veces no corpus manexado; na década dos 30 os rexistros elévanse xa a 54. En liñas xerais, pódese dicir que o seu rendemento se mantén ata a actualidade.

Noutra orde de cousas, conforme se produce a súa difusión no galego escrito, a palabra experimenta unha dobre evolución: por unha banda, vaíse cargando estilisticamente de xeito que queda marcada como forma literaria ou poética, fronte a outras solucións máis ‘comúns’ e triviais (*amencer, amañecer*); por outra, vai asumindo novos sentidos figurados ou metafóricos co denominador común de ‘primeiros momentos da vida ou do desenvolvemento de algo ou de alguén’:

Foi no país lonxano do *abrente* da miña vida (Carballo 1934).

A máis antiga voz do *abrente* da civilización occidental europea (Fernández de la Vega e Piñeiro 1952).

Mapa 1. Distribución de *abrente*

Aínda que os exemplos desta ampliación semántica son moi variados, o máximo rendemento parece estar ligado ó emprego, revestido dunha forte carga simbólica e ideolóxica, como ‘primeiros sinais dun proceso que supón unha ruptura ou unha revolución con respecto ó presente’:

Asegurémola posesión absoluta do porvir, cuio *abrente* lumioso andan xa a anunciaren as siñás... (*Rexurdimento* 1922).

Esculcando o porvir que xa encetou o seu *abrente* lumioso (*A Nosa Terra* 1928).

Agora somos homes, estamos no *abrente* dunha nova era (Otero Pedrayo 1928).

Tiña a seguranza de vivir nun *abrente* no que a cencia sería a salvación dos homes (Otero Pedrayo 1928).

No galego anterior á guerra *abrente* asume aínda unha acepción máis, a de ‘oriente’, que, sen embargo, non chegou a callar no galego literario:

Os tesouros do *Abrente* (Gómez Ledo 1928).

Recorrían o *Abrente* en pelerinaxe piadosa e centífica (*Logos* 1931).

As terras do Extremo *Abrente* (*Logos* 1931).

2. *Vagalume* / *lucecú*

Outro exemplo que pode ilustra-los efectos do respaldo literario sobre a fortuna dunha palabra de escasa frecuencia é o caso de *vagalume*. Non parece moi arriscado afirmar que esta é hoxe en día a denominación común, ‘estándar’, dun insecto coleóptero con aspecto de verme que emite luz na escuridade. Ó que parece, esta é tamén a forma consagrada pola literatura, cando menos no século XX. Na base de datos que tomamos como referencia aparece abondosamente rexistrado a partir de 1919, que é a data da documentación máis antiga:

Aquelas seis luces viventes en prena soma somellaban lucentes *vagalumes* (Carballal 1919).

Fronte a ela, a voz *lucecú* (coas variantes *lucencú*, *lucicú*, *lucincú*, *lužancú*), sen dúbida menos poética e evocadora, a penas tivo aproveitamento literario (9 ocorrencias no corpus, 4 delas en textos de Méndez Ferrín). Finalmente, outras denominacións populares son practicamente descoñecidas na literatura e atreveríame a dicir que tamén entre boa parte dos falantes actuais: *vella*; *velliña*; *vella facendo* ~ *quentando o caldo* ~ *as papas* ~ *a cea*; *vella morta*; *vella do caldo* ~ *das papas*; *vella das silveiras*; *vella en coiros*; *vella ceando*; *verme* ~ *bichoco de luz* ~ *da noite* ~ *lumieiro* ~ *alumón*, etc.

Mapa 2. Distribución de vagalume e lucecu e variantes

Sen embargo, unha visión do mapa correspondente permítenos comprobar cómo o rendemento literario de cada unha destas solucións resulta inversamente proporcional á súa presenza na fala. En efecto, *vagalume*, a máis frecuente nos textos, atopámola só en tres puntos dispersos; *lucecu* e variantes aparecen nunha área compacta que ocupa a metade sur da provincia de Pontevedra e zonas estremas da de Ourense; as restantes denominacións sobre a base de *verme* ou de *vella* aparecen espalladas polo resto do territorio (vid. Mapa 2). Semella, pois, que a elevación de *vagalume* á condición de forma estándar e a súa difusión actual é un produto dunha transferencia desde os dominios da literatura e non unha consecuencia do seu predominio na fala.

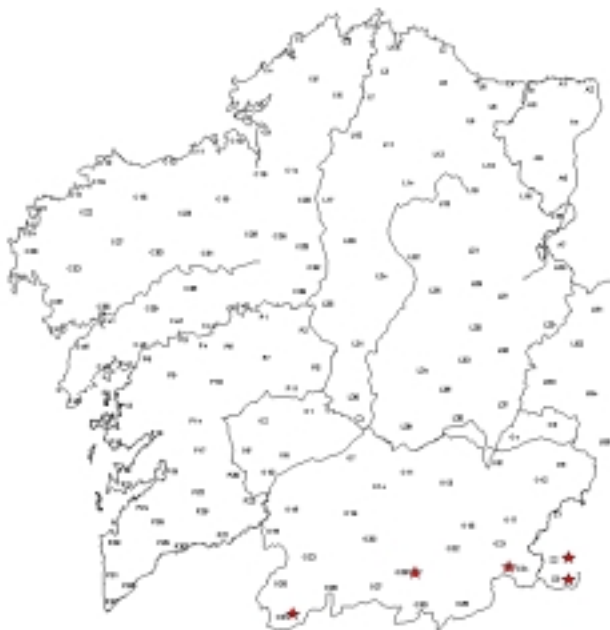
3. *Espreitar*

Espreitar é outro caso de solución con baixa frecuencia no galego oral. Como pode apreciarse no Mapa 3, as cinco localizacións aparecen salferidas polo sur da provincia de Ourense e no galego zamorano. En cambio, contra o que cabería esperar á vista da súa presenza na fala, *espreitar* conseguiu facerse un oco no galego literario.

Aínda que as primeiras documentacións datan de finais do século XIX, o impulso definitivo para a súa expansión prodúcese novamente na década dos

20. De feito, para o século XIX contamos unicamente cun pequeno grupo de exemplos do ourensán Lamas Carvajal:

Que mentras ando de noite Vidas doutros *espreitando*, Millor fora qu'estivera...
(O Tío Marcos 1877).

Mapa 3. Distribución de espreitar

Por máis que a súa difusión poida teoricamente atribuírse a unha influencia do portugués, en que *espreitar* se usa tanto co sentido de 'axexar' como co de 'escutar' ou 'observar detidamente', semella cando menos factible explicala como unha evolución autónoma. Neste sentido, penso que a esta expansión non debeu de ser allea a sobreexplotación desta forma en Otero Pedrayo, ourensán coma Lamas, a quen se debe máis do 15% das ocorrencias rexistradas. Sexa como for, a súa desdialectalización percíbese claramente se considerámo-las orixes xeográficas dispares dos escritores que a empregan (Celso Emilio Ferreiro, Silvio Santiago, Carballo Calero, Rodríguez Baixeras, Bouza Brey, Ramiro Fonte, Manuel Forcadela, Anxo Rei Ballesteros ou Aquilino Iglesia Alvariño, entre outros moitos). De por parte, paralelamente á súa difusión na lingua literaria, *espreitar* comeza a asumir

acepcións próximas mais non plenamente coincidentes coa orixinal de ‘mirar ás agachadas, axexar’:

Sorprendeuna perto dos barracós *espreitando* cara o lugar onde estaban os presos (C. E. Ferreiro 1972).

Desde as póboas alguén me está a *espreitar* con binóculos (Rodríguez Baixeras 1987).

Nun paso máis alá, acaba sendo usado co sentido máis xeral de ‘mirar’, ‘contemplar’ ou ‘escrutar’:

A auga que corre polo val que *espreitas* dende o teu trono natural (Carballo 1934).

Niste intre comeza o val que temos de *espreitare* cos seus espallamentos e artellamentos (Otero Pedrayo 1962).

Detiña o seu cabalo para *espreitar* no ceo despexado da mañán, o voo dunha calandra (Rey Ballesteros 1992).

Ó tempo, o uso literario vai perfilando *espreitar* como forma estilisticamente marcada fronte a solucións alternativas como *axexar*, que de certo resulta máis trivial e coloquial e menos versátil (por monosémica).

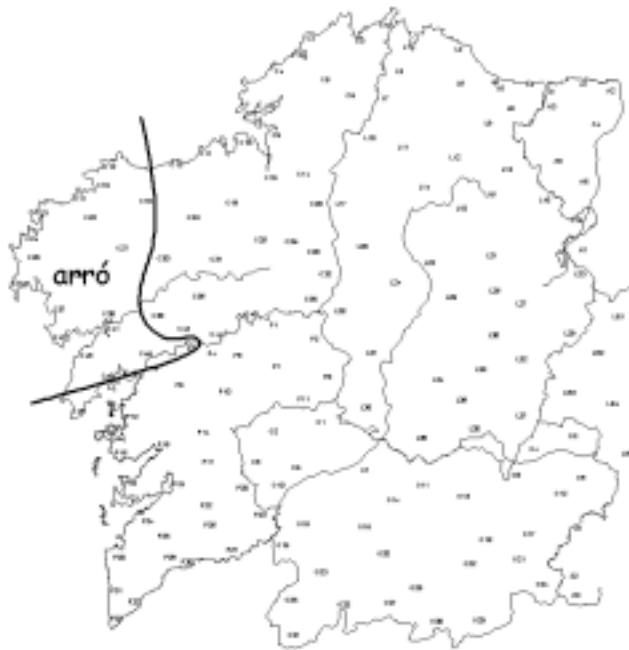
4. *Arró* / *cómaro*

Pola contra, o caso de *arró* pode servir para ilustrar un proceso frustrado de elevación mediante o cultivo literario dunha solución minoritaria no galego oral. Para designa-la faixa de terreo, normalmente elevada, que se deixa sen cultivar como medio para derregar dúas leiras existen en galego diversas solucións: unha delas, *arró*, rexístrase nos falares fisterráns; no resto do territorio as formas maioritarias son *cómaro*, *cómbaro* e a forma sufixada *com(b)areiro* (vid. Mapa 4).

A análise do corpus revela de xeito inequívoco que, a pesar do seu uso literario, mesmo por parte de autores relevantes (Añón, Pondal, Castelao), *arró* non conseguiu transcende-la fronteira do dialectal. É significativo neste sentido que a penas ten uso en escritores alleos á área da que é propia. Así, atopámola en Añón (Outes), Lisardo Barreiro (Noia), Castelao (Rianxo), García Rodríguez (Muros), Martelo Paumán (vinculado a Vimianzo), Pondal (Ponteceso), San Luis Romero (Carballo), Tobío Campos (Brión), Zapata García (Laxe), Valladares (A Estrada), etc.

Pola contra, a súa forma rival, *cómaro*, arrinca xa con forza desde un principio e vese respaldada polo seu emprego nas tres coroas do Rexurdimento: Rosalía, Curros e o propio Pondal, que a pesar de non tela como propia emprega *cómaro* con máis frecuencia cá súa forma nativa. Amais do prestixio que lle debeu conferi-la súa presenza nos clásicos do Rexurdimento, *cómaro* seguramente recibiu un novo pulo mercé ó profuso emprego

que fai dela Aquilino Iglesia Alvariño. Doutra banda, se se atende á disposición cronolóxica dos rexistros, pódese advertir cómo mentres que *arró* desaparece dos textos a partir da década dos 70 (despois desa data só o atopamos en Darío Xoán Cabana e en Xosé Manuel Valcárcel, ambos lugueses aínda que con vinculacións coa área fisterrá), *cómaro* mantén a súa presenza na literatura producida na actualidade.

Mapa 4. Distribución de arró

De por parte, coma nos exemplos vistos anteriormente, *cómaro* experimenta, paralelamente á súa difusión, un interesante proceso de ampliación que aproveita os dous trazos semánticos que nuclean o seu significado orixinario: o de 'elevación' e o de 'estrema'. Deste xeito, asume, por unha banda, a acepción de 'outeiro' (que logo pode ser usado metaforicamente):

No lonxe, erguíase un *cómaro* cun pobo roxo e requeimado na aba (Méndez Ferrín 1958).

Noia está nun pequeno *cómaro* mirando para a ría (Díaz Fernández 1985).

Porque se erguían no horizonte uns *cómaros* de nubes brancas (Piñeiro 1974).

e, por outra, a de 'límite', normalmente en sentido abstracto:

Unha enfeitizante harmonía celestial que transcende os *cómaros* do entendemento humano (Lama 1995).

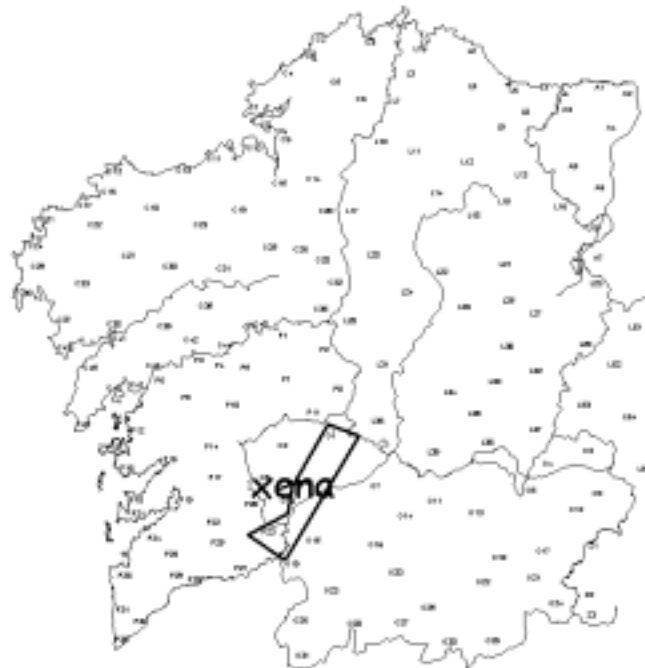
¿Que muller alindaba alí, a carón de min mesmo, nos *cómaros* do meu espírito? (Cunqueiro 1959).

Pola contra, *arró* nunca deixou de ser empregado co seu sentido material orixinario.

5. Xena

Un caso semellante é o de *xena*, unha solución alternativa ós máis comúns *cabra* ~ *craba* e *cabuxa* que o *ALGa* rexistra só en tres puntos do occidente de Ourense (*vid.* Mapa 5).

Aínda sendo unha forma tan minoritaria, ten certa tradición na literatura, non tanto pola cantidade como pola relevancia dalgúns dos escritores que a empregaron (Saco, a quen corresponde o rexistro máis antigo, Otero Pedrayo, Méndez Ferrín, Antón Tovar). Como se pode apreciar por esta curta nómina de escritores, tampouco *xena* conseguiu desdialectalizarse e, deste xeito, pasar ó fondo común do galego literario.

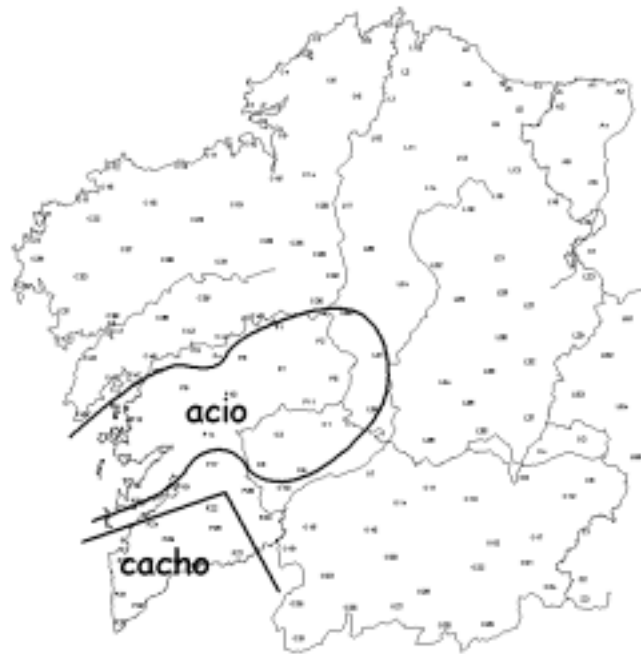

Mapa 5. Distribución de xena

6. *Acio* / *cacho*

Os casos de *acio* e *cacho* constitúen uns bos expoñentes dos efectos contrapostos do cultivo literario sobre a difusión de dúas solucións orixinalmente marcadas como dialectais.

No Mapa 6 pode verse cál é a distribución territorial destas solucións no galego oral. *Acio*, que ocupa unha área algo maior, rexístrase fundamentalmente na metade norte da provincia de Pontevedra e as zonas estremeiras de Lugo e Ourense (abranguendo total ou parcialmente as comarcas do Salnés, da Ulla, e do Ribeiro de Avia e do Miño). Pola súa parte, *cacho* localízase en puntos dispersos salferidos por todo o territorio galego e nunha zona compacta situada ó sur da provincia de Pontevedra, que inclúe a zona de produción vinícola do curso baixo do Miño. No resto do territorio galego coexisten sen formar áreas diversas solucións: *cacho*, *piña* e, máis comunmente, o castelanismo *racimo* ou algunha das súas variantes.

Mapa 6. Distribución de *acio* e *cacho*

No corpus considerado a frecuencia relativa das dúas solucións é de 24 ocorrencias de *acio* por cada aparición de *cacho*. Ademais, *cacho* está presente fundamentalmente en textos de inspiración popular (entre eles en dous

autores de relevo como Rosalía e Pintos) en tanto que *acío* a penas conta con competidores na literatura culta. A selección de *acío* como forma literaria favoreceu sen dúbida a súa conversión na forma de referencia do estándar e, por outra banda, propiciou a ampliación da súa esfera semántica ata facela capaz de designar metaforicamente un conxunto nutrido de elementos apretados:

Os *acíos* de anxos treman de emoción facendo renxer as trabes (Carballo 1934).

Na cidá das cadeas e dos mortos en *acíos* (C. E. Ferreiro 1962).

Dan *acíos* de flores brancas cun intenso arrecendo a mel (Válcárcel 1997).

Cacho, pola contra, só é usado co sentido orixinario de conxunto de uvas unidas por un cangallo. De por parte, a selección de *acío* en detrimento de *cacho* non sería allea ó feito de ser esta unha palabra polisémica e seguramente connotada como pouco elevada.

7. *Píntega* / *sacabeira* / *salamántiga* / *sabanduxa*

O caso destas formas reviste un interese especial na medida en que, a vulgar polo reparto territorial que se pode apreciar no Mapa 7, non parece que no galego oral exista un predominio claro de ningunha delas. En calquera caso, o contraste da distribución xeográfica co uso literario ofrece numerosos datos de interese. Así, atendendo á súa frecuencia en termos absolutos, advírtese que *píntega* e *salamántiga* son, por esta orde, as formas máis empregadas nos textos, en contraste con *sacabeira* e *pinchorra*, que cuns poucos rexistros cada unha ocupan a banda baixa da escala. Por outra banda, canto á desdialectalización, a análise do corpus indica ben ás claras que *sacabeira* e *pinchorra* non conseguiron proxectarse fóra das súas áreas orixinarias. De feito, *sacabeira* aparece exclusivamente en autores mindonienses (Xan de Masma, Leiras, Goy Díaz, Crecente Vega, Lence Santar), en tanto que *pinchorra* aparece en autores nativos da metade sur de Lugo (*A Monteiro*, Rodríguez López, Darío Xohán Cabana) ou con vinculacións con esta área (Carballo Calero). De xeito semellante, *salamántiga* rexístrase maioritariamente en autores ourensáns (García Ferreiro, Pérez Placer, Risco, Méndez Ferrín...). O uso de *píntega*, en cambio, non parece estar vinculado á orixe do escritor. Deste xeito, témola en autores de procedencias diversas como Cotarelo, Fuco Gómez, Iglesia Alvariño, Gómez Ledo, Margarita Ledo, Méndez Ferrín, López Casanova, Rodríguez Baixeras, Cuña Novás, etc.

Tanto ou máis interesante resulta a distribución cronolóxica, que mostra de xeito inequívoco que *píntega* é, fronte ás súas potenciais competidoras, unha forma en expansión. En efecto, se considerámo-los textos do corpus publicados despois de 1980, advertimos que *sacabeira* carece de uso nos tex-

tos actuais; de *pinchorra* rexistramos unha soa ocorrencia (no chairego Darío Xohán Cabana); *salamántiga* aparece en cinco ocasións; finalmente, *píntega* atinxe a cifra de 20 rexistros nese mesmo período.

Mapa 7. Distribución de píntega, sacabeira, sapagueira, pinchorra, sabanduxa, salamántiga e saramaganta

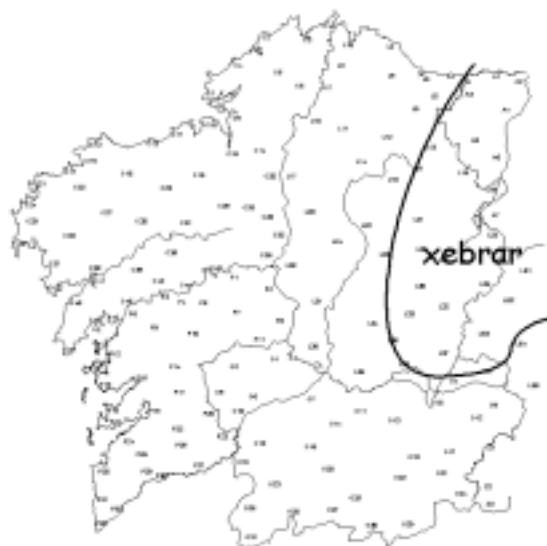
8. Xebrar

Deixo deliberadamente para o final o caso de *xebrar*. Esta palabra rexístrase fundamentalmente na banda máis oriental de Lugo e no galego de Asturias e León para designa-la acción de separar persoas ou cousas, e especialmente o gando que vén xunto do monte ou do pasto (*vid.* Mapa 8).

Os exemplos do seu uso literario mostran que existe unha coincidencia fundamental entre a zona de procedencia dos escritores que a empregan (Iglesia Alvariño, Ramón Piñeiro, Fole, Gayoso Veiga, Valentín Arias, Rábade Paredes, Xosé Manuel Valcárcel...) e a área que ocupa no galego oral. Aparentemente non se pode dicir, pois, que tocante ó uso literario *xebrar* conseguira culmina-lo seu proceso de desdialectalización. Sen embargo, existen indicios que apuntan a unha difusión incipiente en textos non literarios e, por outra banda, ó seu emprego con significados non materiais:

A imaxinación permite independizarse, *xebrarse* da imposición limitativa da realidade (Piñeiro 1974).

Nesta división *xebrábanse* das algas por un carácter negativo (Castro e Freire 1982).

Mapa 8. Distribución de xebrar

Os exemplos propostos mostran, ou cando menos esa foi a nosa pretensión, os efectos e as posibilidades que ofrece a explotación literaria do léxico pouco representado no galego oral ou propio de áreas dialectais restrinxidas. Segundo mencionabamos antes, nunha situación de diglosia, existen dificultades certamente notables para que os elementos dialectais empregados no texto poidan ser percibidos como tales polos máis dos lectores; de por parte, nin sequera os máis filoloxizados, capaces de identificar esas voces como dialectais, teñen garantido que a presenza deses elementos responda a un uso estilístico deliberado do autor. Aínda así, a presenza de léxico dialectal minoritario nos textos revélase útil, en primeiro termo, porque cando menos nalgúns casos contribúe ó arriquecemento do galego literario e eventualmente do galego estándar común e, por outra banda, porque, mesmo nas condicións actuais e independentemente de que o destinatario da obra as identifique especificamente como voces dialectais, o emprego de solucións minoritarias constitúe un recurso estilístico que non se contradí necesariamente coa función do escritor como axente difusor do estándar.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

BIBLIOGRAFÍA CITADA

- Alonso Pintos, S. (2000): *Para unha historia do estándar galego. As propostas do período 1966-1980*. Memoria de licenciatura. USC.
- Álvarez Blanco, R. (1996): “Na estrema do galego: a lingua do Bierzo Baixo transmitida por Fernández y Morales”, in R. Lorenzo e R. Álvarez (eds.): *Homenaxe á profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Santiago: Universidade, pp. 157-202.
- Arévalo, Joaquín de (1888): “El dialecto”, *Galicia. Revista Regional* II, 7, pp. 301-312.
- Cuveiro Piñol, Juan (1868): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre su origen y vicisitudes*. Pontevedra: Imp. de José A. Antunez y C^a.
- Fernández de la Vega, C. e R. Piñeiro (1952): “Acraracións dos tradutores”, in J. Pokorny: *Cancioneiro da poesía céltiga*. Santiago: Bibliófilos Gallegos, pp. XIII-XVI.
- Figueroa, A. (1988): *Diglosia e texto*. Vigo: Xerais.
- Garvin, Paul L. (1964): “The Standard Language Problem: Concepts and Methods”, in Paul L. Garvin: *On Linguistic Method. Selected Papers*. The Hague: Mouton, pp. 153-158.
- Pardo Becerra, Manuel (1889): “Da fala gallega”, *A Monteira*, I, 1 (05.10.1889), pp. 4-6; 4 (26.10.1889), pp. 28-29; 10 (17.12.1889), pp. 74-75.
- Real Academia Gallega (1971): *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. A Coruña: RAG.
- Saco Arce, Juan Antonio (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- Santamarina, A. (1994): “Galegisch: Sprachnormierung und Standardsprache. Norma y estándar”, in G. Holtus, M. Metzeltin e Ch. Schmitt (eds.): *Lexikon der Romanistischen Linguistik*. Vol. VI, 2. Tübingen: Niemeyer, pp. 66-79.

FONTES DOS EXEMPLOS

- A Nosa Terra. Boletín decenal. Idearium da Hirmandade da Fala en Galicia e nas colonias gallegas d' América e Portugal*. A Coruña, 1916-1936.
- Blanco, D. (1994): *A poesía popular en Galicia (1745-1885)*. 2 vols. Vigo: Xerais.
- Carballal, R. (1919): *O tesouro acobillado*. A Coruña: Terra a Nosa.
- Carballo Calero, R. (1934): *O silenzo axionllado*. Santiago de Compostela: Nós.
- Castro, M. e L. Freire (1982): *Guía das setas ou cogumelos comestibles de Galicia*. Vigo: Xerais.
- Cunqueiro, A. (1959): *O incerto señor don Hamlet*. Vigo: Galaxia.
- Díaz Fernández, X. (1985): *Contos*. Montevideo: Patronato da Cultura Galega.
- Fernández de la Vega, C. e R. Piñeiro (1952): “Acraracións dos tradutores”, in J. Pokorny: *Cancioneiro da poesía céltiga*. Santiago: Bibliófilos Gallegos.
- Ferreiro, C. E. (1962): *Longa noite de pedra*. Vigo: Galaxia.
- Ferreiro, C. E. (1972): *A fronteira infinda*. Vigo: Castrelos.
- Gómez Ledo, A. (1928): *Borreas*. Madrid.
- Lama, X. (1995): *Os moradores da nada*. Vigo: Galaxia.
- Logos. Boletín Católico Mensual*. Pontevedra, 1931-1936.
- Méndez Ferrín, X. L. (1958): *Percival e outras historias*. Vigo: Galaxia.

- O Tío Marcos da Portela. Parrafeos co pobo gallego* . Ourense, 1876-1877, 1883-1888.
Otero Pedrayo, R. (1928): *O estudante*. A Coruña: Nós.
Otero Pedrayo, R. (1962): *Historia de Galiza*. Buenos Aires: Nós.
Piñeiro, R. (1974): *Olladas no futuro*. Vigo: Galaxia.
Rei Ballesteros, A. (1992): *Loaira*. Vigo: Galaxia.
Recurdimento. Boletín quincenal. Órgao dos intereses mariñás . Betanzos, 1922-1923.
Rodríguez Baixeras, X. (1987): *Anos de viaxe*. Vigo: Xerais.
Valcárcel, X. M. (1997): *Os ollos da sentinela*. Vigo: Galaxia.

ONOMÁSTICA E DIALECTOLOXÍA: A PROPÓSITO DE RAPOSO E GOLPE

Ana Isabel Boullón Agrelo

Instituto da Lingua Galega. USC

1. CONSIDERACIÓNS PREVIAS

Os testemuños onomásticos constitúen unha valiosa achega para a historia do léxico e tamén para a súa distribución dialectal, achega que moitas veces non se ten tido en conta¹. As razóns desta indiferencia son variadas: por unha parte, a pouca atención que usualmente se lle presta a esta póla da lingüística (en moita maior medida á antroponimia ca á toponimia) e, por outra banda, á falta de datos concretos, tanto históricos como contemporáneos. Nos últimos anos, a participación galega no Proxecto PatRom (*Dictionnaire historique de l'anthroponymie romain*: Kremer 1997) e a existencia dun proxecto de investigación no Instituto da Lingua Galega para a elaboración dun dicionario de apelidos galegos (Boullón: no prelo) permitiu en certa medida paliar en parte estas carencias. Nestes momentos contamos cunha importante base de datos de documentación histórica (unhas 35.000 entradas de nomes medievais procedentes de coleccións documentais de toda Galicia, amais de 7.000 dos Catastros de Ensenada), e cos apelidos do Censo de poboación de 1998 (con frecuencia superior a 2), proporcionados polo Instituto Galego de Estatística, o que supón 5.456.982 ocorrencias correspondentes a 17.193 formas distintas. Os datos toponímicos pódense recuperar doadamente mediante unha ferramenta moi útil: o *nomenclátor* dispoñible nunha páxina web da Xunta de Galicia (<http://www.xunta.es/nomenclator/index.htm>) e que permite facer diversos tipos de buscas, obtendo datos por lugar/parroquia/concello; os topónimos son os regularizados pola Comisión de Toponimia de Galicia, que viron parcialmente a luz (saíron os volumes correspondentes ás provincias de Lugo, Ourense e Pontevedra). Para completar estes datos, que só fan referencia á toponimia maior (isto é, núcleos habitados), utilizamos os proporcionados pola *Geografía de Galicia* de Carreras y Candi (1936), onde, amais de incluír nomes de ríos, montes, e outros accidentes xeográficos, se recollen tamén topónimos que hoxe non se docu-

¹ Refírome especificamente ó noso dominio lingüístico; véxase un exemplo, aplicado ó catalán, das múltiples posibilidades que ofrece a interrelación do estudo da onomástica e a dialectoloxía en Veny (1996, esp. 13-44, 123-125).

mentan no nomenclátor da Xunta: nos case cen anos desde a súa publicación desapareceron xa bastantes nomes de lugar. Coa mesma intención consultámo-lo *Nomenclator* de Villarroel (1810) e o *Diccionario Geográfico* de Madoz (1848-1850). Lamentablemente, polo momento non podemos contar con datos máis exhaustivos referentes á microtoponimia, que de seguro habían de botar máis luz sobre esta cuestión¹.

Este acervo de datos vainos permitir trazar con máis pormenor a historia do léxico, xa que, se un mapa dialectal dunha forma léxica é unha foto fixa dun momento preciso do cambio lingüístico, a achega dos datos onomásticos posibilitará engadirlle, nese mesmo momento, unha perspectiva temporal máis antiga. Tan antiga que, como é sabido, é practicamente a única fonte da que dispoñemos das linguas faladas no territorio antes da chegada do latín: os nomes dados ós lugares son moi persistentes, e resístense ó cambio mesmo aínda que a lingua falada nesa área fose substituída por outra. Se ben non podemos datar con exactitude o momento concreto da aparición dos datos onomásticos, si sabemos que o número de núcleos habitados no século XV era practicamente igual ca na actualidade, e que de aquí ó XVIII as novas incorporacións toponímicas se refiren a novos lugares de cultivo (Santamarina: 2002); ademais, a variabilidade dos datos toponímicos é mínima: se botamos unha ollada ó índice onomástico de calquera colección documental medieval, veremos que unha boa parte dos topónimos seguen conservando o seu nome actualmente.

No que atinxe á antroponimia, a conformación do acervo onomástico data da Alta Idade Media, se ben os sobrenomes léxicos, patronímicos ou designativos de orixe que constituían os segundos nomes non se fixeron hereditarios (é dicir, non se converteron en apelidos propiamente ditos) ata o final da Idade Media. A partir de aí houbo tamén escasa variación no conxunto dos apelidos, fóra de incorporacións máis recentes ós rexistros parroquiais ou civís (como *Iglesias* ou *Rey*) ou dos naturais movementos estatísticos, que puideron acabar con determinados ítems por falta de herdeiros masculinos ou supoñer un aumento desproporcionado polo feito contrario. Todo isto non quere dicir que os apelidos que temos agora sexan formas fosilizadas medievais (aínda que estas tamén existan), posto que é evidente que hai apelidos modernos que teñen formas distintas ás daquela época. Por

1 Como comprobamos na realización deste mesmo traballo: por exemplo, na recollida da toponimia de Ferreira de Pantón (Palacio 1981:366) só neste concello atéstanse seis formas de *Gulpilleira* e *Gulpilleiras* que non aparecen nas restantes fontes consultadas, pois aluden a terreos, isto é, non son núcleos habitados. Da mesma maneira, no levantamento toponímico feito por Franco Maside (2002) a partir dos materiais da microtoponimia de Galicia sitos na sede de Facenda e datados contra 1950, aparece un *Grupilleiras* no concello de Ames, nunha área xeográfica en que anteriormente non documentamos ningún derivado de VULPECUL-.

exemplo, é obvio que os medievais *Martíns* foron transformados polos axentes castelanizadores oficiais en *Martínez* (só sobreviviron uns poucos *Martís* e *Martíns*), da mesma maneira que *Outeiro* pasou a *Otero*, nun proceso que xa debía estar practicamente consumado no XVIII (nos Catastros de Ensenada xa son maioritaria as respectivas formas castelanizadas). Por outro lado, hai fenómenos dialectais posteriores á Idade Media que se reflicten nos apelidos, como as evidencias de gheada que se ven nos apelidos *Regenjo* ou *Funqueiro*.

Unha das vantaxes que obtemos é que no corpus onomástico documentamos formas que desapareceron ou que modificaron as súas isoglosas orixinais. A fixación deste material é, por suposto, moito maior no que atinxe á toponimia, posto que os topónimos non se poden mover, e as persoas que portan uns determinados sobrenomes si. De maneira que a densidade dos datos haberá que manexala con certa precaución, aínda que tamén é certo que a mobilidade dos habitantes de Galicia (alomenos a mobilidade interna, porque coa emigración exterior non ocorreu o mesmo) foi reducida ata hai ben pouco tempo¹. Iso explica unha das constantes que adoitamos atopar nas buscas léxicas: a homoxeneidade relativa das áreas onomásticas que coincide, grosso modo, coas isoglosas léxicas. As “manchas” onomásticas permiten tamén intuír, en certa medida, os movementos migratorios que puideron conforma-la extensión dunha palabra (ou dun fenómeno). Por esa mesma razón hai que relativiza-los datos dos grandes núcleos urbanos, nomeadamente A Coruña e Vigo, que constitúen foco de atracción das áreas de influencia respectivas (norte de Lugo e Ourense, respectivamente) e que, obviamente, non se poden considerar relevantes no caso de atoparmos alí concentracións de formas de fóra da súa zona natural.

Por outro lado, hai que valorar como merece a importancia da repartición xeográfica actual dos portadores dun apelido. Neste sentido, Eva Büchi (1998:12-13) considera que é un elemento máis decisivo para a historia da palabra cás súas atestacións históricas, baseándose, para xustificar este aparente paradoxo (pois os historiadores da lingua adoitan traballar só con testemuños antigos) no carácter máis completo dos datos actuais: só a documentación contemporánea ten carácter exhaustivo ou xeral, de modo que se pode comparar con seguridade as persoas apelidadas dunha maneira nos diferentes lugares. Pódese atestar un determinado apelido nunha colección

1 E isto ten a súa plasmación na antroponimia, por exemplo, na concentración dos apelidos con orixe nun topónimo ó redor da área onde se localiza ese nome de lugar. Unha mostra: Gonzalo Navaza (2000:179-180) comenta a propósito do apelido *Aréan*, orixinario do lugar homónimo, na parroquia de san Cristovo do Az (Rodeiro), que o 86% dos *Aréan* galegos viven na comarca de Deza e arredores.

medieval no s. XIII, pero non ter constancia de que non estivese presente noutras coleccións documentais, porque non están todas publicadas, e as publicadas non están todas expoliadas. Ademais, aínda que así fose, non tódalas coleccións documentais recollen tódolos apelidos, senón só os das persoas afectadas polos actos administrativos ou xurídicos que neles se contemplen. A documentación posterior, ó ser exhaustiva e comparable, é moito máis indicativa (mesmo a guía de teléfonos, que se utiliza en moitas ocasións a falta dun censo máis completo). Ademais, aínda que os antropónimos se desprazaron desde a Idade Media, viaxaban de maneira lóxica e intelixible historicamente: igual cós homes, marchan das montañas e das rexións menos fértiles e son atraídos cara a zonas urbanas, seguindo o movemento dos ríos e das vías de comunicación, como despois aquí mesmo se exemplificará.

Estes procedementos de análise cartográfica dos apelidos veñen sendo usados xa desde hai tempo noutros dominios lingüísticos: por exemplo, os artigos franceses de PatRom inclúen decote nas súas achegas os mapas das formas respectivas (Kremer 1997), por non falar dos dicionarios que inclúen cartas cos datos patronímicos (Herbillon / Germain 1996) ou de atlas específicos (como o de Costa 2000, que compara a distribución dos apelidos nunha área determinada en dous períodos cronolóxicos diferentes). Claro que en Francia hai moita máis tradición de estudos onomásticos, e mesmo hai varias páxinas web onde calquera pode ver doadamente a distribución xeográfica do seu apelido. Cos datos dos que agora podemos dispor (o censo de habitantes), e as ferramentas informáticas (o programa MapInfo, aplicado á confección do *ALGa*), tamén nós poderemos tirarlle o mesmo proveito.

Para exemplifica-las distintas posibilidades de aproveitamento histórico do material dialectolóxico e onomástico escollemos dous ítems léxicos que designan o mesmo animal, *golpe* e *raposo*, e que representan un caso de cambio lingüístico: a forma primeira, *golpe* (*golpello* ou *golpella* desaparecieron totalmente) está en claro retroceso fronte á máis innovadora. Foron primeiro formas do léxico común, logo usáronse como sobrenomes que máis tarde se converteron en apelidos, e deixaron tamén diversos descendentes derivativos na toponimia. Examinaremos e compararémo-la cartografía dos resultados do léxico vivo (proporcionados polo *ALGa*), dos resultados toponímicos e dos resultados antroponímicos, tanto na actualidade coma desde a Idade Media. Cremos que a partir deses datos se pode traza-la área orixinal das formas hoxe perdidas (*golpello*) ou en transo de perderse (*golpe*), e mais a vía de penetración en Galicia da forma innovadora (*raposo*).

2. RAPOSO / GOLPE

A designación latina para o raposo, f. VULPES, desapareceu en case toda a Romanía por causa das súas connotacións tabuizantes. Posiblemente o propio derivado latino VULPECULA que o substituíu nalgúns áreas fose xa un eufemismo para evita-lo uso dun lexema do que se quería fuxir; trátase dun mecanismo psicolóxico que o home pon en funcionamento para tentar evita-lo poder fortemente evocador da palabra: se se pronuncia en voz alta, dalgunha maneira estase invocando esa realidade non desexada¹. O raposo espertaba temor polo risco que supón para o principal sustento da economía familiar nunha economía campesiña: os animais domésticos. Se se evita o nome, evítase atraelo cara a eles ou poñelo en garda ante a caza. Por dicilo en palabras de Cunqueiro, o raposo sabe o noso idioma, e coñece catro nomes seus: *golpe*, *raposo*, *zorro* e *xatentendo*; por iso, “cando se fala do raposo, hay que darlle nomes que el non seipa, *Pedro*, *Perico*, *Xamescurro* y tamén *Afonso*” (en *Escola de menciñeiros*, citado por Montero Cartelle 1981:151).

Coa mala reputación deste animal (Covarrubias aclaraba que “este animal significa el hombre astuto, maligno, engañador, vellaco disimulado, por sus perversas y cautelosas mañas”) está seguramente relacionado o seu uso no simbolismo da arte cristiá, onde o raposo representa o demo, a herexía, o vicio. En case toda a Romanía se foi substituíndo os primitivos *golpe* ou *golpella* por designacións indirectas, como nomes propios empregados como alcumes (o francés e occitano *renard* < *Raginbard*, catalán *guineu* < fem. *Widnild*, *Pedro* en puntos galegos², ou *García*, *Juan(it)a* e *María* no mundo rural castelán), con adxectivos que describen os seus trazos físicos máis visibles (gal. e port. *raposa* ‘de rabo grande’), ou facendo alusión ás características morais que se lle atribúen: ‘vil, astuta’ (esp. *zorra*). En Galicia é moi frecuente o emprego de denominacións indirectas: Alonso Montero (1969:118-9) ten recollidas ata 69 distintas, que, á parte das xa citadas procedentes de antropónimos, son formas adulatoras (*o amigo*, *o señor*, *o señorito*), irónicas (*o amigo das galiñas*, *o amigo dos pitos*), xenéricos (*bicho*), alusivos á súa astucia (*o artista*, *o listo*, *o mil mañas*, *o perillán*, *o retranqueiro*, *o pícaro*), á axilidade (*o das patas lixeiras*, *o salta paredes*), á súa facilidade para o roubo (*o rapiñeiro*, *o ladrón*, *a ladrona*), o

1 Para o concepto de tabú lingüístico, eufemismo e os distintos procedementos lingüísticos para xerar substitutos eufemísticos, *vid.* Montero Cartelle (2000). Para o estudo concreto de tódolos substitutos deste animal en Galicia, *vid.* tamén Montero Cartelle (1981:150-153).

2 Segundo os informantes, por san Pedro (29 de xuño) é cando se bota ás galiñas. Aínda que nos datos do *ALGa* só se recolle este, Alonso Montero (1969:118-9) ten rexistrado ademais outros antropónimos, se ben *Pedro* é o máis extendido: tamén o *Perico* (hipocorístico do anterior), *o García*, *o Xan*, *a Marica*, e, segundo Cunqueiro, *Afonso* (“¡Polo Rei de Castela, hom! Oíndo o golpe falar de Afonso, colle medo e toma campo. ¡Si fósemos todos tan avisados!” (en *Escola de menciñeiros*, citado por Montero Cartelle 1981:151).

obxecto do roubo (*o galiñas, o das pitas, o piteiro, o galiñeiro*) ou diversas características físicas (*o do rabo, o das orellas dereitas, o das orellas guichas, o orellas largas, o sete lanas*).

Outra cousa son as motivacións dos empregos metonímicos como sobrenome, que darían lugar ós actuais apelidos galegos *Golpe* e *Raposo*. Seguramente están relacionadas coas actividades ligadas ó animal (a caza ou a preparación e venda da pel), ou ben, máis probablemente, as motivacións sexan metafóricas, baseadas nunha característica física (a cor roxa da pelaxe), ou ben nos devanditos trazos psicolóxicos (a vileza ou a astucia).

Os descendentes de VULPES unicamente subsistiron nalgunhas zonas de resistencia: amais de no norte de Galicia (con xénero masculino), a zona gascona dos Pirineos centrais e en zonas esporádicas do occitano e provenzal; en Portugal só se rexistran hoxe descendentes toponímicos¹; os de VULPECULA atéstanse a penas na Idade Media en galego e en castelán, e indirectamente en topónimos galegos, portugueses² e asturianos (Weinhold 1997: 356).

2.1. A situación dialectal actual

A información léxica do *ALGa* (*vid.* Mapa 1)³ revélanos que hoxe a área de *golpe* está limitada á zona mindoniense (norte das provincias de Lugo e A Coruña). A coexistencia nesta área coas formas *raposo* e *raposa* indican claramente que a área de *raposo* está invadindo os últimos reductos dos descendentes de *vulpes*. Ademais, apréciase tamén procedente da meseta a entrada do ítem castelán *zorro* (e *zorra*).

No léxico común os derivados de *raposo* portan os seus significados metafóricos: *raposeiro* é “quen ten habilidade e astucia para conseguir algo” (DicAcademia s.v.)⁴. A existencia deste derivado pode ser indicativo de que a

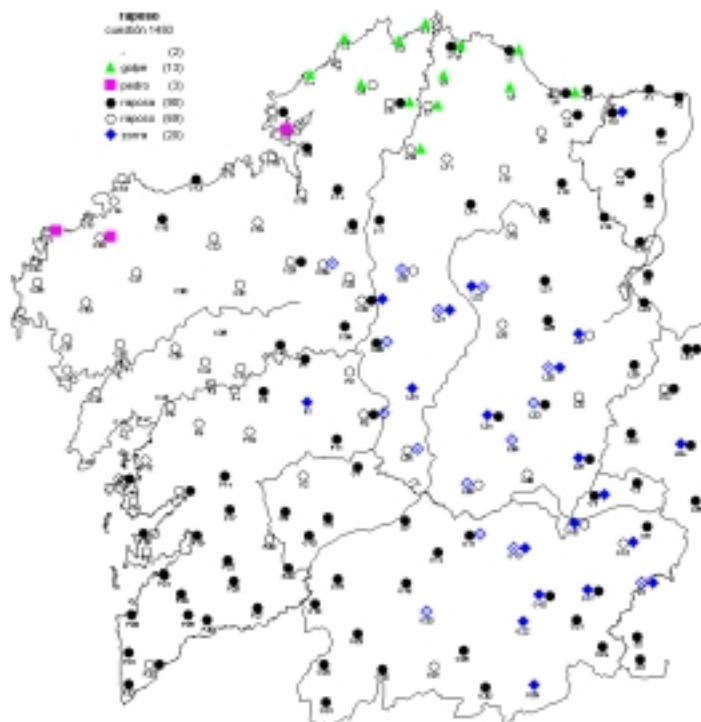
1 Port. *Golpe* Coi, *Val da Golpa* Ave (Piel 1966). Tamén hai algunha atestación medieval como sobrenome: “Menendinus que vocauatur *Golpe* laicus civis Bracarensis a.1216(or.) BullInocencioIII 428” (Weinhold 1977: 347).

2 *Gulpilbares* (Amares, Lousã, V.N. de Gaia, Vila Real), *Gulpilbarinhos* (V.N. de Gaia), *Gulpilbeira* (Batalha), *Gulpilbeiras* (Batalha, Celorico de Basto), *Golpinhal* (Penacova) e *Gulpinbais* (Guimarães) (DOLP). Piel (1966) ofrece outra información: *Golpilbal* Coi, *Golpilbães* Bra, *Gulpilbares* Bra, Ure, Coi, Por, *Golpilbeiras* Lei, *Gulpilbeiras* Bra. Med.: +*Volpelbares*, +*Vulpelbares*, +*Gulpeleiras*, +*Golpelleiras*.

3 Corresponde ó mapa 1450, aínda inédito. Agradézolle a Francisco Fernández Rei, coordinador do volume de léxico do *Atlas lingüístico galego* correspondente á fauna (en preparación), a posibilidade de poder acceder a estes datos, e a Mónica Martínez Baleirón e a Begoña Varela Vázquez a súa amable axuda para reproducilo.

4 Por certo, un dos seus sinónimos é *renarte*, préstamo francés que designa o mesmo animal. En portugués hai aínda máis derivados: amais de *raposeiro*, *raposice*, *raposia*, *raposinbar* (“Usar de manha, astúcia, raposice”), *raposino*, *raposeira* (“sensación agradable experimentada por quem se deita ao sol brando. 2. Sono curto e reparador; raposada. 3. Bebedeira, embriaguez. 4. Covil

principal motivación para o uso do nome do animal como alcume procede das súas cualidades psicolóxicas máis que de trazos físicos, o que explicaría tamén o seu uso como alcume aínda modernamente, como *O Raposo* que se atesta en Bueu (Vila Nova 1982:442).

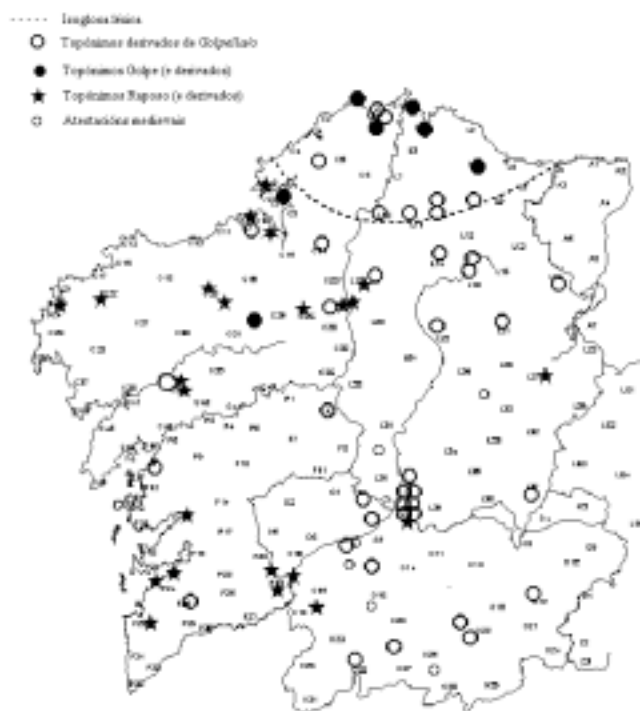
Mapa 1

2.2. Documentación toponímica

A documentación toponímica móstranos que debía haber dúas áreas léxicas (*vid.* Mapa 2): unha con descendentes de VULPES (e derivados: *A Golpa*, *Golpeiras*), concentrada na zona máis septentrional de Galicia, pero máis ampla cá actual isoglosa correspondente ós modernos testemuños no léxico vivo (pois hai un *Golpes* en Frades, preto de C25), e outra, máis ampla,

da raposa), hai outras acepcións figuradas de *raposa* descoñecidas entre nós: “5. *Lus*. Reprovaçõem exame. 6. *Bras*. Apelido que os legalistas aplicavam aos rebeldes da Sabinada [Revolución separatista da Baía a mediados do XIX para separárense do goberno da Rexencia]” (Ferreira 1986:s.v.).

na que se debería supor un *golpello* (ou *golpella*) actualmente perdido no léxico común e mais na toponimia (pero sobreviven os derivados toponímicos *Golpileira(s)*, *Golpillón*, *Golpellás*), que abrangue practicamente toda Galicia, non sendo unha pequena área do oeste da provincia da Coruña. Fóra de Galicia, os descendentes de VULPECUL- encontrámoslos case todos en zonas próximas a Galicia: *Golpejar* de la Sobarriba en Valdefresno —León—, *Golpejar* de la Tercia en Rodiezmo —León— e *Golpejones* en Castroverde de Campos —Zamora (Madoz)—; tamén hai toponimia menor en Asturias: *Los Galpechos* e *Golpecheras* (García Arias 1990:57), e nos puntos citados en Portugal (*vid. supra*). O lugar máis distante é un *Golpejas* en Salamanca (Álvarez Maurín 1994:283).

Mapa 2

1 Sarmiento (1999:113) fai referencia a outro derivado colectivo, *Golpellares*, que non demos localizado.

Por outro lado, as atestacións toponímicas de *Raposo* e derivados (*Raposeira(s)*, fundamentalmente), espállanse polo resto do territorio, con algunha incursión, seguramente moderna, na área mindoniense (*Os Raposos* en Ortigueira, C3). Onde encontramos maior concentración toponímica é no sur da provincia de Pontevedra e algún punto de Ourense: desde Gondomar a Rairiz de Veiga. As atestacións toponímicas medievais espállanse tamén polas provincias da Coruña e Pontevedra, sendo Santiago onde hai maior número de ocorrencias (véxase o apéndice 1.3).

Os datos modernos (*vid.* Mapa 3) da distribución xeográfica dos apelidos amosan unha área de concentración de *Golpe* á esquerda da isoglosa dialectal e da toponímica, nos concellos de Paderne, Vilarmarior, Irixoa, Oza e Cesuras. Non podemos saber se outras concentracións de formas (Santiago-Ames-Teo, Noia, Illa de Arousa, Pontevedra) se deben a testemuños antigos ou son de familias oriundas doutros lugares. En realidade nestes casos cumpriría facer unha investigación xenealóxica, indagando no pasado desas familias (enquisa directa por vía telefónica apelando á memoria familiar, rexistros parroquiais, etc.), sen ter sempre a seguridade de conseguí-los datos, pois os rexistros das parroquias, por exemplo, remóntase na maioría dos casos ó XVII, como máximo, e a memoria familiar non adoita chegar máis lonxe ca dúas ou tres xeracións.

Nas documentacións históricas atopamos *Golpe* usado como alcume desde o século XII. A escaseza de documentacións (7) non nos permite, loxicamente, nin trazar isoglosas nin aventurar unha distribución dialectal dos apelidos na Idade Media, pero é altamente indicativo que os individuos que portan este sobrenome sexan precisamente da mesma área xeográfica en que hoxe se documenta a palabra no léxico común: proceden de Mondoñedo e arredores.

2.3. Documentacións antroponímicas medievais de *Golpe* (por orde cronolóxica)

Iohanne *Golpe* de Cabanas a.[1165-1175] TumboCaaveiro 332

Iohannes Petri dictus *Golpe* 13.1256 DocMondoñedo 140

Dominicus Afonsi dictus *Golpe* 14.1338 DocMondoñedo 334

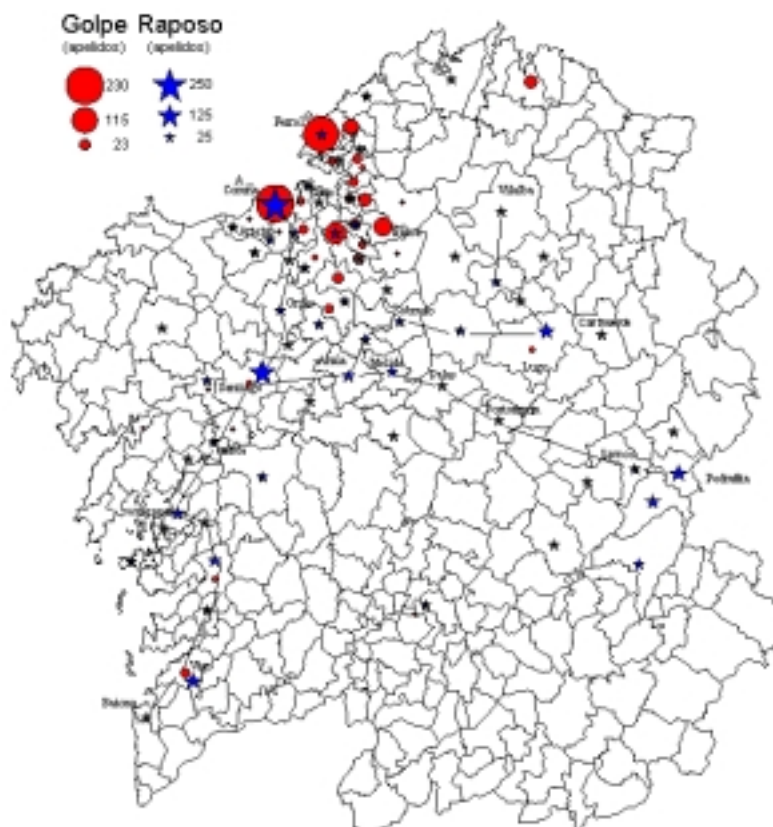
Alvaro *Golpe* [veciño de Mondoñedo] a.1569 CatálMondoñedoXVI 368

Juan *Golpe* [veciño de Vilaronte (Foz)] a.1570 CatálMondoñedoXVI 389

Pedro *Golpe* [veciño de Mondoñedo] a.1585 CatálMondoñedoXVI 548

Alonso *Golpe* [veciño de Aldurfe (Riotorto)] a.1585 CatálMondoñedoXVI 548

Con respecto ás áreas de concentración de *Raposo* usado actualmente como apelido, son de salientar unha área do centro de Galicia (no oriente da provincia da Coruña e occidente de Lugo) e do oriente de Lugo (Pedrafita, Folgoso, Quiroga). As atestacións medievais atéstanse pola área occidental de Galicia, desde Cabanas ata A Caniza, con abundancia delas en Santiago.

Mapa 3

2.4. Documentacions antroponímicas medievais de Raposo (por orde cronolóxica)

Petrus *Rapusu* [Cumbraos (Sobrado-Co)] a.1243 Petrog.213 [cit. por Rivas 1991: 459]

Fernan *Raposo* [Bendaña (Touro-Co)] a.1276 CDGH I,270 [cit. por Rivas 1991: 459]

magistro Petro *Raposo* [Santiago] a.1276 Rivoira 253 [cit. por Rivas 1991: 459]

Domingo *Raposo* clérigo a.1322 DocUnivSantiago 121

Jo<a>n *Raposo* de Seramago [Meis] a.1403 CDMaia 235

Afonso *Raposo* [Meis] a.1419 CDMaia 239

Juan *Raposo* canbeador e Gomes *Raposo* seu criado a.1420 LConcelloSantiago 208

- frey G<onçal>uo *Raposo* [do mosteiro de santa María da Franqueira na Caniza] a.1432 CDMaia 240
 Fernã *Raposo* rregidor da cidade de Santiago a.1446(or.) TBieitoSantiago 70
 Juan *Raposo* criado de Lope de Ponte vesíño da dita uila [Muros] a.1452 DocUnivSantiago 435
 Fernan *Raposo* jurado de Santiago a.1463 LConcelloPontevedra 75
 Colas *Raposo* a.1490 DocUnivSantiago 493
 Alvaro *Raposo* [veciño de Vilanova de Lourenzá] a.1566 CatálMondoñedoXVI 1566
 Francisco Bazquez *Raposo* escrivan de SM a.1750 CatastroCabanas 17

No que atinxe ás atestacións antigas da voz común, nos repertorios cronolóxicos medievais publicados ata o momento (DELP, LorenzoCron, DOLP) non se documenta *golpe*, posiblemente por non ser forma viva actualmente en portugués; a documentación édita máis antiga é a proporcionada por Sarmiento no s. XVIII (Sarmiento 1970:341). Así pois, as nosas atestacións de *Golpe* como sobrenome, do último tercio do XII (a.[1165-1175]), son, evidentemente, as primeiras. Sen embargo, os seus derivados testemuñanse xa desde o XI: o topónimo híbrido latino romance, *Golpelairas*, en 1057; despois, co sufixo xa romanceado, *Bolpeleiras* en 1107 (en textos portugueses), e outros varios derivados a partir dos inicios do XIII: o tamén topónimo *Bulpilanes* (mod. *Golpellás*) con distintas grafías desde 1214, o substantivo común *golpello* nas Cantigas e como alcume (Roy P. *Golpelo*) nun documento galego de 1261, *golpella* no XIV (na *Crónica General*: “non sabe a *golpella* con quen trebella”) (LorenzoCronologia 195). Pola súa parte, *raposa* non o documentamos ata case un século despois. Presentamos tódolos materiais a seguir en esquema, ordenados cronoloxicamente.

2.5. Atestacións históricas de Raposo e Golpe (e derivados)

Como se ve, as atestacións máis antigas e con máis rendemento derivativo son de *Golpe* e derivados. Por outro lado, o uso de *Raposo* como sobrenome é máis tardío có de *Golpe*, aínda que parece estenderse despois con máis profusión. Estes datos parecen indicar que o máis probable é que as formas máis antigas no territorio para designa-lo *vulpes vulpes* fosen as descendentes dos ítems latinos VULPES e VULPECULA (*golpe* e *golpella*, respectivamente), aínda que a forma innovadora, *raposa*, se atesta xa no século XII. Outro apuntamento de tipo xeográfico que se tira dos datos é a existencia de maior número de documentación de *Vulp-* e derivados nos textos galegos ca en textos portugueses (alomenos segundo a información da que dispoñemos, principalmente DOLP, DELP e LorenzoCronologia), e ó revés: en xeral, ocorrencias máis antigas e variadas de *Rapos-* e derivados en textos portugueses ca nos galegos.

<i>Raposa</i>	a.1123, 1258 (DOLP)	<i>Golpelarias</i>	1057 TSamos
		<i>Bolpeleiras</i>	1107 (textos port.: LorenzoCron)
		<i>Golpileyras</i>	1274 CDCatOurense
		<i>Golpelleyras</i>	1427 CDRibasSil
<i>Raposo</i>	1242, 1276 (Rivas), 1258 (DOLP), 1322, 1403, 1419, 1420, 1432, 1446, 1452, 1457, 1463, 1490 (PatRom)	<i>Golpe</i>	1165-1175, 1256, 1338, 1569, 1570, 1585 (PatRom)
<i>Raposeiro</i>	Petra de <i>Raposeiro</i> a.1258 (DOLP)	<i>Bulpilanes</i>	1214 CDRocas
		<i>Gulpilanes</i>	1228 CDOseira
		<i>Golpilays</i>	1239 CDOseira
		<i>Gulpillas</i>	1465 CDXunqueira
		<i>Golpellaas</i>	1516 (PatRom)
<i>Raposeira</i>	a.1258 (DOLP)	<i>Golpellas</i>	1332 CDOseira III
		<i>Golpelo</i>	1261 (LorenzoCron)
		<i>Golparro</i>	XIII (Cantigas, cit. por Rivas 1991:459)
		<i>Velpelbo, Belpelbo</i>	XIII (Cantigas, cit. por Rivas 1991:459)
		<i>Golpella</i>	XIV (LorenzoCron), 1436 CDRocas

Cumpriría mencionar nesta altura o alcume do poeta medieval Johan Zorro (e que tamén rexistra Cortesão 1903/1912 como sobrenome en 1220 e 1258): seguramente non está usado facendo referencia ó animal (pois no propio castelán é de fins da Idade Media), senón como sinónimo de *zorreiro* ‘vagaroso, que anda de vagar’ (DCECH s.v. *zorra*), derivado, segundo Corominas, do verbo ant. e port. *zorrar* ‘arrastrar’, onomatopea do roce do que se arrastra; deste significado procede a acepción da moderna voz común galega *zorra*: “Carro baixo de catro rodas pequenas usado para transportar pesos grandes”, e mais “Especie de caixón escorregadizo, útil para transportar cousas e persoas” (DicAcademia s.v.). Usado coa acepción do animal, en portugués, coma en galego, só aparece este século¹, probablemente pola influencia do español. En español, *zorra* ou *zorro* é voz tardía, que se rexistra só a finais da Idade Media: no séc. XV Nebrija cita como concorrente con *raposa*; nesta época aínda parecen convivi-las tres denominacións: a arcaica *gulpeja*, *raposa* (que é maioritaria no Quixote, 1604-1615, pero que Terreros y Pando xa considera a mediados do XVIII como voz menos común) e mais *zorra*, a que finalmente se estendería. Na toponimia española, Madoz só consigna formas derivadas de *Zorr-* no sur: *Zorrera* en Granada, *Zorreras* en Córdoba e *Zorrilla* en Albacete. Na portuguesa tamén se rexistra no sur:

¹ En port. continúa usándose modernamente como apelido: *Zorro*, *Zorrinbo*, *Zorra*, coa motivación devandita, ou ben coa acepción rexional “filho natural ou bastardo; enjeitado; criado velho”, ‘pessoa belhaca, manhosa’ (Kremer 1971:165, n.151).

Zorra(s), Val da Zorra, Zorrinbo, Zorral, Zorreiras, Zorreiro, Monte Zorreiro no Alentejo (Piel 1966).

No que respecta á etimoloxía, Corominas (DCECH s.v. *raposa*) considera, seguindo unha antiga hipótese que xa propuxera a finais do XVI Francisco del Rosal (1992), que *raposa* é unha variante do antigo e dialectal *rabosa* (hoxe aínda vivo en áreas de fala catalana e en Aragón), probablemente der. de *rabo*; o *-p-* deberíase ó influxo de *rapiega* ‘raposo’ en Asturias, e outras voces da familia de *rapina*¹.

As documentacións son máis ou menos contemporáneas en textos galegos e portugueses coma nos casteláns (Corominas dá 1251 ou textos do XIII como datas máis antigas), de maneira que non é fácil discernir a partir de aí cál foi a circulación desta voz hispánica, isto é, se foi creación galega ou se procede doutras zonas peninsulares, como ocorre con outras voces panhispánicas de creación romance. Machado, por exemplo, cre que en Portugal vén de Asturias, o que se contrapón co feito de que as atestacións asturianas de *Raposo* son do XV, bastante máis tardías cás do territorio galego-portugués². Creo que neste punto son as atestacións onomásticas as que poden deitar unha certa luz sobre a situación. Á parte da grande abundancia de derivados e atestacións diversas por toda a Idade Media, especialmente nas datas máis temperás, hai tamén máis datos toponímicos de VULP- ca de *rapos-*. E cumpriría ter en conta a distribución moderna dos apelidos.

As atestacións actuais das densidades do apelido *Raposo* poderían indicar que entrou polo Camiño de Santiago (no mapa dos apelidos vese que na entrada do Camiño francés, Pedrafitas, Folgoso..., hai moita concentración moderna do apelido *Raposo*). A súa expansión polo centro de Galicia abriría

1 García de Diego (1985 s.v. *rapum*) tamén cre que *raposa* vén de *rabo*, pero “con la *p* de *rapar*”. Meier (1984:162), sen embargo, cre que nesta serie de voces iberromances (*raposa, rabosa*) hai unha derivación de *RAP(P)ARE co sufixo adxectivo *-osus*, a partir da cal se desenvolveron varios ramos semánticos, como ‘rapaz, ávido, enganoso’, ou ‘rastreiro, arrastrado’”. García Arias (1977:179-180), pola súa banda, cre que “Tanto *raposa* como *rapiega* presenta la misma raíz *rap-* que el latín *rapere* (...); es claro que en tales casos el resultado que cabría esperar sería *rabosa, rabiega*, pero no está mal pensar en la influencia de alguna otra palabra como puede ser la germánica **rappōn* ‘rapar’ para justificar la presencia de la *-p-* actual”. Sen embargo, Corominas descarta esta última posibilidade por considerar que *rapar* “no parece haber tenido nunca la ac. ‘robar, arrebatar’ en cast.-port.” (DCECH s.v. *raposa*).

2 “Alvar Gonzalez dicho Alvar *Raposo* a.1401 RegCasaValdecarzana 38 n° 14, Alvar *Rapuso* a.1403 RegCasaValdecarzana 151 n°145” (Viejo 1998:180). No que di á toponimia: “*La Raposa* (Llangreu) y *La Raposera* (SMRA) son testimonio de la palabra asturiana con que se designa a la zorra (también llamada *rapiega*). Tales expresiones desplazaron en el léxico a las seguidoras de *vulpem* sólo presente en la toponimia menor de nuestra región” (García Arias 1977:179-180). No territorio astur-leonés documéntase *vulpiculare* como topónimo xa no s. X (a.[937-954]), *Bolpeliar* a.951, *Uulpeliare* a.992, *Kolpeler* a.[1060], *Golpeteras* a.1187 (Álvarez Maurín 1994:282-283).

unha cuña entre as áreas de *golp-*, e iría a dar na área centroseptentrional da provincia da Coruña, que é onde limita coa área de *golpe*. Logo arraigaría e expandiuse por case todo o resto de Galicia, non sendo na zona mindoniense e na provincia de Ourense.

É conveniente, neste punto, ter en conta a configuración da estrutura da rede viaria de Galicia para explica-la difusión de *Raposo*, para o que seguimos fundamentalmente o traballo de Ferreira Priegue (1988:61-67). Na Idade Media o mapa de camiños é moi semellante ó actual mapa de estradas: os grandes nós de comunicacións seguen sendo os mesmos. A circulación artículase sobre o triángulo Santiago-Lugo-Ourense, o máis importante; o outro triángulo Santiago-Lugo-A Coruña, e o eixe sur-norte Tui-A Coruña. A grande arteria de penetración horizontal é o Camiño de Santiago, e hai outras dúas entradas máis que aproveitan vías romanas: a do val do Sil, por Trives e Valdeorras, e a de Monterrei polas Portelas.

No XVIII, a reforma borbónica creou unha das súas estradas radiais, a actual Nacional VI, que seguiu o camiño francés desde Pedrafita a Lugo, para continuar desde alí na mesma dirección cá vía romana *per loca marítima* no seu traxecto desde Brigantium ó interior do país. En xeral, case tódalas estradas que se fixeron a partir do XIX foron máis que nada lixeiras reformulacións de antigos traxectos. En realidade, os requisitos e condicións do camiño non cambiaron, pois os centros de interese seguen sendo os mesmos: “cidades antiquísimas, comunicadas desde tempos remotos por camiños naturais, impostos polo relevo” (Ferreira Priegue 1988:65).

Á luz destas informacións, podemos tentar explica-lo sentido da distribución dos apelidos que trazamos cunha liña continua no Mapa 3. As concentracións de *Raposo* seguen case literalmente o camiño de Santiago: O Cebreiro-Samos-Portomarín-Palas de Rei-Melide-Arzúa-Santiago. Amais desta zona, percorren unha das vías máis frecuentadas desde a Idade Media, que ten Lugo como centro estratéxico, conforme á súa importancia tradicional, pois era un centro de comunicacións tan importante como Santiago para a metade oriental de Galicia; ademais, Lugo converteuse nunha etapa importante do Camiño, non só dos que chegaban do norte por Ribadeo, senón dos que, entrando polo Bierzo, ante o duro camiño do Cebreiro preferían dar un rodeo pola capital seguindo a vella calzada romana (Ferreira Priegue 1988:236). De aí que a partir de Lugo podemos trazar varios camiños de *Raposos*, coincidindo cos tradicionais: o que vai a Vilalba (Lugo-Outeiro de Rei-Begonte-Vilalba), a variante que por Friol e Sobrado empata co Camiño en Arzúa; e, polo leste, Castroverde é punto importante do vía que, pola Fonsagrada, vai (ou vén) para Asturias.

Por outro lado, hai atestacións máis ou menos compactas ó longo do ocidente da provincia de Pontevedra, nunha liña que non segue tan literal-

mente o Camiño tradicional, pero si aproximadamente: había unha antiga vía Baiona-Vigo que, subindo cara ó norte, está comunicada coas vilas da península do Morrazo (Vilaboa) e Salnés (Poio, Portas, Vilagarcía), ata chegar a Padrón (Dodro está á súa esquerda), Ames e Santiago. De aquí cara á Coruña: Oroso-Ordes-Carral-Culleredo-A Coruña, e unha área compacta ó redor: Arteixo-Laracha-Oleiros-Cambre-Sada...

No que respecta a *Golpe*, as maiores concentracións danse ó redor da ría de Ares. En torno a esta zona, e especialmente entre A Coruña-Betanzos, é onde hai máis concorrencia das dúas formas, *Raposo* e *Golpe*. A concentración máis mesta de *Golpe* ocorre no triángulo A Coruña-Irixoa-Ferrol; como se ve, xusto á esquerda da isoglosa léxica actual, o que tamén é indicio de que nesta área *golpe* tivo que ser forma viva.

3. CONCLUSIONES

As formas máis antigas para designa-lo *vulpes vulpes* foron *golpe* e *golpella* (ou *golpello*). Delas proceden, respectivamente, os topónimos *Golpe(s)* / *Golpa* / *Golpeiras* e *Gulpilleira(s)* / *Grupilleiras* / *Golpillón* / *Golpellás*. Conservamos numerosas atestacións deles, sobre todo dos do segundo tipo, desde épocas moi temperás (s. XI). Os datos toponímicos permiten supor que a área primitiva de *golpe* era maior cá actual, pois hai testemuños bastante máis ó sur-oeste cá actual isoglosa léxica (*Golpes* en Frades); aínda que ignoramos se *golpe* e *golpella/o* entraron no territorio simultánea ou sucesivamente, dá a impresión de que esta última debeu estar máis estendida, pois mesmo na zona léxica de *golpe* se testemuñan derivados toponímicos de *golpella* (ou *golpello*), ademais de atestárense en toda Galicia.

De todas estas formas, no léxico común só sobreviviu *golpe*, como reliquia románica, pois *golpella/o* desde moi pronto comezou a ser substituído por *raposa* (e *raposo*). As atestacións modernas dos apelidos *Golpe* e *Raposo*, en número moi semellante (1044-1473) son un indicio da vía de introducción en Galicia desta innovación léxica: as concentracións de *Raposo* en Lugo seguen fielmente distintos ramais do Camiño de Santiago que entra por Pedrafita; aínda que non de maneira tan evidente, as atestacións do occidente da provincia de Pontevedra poderían mostrar outra vía de penetración desde Portugal: téñase en conta que as atestacións de *raposa* (e derivados) son máis antigas nos textos portugueses ca nos galegos, e que o actual rendimento derivativo é tamén moito maior. Ámbalas vías se dirixen a Santiago, onde, consecuentemente, hai un elevado número de ocorrencias do apelido *Raposo*. Nestes momentos a isoglosa léxica de *golpe* segue a recuar: de feito, na súa área de orixe *golpe* coexiste xa con *raposo*, o que indica que probable-

mente dentro duns anos as únicas atestacións que haberá do descendente do étimo latino serán os toponímicos e os antroponímicos.

En fin, os datos onomásticos non só nos iluminan acerca da historia das palabras, senón que se converten, nun bo número de casos, nos únicos testemuños vivos de parte da nosa historia lexical.

FONTES HISTÓRICAS

- CatálMondoñedoXVI = Cal Pardo, Enrique (1992): *Mondoñedo —catedral, ciudad, obispado— en el siglo XVI. Catálogo de la documentación del archivo catedralicio*. Lugo: Xunta de Galicia.
- CatastroCabanas = Fernández Rifón, Andrés (1999): *Cabanas, Erines, Laraxe, Porto, Regüela, Salto, Soaserra, según las respuestas generales del Catastro de Ensenada, año 1750 y emblemas del municipio*. A Coruña: Deputación.
- CDCatOurense = Duro Peña, Emilio (1996): *Documentos da Catedral de Ourense*. Santiago: Consello da Cultura Galega.
- CDMaia = Maia, Clarinda de Azevedo (1986): *História do galego-portugués. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XII ao século XVI (com referéncia á situación do galego moderno)*, Coimbra: I.N.I.C.
- CDOseira = Romani Martínez, Miguel (1989): *La colección diplomática de Santa María de Oseira (1025-1310)*. 2 vols. Santiago: Tórculo Edicións.
- CDRibasSil = Duro Peña, Emilio (1977): *El Monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo.
- CDRocas = Duro Peña, Emilio (1972): *El Monasterio de S. Pedro de Rocas y su colección documental*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijoo”.
- CDXunqueira = Pereira Ferreiro, Sara (1979): “El monasterio de Santa María de Xunqueira de Espadañedo y su colección diplomática”; *Boletín Auriense*, 151-230.
- DocMondoñedo = Cal Pardo, Enrique (1990): *Catálogo de los documentos medievales escritos en pergamino, del archivo de la Catedral de Mondoñedo (871-1492)*.
- DocUnivSantiago = Lucas Alvarez, Manuel / Mª José Justo Martín (1991): *Fontes documentais da Universidade de Santiago de Compostela. Pergameos da serie Bens do Arquivo Histórico Universitario (Anos 1237/1537). Edición diplomática*. Santiago: Consello da Cultura Galega.
- LConcelloPontevedra = Rodríguez González, Angel (1989): *Livro do Concello de Pontevedra (1431-1463)*. Pontevedra: Museo Provincial.
- LConcelloSantiago = Rodríguez González, Angel (1992a): *Libro do Concello de Santiago (1416-1422)*. Santiago: Consello da Cultura Galega.
- TBieitoSantiago = Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio (1995): *El tumbillo de san Bieito do Campo (Santiago)*. Granada: Universidad.
- TCelanova = Andrade Cernadas, José Miguel (1995): *O tombo de Celanova*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- TSamos = Lucas Alvarez, Manuel (1986): *El tumbo de san Julián de Samos (siglos VIII - XII). Estudio introductorio. Edición diplomática. Apéndices e índices*. Santiago: Publicacións de Caixa Galicia.

TumboCaaveiro = Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio / Juan Carlos de Pablos Ramírez / Mª Teresa González Balasch (1996/1997): “El Tumbo de Caaveiro”, *Cátedra* 3 (1996), 267-437, 4 (1997), 221-385.

BIBLIOGRAFÍA

- Alonso Montero, Xesús (1969): “Denominaciones gallegas de la culebra, el zorro y el lobo (Una incursión en la lingüística del tabú y de la expresividad)”, *Boletín de la Comisión de Monumentos de Lugo* 8, 67/70, 113-120. Reed.: *Lingua, literatura e sociedade en Galicia*. Madrid: Akal, 1977, 47-58.
- Álvarez Maurín, Mª Pilar (1994): *Diplomática asturleonese. Terminología toponímica*. León: Universidad.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (no prelo): “Diccionario de apellidos galegos”, en *Actas do I Congreso Internacional: a lingua galega, historia e actualidade de Santiago, 1996*. Instituto da Lingua Galega.
- Büchi, Eva (1998): “Los antropónimos de origen toponímico: reflexiones metodológicas a partir de ejemplos del dominio lingüístico asturiano”, en Ana Mª Cano González (ed.) (1998): *Dictionnaire historique des noms de famille romans. Actas del IX Coloquio (Uviéu/Oviedo, 26-29 de octubre 1995)*. Tübingen: Max Niemeyer. 1-33.
- Cabeza Quiles, Fernando (1992): *Os nomes de lugar. Topónimos de Galicia: a súa orixe e o seu significado*. Vigo: Xerais.
- Carreras y Candi (dir.) (1936): *Geografía general del Reino de Galicia*. 6 vols. Barcelona: Alberto Martín. Edición facsímil: La Coruña: Ediciones Gallegas, 1980.
- Cortesão, A. A. (1903/1912): *Onomástico Medieval Português*, separata do *Archeologo Português*, VIII a XVII. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Costa, Georges J. (2000): *Répertoire-atlas diachronique des noms de famille des Pyrénées-orientales au XXe siècle (RAPPO2)*. Presses Universitaires de Perpignan.
- Covarrubias Sebastián de (1943) *Tesoro de la lengua castellana o española: según la impresión de 1611, con las adiciones de Benito Remigio Noydens publicadas en la de 1674*. Edición de Martín de Riquer. Barcelona: Horta.
- DCECH = COROMINAS, Joan / José A. Pascual (1984): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. 6 vols. Madrid: Gredos.
- DELP = Machado, José Pedro (1977^B): *Dicionário etimológico da língua portuguesa. Com a mais antiga documentação escrita e conhecida de muitos dos vocábulos estudados*, 6 vols. Lisboa: Livros Horizonte.
- DicAcademia* = *Diccionario da Real Academia Galega*. Real Academia Galega / Ed. Xerais / Galaxia, 1997.
- DOLP = Machado, José Pedro (1984): *Dicionário Onomástico Etimológico da Língua Portuguesa*, 3 vols. Lisboa: Confluência.
- Ferreira Priegue, Elisa María (1988): *Los caminos medievales de Galicia*. Ourense: Museo Arqueológico Provincial.
- Ferreira, Aurélio Buarque de Holanda (1986) *Novo dicionário Aurélio da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Nova Fronteira.

- Franco Maside, Rosa (2002): “Lares viales na provincia de A Coruña”, *Gallaecia* 21, pp. 215-222.
- García Arias, Xosé Lluís (1977): *Pueblos asturianos: el porqué de sus nombres*. Salinas: Ayalga Ediciones.
- García Arias, Xosé Lluís (1990): “De toponimia tebergana (XIII): zootoponimia”, *Letras asturianas* 38, 47-67.
- García de Diego, Vicente (1985): *Diccionario etimológico español e hispánico*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Herbillon, Jules e Jean Germain (1996): *Dictionnaire des noms de famille en Belgique romane et dans les régions limitrophes (Flandre, France du Nord, Luxembourg)*. 2 vols. Bruxelles: Crédit Communal.
- Kremer, Dieter (coord.) (1997): *Dictionnaire historique de l'anthroponymie roman (PatRom). Présentation d'un projet*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Kremer, Dieter (1971): “Bemerkungen zu den mittelalterlichen hispanischencognomina II”, *Aufsätze zur portugiesischen Kulturgeschichte* 1, 139-187
- Lorenzo Cron = Lorenzo, Ramón (1968): *Sobre cronología do vocabulario galego-portugués (Anotações ao “Dicionário etimológico” de José Pedro Machado)*. Vigo: Galaxia.
- Madoz, Pascual (1848-1850³): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid: Imprenta del Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de D. Pascual Madoz. Ed. facsimil: Valladolid: Ambito, 1986.
- Meier, Harri (1984): *Notas críticas al DECH de Corominas / Pascual Santiago*: Universidade de Santiago. Anexo 24 de *Verba*.
- Montero Cartelle, Emilio (1981): *El eufemismo en Galicia. Su comparación con otras áreas romances*. Anexo 17 de *Verba*. Santiago: Universidade.
- Montero Cartelle, Emilio (2000): “El tabú, el eufemismo y las hablas jergales”, en M. Alvar (dir.): *Introducción a la lingüística española*. Barcelona: Ariel.
- Navaza, Gonzalo (2000): “Os apelidos da Terra de Deza”, en *Descubriendo Deza* 2, 173-188.
- Palacio Sánchez, X. Antón (1981): *Toponimia del ayuntamiento de Pantón (Lugo)*. Tese de doutoramento. USC.
- Piel, Joseph M. (1966): “Über Tiernamen in der hispanischen, insbesondere portugiesischen Toponomastik I”, *Aufsätze zur portugiesischen Kulturgeschichte* 6, 171-2.
- Rivas Quintas, Elixio (1991): *Onomástica persoal do Noroeste Hispánico*. Lugo: Alvarellos.
- Rosal, Francisco del (1992): *Diccionario etimológico: Alfabete primero de “Origen y Etimología de todos los vocablos originales de la Lengua Castellana”*. Edición facsimilar y estudio de Enrique Gómez Aguado. Madrid: CSIC.
- Santamarina, Antón (2002): “A Journey through Galician Onomastics”, en *Actas do XX Congreso Internacional de Ciencias Onomásticas. Santiago, setembro 1999*. Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza / ILG, pp. 3-30.
- Sarmiento, Martín (1970): *Colección de voces y frases gallegas*. Edición e estudio por J. J. Pensado. Salamanca: Universidad.

- Sarmiento, Martín (1999): *Onomástico Etimológico de la lengua gallega*. Ms. asinado en 1757. Edición e estudio por J. J. Pensado. Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 2 vols
- Veny, Joan (1996): *Onomàstica i dialectologia*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Viejo Fernández, Julio (1998): *La onomástica asturiana bajomedieval. Nombres de persona y procedimientos denominativos en Asturias de los siglos XIII al XV*. Tübingen: Niemeyer.
- Vila Nova, Alfredo da (1982): "Sobrenomes e alcuñas de Beluso (Bueu)", *Museo de Pontevedra* 36, 435-442.
- Villarreal Pérez de Baños, José (1810): *Diccionario nomenclator de las ciudades, villas, aldeas, caserías, cotos, ventas, castillos, prioratos de todo el Reyno de Galicia*. Santiago: Juan Francisco Montero.
- Weinhold, Norbert (1997): "VULPES (lat.) renard", en Dieter Kremer (coord.) (1997): *Dictionnaire historique de l'anthroponymie romane (PatRom). Présentation d'un projet*. Tübingen: Max Niemeyer, 344-355.

APÉNDICES

1. TESTEMUÑOS TOPONÍMICOS DE GOLPE (E DERIVADOS)

1.1. Testemuños de descendentes de VULP-¹ na toponimia

TOPÓNIMO	PARROQUIA / TIPO DE ENTIDADE	CONCELLO (PROVINCIA)
<i>Golpes</i> (Cabeza Quiles 318)	(monte)	Cabanas (Co)
<i>A Golpa</i>	Pedra, A (Santa María)	Cariño (Co)
<i>Golpes</i> (Madoz)	Ledreira (San Martín)	Frades (Co)
<i>O Carreiro do Golpe</i>	Ermo, O (San Xulián)	Ortigueira (Co)
<i>A Pena do Golpe</i>	Pereiro, O (Santa María)	Alfoz (Lu)
<i>Golpeiras</i>	Río Barba (San Paulo)	O Vicedo (Lu)
<i>Rego do Golpe</i>	San Pedro de Viveiro	Viveiro (Lu)

1.2. Testemuños de descendentes de VULPECUL- na toponimia

TOPÓNIMO	PARROQUIA / TIPO DE ENTIDADE	CONCELLO (PROVINCIA)
<i>Golpilleiras</i>	Vigo (Santa María)	Cambre (Co)
<i>A Gulpilleira,</i>	Curtis (Santaia)	Curtis (Co)
<i>Golpillón</i> (Carreras y Candi)	(monte)	Mañón (Co)
<i>A Gulpilleira</i>	Queixeiro (San Xurxo)	Monfero (Co)
<i>A Golpilleira,</i>	Ladrado (Santalla)	Ortigueira (Co)
<i>Golpilleira</i>	Santa Mariña do Monte	San Sadurniño (Co)
<i>Grupilleiras</i> (Franco Maside)	(paraxe) Covas (San Estevo)	Ames (Co)
<i>Golpilleiras</i>	Baroncelle (Santiago)	Abadín (Lu)
<i>As Golpilleiras</i>	Moncelos (Santiago)	Abadín (Lu)
<i>A Golpilleira</i>	Librán (Santa Mariña)	Baleira (Lu)
<i>Gulpilleira</i> (Carreras y Candi)	Gaibor (san Xiao)	Begonte (Lu)
<i>A Golpilleira</i>	Dumpín (Santalla)	Castro de Rei (Lu)
<i>As Golpilleiras</i>	Santa Locaia (San Pedro)	Castro de Rei (Lu)
<i>Golpilleira</i>	Goá (San Xurxo)	Cospeito (Lu)
<i>Gulpilleira</i> (Carreras y Candi)	(monte)	Lugo
<i>Gulpilleiras</i>	Piñeira (Santa María)	A Fonsagrada (Lu)
<i>Gulpilleira</i> (Carreras y Candi)	Chave (San Sadurniño)	O Saviñao (Lu)
<i>Gulpilleira</i> (Palacio Sánchez)	Acedre, Eiré, Castellón (Santiago), Toldaos, Tivás	Ferreira de Pantón (Lu)
<i>Gulpilleiras</i> (Palacio Sánchez)	Toiriz (Santa María)	Ferreira de Pantón (Lu)
<i>Golpillas</i> (Villaroel)		Mondoñedo (Lu)
<i>As Grupilleiras</i>	(paraxe)	Quiroga (Lu)
<i>Gulpilleira</i> (Carreras y Candi)	Boizán (Santiago)	Vilalba (Lu)

1 Se non consta indicación expresa, os topónimos son núcleos habitados tirados do enderezo electrónico <http://www.xunta.es/nomenclator/index.htm>. Se proceden doutra fonte, esta indícase entre paréntese a seguir do nome. A ordenación faise por provincias.

<i>A Gopilleira</i>	Cazás (San Xulián)	Xermade (Lu)
<i>Gopellás</i>	Gopellás (San Xoán)	Calvos de Randín (Ou)
<i>As Gopelleiras</i>	A Barra (Santa María)	Coles (Ou)
<i>A Gopilleira</i>	Arrabaldo (Santa Cruz)	Ourense (Ou)
<i>Gopellás</i>	<i>Gopellás</i> (Santa Baía)	Paderne de Allariz (Ou)
<i>A Gopilleira</i> ¹	(paraxe)	Os Blancos (Ou)
<i>As Gopilleiras</i> ou <i>Gorpilleiras</i> / <i>Gurpilleiras</i>	(paraxe)	Laza (Ou)
<i>As Gorpilleiras</i>	(paraxe)	Castrelo do Val (Ou)
<i>O Gurpilleiro</i>	(paraxe)	Vilamarín (Ou)
<i>Gurpilleiras</i>	(paraxe)	Monterrei (Ou)
<i>A Gopilleira</i>	O Porriño (Santa María)	O Porriño (Po)
<i>Palacio da Gopilleira</i> (Carreras y Candi)		Vilagarcía

1.3. Medievais

Gopelarias [Barbadelo, Sarria-Lu] a.1057 TSamos 225
auctario *Vulpiliario* [circa S.Xurxo de Touza-Taboadela] a.1092 TCelanova 191
Bulpilanes a.1214 CDRocas 144
Petrus de *Gulpilanes* ts. [Paderne] a.1228 CDOseira 292
sancta Eulalia de *Gopilays* [Paderne] a.1239 CDOseira 431
lugar chamado *Gopileyras* [Belmonte-Solbeira-Viana do Bolo-Ou] a.1274 CDCat-Ourense 346
nossa leira de *Golpeyros* [Santa Baía de Pedrafitas-Chantada-Lu] a.1276 CDOseira 1053
tres leyras vinearum quas habent in territorio sancti [Claudii] de Ravaneta in loco vocato *Gulpilleyras* [Pazos de san Clodio-San Cibrao das Viñas-Ou] a.1289 CDOseira 1149
Gopellas [Sta. María de Vilariño-A Golada-Po] a.1332 CDOseira III 109
a nossa herdade de *Gopelleyras* [Pantón-Lu] a.1427 CDRibasSil 374
viña da *Gopella* [Sta. María de Velle-Ourense-Ou] a.1436 CDRocas 242
lugar de *Gupillas* que he su sino de Santa Baía a.1465 CDXunqueira 180
Alfonso Vidal. vezino de la aldea de *Gopellas* feligresya de sant Juan de *Gopellas* [Ourense, posiblemente en Calvos de Randín] a.1516 CDSantiago 535
Lorenzo de *Gopellaas* [Ourense] a.1516 CDSantiago 539
Vasco Peres de Sant Cibrao e Gonçalo Vasques, vezinos de *Gopellas* [Ourense] a.1516 CDSantiago 536
Gonçal Vasquez, vezino de *Gopellaas*, friguesía de san Juan de *Gopellaas* = Gonçal Vasques de *Gopellaas* [Ourense] a.1516 CDSantiago 539,541

1 A información deste topónimo e mais das catro paraxes que seguen foi amablemente proporcionada por Gonzalo Navaza.

2. TESTEMUÑOS TOPONÍMICOS DESCENDENTES DE RAPOSO (E DERIVADOS)

TOPÓNIMO	PARROQUIA / TIPO DE ENTIDADE	CONCELLO (PROVINCIA)
<i>A Raposa</i>	San Martiño de Ozón (San Martiño)	Muxía (Co)
<i>Cruz Raposa</i> (Franco Maside)	(paraxe) Ames (Santo Tomé)	Ames (Co)
<i>Raposa</i> (Franco Maside)	(paraxe) Ameixenda (Santa María da)	Ames (Co)
<i>Raposeira</i> (Franco Maside)	(paraxe) Cerceda (San Martiño)	Cerceda (Co)
<i>A Raposeira</i>	Iñás (San Xorxe)	Oleiros (Co)
<i>A Raposeira</i> (Madoz)	Curtis (Santa Baia)	Curtis (Co)
<i>As Raposeiras</i>	Ardemil (San Pedro)	Ordes (Co)
<i>Raposeiras</i> (Madoz)	Bamiro (San Mamede)	Vimianzo (Co)
<i>Raposeiras</i> (Madoz)	Vilasantar (Santiago)	Vilasantar (Co)
<i>Os Raposas</i>	Senra (San Xulián)	Ortigueira (Co)
<i>Raposeiro</i> (Madoz)		Ferrol (Co)
<i>Raposeira</i>	Penamaior (Sta. María de San Lourenzo)	Becerreá (Lu)
<i>A Raposeira</i>	Santa Locaia de Parga (Santa Locaia)	Guitiriz (Lu)
<i>Raposeiro</i>	Becín (San Xiao)	Guitiriz (Lu)
<i>As Raposas</i>	Loña do Monte (San Salvador)	Nogueira de Ramuín (Ou)
<i>As Raposeiras</i>	Ordes (Santa María)	Rairiz de Veiga (Ou)
<i>As Raposeiras</i>	Achas, As (San Sebastián)	Cañiza, A (Po)
<i>A Raposeira</i>	Couto, O (San Bartolomeu)	Cañiza, A (Po)
<i>As Raposeiras</i>	Valeixe (Santa Cristina)	Cañiza, A (Po)
<i>A Raposeira</i>	Gondomar (San Bieito)	Gondomar (Po)
<i>Raposa</i> (Madoz)	Salcedo (San Martín)	Pontevedra (Po)
<i>As Raposas</i>	Bembrive (Santiago)	Vigo (Po)
<i>A Raposeira</i>	Sárdoma (San Pedro)	Vigo (Po)

DIALECTOLOXÍA E TOPONIMIA

Gonzalo Navaza

Universidade de Vigo

Cando se nos propuxo intervir nestas xornadas para falar das vinculacións da toponimia coa dialectoloxía e a xeografía lingüística, en particular as referidas ó léxico, aceptamos gustosos porque desde a Comisión de Toponimia acababamos de poñer en marcha un proxecto ambicioso de recolleita de microtoponimia cunha densidade como nunca se ten feito no noso territorio. Un cálculo optimista facíanos pensar que desde o inicio do proxecto ata a celebración destas xornadas poderíamos dispoñer dunha base de datos moi ampla onde cada topónimo constase coa súa forma local recollida *in situ* e as súas coordenadas xeográficas exactas, o que permitiría establecer con precisión algunhas isoglosas singificativas. O caso é que despois de algo máis dun ano, diferentes problemas, os máis deles relacionados coa escasa dotación económica de que se dispón, fixeron que non se alcanzasen os obxectivos previstos. Trátase dun proxecto da Comisión de Toponimia apoiado na tecnoloxía cartográfica máis recente, proporcionada polo SITGA da Sociedade de Desenvolvemento Comarcal. Non pretende unha recolleita exhaustiva de toda a microtoponimia, pero achégase bastante a ese ideal de exhaustividade. Entre o tempo que se perdeu no adestramento dos bolseiros que fan o traballo de campo e mailo reducido número destes (cinco unicamente, fronte ó que sucedeu por exemplo no País Vasco, onde traballaron corenta persoas durante cinco anos para normaliza-la rotulación da cartografía 1:25.000) atopámonos hoxe con información moi detallada da toponimia de cinco pequenas illas perdidas no territorio galego que cobren un espacio tan estreito que dificilmente permiten establecer fronteiras lingüísticas de ningún tipo. Así as cousas, optamos por participar igualmente (falo por min e polo meu compañeiro o doutor Palacio, que falará sobre diferentes resultados toponímicos do latín AGRU) aínda que sen aternos *strictu sensu* ó obxecto destas xornadas.

A miña intervención vai consistir por unha banda nalgunhas consideracións xerais acerca das relacións da toponimia coa xeografía lingüística e a dialectoloxía, e das aplicacións metodolóxicas desas relacións, e por outra banda na exposición dalgúns mapas significativos elaborados a partir da toponimia do territorio da provincia de Ourense e as zonas colindantes, para a que dispoño dunha base de datos de cerca de corenta mil topónimos presentes na cartografía 1:25.000.

1. CONSIDERACIÓNS XERAIS

A primeira consideración que quero facer refírese á cronoloxía e a súa relación coas isoglosas. A diferenza do que acontece coa información extraída da fala viva, sincrónica, a toponimia contén vestixios de épocas históricas distintas e pode fornecer información sobre estadios anteriores da xeografía lingüística. Polo regular as formas minoritarias tenden a ser substituídas na fala por outras máis comúns, nun proceso de harmonización espontáneo que se manifesta máis acusadamente nas áreas de fronteiras lingüísticas. A toponimia adoita ser moito máis conservadora cá fala e tende a resistir esa tendencia.

Vexamos uns exemplos. No extremo suroriental da provincia de Pontevedra, nos concellos de Crecente, Arbo e Salvaterra, na fala rexístrase a denominación de *mó* para a moa do muíño e en cambio as filloas reciben maioritariamente a denominación común *filloa*. Pódese supor que nesa zona *mó* é unha forma tradicional local e que en cambio a *filloa* é unha innovación que substituíu unha tradicional *filló*, pois tódolos topónimos resultantes de diminutivos co sufixo -ÓLA presentan aí un resultado en -ó (*Gríxó* < EC-CLESÍOLA, *Figueiró* < FICARIÓLA).

A toponimia, así e todo, tamén acusa esa tendencia harmonizadora. O nome da localidade de Venceáns, no concello ourensán de Entrimo, ten a realización /beɲsiáɲs/ na fala local, pero cando os informantes do lugar se dirixen a persoas de fóra tenden a usar unha forma “normalizada” /beɲθiás/, máis acomodada ó galego maioritario das áreas ourensás veciñas. A parroquia de Quins, no concello ourensán de Melón, contiguo de Ribadavia, ten a realización /kiɲs/ na fala local (coma tódolos plurais de singulares en -n nesa zona, antigamente pertencente á diocese tudense), pero os seus habitantes tamén coñecen e por veces usan a denominación /kis/, que é a habitual nas veciñas parroquias ribadavienses, tradicionalmente pertencentes á diocese ourensá e onde os plurais de singulares en -n non conservan a nasal.

Un último exemplo para vermos como en ocasións a forma “normalizada” chega a despraza-la forma tradicional do topónimo. O lugar e parroquia de Niñodaguía, no concello ourensán de Xunqueira de Espadanedo, é célebre polos seus oleiros e máis pola anécdota toponímica do seu nome que supostamente figuraba nalgúns repertorios coa disparatada castelanización de “El niño de la Guía”, ou algo así, segundo conta Abelardo Moralejo nun dos artigos recollidos en *Toponimia gallega y leonesa*. A forma *Niñodaguía*, hoxe ademais fixada oficialmente como denominación de orixe dos produtos da artesanía oleira local, imponse paulatinamente na fala da zona; con todo, aínda sobreviven na lingua viva os restos da forma tradicional local *Nodaiga*.

A xeografía do léxico pode corroborar que a forma común do nome da aguia é *aiga* nesa zona.

Unha segunda consideración refírese ás limitacións da toponimia para o estudio dos diferentes aspectos da dialectoloxía. Se para a morfoloxía dialectal a contribución da toponimia é sempre significativa, no léxico non sempre o é, e menos aínda en tanto non dispoñamos dun corpus toponímico suficientemente amplo. Que se rexistre unha forma determinada na toponimia dun territorio só permite afirmar que nalgún momento histórico esa forma estaba presente na fala dese territorio, pero naturalmente non autoriza a pensar na inexistencia doutra forma alternativa para denominalo mesmo concepto nesa área; e outro tanto podemos afirmar acerca da ausencia de certos temas léxicos na toponimia de determinadas áreas, pois do caudal léxico presente na fala dunha zona ó longo do tempo só unha mínima parte queda fixada na toponimia.

Desde a perspectiva sincrónica, os elementos toponímicos máis concordantes co léxico común son os termos xenéricos (en topónimos compostos de dous termos, o primeiro xenérico e o segundo específico: *Corga dos Palleiros*, *Monte do Acival*, *Ponte Ambía*), pois están a medio camiño entre o apelativo común e a fosilización toponímica. Desde esta perspectiva, en dous topónimos como *Corga dos Palleiros* e *A Corga*, a información dos dous *corga* é cualitativamente diferente. A isto hai que engadir que se ben no elemento xenérico dun topónimo podemos establecer con poucas dúbidas o seu significado, no específico non sempre teremos información suficiente, a menos que se trate de formas que teñen correspondencia na fala viva, e aínda nese caso debemos actuar con cautela; pénsese en *millo*, *fraga*, etc., que teñen na toponimia significados distintos dos comúns na fala ou, mellor dito, dos que comunmente aparecen como primeira acepción nos dicionarios¹. En moitos casos o estudio dos diferentes derivados dun mesmo radical pode axudar a determina-lo significado do topónimo no momento da súa consolidación como tal. Por exemplo, para o substantivo *piorno* caben dous significados comúns, un fitonímico, como nome dunha variedade de xesta, e outro como equivalente a *hórreo*, *canastro*, *cabaceiro*, *cabozo*, etc. Se nas proximidades dun topónimo *O Piorno* ou *Os Piornos* rexistramos derivados como *Piornedo* ou *Os Piornás*, formados mediante os sufixos correspondentes a -ĒTU e -ALES e habituais na fitotoponimia, podemos concluír que hai moitas probabilidades

1 O *millo* da toponimia tradicional é o “millo miúdo”, e as *fragas* da toponimia ourensá designan sen excepción penedas ou masas de rochas. Nos dicionarios adoita figurar como primeira acepción de *fraga* a de matorral ou bosque, única ata o dicionario de Eladio Rodríguez, quen introduce como segunda acepción a de “peñascal”.

de que o significado orixinario dese topónimo *O Piorno* ou *Os Piornos* fose fitonímico e non relativo á mencionada construción.

2. A TOPONIMIA E ALGÚNS FENÓMENOS DE DISTRIBUCIÓN DIALECTAL

2.1. Fenómenos fonéticos

A atención ós fenómenos de distribución dialectal é imprescindible para a correcta interpretación dos topónimos. No que se refire á fonética parece máis evidente: en áreas de *seseo* conflúen nunha mesma forma /séla/ os topónimos procedentes do latín CELLA cos topónimos altomedievais procedentes de SALĒLLA, diminutivo do xermanismo SALA. Nesas áreas e nas que só teñen *seseo* implosivo, un topónimo en *-ís* pode corresponder tanto a un plural en *-ILES* coma un xenitivo antroponímico en *-ICI*, en tanto que en áreas non *seseantes* son perfectamente diferenciáveis. En áreas de *seseo*, por outra banda, nas grafías tradicionais dos topónimos opacos non son raras as ultracorreccións dun *s* interpretado como realización *seseante*, e ás veces esa grafía acaba por impoñerse, como pasa no nome das illas *Cíes*, que tiña en orixe un *S-* inicial. Tamén en Vigo, un topónimo urbano tradicional grafado como *O Chouzo* pasou a realizarse maioritariamente con interdental a pesar de que contén o participio latino CLAUSU, correspondente a *Chouso*.

O outro gran fenómeno fonético con distribución xeográfica, a *gheada*, en xeral non favorece nin prexudica os estudos da toponimia, aínda que nalgúns topónimos poida resultar difícil discernir entre unha desgaleguización castelanizante da prepalatal fricativa xorda galega e a realización con *gheada* da oclusiva velar sonora. Para un topónimo ben coñecido como o chamado *Santuario do Santo Cristo de Gende* (*Xende*), no concello pontevedrés da Lama, non dispomos aínda hoxe de argumentos incontestables que permitan saber se é un **Guende* con *gheada* ou un **Xende* castelanizado, pois caben ámbalas dúas posibilidades (a partir dun xenitivo de dous antropónimos de orixe xermánica) e o topónimo só se rexistra documentado en data relativamente recente. Pódese afirmar que na fala as castelanizacións que substitúen un *x* por un *j* ou un *g* son excepcionais, por máis que se manifesten na escrita, especialmente na toponimia maior. As confusións, con todo, poden dar orixe tanto a formas ultracorrectas en *g*, nun sentido, ou en *x*, no outro. Estas últimas son moito menos probables (na fala popular espontánea a regaleguización dun topónimo aparentemente castelanizado é insólita), pero hai casos sorprendentes como unha serie de topónimos *Ximarás*, *Ximerás*, *Xumarás*, *Ximarei* e semellantes, os máis deles en área setentrional, nas provincias de Lugo e da Coruña, que presentan na fala unicamente a forma coa palatal fricativa cando tódolos indicios apuntan a que se trata de antigos

Guimarás, formados do xenitivo WIMARANIS do nome xermánico WIMARA, co que estaríamos ante formas paralelas da hipercharacterización léxica presente na forma do xentilicio “*portuxés*”.

Para o coñecemento do fenómeno da gheada, por outra banda, poden resultar significativas algunhas realizacións fonéticas locais que por veces asoman na escrita dos topónimos. Na zona suroriental de Ourense, o investigador de campo rexistra en ocasións formas como *Frigbeira*, *Frigbeiras* para topónimos que máis frecuentemente aparecen documentados como *Frieira*, *Frieiras*.

Outros fenómenos fonéticos menos relevantes, ou polo menos menos presentes como trazos significativos para delimitar áreas lingüísticas, teñen repercusións no estudio da toponimia. Un deles é o *rotacismo*: nalgúns áreas galegas non hai posibilidade de distinguir, por exemplo, entre *Armeiro* ou *Armoso* procedentes de *Arenario*, *Arenoso* e os procedentes de *Asinario*, *Asinoso*, e en ocasións a documentación escrita fai sospeitar que esa confluencia xa se puido ter producido en época medieval e aínda prerromance. Outro fenómeno de distribución xeográfica que cómpre ter presente no estudio da toponimia é o das *consoantes e semiconsoantes antibióticas*. Por exemplo, dous topónimos coa forma *A Baira* ou *A Bougueira*, localizados na Gudiña, responden, segundo a documentación histórica, a *A Aira* (< ILLA AREA) e *A Augueira* (< ILLA AQUARIA) respectivamente, pero a forma consolidada na actualidade interprétaos cun B- inicial, e o segundo deu orixe a un topónimo plural *As Bougueiras*. Outro fenómeno do plano fonético, que pola información que teño só se localiza nas falas suorientais ourensás, é a *perda do -x final* (*rapá, lu*, por *rapax, luz*) que condena a resultados anómalos moitos topónimos procedentes dos xenitivos de antropónimos en -ICUS ou -RICUS (p. ex. un microtopónimo *Souto de Ermeri* < ERMERICI). Outro fenómeno para o que se poden trazar isoglosas significativas na toponimia é o relativo ó chamado *iode leonés*, que xa foi estudiado por E. Rivas no traballo titulado “A isoglosa *paço/pacio* na provincia de Ourense”.

2.2. Fenómenos morfolóxicos

Tanta importancia coma os fenómenos fonéticos, ou aínda maior, encerran os relativos á morfoloxía dialectal e ós diversos resultados de sufixos e terminacións. No galego central (onde a fala rexistra *cas*, fronte a *cans* ou *caís*), os topónimos co sufixo colectivo procedente de -ALES e os de orixe antroponímica en -ANIS ou -ANES conflúen nun mesmo resultado -*ás* (*Carballás*, *Froxás*, este último do xenitivo do antropónimo FROILA), como acontece no galego oriental (*Carballais*, *Froxais*), en tanto que na maior parte do galego occidental dan resultados diverxentes (*Carballás*, *Froxáns*), de onde se conclúe que a toponimia do galego occidental é especialmente válida para identificar

radicais escuros presentes en derivados que levan esa ou esas terminacións. Agora ben, débese ter en conta que a toponimia do galego occidental tamén rexistra casos de *-áns* correspondentes a un étimo en *-ALES* (*Porráns*, *Corzáns*, etc.) e aínda outros casos en que o *n* non etimolóxico aparece en contextos en que se produciu unha caída doutra consoante intervocálica distinta de *-N-* ou de *-L-* (como en *Cividáns* < CIVITATES).

Outro fenómeno significativo é o resultado correspondente a *-ANOS*, presente en numerosos topónimos formados sobre un xentilicio (polo regular son topónimos maiores, ou sexa correspondentes a entidades de poboación, que ilustran sobre determinados movementos demográficos da alta Idade Media). Estes identificanse sen problemas en áreas de *chao/chau*, *irmao/irmau*, ou sexa, no galego central e oriental (e así *Sarreaus*, *Asmaos* —con frecuencia deglutinado en *As Maos*—, *Lobosandaos* ou *Meiraos* resultan recoñecibles como xentilicios correspondentes a *Sarria*, *Terra de Asma* —en Chantada—, *Lebosende* —no Ribeiro— e *Meira*, respectivamente); pola contra, en áreas do galego occidental non estamos en condicións de identificar doadamente xentilicios procedentes de *-ANOS*, e un topónimo como *Bertamiráns* non nos permite saber, sen recorreremos á documentación histórica, se estamos ante un xentivo BERTOMIRANIS, dun nome xermánico de posesor (coa característica flexión dos nomes masculinos xermánicos en *-A*, *-ANIS*), ou ante un xentilicio en *-ANOS* derivado doutro topónimo *Bertomil* (e non moitos quilómetros ó norte de *Bertamiráns* existe unha entidade de poboación chamada *Bertomil*, este si un xentivo de posesor xermánico BERTOMIRI, a partir da flexión latinizante en *-US*, *-I*).

Ten tamén interese para o estudio da toponimia outro fenómeno que non recibiu aínda a atención que merece: a da solución *-airo*, *-aira* para o latín *-ARIU*, *-ARIA*, como en *mazaira* ou *abelaira*. Esta evolución está determinada polo contexto fónico do sufixo, pois require un /a/ na última vocal do radical (en *a aira*, ese A é o do artigo feminino), de xeito que no territorio de *-aira* conviven *abelaira* e *mazaira* con *abelleira* ou *carballeira*, o que permite distinguir nesa zona topónimos *Esqueiro* e *Escairo* (o primeiro derivado de *esca*, o segundo correspondente a SCALARIU). Pola mesma, no resto de Galicia non podemos saber se un topónimo *lodeiro* responde a un derivado de LŪTU ‘lodo’ ou contén o nome da árbore así chamada (< *LOTONARIU, *LOTANARIU), mentres que no territorio de *-aria* o primeiro sería *lodeiro* en tanto que o resultado do segundo é *lodairo* (e variantes como *lodoairo*). En boa parte de Galicia conflúen nas formas *padreiro* ou *pradeiro* os derivados dos latinos PRATU e PLATĀNU (e en ocasións tamén os de PĚTRA), pero en territorio de *-aira* mantéñense diferenciados (e por esta razón, probablemente, tendeu a consolidarse no estándar do galego o nome de *pradairo* para

a árbore, mentres que *abelaira* ou *mazaira* son consideradas variantes dialectais).

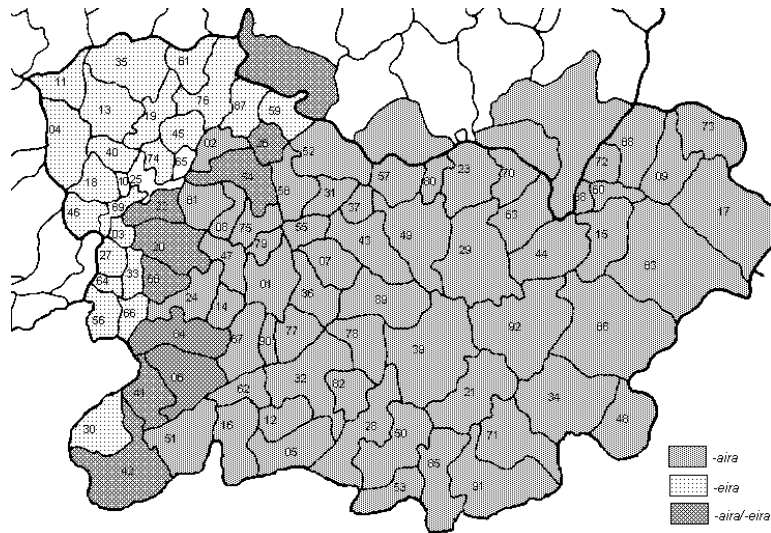
Topónimos como *Candaira* permiten saber que a forma orixinaria do galego *cando* era unha forma sufixada CANDĀNU, a mesma das formas leonesas e asturianas *cādanu*. Pola mesma razón, podemos afirmar que no galego común *Quinteiro*, *-os*, *-a*, *-as*, relativamente abundantes na toponimia, conflúen dúas formas distintas, unhas procedentes de QUINTARIU e outras de QUINTANARIU. Os topónimos ourensáns *Quintairo*, *-a*, *-os*, *-as* (nomes de entidades de poboación nos concellos de Celanova, Hermisende, Lobeira e Xunqueira de Espadanedo) esixen un étimo QUINTANARIU, pero dentro da mesma área de *-aira* podemos atopar, por exemplo, *A Quinteira* (topónimo menor no concello de Monterrei), que por forza corresponde a QUINTARIA e non a QUINTANARIA. No galego común e nas zonas occidentais da provincia de Ourense, onde non se produce o resultado *-AIRA* < *-A-ARIA*, os topónimos *O Quinteiro* ou *Os Quinteiros* (por exemplo, seis entidades de poboación nos concellos de Carballeda de Avia, Cenlle, O Carballiño, Leiro, O Irixe e San Amaro) poden ter calquera das dúas orixes.

Por razóns semellantes, nalgúns casos en que o derivado en *-airo*, *-aira* non quedou lexicalizado enteiramente e incorporado á fala, podemos atopar alternancias entre dúas solucións na mesma área. Así, un topónimo *As Arandairas* podemos interpretalo como continuación dun primitivo ARANDANARIAS, en tanto que o segundo elemento do nome do *Penedo das Arandeiras*, tamén localizado en área de *-aira*, semella un derivado romance a partir do substantivo *arando*.

A dobre solución *-eira* / *-aira* ten o seu paralelo noutros sufixos, especialmente no correspondente ó lat. *-ĒTA*, tan presente na fitotoponimia, se ben neste caso esa dobre solución non se manifesta na escrita: en territorio de *maceira* o <e> de *Maceda* é pechado, mentres que en territorio de *-aira* é aberto (coma no nome do concello de Maceda /maθéda/). Pola mesma razón rexistramos *Abeledo* e *Candedo* con <e> tónico aberto en territorio de *abelaira* e *candaira*. Xa que logo, en área de *-aira*, a mencionada confluencia de formas pertencentes ós temas léxicos de PLATĀNU, PRATU e PĒTRA non sempre se produce, xa que podemos recoñecerlos topónimos derivados do primeiro pola súa vocal tónica, como sucede nun topónimo menor *Pradedo*, en Laza, que polo /ε/ aberto só pode explicarse como correspondente ó latín PLATANĒTO.

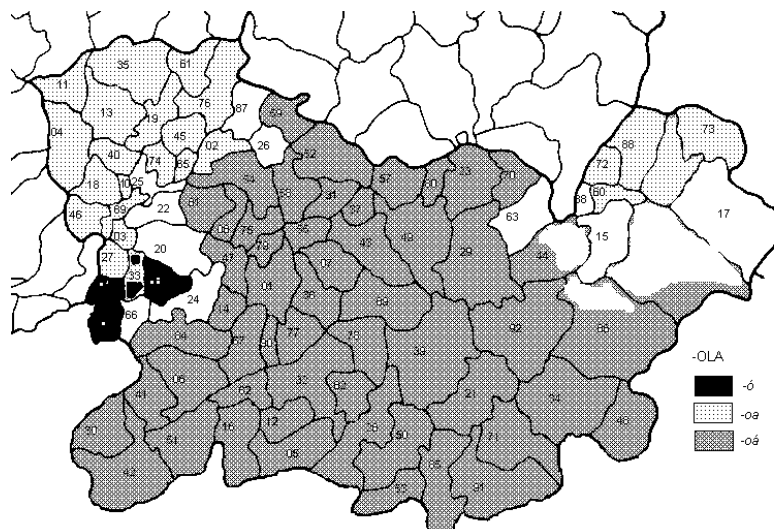
No Mapa 1 vese que o territorio de *-aira* comprende boa parte da provincia de Ourense (e continúa cara ó norte na provincia de Lugo) ata aproximadamente o Miño. Téñase en conta que hai algunhas excepcións: no extremo occidental da provincia, en Avión, rexistrámo-lo topónimo *O Lodalairo*, e polos datos que temos parece que o común *a aira* penetrou en áreas

fronteirizas onde na toponimia non se rexistra a terminación *-aira* senón *-eira*.

Mapa 1. Topónimos en *-aira* / *-eira*

Tampouco se lle prestou aínda a atención que merece a outro fenómeno con distribución dialectal que xa mencionamos ó comezo: o diferente resultado do sufixo diminutivo en *-OLA* (e semellantes, como en *MOLA*). O resultado maioritario en galego é *-oa*, pero existe tamén un segundo resultado en *-ó*, coincidente co portugués, en áreas meridionais do galego occidental (unha pequena parte na provincia de Ourense tamén, segundo se ve no Mapa 2), e un terceiro con desprazamento acentual en *-oá*, característico de case toda a provincia de Ourense e parte da de Lugo. Os concellos de transición, onde conviven dúas solucións, figuran en branco no mapa, por non dispormos de datos que permitan trazar unha isoglosa ben definida. Non se rexistra o desprazamento acentual no extremo nororiental, no territorio pertencente á diocese de Astorga, onde hai topónimos *Taboazoa*, *Grixoa*, etc. Na tradición dos estudos toponímicos galegos víñanse interpretando os topónimos en *-oá* como resultantes dun suposto derivado co sufixo *-ANA* (*Cabreiroá* e *Casasoá*, por exemplo, procederían, segundo esa interpretación, de **CAPRARIOLANA* e **CASA SOLANA*); pero a documentación antiga é incontestable, pois as formas respectivas con que se rexistran estes exemplos en latín son sempre *CAPRARIOLA* e *CASA SOLA*.

Mapa 2. Topónimos en -ó / -oa / -oá

Malia a tendencia á harmonización, no léxico común tamén se produce o mesmo desprazamento acentual (en Terras de Monterrei, non lonxe de Cabreiroá, puidemos constata-la vixencia de *teiroá* como denominación común da parte do arado que noutras áreas se denomina *teiroa*, por exemplo, en tanto que a *moa* do muíño recibe con frecuencia este nome, e non o esperable *moá*, que seguramente foi a forma histórica nesas áreas ourensás, como proba, ademais, o nome da coñecida Serra da Moá). Valladares recolle no seu dicionario a forma *teiroá*, pero non indica localización.

Na toponimia da zona oriental, que tamén presenta particularidades léxicas exclusivas, como vemos no Mapa 3, rexístranse abundantes vestixios de derivados fitonímicos femininos en -ALE correspondentes a denominacións de árbores froiteiras (*a figal, a cereixal, a mazal, a nogal...*; cfr. o nome do concello lugués das Nogais), paralelos ou coincidentes coas formas asturianas e leonesas. En moitos casos esas denominacións non sobreviven na fala: no concello de Vilamartín de Valdeorras, onde rexistramos varios topónimos *A Cereixal*, o nome común da cerdeira é hoxe *cereixón*.

2.3. Léxico

Desde o punto de vista do léxico toponímico, a área máis singularizada do territorio estudado é a súa zona oriental, probablemente pertencente na antigüidade ó convento asturicense, a diferenza do resto da actual provincia ourensá, que pertencería ó bracarense.

Mapa 3

Alguns elementos léxicos característicos da toponimia do oriente ourensán son *balsa* / *balsada*, *barranco*, *cavarco* / *cavorco* / *cavoco*, *rebolo* e derivados, *xardón* e derivados, etc. Aínda que algúns deles non son exclusivos desta zona, noutras áreas só rexistran presenza esporádica. Máis exclusivos son os catro termos que figuran no Mapa 3: *sestil* ‘pastos con sombra’, *cavaxe* ‘arrotea, roza, zona de cultivo ou de pastos gañada ó bosque’, *mallada* ‘zona de pastos, cercada, na montaña’ e *foio* ‘trampa para lobos’ (solución diverxente do galego común *foxo*).

DO ORTEGAL Ó DOURO E DE FISTERRA Ó NAVIA E Ó PADORNELO. NOTAS SOBRE LÉXICO MODERNO DA GALLAECIA E DO SEU LITORAL

Francisco Fernández Rei

Instituto da Lingua Galega. USC

1. A GALLAECIA E A SÚA DELIMITACIÓN

O nome de *Callaecia* documéntase por primeira vez nunha inscrición dedicada a un neto do emperador Augusto encontrada na cidade galaico-romana de Bracara Augusta (a actual Braga). A data desa inscrición sitúase entre o ano 5 a. C. e o ano 4 d. C., e probablemente sexa do ano 3 a. C., o que quere dicir que Galicia fai dous mil anos, que o Museo do Pobo Galego está a celebrar cos encontros anuais agrupados co título *O feito diferencial galego*.

¿Cal é a delimitación xeográfica da Gallaecia? Hai unha Gallaecia altoimperial (a de Augusto) formada por dous conventos ou demarcacións administrativas, o *Lucensis* e o *Bracarenensis*. O primeiro, con capital en *Lucus Augusti* (o actual Lugo) comprendería todo o ángulo máis ó NW da Península Ibérica: polo sur lindaría coa ría de Vigo, co río Verdugo, coa serra do Suído e co río Sil, mentres que polo leste estremaría coas serras do Rañadoiro, Ancares e Courel, tendo como liña de demarcación o curso medio e baixo do Navia. A este *Conventus Lucensis* pertencería a maior parte da actual Galicia administrativa, á vez que nel se incluíría a actual zona de Asturias de fala galega.

O *Conventus Bracarenensis* ou *Bracaraugustanus*, con capital en Braga, tería como límites ó norte o convento lucense, ó sur o río Douro e ó oeste o Atlántico; e polo leste as serras ourensás de S. Mamede e Queixa e unha liña non ben definida entre o Túa e o Sabor, afluentes do Douro, separarían do *Conventus Asturicensis* ou *Asturum*, con capital en *Asturica Augusta* (a actual Astorga). Ó convento asturicense pertencerían as terras actualmente galegas de Valdeorras e do Bolo, e posiblemente contra Montefurado (no Sil) estivese a confluencia entre os tres conventos do noroeste ibérico (Arias Vilas 1992: 32).

A zona orixinaria da futura Gallaecia unhas veces formou parte da Lusitania e outras da Tarraconense. No ano 212 o emperador Caracalla creou a Provincia Nova Citerior Antoniniana, separada da Tarraconense, se cadra cos límites dos conventos lucense e bracarense. No ano 305, Diocleciano fixou unha reestructuración administrativa do Imperio, coa que se creou,

entre outras, a Provincia Gallaecia, cunha extensión moito maior polo leste, xa que parece ser que comprendía cidades como Numancia, na actual Soria, e *Cauca* ou *Coca*, na actual Segovia (Arias Vilas 1992: 14).

A Gallaecia do séc. IV-V, que tiña Braga como capital, segundo López Pereira (1989: 25) abrangería o *Conventus Bracarensis* (antigo núcleo central dos *callaeci*), o *Conventus Lucensis* (asento dun núcleo menor de *callaeci*), o *Conventus Asturiensis* (o dos antigos pobos ástures) e o NO do *Conventus Cluniensis* (con capital en Clunia, a actual Coruña del Conde en Burgos) ó que pertencería o territorio comprendido ata Numancia, seguindo o Douro polo sur. Esta división da Gallaecia en *conventus* documéntase na *Crónica* do galego Hidacio, redactada cara o ano 469.

A Gallaecia que vou ter en conta no meu relatorio vai do Ortegal ó río Douro e de Fisterra a esa “franja que desce dende a serra do Rañadoiro a morrer no Penedo dos Tres Reinos e que, maiormente, confóndese con toda Galicia pola lingua e a cultura tradicional e, verticalmente, pola unidade dos corazois e de todas as verbas que con eles rimen”, tal como Méndez Ferrín (1992: 5) definiu as comarcas veciñas de fala galega da Terra Navia-Eo (Asturias), Os Ancares orientais e O Bierzo occidental (León) e As Portelas (Zamora).

É a Gallaecia altoimperial, á que se engaden terras leonesas, zamoranas e ourensás orientais que pertencían ó *Conventus Asturiensis*, pero que hoxe se engloban no territorio da lingua galega pola conciencia lingüística dos falantes e por seren terras de formas sen ditongo como *pedra* e *borta* e de formas sen *-n-* intervocálico como *irmá*, *pantalois* e *veis*, que permiten actualmente unha delimitación do galego oriental verbo dos falares asturianos e leoneses occidentais, que presentan formas ditongadas (*pietra* e *huerta*) e conservan o *-n-* en voces como *hermana*, *pantalones* e *vienes* (para os criterios lingüísticos delimitadores da fronteira oriental do galego *vid.* Fernández Rei 1990: 18-23; 1991: 114-116).

Antes de tratar da repartición léxica na Gallaecia interior e na costeira, que é o tema do meu relatorio, permítanseme unhas breves consideracións sobre a repartición léxica no ámbito xeral da Romania e en particular nos dominios lingüísticos galego e asturiano.

2. CONTINUIDADE E A DESCONTINUIDADE LÉXICA ENTRE AS LINGUAS ROMÁNICAS

2.1. De Fisterra ós Cárpatos

De Fisterra a Trieste e ós Cárpatos pódense delimitar unha serie de linguas e variedades neolatinas baseándose, fundamentalmente, en trazos foné-

ticos e morfolóxicos e, en moi menor medida, en trazos sintácticos. Nunca se ten en conta o léxico na clasificación das linguas e grupos lingüísticos, o que non quere dicir que non haxa léxico propio dunha lingua ou de linguas veciñas; pero tamén hai moito léxico panrománico, aínda que ás veces as formas poden presentar fortes diferencias, sobre todo fonéticas.

2.1.1. O ‘inverno’ e o ‘verán’

A estación máis fría do ano ten unha mesma denominación en tódalas linguas neolatinas. O lat. cl. HĪĒMS ‘mala estación, inverno; mal tempo, tempestade’ foi substituído en todo o ámbito románico polo lat. vg. HĪBĒRNŪM (abreviación de TĒMPŪS HĪBĒRNŪM ‘estación invernal’) que deu lugar ás formas *inverno* do galego, que na fase medieval concorre con *iverno*, *ivierno* do asturiano²; *invierno* do castelán, *inverno* do aragonés³, *biverm* do catalán e occitano, *biver* do francés, *inverno* do italiano, *iviern* do romanche engadino, *inviarn* do friulano, *ierru* do sardo e *iarnă* do romanés⁴.

Sen embargo a estación máis quente do ano désignase popularmente con lexemas diferentes nas linguas neolatinas. Nos extremos da Romania a forma galega *verán* (e asturiano *branu*, castelán *verano*) e a romanesa *vară* son derivados do lat. UĒR ‘primavera; primavera da vida’, mentres que a forma aragonesa, catalana e occitana *estiu*, occitano *estat*⁵, francés *été*, italiano *estate*, romanche engadino *sted*, friulano *instat* e sardo *istade* derivan do lat. AESTAS ‘verán’.

En galego antigo a estación na que florecen as plantas e verdecen os prados designábase co termo *verão*, do lat. vg. VĒRĀNU (TĒMPUS), mentres que a

1 *Inverno* documéntase na poesía profana (Pero da Ponte: “Eno *inverno*, sabedes prender / logar cabo de fogo, ao comer”) e na prosa (documento de Allariz de 1302: “de que eu ey dauer cada ano çen morauedís e un jantar en *yverno* e outro en uerao”). Nas *Cantigas de Santa María* hai dous rexistros de *iverno* e un de *inverno*, mentres que nunha cantiga de Johan Baveca se rexistra a forma *invernada* coa significación de invernía, tempo de chuvia (Fernández Rei 2002a).

2 As formas do asturiano estándar están tiradas do *DALLA* (2000).

3 É a forma de Meyer-Lübke (1935: s.v. *hibernus*). En Andolz (1992: s.v. *ibierno*) é a forma do aragonés de Echo e Nobés; pero noutras falas aragonesas hai as formas *iber*, *ibern*, *ibert* (p. 244).

4 A orixe da forma romanesa está no plural neutro (TĒMPŌRĀ) HĪBĒRNĀ.

5 En aragonés *estiu* é propia dos falares de Peralta de la Sal, Ribagorza e Benasque (Andolz 1992: s.v. *estiu* e *verano*).

6 Meyer-Lübke (1935) sinala para o provenzal as formas *estat* e *estiu* nas entradas dos derivados latinos de *aestas*, *-āte* e *aestivm*, respectivamente. No occitano languedociano a forma para verán é *estiu* (Alibert 1966: s.v. *estiu*).

7 Documéntase con esa acepción tanto na poesía relixiosa como na profana: “Ben vennis, Mayo / con bõo *verão*” (*Cantigas de Santa María*); “Que muito m’eu pago deste *verão* / por estes ramos et por estas flores / e polas aves que cantan d’amores” (Airas Nunes). Tamén hai moita documentación na prosa para *verão* “primavera”: “Et daly tornaronse i para as marismas d’Espanna et ynuernarom hy. Et entrado o *verão* forõse para sua terra” (*Crónica de Casti-*

estación da calor se denominaba *estío*¹ do lat. vg. AESTIVU (TEMPUS) e tamén *estade*², que corresponde á forma clásica AESTATEM, aínda que debe tratarse dun empréstimo occitano³.

Cando apareceu a forma *primavera* aplicouse ó comezo da estación na que florecían os campos e *verão* ó final da ‘primavera’ e ó comezo da estación do ‘verán’, mentres que *estío* designou o resto do ‘verán’ (Lorenzo 1977: s.v. *verão*). O sintagma PRĪMŌ VĒRŌ, que en latín clásico significaba ‘no comezo da primavera’ e que en textos vulgares se rexistra coa significación ‘na primavera’ vai concorrer xa en latín vulgar con PRĪMĀ VĒRĀ, con cambio de xénero do neutro UĒR ou con posible xeneralización popular dun plural clásico PRĪMĀ VĒRĀ (Corominas e Pascual 1983: s.v. *verano*). Desta forma vulgar procede a *primavera* galega (e a das outras linguas románicas⁴), que non se documenta no galego medieval⁵.

No castelán medieval *verano* equivale a ‘primavera’ e *estío* era a denominación popular para a estación da calor. Segundo Corominas e Pascual (1980: s.v. *verano*), cando se introduciu *primavera* esta forma era sinónimo de *verano*, mentres que *estío* seguía designando o ‘verán’; pero houbo quen reservou *primavera* para o comezo da estación que segue o inverno, consonte co sentido do seu compoñente *prima-*, retrasando o valor de *verano* ós meses de maio, xuño e mesmo máis tarde. Isto explicaría as cinco estacións en *El Quijote* de Cervantes: “[a] la primavera sigue el verano, al verano el estío, al

lla); “o verão foy entrado en que os prados soen enverdecer” (*Crónica Troiana*). No *Tratado de albeitería* hai varios rexistros de *tempo de verão*: “E demais pois que o cauallo for de jdade ou de mais coma eruas domadas et non domadas no *tempo de veraão*” (Fernández Rei 2002a).

- 1 A forma documéntase na poesía profana: “Vi coteifes de gran brio / eno medio do *estio* / estar tremendo sen frio” (Afonso X); “que sempre avedes a morrer en invern ‘o[u] en *estio*” (Afonso X); “Ei eu gran viç[o] e grand’alegría / quando mias aves cantan no *estio*” (Aires Nunes). Na prosa rexístrase *estío* e tamén *tempo do estio*, por ex., na *General Estoria*: “que sal estonçes *oestio* et entra ho outono”, “nêgũa soonbra que elles y dem nõ podem temperar acaentura do *têpo do estio*” (Fernández Rei 2002a).
- 2 *Estade* documéntase nas *Cantigas de Santa María*: “e leytos en que jouvessen / en yvern’e en estade”; “per muitas vezes a Salas / en yvern’e en *estade*” (Fernández Rei 2002a).
- 3 En occitano medieval, á parte de *temps d’estieu* e *estiu*, documéntase a forma *estat*: “Tota la *estat*z anava per cortz”, V. de Giraud de Borneit. *Vid.* Raynouard (1836-45, s.v. *estat*).
- 4 A forma *printemps* do francés moderno vén da perífrase PRĪMUM TEMPUS (posiblemente por cruzamento de PRĪMUM VER e PRĪMUM TEMPUS).
- 5 No corpus do Proxecto de Gramática Histórica da Lingua Galega do ILG a primeira documentación está nun poema das Festas Minervales, de 1697: “E ò mar que fecunda, è rega / A Madre arida, è esteril / Bolvendo a *Primaveira*. / Prantoulle à Vniversidade, / Que è pasmo da mesma ciencia”. En portugués o primeiro rexistro de *primavera* é do séc. XVI, nun texto de Diogo Bernardes: “Não amas Filis já, a quem trazias / Na doce *Primavera* doces frutas, / sinal do gram bem que me querias?”. Nas *Décadas* de João de Barro, Diogo de Couto, etc. do séc. XVI rexístrase *verão* para a primeira estación: “O qual curso de todo ano, também como cá se reparte em quatro tempos de Verão, Estio, Autono e Inverno” (Machado 1995: s.v. *primavera*).

estío el otoño, y al otoño el invierno, y al invierno la primavera y assi torna a andarse el tiempo”.

En sardo e en corso *beranu* segue sendo actualmente a forma popular para ‘primavera’, como o era na fase medieval do galego e do castelán.

2.1.2. A ‘(man) dereita’ e a ‘(man) esquerda’

Practicamente panrománica é a denominación da man que está no lado contrario do corazón, como se ve no galego (*man*) *dereita*, asturiano e castelán (*mano*) *derecha*, catalán (*mà*) *dreta*, francés (*main*) *droite* e romanés (*mână*) *dreaptă*. En italiano (*mano*) *dritta* é forma literaria, pois o normal é (*mano*) *destra*, mentres que en galego *destro*, *-a* é forma culta. Nos textos galegos medievais está ben documentado o sintagma (*mão*) *destra* tanto na poesía como na prosa, ó igual que se documenta (*mão*) *dereita* en diversas obras en prosa (Lorenzo 1977: s.v. *dereyto* e *destro*). En latín DĒXT(Ē)RA designaba a man dereita.

Nas denominacións da man que está do lado do corazón hai un *continuum* léxico que vai de Galicia a Occitania: galego *esquerda*, asturiano e castelán *izquierda*, aragonés, catalán e occitano *esquerra*, cun radical semellante ó euskera *ezker(r)*, probablemente dunha lingua prerromana hispano-pirenaica. Para alá de Occitania hai hoxe formas con radicais tan diversos como o francés *gauche*, de orixe xermánica, e o italiano *sinistra* ou romanés *stângă* de orixe latina².

Da forma latina SINISTRA ‘man esquerda’, de onde procede a forma italiana, provén igualmente a forma galega medieval *sēestra*, que se documenta na poesía (“*mão sēestra*” nas *Cantigas de Santa María*) e na prosa (“*aa mão seestra*” na *General Estoria*; Lorenzo 1977: s.v. *seestro*); e o mesmo o castelán *sinistra* (*mano*), francés *senestre*...

2.2. De Fisterra ós Picos de Europa

2.2.1. Continuidade léxica entre galego e asturiano

Hai léxico característico do galego que tamén o é do asturiano, con semántica semellante, aínda que as palabras poden ser diferentes por mor da diferente evolución fonética propia de cada idioma. É o caso de substantivos como gal. *bouza* e ast. *boza* (*bouza* no ast. occidental), gal. *colo*³ e ast. *cuellu* como sinónimos de ‘regazo’ nas dúas linguas, gal. *pescozo* e ast. *pescuezu*, gal. e

1 En aragonés *esquerra* é forma do benasqués. Noutras falas dise *cucha* para a man esquerda (Aldolz 1992: s.v. *izquierda*, p. 550).

2 O romanés (*mână*) *stângă* e o italiano antigo (*mano*) *stanca*, que en principio significa ‘(man) cansa’ procede, do lat. (MANUM) *STANCAM. Cf. Cioranescu (1966, s.v. *stîng* (-gă)).

3 No galego de Asturias, ademais de *colo*, hai a variante palatalizada *collo*.

ast. *zuna* ‘teima, manía’; verbos como gal. *esque(n)cer* e ast. *escaecer*¹, gal. *que(n)cer* e ast. *(es)calecer*², gal. e ast. *esmorecer*, *refugar* e *xantar*³; e adverbios como gal. *arreo*⁴ e ast. *(d)arréu*, gal. *daquela* e ast. *daquella*.

Hai léxico propio do galego que á súa vez o é de falas do asturiano occidental, como ocorre con *toxu* (semellante á *árgoma* do asturiano centro-oriental) e *xeito*⁵. Por outra parte, hai léxico característico do galego oriental de Lugo e da Terra Navia-Eo veciña, que tamén o é de todo o asturiano, non só do occidental; é o caso de *aburar* ‘queimar’ (*aburiar* no ast. occidental e *amburar* no central e oriental), *cuito* ‘esterco’ e *cuítar* ‘estercar’ (no ast. central e oriental *cucho* e *cuchar*) e *freita* ‘corremento de terra; fendedura no terreo’ (no ast. central e oriental *frecha*).

E situación semellante é a de formas como *mércores* (ast. *miércoles*), *venres* (ast. *vienres*) e *xabaryl* ‘porco bravo’⁶, que no caso do galego eran características desta zona oriental pero que hoxe forman parte do galego común. O gal. *xebrar* e o ast. *(di)xebrar* ‘separar’, de emprego común nos respectivos estándares, eran formas propias do galego oriental e do asturiano occidental.

- 1 De Luarca ó Eo dise *esqueicer* (Acevedo / Fernández 1932: 101). No *DALLA* (2000) hai entrada para *esquecer*, con remisión a *escaecer*.
- 2 Esta é tamén a forma do galego de Asturias, onde non hai perda do -L-. Azevedo / Fernández (1932: s.v. *calecer*) din que de Valdés ó Eo se usa *calecer*, que é forma rexistrada máis recentemente en Mántaras-Tapia (Súarez Fernández 1996: s.v. *calecer*) e na Veiga (Fernández Vior 1998: s.v. *calecer*).
- 3 En galego *xantar* é substantivo e verbo, mentres que en asturiano hai unha forma para o verbo e outra para o substantivo: *xantar* e *xanta* (comida do mediodía) no ast. occidental, *xintar* e *xinta* no ast. central e oriental (Neira e Piñeiro 1989: s.v. *yantar*). E idéntica distinción dáse no galego da Terra Navia-Eo, tal como anotaron Azevedo e Fernández (1932: s.v. *xanta* e *xantar*) e máis recentemente Díaz López e García Galano (1996) para A Roda-Tapia e Suárez Fernández (1996) para Mántaras. E o mesmo na Veiga (Fernández Vior 1998), aínda que neste concello en Añides se usa *almorzo* e *almorzar* para *xanta* e *xantar*, de igual xeito que en puntos do leste de Lugo próximos (García 1985: s.v. *almorzar* e *almorzo*).
- 4 O adverbio *arreo* rexistrouse en puntos da Coruña (García 1985: s.v. *arreo*) e da Terra Navia-Eo, aínda que en Azevedo e Fernández (1932: s.v. *arreo*) non se indica onde se anotou. En Mántaras-Tapia rexistrouse na loc. adv. *(al) arreo de* ‘da que, de paso que’ (Súarez Fernández 1996: s.v. *arreo de*).
- 5 No *DALLA* (2000) hai entrada para *xeitu*, con indicación de que é forma occidental, e para *toxu*.
- 6 En puntos do leste de Lugo dise *xabaryl* (na estrema coa Terra Navia-Eo) e *xabarin* (na estrema co Bierzo), que pode concorrer con *porco bravo* (García 1985 s.v. *porco* e *xabaryl*). De Valdés ó Eo a forma é *xabaryl* (Acevedo e Fernández 1932: s.v. *xabaryl*), que na Veiga concorre con *cocho bravo* (Fernández Vior 1998: s.v. *cocho*). No asturiano popular dise *xabalí* ou *xabaryl*, con distinción *xabaryl* / *xabarila* nalgún falar occidental (Neira e Piñeiro 1989: s.v. *jabalí*). No *DALLA* (2000) as entradas para este animal montés son *xabalín*, *-ina* e *xabaryl*, *-ila*; ademais na entrada *gochu* ‘porco’ figura, entre as expresións fixas, *gochu montés* para ‘xabalín’.

2.2.2. Descontinuidade léxica entre galego e asturiano

Hai léxico propio do galego, incluído o da Terra Navia-Eo, que non se rexistra en asturiano, o que explica que non se incluíse no *DALLA* (2000). É o caso de formas galegas como *ameixa*, *freixo*, *maceira* (*maceiro* entre o Navia e o Eo), *pechar* e *pexego* ou *péxego* (*pésigo* de Valdés ó Eo) que se corresponden coas asturianas *nisu*, *fresnu*, *mazaneru* (e *mazanal*, *pumar*), *pesllar* e *piescu* (Andrés 2001: 130; Azevedo e Fernández 1932).

E hai léxico característico do asturiano, inexistente en galego agás nalgún caso en falas da Terra Navia-Eo e nalgunha de Lugo da estrema con Asturias. Entre esas formas tipicamente asturianas, usadas na lingua popular pero tamén en rexistros cultos, ás veces con ampliación de significado, están adxectivos como *sele* ‘calmo’ e substantivos como *andecha* ‘grupo de xente que colabora nun traballo’, *cacia* ‘vaixela’, *llercia*¹ e *llezza* ‘medo grande’, *seronda* ‘outono’ (estación) e *árgoma* ‘pranta silvestre de flores marelas e pinchos nas ramas’². Esta forma non se documenta no galego oral, nin sequera no da Terra Navia-Eo³; pero a *árgoma* como equivalente de toxo e especialmente o verbo *argomar* están en diferentes dicionarios galegos, mesmo nos máis recentes como Estravís (1995) e Xerais (2000)⁴.

Verbos propios do asturiano de moito uso literario son, entre outros, *albidrar* e *(en)camentar* ‘presentir’, *algamar* ‘poñerse no sitio de algo ou alguén

1 En Navia de Suarna (Lugo) existe *lercia* (García 1985: s.v. *lercia*), forma recollida por Antón Santamarina, que me informou así mesmo da existencia desa mesma forma en Negueira de Muñiz, tamén na estrema con Asturias. En S. Xorxe de Piquín, tamén no leste de Lugo, dise *lercioso* ‘temeroso’, en especial aplicado ós “castaños que por su altura y por estar situados al borde de precipicios, infunden temor al que sube a ellos” (Otero 1977: s.v. *lercioso*).

2 Na primeira acepción do *DALLA* é “planta montés del xénero *Ulex* [de flores pequenas de color mariello, con muchos pinchos]”, un tipo de toxo, mentres que na segunda acepción é a *Genista hispanica*, un tipo de xesta. No vocabulario do bable de Somiedo hai entrada para *árgoma* “Árgoma, planta de la familia de las *fabaceae* (*leguminosae*). *Genista hispanica* subsp. *Occidentalis*” e unha entrada diferente para *toxo* “tojo” (Cano 1982).

3 A forma *árgoma* non figura no material inédito do *ALGa* nin no *Glosario* de García (1985) e tampouco en vocabularios do galego da Terra Navia-Eo (Azevedo e Fernández 1932, Díaz López e García Galano 1996, Fernández Vior 1998 e Suárez Fernández 1996).

4 No incompleto dicionario da RAG publicado entre 1913 e 1928 hai entrada *argoma* (posible erro por *árgoma*), con indicación de que é dunha papeletea do Padre Sobreira: “El tojo según que sirve para *argomar*: es el tojo arnal o bravo”; e entrada e definición semellante aparecerán nos dicionarios de Eladio Rodríguez e Carré. No mesmo dicionario da RAG hai unha entrada *argomar* coa acepción tirada de Sobreira: “Tender el tojo o argoma sobre las paredes o vallados, sin ponerlo en forma de sebe” (que repite Eladio Rodríguez); e logo engádese “bar-dar. Poner tojos, zarzas, espinos, etc., sobre los vallados, muros o tapias, para impedir la entrada de personas o ganado”. O verbo (pero non o substantivo) aparecía no dicionario de Rodríguez (1863) definido como “poner una capa de tojos sobre un muro para tornar el ganado y la gente en tiempo de uvas”, acepción que repiten Cuveiro e Valladares (Santamarina 2001).

que vai diante’, (*a*)*tapecer* ‘escurecer, facerse de noite’, *entamar*¹ ‘comezar’, *entregar*² ‘preguntar’, *esbillar*³ ‘quitarlle a folla ó millo ou o ourizo á castaña; escolmar, seleccionar’ e *esguilar* ‘rubir, trepar’.

E tamén hai léxico característico do asturiano, que se rexistra no galego de Asturias, pero non no de Galicia. É o caso da *fuina* ‘garduña’ do ast. occidental e central (*b.núna*, con aspiración do F-, no ast. oriental), que na Terra Navia-Eo é *fuíña* na Veiga ou ben *fuina* en Mántaras e *fuina* na Roda, onde ademais ten unha acepción figurada para a persoa ruiña⁴.

3. ÁREAS LÉXICAS DA GALLAECIA

Alguns dos mapas fonéticos do vol. I do *ALPI* (1962) permiten apreciar unha distribución de áreas léxicas na Gallaecia. A parte do NO peninsular que terei en conta nos Mapas 1-5 corresponde ó que sería unha visión algo ampliada da Gallaecia altoimperial, xa que abrangue polo sur un territorio algo máis alá do Douro e polo leste inclúo o territorio do astur-leonés occidental (e parte do asturiano central nos Mapas 1 e 2), para mostrar cartograficamente esa continuidade e discontinuidade léxica entre galego e asturiano moderno de que acabo de falar⁵.

Ademais, con esta Gallaecia algo ampliada quería incluír todo Trás-os-Montes, que na parte oriental trasmontana ten falares que son astur-leoneses occidentais (221 Rio de Onor e 225 Duas Igrejas), onde as formas léxicas dos mapas analizados, son as leonesas, especialmente en Rio de Onor, e non as galegas (ou portuguesas) de Entre-Douro-e-Minho.

- 1 En Cedofeita (Ribadeo) existe *entamarse* ‘entumecerse’ (García 1985: s.v. *entamarse*).
- 2 Aparece como entrada en Azevedo e Fernández (1932), recollida por Azevedo no sentido de ‘preguntar’, pero non se indica onde se rexistrou.
- 3 Azevedo e Fernández (1932) non recollen *esbillar*, pero si o fai Suárez Fernández (1996) que na entrada *esbilar* dá estas acepcións: “Escoyer [cousas miudas] (bígáros, garbanzos, avellanas). 2. Sacar del arizo [as castañas]. 3. Sacar del babuyo [as fabas, os garbanzos]”. Na Fonsagrada existe *esbilar* para referirse a sacarlle as frebas a un óso e, secundariamente, para tirarlle á castaña a segunda pel, segundo información fornecida por A. Santamarina. En García (1985: s.v. *esbilar*) documéntase esta forma en Suarna e Burón (do concello da Fonsagrada) e tamén en Compostela, pero neste caso debe tratarse dunha errata. En S. Xorxe de Piquín *esbilar* dise da acción de quitarlle a casca á noz ou o ourizo da castaña, e tamén de mondar un óso (Otero 1977: s.v. *esbilar*).
- 4 En Mántaras-Tapia a acepción figurada é “persona ruiña y astuta” (Suárez Fernández 1996, s.v. *fuina*) e na Roda-Taia é “persona solapada y de mala uva” Díaz López e García Galano 1996: s.v. *fuina*). Na Veiga recolleuse a expresión “este è ruin como fuiña” (Fernández Vior 1998: s.v. *fuíña*).
- 5 Quero deixar constancia do meu agradecemento a Irimia Fernández Álvarez polo tratamento informático dos Mapas 1-5 e 11-14. E tamén o meu agradecemento ás bolsseiras do ILG Mónica Martínez Baleirón e Begoña Varela Vázquez pola informatización dos Mapas 6-10.

3.1. Auga / *angua* / *agua*

O concepto ‘auga’ exprésase en tódalas linguas románicas con derivados da mesma forma latina AQUA (lat. vg. ACQUA condenada no Appendix Probi). De Fisterra a Occitania os resultados son moi semellantes, como se ve en galego *auga* / *agua*, asturiano *angua* / *agua*, castelán *agua*, catalán *aigua* e occitano *aiga*; nas outras linguas hai formas próximas á forma orixinaria (italiano *acqua*) ou ben presentan innovacións fonéticas salientables (francés *eau*, friulano *age*, sardo *aba* e romanés *apă*).

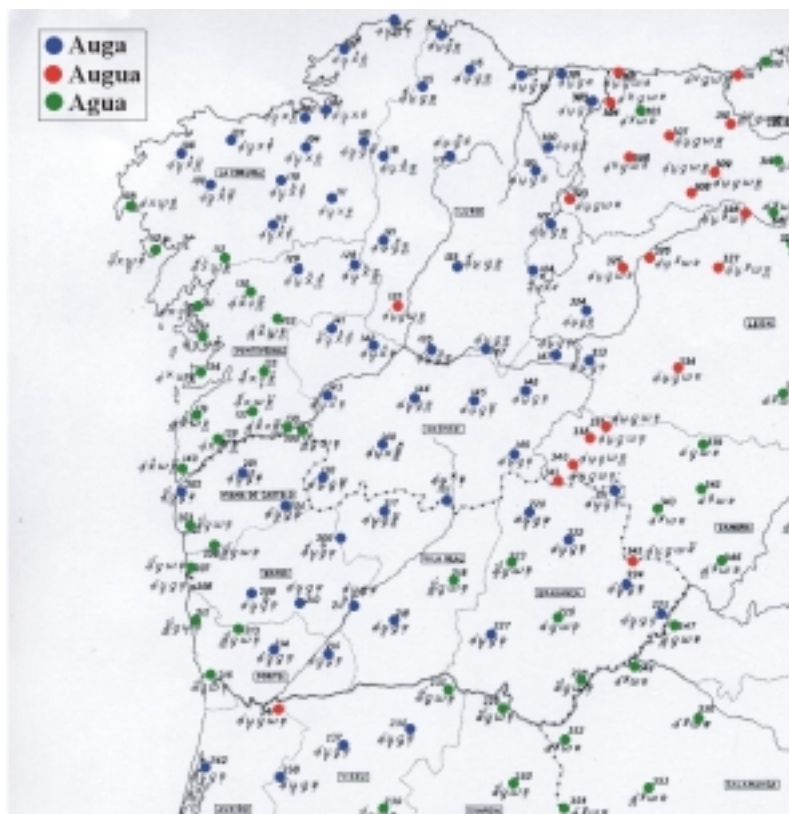
No Mapa 1 pode apreciarse que no astur-leonés occidental a forma común é *angua*, que penetra no galego máis oriental (302 Freal-Navia¹ e 323 Cuantas-Ibias na Terra Navia-Eo, 340 O Padornelo-Lubián e 341 Hermisende nas Portelas) e no centro de Galicia (125 Chantada). No norte de Portugal só aparece nun punto, pegado ó Douro (241 Sobrado de Paiva).

A forma máis estendida en galego é *agua*, mesmo na Terra Navia-Eo, pois en 300 Salgueiras-Vilanova de Oscos, 301 As Campas-Castropol e 303 Boal se rexistrou *auga* (e non *angua* do asturiano occidental). A forma *agua* é propia de falas do galego occidental, especialmente da área pontevedresa. En todo o norte de Portugal se rexistra *auga*, que máis alá do Douro chega á zona de Aveiro e Viseu; pero tamén se anotou *águ*a preto do litoral miñoto e en falares trasmontanos darredor de Vila-Real e Bragança. E as dúas formas, a “galega” *auga* e a “portuguesa” *águ*a documéntanse no sur do Douro.

A forma *agua*, en principio, parece máis conservadora que *auga*, que se explicaría por metátese do *u*; pero tamén se podería pensar que houbo unha forma xeral *angua*, con propagación do *u* de *agua*, o que explicaría as formas *angua* no territorio da Gallaecia, mentres que *auga* e *agua* serían resultado da disimilación en *angua*². Nos textos galegos medievais documéntase *agua* (e a variante *ágoa*), e tamén hai algunha documentación de *auga*; pero nos séculos XIV-XV foi moi usada a variante *angua*, que xa emprega Pero Meogo no séc. XIII (“o ceruo do monte / a augua uoluya”), tal como sinala Lorenzo (1977: s.v. *agua*), que considera que *angua* é cruce de *agua* + *auga*.

1 No mapa das áreas dialectais do concello de Navia trazado por Babarro (1994: 119), Freal (302 no *ALPI*) pertence á área do galego e non á do galego de transición nin á de asturiano, mentres que Busmente (304 no *ALPI*) é da área asturiana do concello de Villallón, na estrema coa área de galego de transición do mesmo concello (*Ibidem*, p. 123).

2 Segundo Corominas e Pascual (1980: s.v. *agua*) a variante *angua*, tan difundida dialectalmente en leonés e aragonés, presenta propagación do *u* de *agua*; e por disimilación de *angua* procederían as formas *aigua* do catalán e *aiga* do occitano.

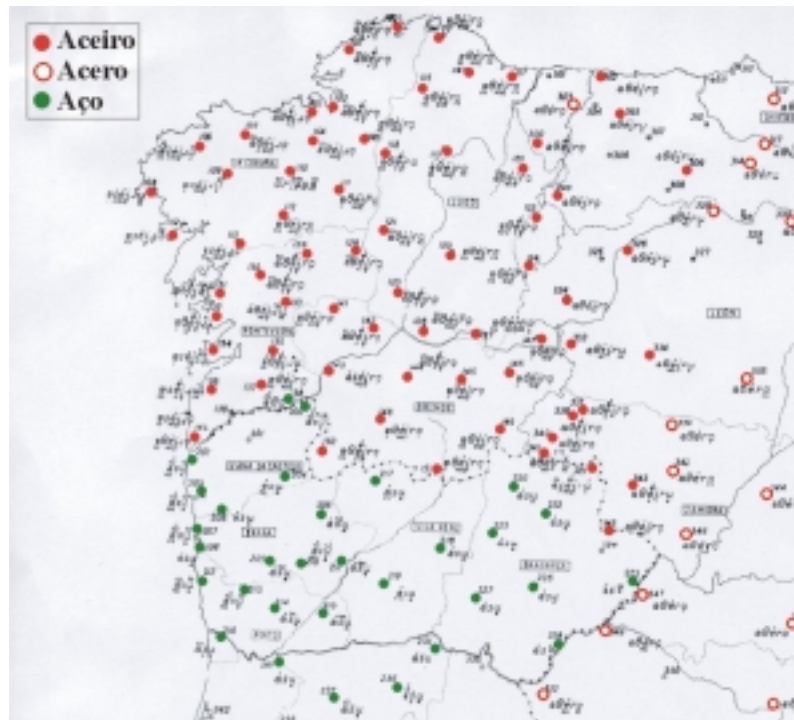
Mapa 1: Auga (fonte: ALPI, mapa 10 agua)

3.2. Aceiro / aço

O lat. tardío ACIARIUM (derivado do lat. ACIES ‘punta’), glosado como FERRUM DURUM, é a orixe das formas para ‘aceiro’ nas linguas románicas occidentais. Así, galego *aceiro*, asturiano *aceru*, castelán *acero*, aragonés *acer*, catalán (*a*)*cer*, occitano e francés *acier*, italiano *acciaio*, sardo *ataru* e friulano *atsar*. A forma romanesa *oțel* é de orixe eslava.

No Mapa 2 vese que a forma do norte do Miño e do astur-leonés occidental é *aceiro* (*aceru* no asturiano central e castelanismo *acero* en 303 Boal); pero do Miño e a raia seca ourensá cara ó sur a forma é *aço*, que é a forma común en portugués, con retroformación na forma antiga *aceiro*. A forma portuguesa *aço*, pero sen seseo, rexistrouse en 138 Arbo, punto galego pegado ó Miño.

Nos falares leoneses de Trás-os-Montes anotouse a forma galega e astur-leonesa occidental *aceiro*, con seseo, en 221 Rio de Onor, mentres que en 225 Duas Igrejas (na Terra de Miranda) o rexistrado foi *aço*.

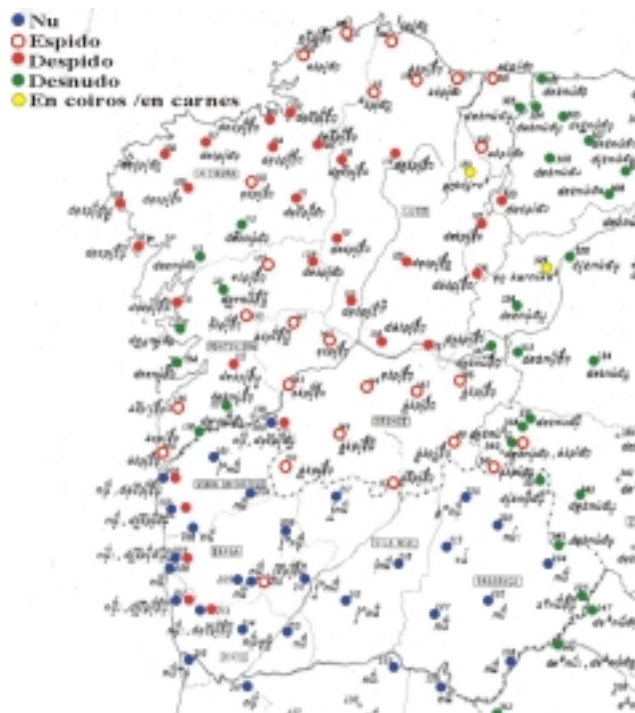
Mapa 2: Aceiro (fonte: ALPI, mapa 9 acero)

3.3. Nu / espido / despido

En lat. cl. ‘espido’ dicíase NŪDUS, de onde proceden formas da Romania occidental como galego, catalán, francés e sardo logudorés *nu*, occitano e friulano *nut* e italiano *nudo* (e castelán *desnudo*). En romanés a forma latina foi substituída polo eslavismo *gol*.

En lat. cl. coexistían os verbos NŪDARE e DENŪDARE, derivados de NŪDUS, sendo algo máis frecuente o primeiro, que só sobreviviu no francés antigo *nuer* e no italiano *nudare*. De DENŪDARE procede o portugués *desnuar*, que xa se documenta no séc. XV, o antigo occitano *de(s)nudar*, o francés *dénuer* e o italiano *snudare* (*la spada*, por ex.). Este verbo sufriu a concorrencia

victoriosa de formas como DESPOLIARE, que deixou derivados en case toda a Romanía¹, EXPEDIRE (galego *espir*, portugués *despir*, occitano languedociano *espezi*) ou diversas formacións máis modernas que son a base do francés *déshabiller*, galego *desvestir* e it. *svestire*, entre outras. Unicamente en castelán se conservou DENŪDARE con plena vitalidade mercé á combinación con *desnudo*, que desde as orixes do idioma substituíu a *nudo*, sen restos populares en castelán (Corominas e Pascual 1980: s.v. *desnudar*).

Mapa 3: Espido (fonte: ALPI, mapa 66 desnudo)

A forma *nu* do gal. literario moderno era normal en gal. antigo, fase na que tamén se rexistra *desnuu*, *desnuo* (do arcaico *nuu*), formado sobre *desnuar*. A partir do séc. XV xa se documenta *desnudo* (Lorenzo 1977: s.v. *desnuu*).

No Mapa 3 vese que a forma antiga *nu* é xeral nas falas trasmontanas, como tamén o é nas miñotas, aínda que na zona costeira de Entre-Douro-e-

1 Deste verbo procede o romanés *despoia*, italiano *spogliare*, sardo logudorés *ispodzare*, romanche engadino *spoglier*, friulano *spoyá*, francés *dépouiller*, occitano *despolhar*, catalán *despullar*, castelán (> portugués) *despojar* (Meyer-Lübke 1935: s.v. *despoliare*).

Minho hai puntos onde concorren o arcaico *nu* e o moderno *despido* (e *espido* nunha fala miñota interior). Nas falas galegas non se rexistra nunca *nu*, senón a innovación (*d*)*espido*, participio de (*d*)*espir*. A forma *espido* debeu ser xeral en galego, a vulgar pola súa distribución xeográfica: norte da área mindoniense, Terra Navia-Eo, As Portelas (en 341 O Padornelo concorre con *desnudo*), galego ourensán e puntos espallados do galego pontevedrés, na costa e no interior). A forma *despido* rexistrouse, fundamentalmente, en falares coruñeses e lucenses, agás na maioría dos da área mindoniense.

O castelanismo *desnudo* desprazou a forma galega *espido* (e a posterior *despido*) en puntos do galego occidental. En puntos da franxa exterior do galego tamén se rexistra *desnudo* (302 Freal-Navia, 303 Boal, 324 Ponte de Rei-Vilafraanca e 333 Castroquilame-A Ponte de D. Flórez) e o mesmo en 147 Rubiá-Ourense, na raia co Bierzo. Esta forma podería explicarse por propagación da forma *desnudo* do astur-leonés occidental ou ben por cruce do antigo *desnuo* e a forma castelá e astur-leonesa *desnudo*. E nos dous falares leoneses de Trás-os-Montes (221 Rio de Onor e 225 Duas Igrejas) *desnudo* foi a forma rexistrada.

3.4. *Aguillón / ferrón / ferrete / pico*

A puga que teñen algúns insectos na parte terminal do abdome e que usan como arma defensiva ou ofensiva denominábase ACULEUS en lat. cl. Dunha forma do lat. vg. *AQUILEONE procede o galego *aguillón*, asturiano *aguiyón*, castelán *aguijón*, catalán *agulló*, occitano *agullbon*, francés *aiguillon* e antigo italiano *aguglione*¹, mentres que a forma romanesa *ac* vén do lat. ACU que, en principio, significa ‘agulla’ e ‘alfinete’. Tamén se chama *aguillón* a punta ou pico de ferro da *aguillada*², vara longa para afala-los bois ou as vacas.

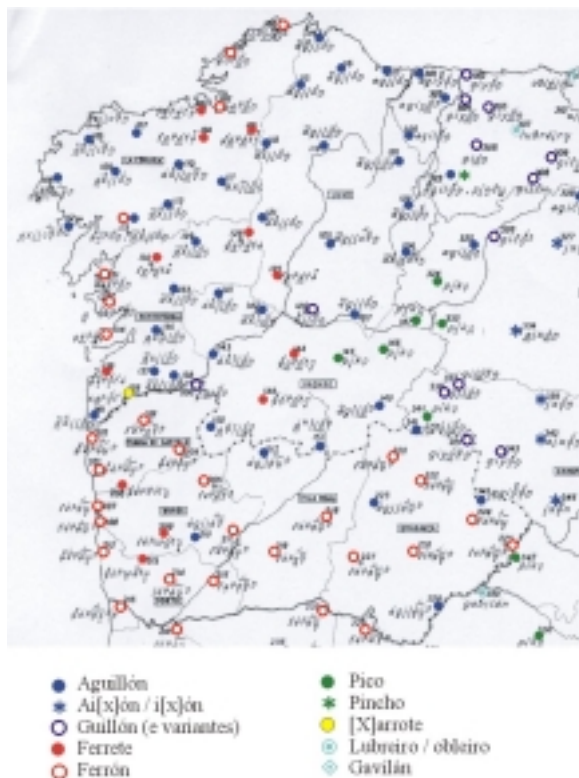
No Mapa 4 pode apreciarse que en galego é xeral *aguillón*, que en puntos do galego occidental e central foi substituído por *ferrón* ou *ferrete*³, derivados de ferro. No galego oriental hai unha pequena área coa forma *pico* no galego do Bierzo, que continúa cara ó centro de Ourense. E na Terra Navia-Eo

1 En italiano dise popularmente *pungiglione* (un derivado do lat. *PUNGELLUS ‘pincho’), pero tamén existe o cultismo *aculeo*.

2 Procede do lat. vg. *AQUILEATA, abreviación de PERTICA *AQUILEATA ou ACULEATA ‘bastón provisto de aguillón’, que á súa vez deriva de ACULEUS ‘aguillón’ (Corominas e Pascual 1980: s.v. *aguijada*).

3 Hoxe *ferrón* (ou *ferrete*) tamén designa a lingua bífida dunha cobra cando ataca ou se defende; é o caso de *ferrón* no galego de Cambados.

concorren *pincho* e *aguillón*¹ en 323 Cuantas-Ibias, mentres que en 302 Freal-Navia se rexistrou *guiyón* como no asturiano occidental.

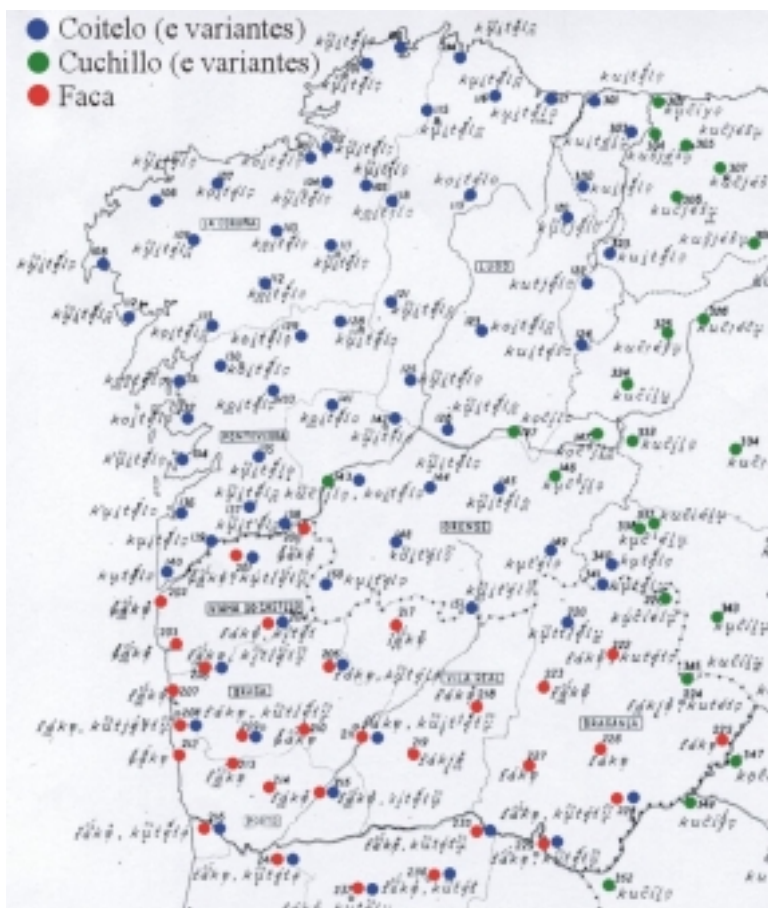
Mapa 4: Aguillón (fonte: ALPI, mapa 11 aguijón de la abeja)

Nas falas miñotas e trasmontanas o xeral é *ferrão* (e a variante *ferrete* nalgún punto), con algún resto espallado de *aguillón*. Nas falas leonesas de Trás-os-Montes rexístrouse en 221 Rio de Onor *guillón*, que é a forma xeral do astur-leonés occidental, mentres que en 225 Duas Igrejas a forma documentada foi a portuguesa *ferrão*.

1 Nun punto pontevedrés arraiano a forma rexistrada foi *[x]arrote*. Nos falares astur-leoneses as formas teñen o mesmo radical có galego *aguillón*, xunto con formas minoritarias como *lubreiro*, *obleiro* do asturiano e outras como *pico* ou *gabilán* na raia de Zamora con Portugal.

3.5. Coitelo, faca

Do lat. CULTELLUM ‘coitelo pequeno’ (diminutivo de CULTER ‘toda especie de coitelo’ e en particular a ‘rella do arado’) procede galego *coitelo*, asturiano *cuchiellu*, castelán *cuchillo*, catalán *coltell*, occitano *coltel*, francés *couteau* e italiano *coltello*. A forma romana *cujit* é latina, pero derivada de *COTIRE ‘afiar’.

Mapa 5: Coitelo (fonte: ALPI, mapa 58 cuchillo)

No Mapa 5 vese que en galego se di *coitelo* (e variantes), que en 302 Freal-Navia e nos dous puntos galego do Bierzo do ALPI (324 Ponte de Rei-Vilafranca e 333 Castroquilame-A Ponte de D. Flórez) e nalgúns puntos do galego interior foi desprazado polo castelanismo *cuchillo*, ou ben polo híbrido

cochilo (cruce de *coitelo* e *cuchillo*) en 127 San Clodio ou por *cuchilo*, que en 143 Rubiá concorre coa forma galega.

Nos falares miñotos e trasmontanos a forma é *faca* (ou a variante *fáquia*), que nalgúns puntos coexiste con *cutelo* (e variantes fonéticas). Nas falas leonesas de Trás-os-Montes rexistrouse *cuchielu* en 221 Rio de Onor, parcialmente semellante a formas como *cuchiellu* e *cuchietsu* do astur-leonés occidental, mentres que en 225 Duas Igrejas a forma anotada foi *faca*.

A voz portuguesa *faca* equivale ó galego ‘coitelo’, mentres que *cutelo* designa unicamente un sable curto ou varias especies particulares de coitelo. A forma castelá *faca*, que probablemente se tomou do portugués, designa un coitelo grande, con punta e gume moi cortantes e forma levemente arqueada. É vocábulo sobre todo andaluz, estremeño e salmantino; pero fronte á andaluza, a *faca* portuguesa pode non ter punta, só gume, á vez que pode designar instrumentos parecidos, como é no Barroso trasmontano (próximo ó Couto Mixto ourensán) a lámina de ferro que fai de punteiro do reloxo de sol (Corominas e Pascual 1980: s.v. *faca*).

En galego a *faca*, que xa se documenta en Sarmiento en 1745 como ‘navalla’, especialmente a que é algo curva, defínese no dicionario da RAG (1997) como “tipo de navalla de tamaño considerable, co cabo do corno e a cota recta ou algo curvada cara a abaixo” e no Xerais (2000) como “navalla de folla curvada e grandes dimensións”.

4. A SEMANA E AS ESTACIÓNS EN GALEGO MODERNO

Neste capítulo voume centrar, fundamentalmente, no comentario de mapas do *ALGa*, con referencias ó portugués e ás outras linguas ibéricas tiradas de diverso material bibliográfico. Nos cuestionarios con material inédito do *ALPI* relativo ó norte de Portugal, depositados no ILG, non hai preguntas dos días da semana nin das estacións cos que poder completa-la información da Gallaecia, o que tampouco foi posible co material inédito dos puntos miñotos e trasmontanos do futuro *Atlas Lingüístico de Portugal* por non figuraren preguntas relativas ó tempo cronolóxico, polo menos, na primeira fase dos inquéritos xa finalizada.

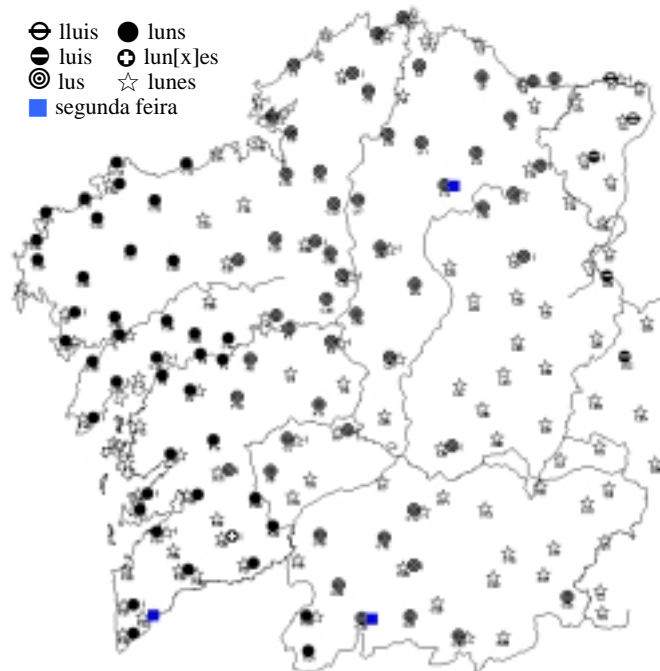
4.1. Días da semana

4.1.1. Designacións pagás

No galego oral as principais formas para o primeiro día da semana (Mapa 6) son a oriental *luis* ~ *lluis*¹, a central *lus* e a occidental e estándar *luns*. Cando

1 No *ALGa* rexistrouse *lluis* en A.1 Calvario de Salave e A.4 Boal. Acevedo e Fernández (1932: s.v. *lluis*) din que os vellos de Navia a Tapia usan *lluis*, mentres que de Tapia ó Eo se usa *luis*.

se recolleu o material do *ALGa* nos anos 1974-76 o castelanismo *lunes* era xeral en falas orientais, igual que en moitos puntos do galego central, non sendo descoñecido do galego occidental. Cando concorria o castelanismo coas formas patrimoniais *luis*, *lus* e *luns*, en xeral estas eran consideradas como formas anticuadas.

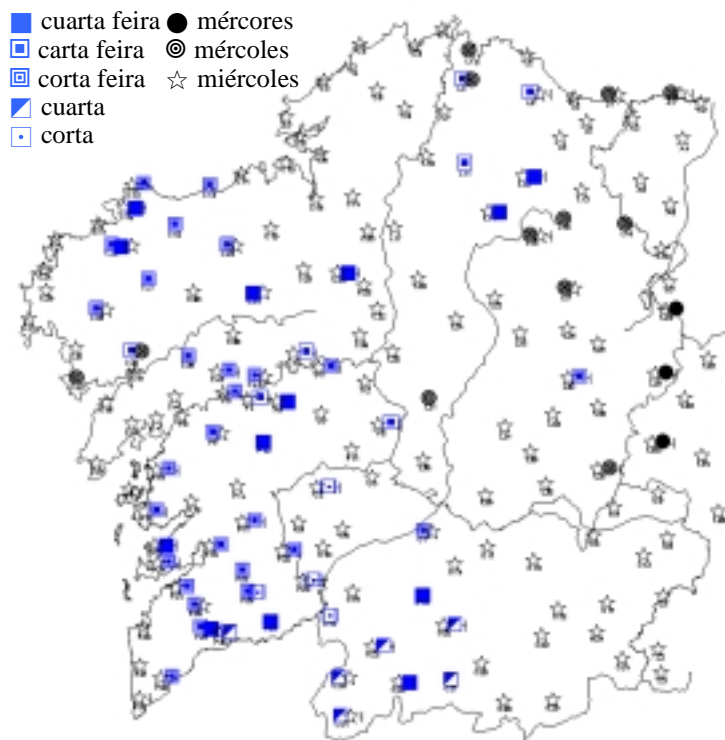

Mapa 6: Luns (fonte: ALGa IV, mapa 32)

Para o terceiro día da semana (Mapa 7) a forma xeral recollida no *ALGa* é o castelanismo *miércoles*, con algunha mostra do patrimonial (e actual forma estándar) *mércres* no leste de Lugo (L.23 Rao-Navia de Suarna e L.29 Lama-Cervantes) e no Bierzo (Le.3 Cadafresnas-Corullón). En varios puntos espallados na provincia de Lugo, nun de Asturias e en dous da área fisterrá

Recentemente aínda se rexistrou *luis* na Veiga (Fernández Vior 1998) e en Mántaras-Tapia (Suárez Fernández) e a forma palatalizada *lluis* na Roda-Tapia (Díaz López e García Galano 1996).

rexistrouse *mércores*, que podería ser, especialmente en puntos orientais, evolución de *mércores*, máis que galeguización da forma castelá¹.

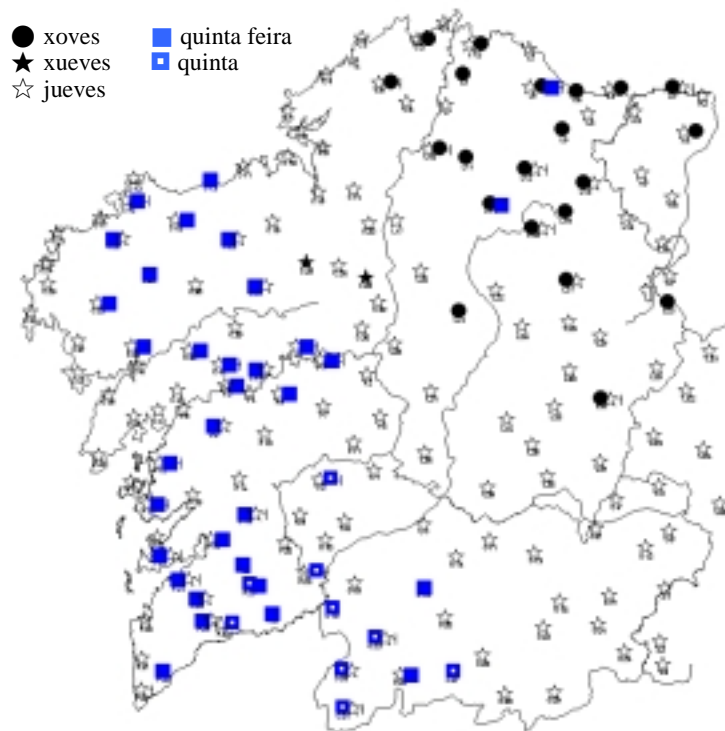
Mapa 7: Mércores (fonte: ALGa IV, mapa 34)

Para o cuarto día da semana (Mapa 8) a forma hoxe estándar *xoves* só se rexistrou na área mindoniense, en puntos de Lugo alleos a esta área e nalgúns puntos da Terra Navia-Eo², mentres que *venres*, forma do galego están-

1 Acevedo e Fernández (1932: s.v. *mércores*) indican que *mércores* é usada polos vellos de Valdés ó Eo. Estes autores recolleron o cantar “Lúis, martes y mércores, tres; xoves y venres y sábado, seis”, onde aparecen, ademais, as formas patrimoniais *xoves* e *venres*. Fernández Vior (1998) recolleu *mércores* na Veiga, xeralmente substituído polo castelanismo *miércoles* e *mércores* foi tamén a forma rexistrada na Roda-Tapia por Díaz López e García Galano (1996), mentres que Suárez Fernández (1996) en Mántaras-Tapia recolleu *mércores*.

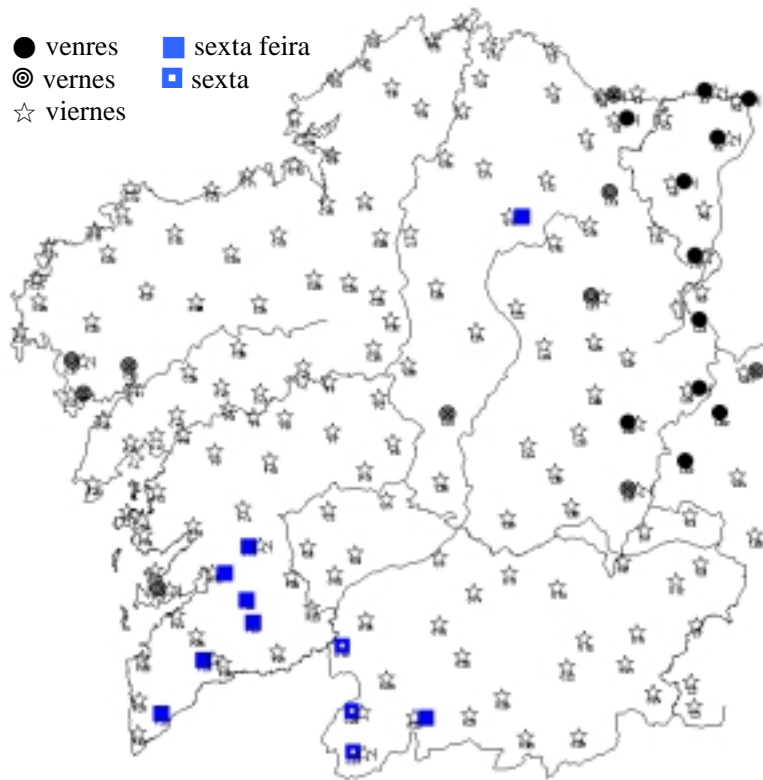
2 Na Veiga úsase actualmente o castelanismo *jueves*, e só en Abres un informante lembra terlle oído a forma *xoves* a algúns vellos (Fernández Vior 1998: s.v. *xoves*). No concello de Tapia recolleron a forma *xoves* Fernández Suárez (1996) en Mántaras e Díaz López e García Galano (1996) na Roda.

dar para o quinto día da semana (Mapa 9), é forma exclusiva do galego oriental, onde forma unha área que vai da Mariña lucense e asturiana¹ ó Bierzo. Os castelanismos *jueves* (adaptado foneticamente como *xueves* en C.25 e C.28) e *viernes* eran as formas máis usadas no galego popular, rexistrándose por todo o dominio do galego. A forma *vernes* anotada en puntos do galego oriental e nalgúns occidentais², como no caso de *mércoles*, podería ser evolución de *venres* máis que adaptación do castelanismo, especialmente na conservadora zona oriental.

Mapa 8: Xoves (fonte: ALGa IV, mapa 35)

1 Na Veiga a forma *vernes* foi substituída polo castelanismo *viernes* (Fernández Vior 1998: s.v. *vernes*). Fernández Suárez (1996) recolleu *vernes* en Mántaras-Tapia.
2 Nos puntos fisterráns C.38 e C.43 coinciden *mércoles* e *vernes*.

Mapa 9: Venres (fonte: ALGa IV, mapa 36)

4.1.2. Designacións cristiás con *feira*

A Igrexa cristiá pretendeu suprimi-las designaciones pagás dos días da semana, baseadas nos nomes dos planetas, polo que estendeu nas comunidades cristiás o emprego numeral que ten como base o sábado. A partir do séc. II os grupos de cristiáns procuran independizarse do rito xudeu, polo que se abandona cada vez máis a festa do sábado, que se substitúe polo día seguinte como festa do Señor. Isto vai favorecer nos países occidentais un novo sistema do tipo *sabbatus*, *dies dominica*, *secunda sabbati*, *tertia sabbati*, etc., e pouco a pouco o *secunda sabbati* irá perdendo terreo ante unha nova designación oficial, SECUNDA FEIRA.

No séc. IV houbo unha forte campaña por parte da Igrexa para que se adoptasen as formas cristiás e se rexeitasen os nomes pagáns, entre os que

participou Santo Agostiño, que pide que se diga ‘cuarto sábado’ ou ‘cuarta feira’ no canto do ‘día de Mercurio’ dos pagáns e de moitos cristiáns’:

Quarta sabbatorum, quarta feria, qui Mercurii dies dicitur a paganis et a multis Christianis, sed nollemus atque utinam corrigant et non dicant sic...

Por outra parte, Caesarius, bispo de Arles, fai unha exhortación para que se eviten as denominacións pagás por considerar que os nomes dos planetas eran *sordidissima nomina*. Pero esa loita da Igrexa a favor de usar ordinais fracasou, agás no portugués moderno e no grego do sur de Italia.

En lat. cl. FERIAE, -ARUM designaba os días en que se suspendía o traballo por seren feriados, e ata o séc. III tamén se usaba en singular FERIA con sentido semellante. Os primeiros cristiáns poida que adoptasen este termo para indicar unha festividade relixiosa ou civil, distinta do día dedicado a Deus, e que implicaba non ir a traballar. De aquí FERIA evolucionou semanticamente para designar un día feriado que non cae en domingo (francés *foire*, catalán *fira*, etc.); ou ben, ó se referir FERIA á festa que non cae en domingo, entre os primeiros cristiáns vai ter unha significación de ‘non domingo’ e, xa que logo, ‘día de traballo’, co que FERIA vai reemplazar a SABBATI: FERIA SECUNDA ou SECUNDA FERIA.

En portugués triunfaron plenamente as formas *segunda feira* ‘luns’, *terça feira* ‘martes’, etc., aínda que actualmente se van impondo na lingua falada as formas reducidas *segunda*, *terça*, etc., con perda do substantivo *feira*. Actualmente rexístranse por tódalas partes como variantes libres as formas *segunda feira* ou *segunda*, *terça feira* ou *terça* (ALIR 1996: 39), mentres que en galego o sistema cristián de feiras é un sistema incompleto, lembrado pola xente (moi) maior máis que usado, e especialmente nos casos da *cuarta* / *corta* e da *quinta* feiras².

Polo que respecta ós datos do ALGa, para o luns só se anotou *segunda feira* en tres puntos moi afastados xeograficamente, P.32 Vilachán-Tomiño no Baixo Miño, L.14 Cospito na Terra Cha e O.28 Calvos de Randín na raia con Trás-os-Montes. Nestes mesmos puntos tamén se anotaron nomes con ‘feira’ para o martes (*terceira feira* en P.32 e L.14, *tercia feira* en L.14), xunto con *primeira feira* en P.32 e L.14 para o domingo, pero non en O.28.

Moito máis documentadas están *cuarta feira* (13 puntos dos 167 da rede do ALGa), *corta feira* (27 puntos) e *carta feira* (7 puntos) para o mércores e

1 A cita e estas notas sobre as designacións cristiás dos días da semana en lat. vg. están tiradas de ALIR (1996: 38-40). A cita figura na p. 39.

2 No *Coloquio de vintecatros galegos rústicos* o Padre Sarmiento emprega as formas *luns*, *terça feria*, *corta feira*, *quinta feira*, *sexta feira* e *sábado*; o feito de que use *luns* e *corta feira* (e non *segunda feira* e *cuarta feira*) fíame pensar que Sarmiento non acode ó portugués, senón que usa denominacións que no séc. XVIII debían ser xerais, poida que en Pontevedra e arredores.

quinta feira (33 puntos) para o xoves, que nalgúns puntos poden aparecer sen o substantivo nas formas *cuarta* (6 puntos) ou *corta* (4 puntos) e *quinta* (9 puntos). Á parte das formas rexistradas na Terra Cha e no norte de Lugo, a denominación con *feira* para mércores e xoves anotouse, sobre todo, no occidente de Ourense e en localidades das dioceses de Santiago e Tui-Vigo. Xeralmente a forma usual, mesmo na xente maior, eran os castelanismos *miércoles* e *jueves*, pero nalgún punto do galego meridional *quinta*, por ex., foi a única rexistrada.

Nas entradas correspondentes a *luns*, *martes*, *mércores*, *xoves* e *venres* (e entre as acepcións da entrada *feira*) dos dicionarios galegos, as formas estándares minoritarias no galego oral teñen sempre como sinónimo os termos con *feira*, con algunhas variantes nos adxectivos das formas con *feira* para martes e mércores (Fernández Rei 2002b). A observación final da entrada *feira* do RAG (1997) reflicte axeitadamente a realidade do galego oral respecto do uso dos nomes non pagáns dos días da semana:

O sistema de denominación dos días da semana por feiras, de orixe cristiá, convive na fala en situación de desvantaxe fronte ó sistema máis común, de orixe pagá: a 2ª e 3ª feiras están case en desuso e as outras van cedendo paso tamén á denominación pagá, cada vez máis estendida.

4.2. O circo do ano

Se *oçirco do ãno* medieval da *General Estoria* tiña catro estacións (*verão*, *estío*, *outono* e *inverno*), no galego moderno tamén hai catro estacións astronómicas, tal como recollen tódolos modernos dicionarios monolingües galegos: *primavera*, *verán* (e o sinónimo literario *estío*), *outono* e *inverno*¹.

4.2.1. O tempo da calor e o tempo do frío

No galego oral hai dúas estacións inequivocamente populares, o *verán*, tempo da calor, que se asocia con xullo e, fundamentalmente, con agosto; e o *inverno*, tempo do frío, que comeza en outubro, cando non en setembro, e que pode durar moitos meses. Entre o *inverno* e o *verán* adoita haber momentos indeterminados de temperatura agradable e de relativo bo tempo, especialmente cando floreal os campos e cando comezan a cae-las follas. Son os días das *primaveras* que preceden o *verán* e o *inverno*.

O termo *primavera* é xeral en todo o dominio lingüístico para a estación que está entre o inverno e o verán (*ALGa IV*: mapa 121). Rexistrouse tamén *primaveira* en 33 puntos espallados por todo o territorio como única forma ou en concorrencia con *primavera*, sendo esta a habitual nos casos de conco-

¹ Neste apartado sigo, fundamentalmente, o redactado sobre as estacións en galego en dous traballos xa citados que previsiblemente se editen no 2002 (Fernández Rei 2002a, 2002b).

rreren. Outra forma popular rexistrada foi *primadera* no occidente da Coruña e nalgún punto de Lugo. Nalgúns puntos do galego centro-oriental para esta estación úsase unha perífrase con *primave(i)ra*. Así, en O.9 Robledo-Carballeda a única forma documentada foi *primavera de vrao* e en L.27 Ouselle-Becerreá *primave(i)ra de abril*, mentres que en L.20 Friol se anotou *primavera* e *primavera de vrao*¹.

Para ‘verán’ o xeral no galego oral son as formas sincopadas *vran* no galego occidental, *vrao* (ou *vran*) no centro-oriental e *vra* (e *vran*) na zona de Ferrol (*ALGa IV*: mapa 122). O castelanismo *verano* (e variante *vran*) rexístrase especialmente no galego da franxa exterior, pero non é descoñecido no galego atlántico. A forma estándar *verán* só se rexistrou como única forma en C.18 Sísamo-Carballo e en C.48 Cabo de Crus-Boiro, e en concorrencia con *vran* en C.42 Cacheiras-Teo e P.28 Sela-Arbo².

A forma *inverno* é xeral en todo o dominio do galego, co castelanismo *invierno* nalgún punto do galego da franxa exterior³. En Z.1 Porto rexistrouse *invernía*, que noutros puntos do *ALGa* equivale a un tempo de chuvias seguidas e frío, de igual xeito que hai lugares onde a forma *inverno* tamén se usa como sinónimo de ‘invernada, invernía’. A nivel popular o inverno son sempre moitos máis meses cós tres considerados polos astrónomos; así, en C.31 Deixebre-Oroso anotouse que o *inverno* vai de outubro a abril e en P.25 Guillade-Pontearas rexistrouse que o *inverno* comeza a finais de outubro e comezos de novembro. En Cambados hai o dito “despois da Peregrina, inverno encima”, para se referir ó fresco no serán e nas noites da segunda quincena de agosto, que indica que o verán está acabando e que se achega o ‘inverno’.

4.2.2. A indeterminada estación outonal

Tanto en galego como noutros dominios lingüísticos o outono é a máis indefinida de tódalas estacións, o que explica a presenza de moi diferentes lexemas para a súa denominación. Nas linguas románicas ibéricas uns termos relaciónanse coa colleita de froitos serodios ou tardíos, como o asturiano *seronda* e variantes *seruenda* e *seroñu* (Neira e Piñeiro 1989: s.v. *seronda*) e o

1 No *Glosario* de García (1985: s.v. *primaveira*) documéntanse 14 *primaveiras*, espalladas polo dominio do galego e outras 14 *primaveras*, unha *primadera* en Toba-Cee, na Costa da Morte, e unha *primaveira de S. Xoán* para ‘primavera’ en Pereiramá, no centro de Lugo.

2 A forma *verao* (ou variante *veran*) anotouse en C.36 Outeiro-Santiso, L.36 A Barrela-Carballedo, L.38 Nogueira-Ribas de Sil, O.2 Ponte Brués-Boborás, O.10 San Cristovo-Ridadavia e P.11 Dozón, mentres que en L.35 A Pobra do Brollón, O.6 San Amaro e O.27 Baltar *verao* concorre con *vrao* (ou *vran*).

3 En A.7 e Le.1 só se rexistrou *invierno*, mentres que en A.4 esta forma concorre con *inverno*. No caso de Le.5 *invierno* é a forma agardada, porque neste punto máis leonés ca galego é xeral a ditongación.

catalán *tardor* (Coromines 1988: s.v. *tardor*), mentres que outros posiblemente se relacionen co mes de ‘agosto’ como aragonés *agüerro*¹ (e o gascón *agor*, *abor*), igual que o euskera *agor* ‘setembro’ (Corominas e Pascual 1983: s.v. *verano*). Igual que en aragonés tamén existen formas relacionadas con ‘tarde’: *tardagó*, *tardaó* e *tardío* (Andolz 1992: s.v. *otoño*).

En euskera a forma máis empregada para ‘outono’ é *udazken*, en principio ‘fin do verán’, xunto con outras menos estendidas igualmente relacionadas coa estación da calor (*udagoien* ‘verán tardío’, *udondo* e *udaraitze* ‘despois do verán’). Outras veces o ‘outono’ relaciónase co ‘inverno’ (*neguleben* e *neguaitzén* ‘pre-inverno’, *neguantz* ‘semellante ó inverno’), cos pastos (*larrazken* ‘fin do pasto’, *ibartz* ‘seca dos vexetais’) ou coa idea de ‘escaseza’ nos termos con *urri* ‘escaso’ (denominación ademais para o mes de outubro), como *urriaro* ‘estación da escaseza’ e *urrite* ‘tempo da escaseza’ (Knörr 1999: 187).

Nalgunhas linguas románicas as formas para ‘outono’ son cultismos ou semicultismos, como o catalán *autumne*, o italiano *autunno* (*utunno* é forma arcaica) ou o sardo *attunzu*, mentres que en galego a forma *outono* (do lat. AUTUMNU) é un popularismo, como tamén o é *toamnă* do romanés e *utuon* do romanche engadino. De tódolos xeitos, cómpre ter en conta que no galego popular *outono* non designa a estación propiamente dita, senón máis ben o mes de outubro².

Cando se recolleu o material do *ALGa*, nos puntos do litoral costeiro e zona próxima, así como nos puntos arraianos con Portugal o xeral era o emprego do castelanismo *otoño* para a estación e o da forma *octubre* (e variante *outubre*) para o décimo mes do ano (Mapa 10); e caso de conservarse *outono* neses puntos designaba a herba que se sega verde (O.27 Baltar, onde o mes se chama *san Miguel*) ou a herba que se sega en setembro (A.2 Coaña)³. No resto do dominio galego o xeral era o uso da forma *outono* para a estación, pero tamén en moitos puntos para o mes de outubro, e mesmo nalgún lugar se anotou como herba que nace a finais de verán⁴. De concorreren *outono* e *otoño* para a estación, o termo máis frecuente era o castelanismo.

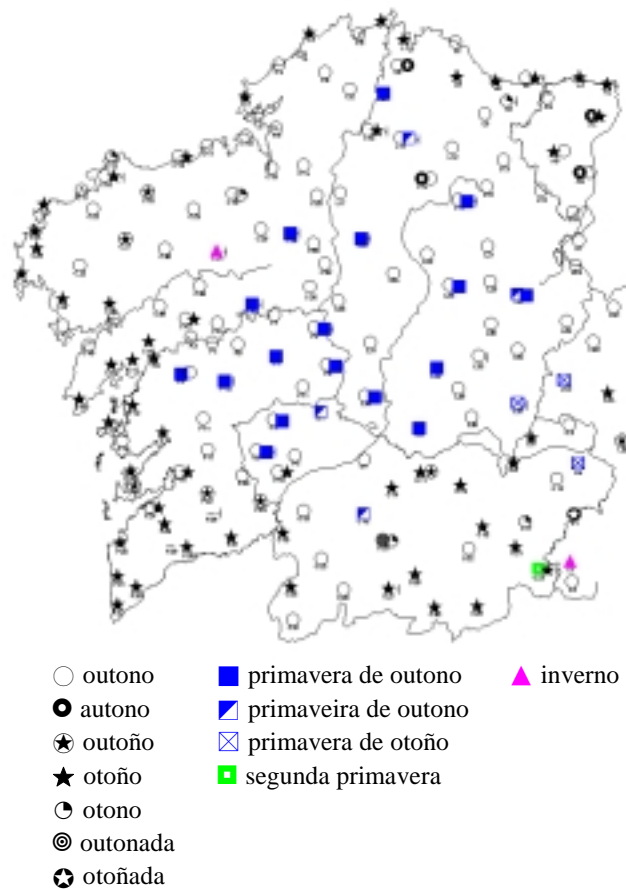
1 *Agüerro* rexístrase en benasqués (catalán aragonésido ou aragonés catalanizado) e nas falas aragonesas de Bielsa e Chistau. Neste concorre co derivado *agorrada* (Andolz 1992: s.v. *otoño*).

2 En friulano dise *mes di tom* ‘outubro’ e *mes di tomuts* ‘novembro’ (Meyer-Lübke 1930: s.v. *autumnus*). En galego tamén existe *outonín* e *outoniño* para o mes de novembro nunha pequena área do centro-sur de Lugo.

3 En L.8 Trabada non é *outono* senón *outonía* a “herba que dan os prados en outubro despois da herba seca”. Na zona do galego de Asturias, en Mántaras-Tapia *el outono* é a “primeira herba que sal despois de segar el herba seca” e tamén a estación que vén despois do verán, mentres que *outubre* é o décimo mes do ano (Suárez Fernández 1996: 128). Na Roda-Tapia *outono* é estación do ano, pero tamén é sinónimo de *outonada* “hierba que producen los prados después de segar la destinada a heno” (Díaz López e García Galano 1996: 155).

4 Este é o caso de L.33 Ferrería do Incio, onde tamén se usa o termo *routono* para esa herba.

En Z.1 Porto rexistrouse o castelanismo *otoñada* para ‘outono’, igual que se dicía *invernía* para ‘inverno’. En O.20 Xinzo de Limia colleuse *outonada* xunto co castelanismo *otoño*. En C.31 Deixebre-Oroso rexistrouse *inverno* para ‘outono’, pois segundo o informante o *inverno* vai do mes de *outono* ‘outubro’ ó de abril, e despois xa se considera que é verán.

Mapa 10: Outono (fonte: ALGa IV, mapa 53)

4.2.3. A primavera de outono e o verán de san Martiño

Na zona centro-oriental do dominio lingüístico galego onde *outono* designa a estación, en doce puntos colleuse a perífrase *primavera de outono*

como única forma para a estación¹, en once puntos anotouse a perífrase en concorrencia con *outono*² e nun punto (O.24 A Mezquita) recolleuse *segunda primaveira* xunto co castelanismo *otoño*, mentres que para o mes de outubro a forma usada era *outono* na maioría dos puntos do *ALGa*³. García (1985 s.v. *primabeira*) documenta para a estación a perífrase *primavera de outono* en Monterroso (Lugo) e *primaveira de outono* en Pereiramá (Lugo) e Montederramo (Ourense).

Polo que respecta á duración cronolóxica desta *primavera de outono* hai diverxencias no material recollido para o *ALGa*. En C.26 Mezonzo-Vilasantar anotouse que vai do 20 de setembro ó mes de decembro e en L.20 Friol recolleuse que é a estación que vén despois do verán e precede ó inverno, mentres que en P.10 Forcarei se rexistrou que é a época na que caen as follas das árbores e en L.37 Outeiro-Quiroga recolleuse que chega ó 21 de novembro, incluíndo o *vrao de san Martín*. En C.40 Novefontes-Touro anotouse que vai desde setembro ó San Martiño, e algo semellante en L.11 Goiriz-Vilalba e en L.36 A Barrela-Carballedo onde a *primavera de outono* se di fundamentalmente de outubro. Por outra parte, en O.5 Abelenda-Avión anotouse que no mes de *outono* ‘outubro’ hai a *primavera de outono*, distinta do *vrau de san Martiño*, que corresponde ó mes de *santos* ‘novembro’.

No galego central, onde o clima non é tan chuvioso como no occidental nin o inverno tan rigoroso como nas serras orientais, debe haber outros lugares como O Caritel (parroquia de San Pedro de Froián do concello lugrés de Sarria) onde actualmente se di *primavera de vrao* para a estación despois do inverno en que florecen os campos e *primavera de outono* para unha franxa indeterminada de tempo na que cae a folla⁴, que coincide cos meses de setembro e de outubro (no Caritel *outono*), quedando fóra o mes de novembro (no Caritel *mes morto*). En Lamas (parroquia de Pardesoa do concello pontevedrés de Forcarei) a *primavera*, á parte da época en que reverde-

1 Recolleuse en C.26 Mezonzo-Vilasantar, C.40 Novefontes-Touro, L.7 Muras, L.27 Ouselle-Becerreá, L.34 Bóveda, L.37 Outeiro-Quiroga, L.39 Pacios-Sober, O.1 Cea, O.9 Robledo-Carballeda, O.16 Allariz, P.7 Santiso-Lalín e Le.3 Cadafnas-Corullón.

2 Recolleuse en L.11 Goiriz-Vilalba, L.18 Viladonga-Castro de Rei, L.20 Friol, L.26 A Pobra de San Xulián-Láncara, L.36 A Barrela-Carballedo, O.2 Ponte Brués-Boborás, O.5 Abelenda-Avión, P.2 Agolada, P.8 Rodeiro, P.9 Saiáns-Moraña e P.10 Forcarei.

3 En C.26, P.2 e P.9 concorren a forma galega *outono* e o castelanismo *octubre*; en O.24 e Le.3 só se rexistrou *outubre* e en L.7 e L.37 só *octubre*, que en O.9 concorre con *Santos*.

4 Cf. o termo *fall* ‘outono’ do antigo inglés e do actual inglés americano, que é tamén o verbo ‘caer’, mentres que o *spring* ‘primavera’ en inglés é a mesma forma que significa ‘abrollar’ referido ás plantas ou á auga.

cen os campos por abril e maio, son tamén os días entre o verán e o inverno en que chove, pero en que aínda fai certa calor¹.

No que respecta á lingua literaria na Base Lexicográfica do ILG, con material de Sarmiento á actualidade, só achei a *primave(i)ra de outono* en dous escritores lucenses, Dino Pacio Lindín e Xosé Miranda². Pacio Lindín, da Pastoriza, ten varios rexistros desa perífrase no breve relato “O outono” da obra *Terra húmeda* (1979): “¡A terra húmeda da primaveira de outono é un portento de fertilidade polo inverno adiante!”; “a primaveira do outono non tén que ver co pó seco nin coas froles mortas: ten que ver coa sementeira e co eterno voltar”. Miranda, de Lugo, úsao unha vez en *O demo á orella* (1996): “Comezara a primavera do outono e follas de tóda-las cores caían”³.

Para os días de agradable calor que xeralmente existen a comezos de novembro arredor do san Martiño, recolleuse en bastantes puntos a perífrase *vran* (ou *vrao*) *de san Martiño* (e variantes *vrao de san Martín*, *verao de san Martiño...*), e mesmo algunha perífrase como *primaveira de san Martiño* en C.28 Sobrado e *primavera de outono* en L.18 Viladonga-Castro de Rei, onde *outono* é o mes de outubro. Por outra parte, en C.36 Outeiro-Santiso o *veranillo de san Martiño* dise da época de recolle-la froita, mentres que en C.22 se fala do *vran de san Miguel* para o final de setembro e en L.5 *san Miguel* designa os días bos do outono.

4.2.4. As estacións na lexicografía galega

Nos dicionarios monolingües galegos a entrada *primavera* ten como primeira acepción a estación do ano que está entre o inverno e o verán. Para a estación seguinte hai a entrada *verán* no Xerais (1993, 2000), no RAG (1997) e no Cumio (1999) e *verao* e *verán* no Estravís (1995).

Nos primeiros dicionarios e vocabularios bilingües do galego moderno só aparece a entrada *estío* como equivalente de “verán, vran” no *Diccionario enciclopédico gallego-castellano* de D. Eladio Rodríguez González⁴, mentres que nos dicionarios monolingües máis recentes sempre hai a entrada *estío*, que era forma popular no galego medieval. No Xerais (1993, 2000), Estravís (1995) e Cumio (1999) figura *estío* como equivalente de *verán*, e viceversa,

1 A información do Caritel forneceuma Arturo Riguera (outubro do 2000) e a de Lamas Carme Hermida (novembro do 2000). En xaneiro de 1975 eu recollera *primavera de outono* para a estación no lugar de Forcarei (P.10 do *ALGa*).

2 Consultei o Proxecto Base de Datos Lexicográfica do ILG, que dirixe A. Santamarina, que a finais do 2001 tiña unhas mil obras concordadas e lematizadas, con máis de dez millóns de rexistros.

3 En 1949, en *Lirios de Compostela* Dictinio del Castillo Elejabeitia usara a perífrase *primaveira outonal*.

4 Manexei para o dicionario de D. Eladio (e para os anteriormente publicados) a versión electrónica de Santamarina (2001).

pero sen indicación de que *estío* é unha forma literaria; na entrada *verán* do RAG dise que o sinónimo *estío* é máis culto e na entrada *estío* dise que o *verán* é menos culto.

Nas varias acepcións da entrada *outono* dos dicionarios monolingües modernos a (1) é sempre para a definición astronómica da estación. No Estravís (1995) na acepción (2) indícase que *outono* é forma popular para *outubro*, pero nesta entrada non hai referencia a *outono*. No dicionario da RAG (1997) a acepción (2) de *outono* é “mes de outubro”, e na entrada *outubro* remítese a *outono*. No Cumio (1999) a acepción (2) de *outono* é “mes de outubro” e na entrada *outubro* sinálase como sinónimo *outono*. No Xerais (1993) na entrada *outono* na acepción (2) “mes de outubro”, e o mesmo na acepción (5) do Xerais (2000); pero na entrada *outubro* destes dous dicionarios non se indica que *outono* é voz popular para ese mes nin se remite á entrada *outono*. En ningún dos dicionarios e vocabularios clásicos editados por Santamarina (2001) e en ningún dos dicionarios modernos aparece a perífrase *primavera de outono*.

Na entrada *inverno* do dicionario de Eladio Rodríguez a acepción (1) é “invierno, estación del año que astronómicamente comienza en nuestros climas en 22 de Diciembre y concluye en 21 de Marzo” e a acepción (2) é “época la más fría y más lluviosa del año”. Estas dúas acepcións están en certo modo refundidas na única acepción de *inverno* dos dicionarios de Xerais (1993, 2000), RAG (1997) e Cumio (1999)¹.

4.2.5. As estacións en portugués e noutras linguas ibéricas

Igual que en galego, en portugués moderno hai catro estacións (*primavera*, *verão*, *outono* e *inverno*); pero popularmente pode rexistrarse unha división semellante á de falares galegos.

En Matosinhos, concello estremeiro co do Porto, o ano divídese popularmente en dúas estacións, *meses de inverno* e *meses de verão*. A forma *inverno* non é o inverno propiamente dito, senón que comprende os meses desta estación e os do outono, mentres que a forma *verão* (e a variante *brão*) engloba a primavera e o verán. Hai ademais a expresión *estar inverno* para indicar que fai mal tempo (Lima 1963: 352, 395) e existe o termo *outono*, que designa

¹ Xerais (1993): “Estación máis fría e chuviosa do ano, entre o outono e a primavera que, no hemisferio Norte, transcorre entre o 22 de decembro ó 21 de marzo e, no hemisferio Sur, entre o 22 de xuño e o 23 de setembro”; RAG (1997): “Estación máis fría das catro que ten o ano, e que, no hemisferio norte, vai do 21 ou 22 de decembro ó 20 ou 21 de marzo. A *laranja* é unha froita de inverno”; Cumio (1999): “Estación máis fría do ano, que se estende entre o 22 de decembro e o 21 de marzo no hemisferio boreal, e entre o 22 de xuño e o 23 de setembro no austral”. En Estravís (1995) hai unha acepción (1) “Estazón do ano entre o outono e a primavera, que se caracteriza polo frío e a chuva” e (2) “ext. Tempo frío. pl. Fig. Anos da vellez. *Inverno da vida*: a vellez”.

en Matosinhos as herbas que nacen nos campos ou as herbas parasitas (*Ibidem*, 367). En Vila do Conde, uns km ó norte do Porto, os labradores usan o termo *inverno* para as estacións de inverno e outono (Netto 1949: 152).

Polo que respecta a Trás-os-Montes na zona fronteiriza con Galicia e Zamora dise *outono* (e variantes *oitono*, *outoño*) para a estación¹; pero en Lavia-dos (concello de Bragança) dise *primavera do fim de verão* para a estación que precede o inverno (Santos 1967: 337). Por outra parte, en Lageosa-Sabugal na raia portuguesa con Cáceres as estacións son *primavera*, *brôu* (e o sinónimo *estío*), *outono* e *inverno* (Maia 1977: 380).

No dominio astur-leonés, *primavera*, á parte da estación do ano, nas terras leonesas de Babia e Laciana designa o primeiro pasto nos prados de regadio (Álvarez 1949: 323), mentres que en Candamo, na Asturias central, úsase en plural para designar unha planta, a PRIMULA VERIS, que medra espontaneamente nas praderías, bosques e sebes (Díaz González 1986: 249).

No dominio lingüístico catalán a nivel popular hai tamén dúas estacións do ano fundamentais, o *estiu* ‘verán’ e o *hivern* ‘inverno’. Logo están a *primavera de l'estiu* no canto de *primavera* e a *primavera de l'hivern* (en valenciano *primavera d'estiu* e a *primavera d'hivern*) no canto de *tardor* ‘outono’. Nestes termos perifrásticos a palabra *primavera* ten vulgarmente “el sentit de ‘estació preparatòria d’una de les principals’ (que són l’estiu i l’hivern)”. En Mallorca rexístrase entre os labregos a forma *sa primavera d’es fred* (literalmente ‘a primavera do frío’) para o outono. Por outra parte, en catalán hai quen considera que *primavera* é sinónimo de estación do ano en xeral: *les quatre primaveres* (Alcover e Moll 1993: s.v. *primavera*).

No que respecta ó euskera, se atendemos ás denominacións dos nomes das estacións, vemos que hai dúas formas léxicas claramente diferenciadas, *uda* ‘verán’ (e *udaro* ‘estación do verán’) e *negu* ‘inverno’. Os nomes das outras dúas estacións relaciónanse con ‘verán’: a ‘primavera’ é *udaberri*, que significa ‘novo verán’² e a forma máis empregada para o ‘outono’, como xa se sinalou, é *udazken* ‘fin do verán’. Isto explica que se considere que no modo de pensar tradicional vasco houbo só dúas estacións *uda* e *negu* (Knörr 1999: 187).

1 O mes de outubro nos falares fronteirizos trasmontanos é *outubro* (e variantes como *oitubro* e *outubre*), *mês da sementeira*, *São Miguel*, *mês das castanbas*, *mês dos Grazes* e (*mês dos*) *Santos* (Santos 1967: 330).

2 Para ‘primavera’ tamén se usan outras formas menos coñecidas como *udabaste* ‘o comezo do verán’, *udaleben* ‘primeira primavera’ e *bedats* que posiblemente signifique ‘o comezo do pasto’.

5. LÉXICO DA GALLAECIA LITORAL

Como mostra do léxico mariñeiro da Gallaecia voume centrar na análise das designacións de dous peixes (*Atherina presbyter* e *Argentina sphyraena*) e nas dun invertebrado equinodermo (*Asterias rubens*). Para o litoral galego basea-reime no “atlas” da *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia* de Ríos Panisse (1977), con datos de 58 portos, desde As Figueiras na Terra Navia-Eo ata A Guarda e Caminha na foz do Miño; e para o sur do Miño a fonte será o *Atlas Lingüístico do litoral portugués. Fauna e flora* de Vitorino (1987), con 23 puntos, dos que os tres primeiros (1 Vila Praia de Âncora, 2 Castelo de Neiva e 3 Caxinas-Vila do Conde) corresponden á costa que está entre a foz do Miño e a desembocadura do Douro.

A seguir tratarei un vento, o *vento do mar* ou *vento mareiro*, baseándome en material tirado de mapas dos ventos do *ALGa IV* e no *Léxico de los marineros peninsulares* de Alvar (1985), que contén datos de 15 portos galegos (2 de Lugo, 9 da Coruña e 4 de Pontevedra) e 27 do litoral portugués, dos que os tres primeiros (1 Viana do Castelo, 2 Vila do Conde e 3 Matosinhos) son da Gallaecia. Estes tres puntos portugueses e os da costa galega foron enquisadas por Carme Ríos Panisse e Antón Santamarina nos anos 70 do pasado século.

5.1. Dous peixes: *Atherina presbyter* e *Argentina sphyraena*5.1.1. O *pión* ou *piarda* nos falares mariñeiros

O *Atherina presbyter* ten diversas denominacións no litoral da Gallaecia (Mapa 11), das que salientan dúas: *pión* (e variantes), que é a única rexistrada desde S. Cibrao (na Mariña de Lugo) ata Muxía (na costa da Morte); e *piarda* (e variantes), propia da Ría da Arousa e da de Pontevedra e tamén do litoral entre A Guarda e Castelo de Neiva, abaixo de Viana do Castelo¹.

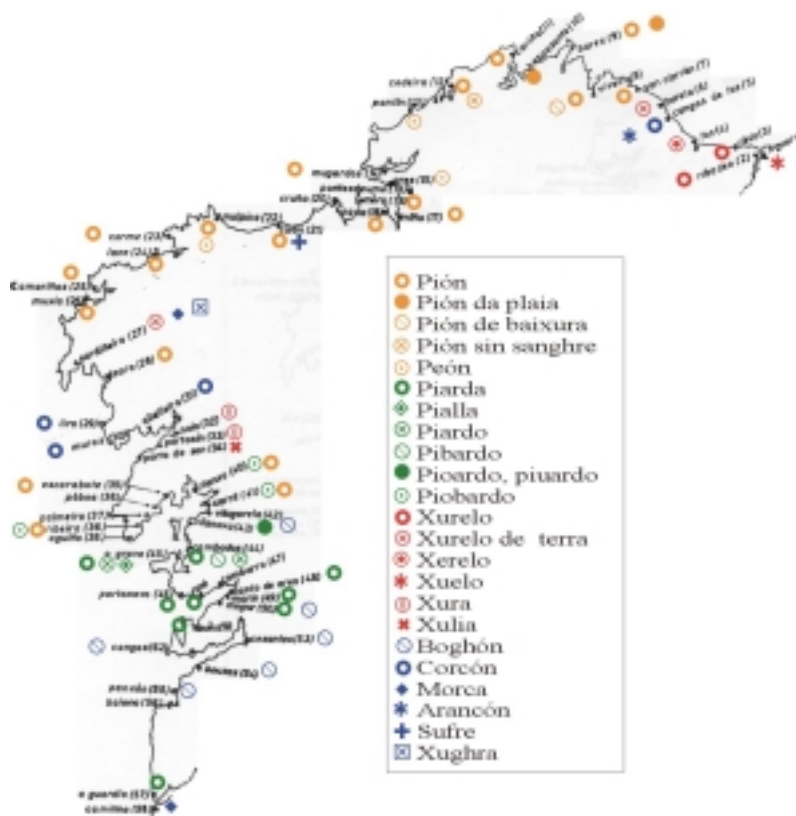
Na Mariña oriental de Lugo, onde o *Trachurus trachurus* se denomina *chicharro* como noutros portos especialmente do Cantábrico galego, o *Atherina presbyter* recibe o nome de *xurelo*² (Ribadeo e Rinlo-Ribadeo), coa especificación *xurelo de terra* (Burela) e as variantes *xerele* (Foz) e *xuelo* (As Figueiras-Castropol). A forma *xurelo*, que é a máis estendida no litoral galego para o *Trachurus trachurus*, deriva de SAURUS ‘lagarto, xurelo’; e con *xurelo* relaciónase a forma *xura* de Noia e Portosíño e *xulia* do Porto do Son³, portos do Bar-

1 A distribución xeográfica das designacións galegas da *Atherina presbyter* están tiradas de Ríos Panisse (1977: 249-251), con anotacións etimolóxicas de Santamarina.

2 No litoral portugués o *Atherina presbyter* denomínase *sorel*, *sorelo* (Mapa 12) en Cascais, preto de Lisboa.

3 A forma *xulia* de Ríos Panisse (1977: 251) está tirada de Aníbal Otero. Na etimoloxía desta forma sinalaba Santamarina que se o dato é exacto “el nombre se debe a una confusión entre

banza que dá á ría de Muros. No Sardiñeiro-Fisterra dise *xurelo de terra*, cunha especificación necesaria para distingui-lo *Atherina presbyter* do *xurelo* propiamente dito (o *Trachurus trachurus*), especificación, en principio, innecesaria no caso de Burela onde este peixe ten o nome de *chicharro*.

Mapa 11: Denominacións de piarda ou pión (*Atherina presbyter*) no litoral galego (fonte: Ríos Panisse 1977: 249-251)

Na área léxica de *xurelo* da Mariña cantábrica para o *Atherina presbyter*, este peixe denomínase *corcón* en Cangas de Foz¹, emparentada posiblemente co

esta especie y la verdadera *xulia* 'doncella, *Coris julis* L.'. La transposición de nombres es justificable debido a una cierta semejanza entre las dos especies, y más concretamente a su tamaño¹, sen descartar que se trate dunha deformación de *xura* ou **xuria*. O dato de *xulia* no Porto do Son é realmente exacto, tal como puiden comprobar no 2001.

¹ Neste porto da Mariña tamén se rexistrou *arancón*, de etimoloxía descoñecida, poida que relacionada coa forma galega *aranquelo* ~ *aranguelo* 'espiñazo', que pode ter na voz *arancu* 'va-

cast. *carcoma*, cat. *corcó*, aragonés e murciano *corcón* “carcoma”, entre outros; e a mesma denominación *corcón* se registrou en Lira-Carnota, Muros e Abeleira-Muros.

galume' do portugués trasmontano a forma primitiva. Semanticamente xustificárase esta denominación, do mesmo xeito que *corcón* ten en galego o significado de 'verme' (Ríos Panisse 1977: 249-251).

A forma *pión* é xeral de S. Cibrao a Muxía, coa variante *peón* (Pantín, Ares e Malpica, nesta en concorrencia con *pión*) e coas formas con especificación *pión de praia* (Espasante, Bares), *pión de baixura* (Viveiro), *pión sin sangbre* (Cedeira), que coexisten con *pión* (agás en Espasante). Fóra desa área rexistrouse *pión* no Ézaro-Dumbría e na Ría da Arousa, onde pode ser forma única (Escarabote) ou coexistir con *piobardo* (Ribeira, Rianxo e O Carril).

A voz *piarda* forma unha área no litoral que vai de Cambados a Bueu, sendo denominación única nos portos da ría de Pontevedra, mentres que en Cambados concorre con *piabardo* e *piardo*¹ e no Grove con *piardo* e *pialla*. Tamén se chama *piarda* na Guarda e nos dous primeiros puntos do atlas do litoral portugués (Mapa 12), en Vila Praia de Âncora e Castelo de Neiva. En Caminha, na beira portuguesa da foz do Miño, o *Atherina presbyter* denomínase *morca*, igual que no Sardiñeiro-Fisterra, mentres que a forma *piarda* se usa para o peixe *Argentina sphyraena*, ‘peón de altura’ ou ‘piarda brava’.

As formas *pión*, *peón*, *piarda* *piobardo*, etc. constitúen unha familia léxica que Santamarina considera que se deben relacionar con PĪLUM ‘lanza’, que debeu converterse nunha forma romance **pío*, logo eliminada por homonimia (Ríos Panisse 1977: 216). Desta forma, co sufixo *-ón* (< -ŌNEM, cfr. fr. *lançon*) derivan as denominacións *pión* e *peón*; co sufixo prerromano *-arro*, disimilado en *-ardo*, proceden as formas *piardo*, *piarda*; e dunha forma hipersufixada **pionardo* saen *pioardo*, *piuardo* e, con consonantización de *-u-*, *piobardo*.

Na costa que vai de Cangas do Morrazo a Panxón o *Atherina presbyter* denomínase *boghón*, forma que tamén se rexistrou en Vilanova da Arousa, en coexistencia con *pioardo* / *piuardo* e en Mogor-Marín, concorrendo con *piarda*. Outras denominacións son *sufre* en Caión (entre A Coruña e Malpica), pola coloración verde-amarela deste peixe que lembra o xofre ou xufre, e *xugbra* no Sardiñeiro-Fisterra, relacionado con *xura* de Noia e Portosíño pero cruzado con *xufre*.

Un peixe semellante ó *Atherina presbyter* é o *Argentina sphyraena* (Ríos Panisse 1977: 215-217), que en moitos portos ten a mesma denominación do *Argentina sphyraena*, pero cunha especificación: (a) *bravo*: *boghón bravo* en Cangas, *corcón bravo* en Muros, *piarda brava* en Cambados e *pión bravo* en Laxe, Mugardos, Corme e Escarabote; (b) *de afora*: *boghón de afora* en Cesantes; (c) *de altura*: *boghón de altura* en Bouzas, Cangas e Panxón, *corcón de altura* en Muros, *peón de altura* en Burela, *piardón de altura* en Mogor, *pión de altura* en Espasante,

1 A forma usual en Cambados é *piarda*. O termo *piardo* é sinónimo de *piarda brava* nese porto arousán, moito menos apreciada cá *piarda*. Polo que respecta a *piabardo*, termo que nunca escoitei en Cambados, aparece como denominación dubidosa en Ríos Panisse (1977: 250).

2 Trátase dun derivado do nome doutro peixe, a *boga*. A forma aumentativa debe ser despectiva xa que se trata dun peixe máis pequeno cá *boga*, o *Boops boops*.

Bares, Viveiro, Muxía, Camariñas, Pontedeume, Miño, Cedeira, Burela e S. Cibrao e *xurelo de altura* en Foz; (d) *da praia: pión da praia* en Cariño (dubidoso); (e) *moscón: xuelo moscón* en Portosíño e *xurelo moscón* en Foz e Ribadeo.

As formas *pión* de Pantín e Malpica, *piuardo* de Vilanova da Arousa e *sufre* de Caión poden referirse tanto ó *Atherina presbyter* como ó *Argentina sphyraena*. Outras denominacións para este último, non recollidas entre as do *Atherina pr.*, están *ollón* en Cambados, en referencia ó desmesurado tamaño dos ollos deste peixe en relación co tamaño da cabeza; *pabardo* en Corme, posible deformación de *piobardo* cruzado co nome doutro peixe, a *alpabarda*; *pioabardo* en Bueu, onde o *Atherina pr.* se denomina *piarda*; *tomás* en Miño, Corme, A Coruña e Laxe¹; *torno* en Ribeira, probablemente relacionado co utensilio de carpintería do mesmo nome.

O *Argentina sphyraena* chámase *peixe sin sangue*, en Caión, denominación que segundo Santamarina “responde a la creencia, muy difundida en la costa gallega, de que este pescado, así como la *Atherina presbyter*, no tienen sangre” (Ríos Panisse 1977: 216). E en Portonovo chámase *peixe rei*, sen dúbida un termo irónico para un peixe como a *piarda brava*.

No litoral portugués *peixe rei* (e *peixiño rei*) designa o *Atherina presbyter* en Caxinas-Vila do Conde (punto 3 do Mapa 12), en case toda a costa que vai de Nazareth (9) a Sesimbra (13) e nos portos do Algarve, de Sagres (17) a Monte Gordo (23). Sen embargo en Vila do Conde o *peixe-rei*² é o *Acipenser sturio*, popularmente coñecido como *esturjão* ou *solbo-rei* (Netto 1949: 135).

5.1.2. O *pión* ou *piarda* na lexicografía

Polo que respecta á lexicografía galega no diccionario de Cuveiro, de 1876, hai unha entrada *peixe rei*, para *Atherina hepsetus*, e nela remítese ás formas *pialla*, *piarda* e *pion*. No de Eladio Rodríguez non se acha *peixe rei*, hai unha entrada para *piarda* (“pez marino que también se conoce por *pialla* y *pión*”), pero si hai *peixe-rei* no diccionario de Carré, do que se dá o equivalente castelán *peje-rey* (Santamarina 2001).

No diccionario da RAG (1997) non hai a forma *peixe rei* na entrada *peixe* nin hai entrada para formas como *pión* ou *piarda*.

1 A forma *tomás* é dubidosa. Trátase dunha denominación recente e humorística, tirada da antroponomástica que posiblemente designe o *Argentina silus* (Ríos Panisse 1977: 216).

2 O *Argentina sphyraena* denomínase *peixe sin sangre* en Candás, porto asturiano próximo a Xixón, denominación que segundo Barriuso Fernández (1986: 51) obedece á transparencia corporal. A forma *peixe sem sangue* dise do *Atherina presbyter* no SO da costa portuguesa, en Zambujeira do Mar e Arrifana (Mapa 12).

3 Este peixe chámase *sollo rei* en Caminha. O determinante *rei* “parece deberse a que el primer ejemplar que se pescaba de este pez se reservaba para la mesa real” (Ríos Panisse 1977: 209).

No Estravís (1995) hai unha entrada *peixe-rei* con dúas acepcións (1) “Peixe clupeídeo mais coñecido por *bogón* ou *pión de altura*. N. C. *Argentina sphyraena*. (2) Peixes muxilídeos mais coñecidos como *piarda*. N. C. *Atherina hepsetus* e *Atherina presbyter*”. Neste diccionario non hai entrada para *bogón* nin para *piarda*, mentres que as acepcións (6) e (7) da entrada *peón* se refiren ó *Argentina sphyraena* e ó *Atherina presbyter*, respectivamente.

No Xerais (2000) na entrada *peixe* a frase *p. rei* ten dúas acepcións: (1) ‘pión da altura’ (*Argentina sphyraena*) e (2) ‘piarda, peón, piobardo, pión’ (*Atherina presbyter*). E a este peixe refírense as entradas *bogón*, *piarda*, *pión* e *piobardo* e maila acepción (6) da entrada *peón*.

No *Vocabulario multilingüe de organismos acuáticos* propónse como nome galego *peixe rei* para *Atherina (Hepsetia) presbyter* Cuvier, cos sinónimos *bogón* e *piarda cabezuda*, mentres que para o *Atherina (Atherina) hepsetus* Linnaeus¹ a denominación proposta é *peixe rei do alto*, co sinónimo *piarda* (Lahuerta e Vázquez 2000: 148). Para o *Argentina sphyraena* a forma proposta é *pión de altura*, co sinónimo *arxentina branca* (p. 107).

Tendo en conta as denominacións do peixe *Atherina pr.* e do *Argentina sph.* no galego mariñeiro considero que non se debe propoñer como estándar a forma *peixe rei* en ningún dos dous casos, xa que esta forma non se rexistrou para o *Atherina pr.* en ningún punto, mentres que para *Argentina sph.* só se rexistrou nun punto (en Portonovo). *Peixe rei* é a forma portuguesa maioritaria no litoral luso para o *Atherina pr.*

As formas do galego común poderían ser *pión* e *piarda* (para o *Atherina pr.*) e *pión de altura* e *piarda de altura* (para o *Argentina sph.*). Deste xeito estarían representadas as “dúas” Galicia mariñeiras, a que vai do Cantábrico á Costa da Morte e a das Rías Baixas: a da *chalana* e a *ghamela*, a da *palometa* e a *castañeta*, a da *parrocha* e a *xouba*.

5.2. Un invertebrado equinodermo: *Asterias rubens*²

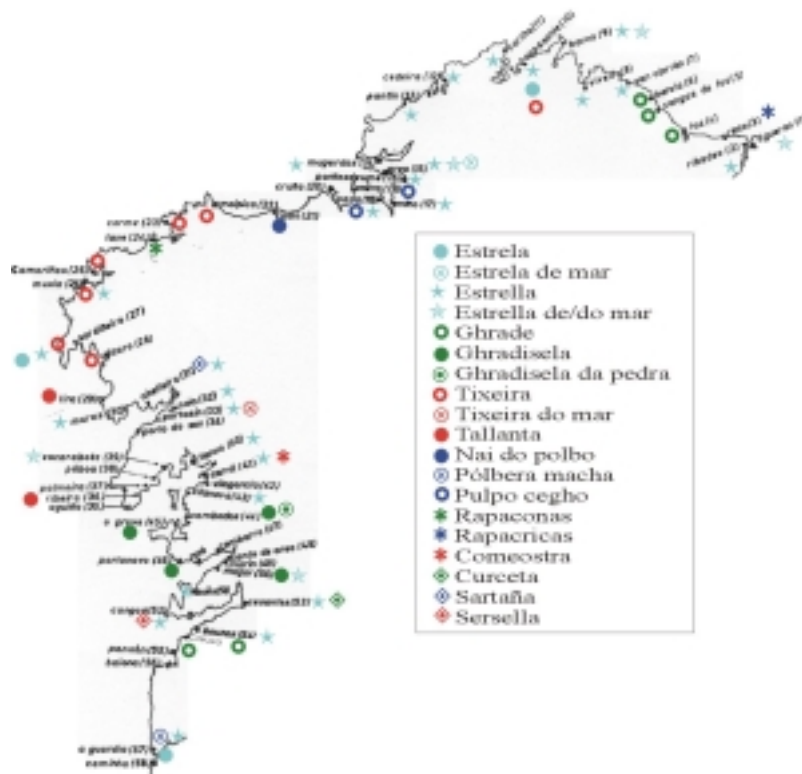
5.2.1. A ‘gradicela’ nos falares mariñeiros

Como se ve no Mapa 13, desde As Figueiras de Castropol ata a Guarda na foz do Miño é moi rara a forma *estrela* para designar este equinodermo, pois só se recolleu no porto de Espasante no mar de Ortegal e no fiesterrán Sardiñeiro (e en Caminha fronte á Guarda), xunto con *estrela de mar* en Ares.

1 As formas recollidas en Ríos Panisse (1977: 249) para *Atherina hepsetus* (L.) son *bogón* en Cangas do Morrazo e Panxón, *peixe rei* (do diccionario de Cuveiro); *pialla* (das obras de Lozano Cabo, Cornide e Cuveiro); *piarda* en Cambados e A Guarda; *piobardo* (de Cuveiro, rexistrado nas Rías Baixas); *pión* en Bares, Laxe, Muxía (e nas obras de Lozano Cabo, Cornide e Cuveiro); *pión sin sangbre* en Cedeira; *xerelo* en Foz e *xuelo* nas Figueiras.

2 Neste apartado sigo no esencial o relativo á *gradicela* en Fernández Rei (1999: 118-122).

En moitos portos úsase o castelanismo *estrella*, ás veces como única forma rexistrada, que nalgún caso leva a especificación *de mar / do mar*.

Mapa 13: Denominacións da gradicela ou estrela de mar (*Asterias rubens*) no litoral galego (fonte: Ríos Panisse 1977: 13-14)

En portos da Mariña de Lugo dise *grade* (Burela, Cangas de Foz e Foz) e *ghrade* con gheada rexistrouse en portos da ría de Vigo (Paxón, Coruxo). Segundo Santamarina a denominación *grade* para a *Asterias rubens* provén da semellanza do animal coa grade (do lat. CRATEM ‘enreixado’), apeiro de labranza a xeito de grella, con dentes por abaixo para achaias-las terras de semente (Ríos Panisse 1977: 13-4). E dun diminutivo CRATICELLA procede o termo *ghradisela*, propio da ría de Pontevedra (Portonovo, Mogor-Marín) e de portos do Salnés da ría da Arousa (O Grove, Cambados), mentres que nou-

1 *Estrella del mar* nas Figueiras-Castropol, *estrella de mar* en Bares e Ares e *estrella do mar* en Escarabote e Mogor-Marín.

tros portos desta ría se rexistra o castelanismo *estrella* (Vilanova da Arousa, O Carril e Rianxo), que no caso do Carril convive coa forma *comeostra*.

No costado de leste arousán e especialmente na praia que os mariñeiros chamaban As Carballas (no concello de Vilanova) que remata no puntal do Terrón (de aí que hoxe se coñeza a praia por este nome), sempre houbo moitas gradicelas, que se tomaban cando viñan ó limpo para comeren *espadín*, termo que en todo o litoral galego só se usa en Cambados para o *Ensis ensis*, molusco que en moitos portos chaman *longueirón* ou *navalla* (Ríos Panisse 1977: 125-126). E tamén se tomaban no Vao, próximo á praia das Carballas, cando viñan á ameixa ou ó berberecho escachado polos rastros de vara, despois da ceifa que comezaba en outubro. A *gradicela* é un excelente fertilizante natural, como tamén o son os *pateiros* e os diferentes tipos de *argazos*, aínda que estes últimos teñen a vantaxe sobre *gradicelas* e *pateiros* de podreceren moito antes. Que a *gradicela* fose tan apreciada como fertilizante polos labregos do Salnés explica que nun porto coma o de Cambados houbera mariñeiros que noutrora se dedicasen a andar a elas para llellas vender á xente do campo.

Na costa comprendida entre Ribeira e Malpica a *Asterias rubens* denomínase *tallanta* (Ribeira, Lira), *tixeira* (Malpica, O Sardiñeiro, Ézaro, Muxía, Camariñas e Corme, e tamén en Espasante-Ortigueira xa no Cantábrico) e *tixeira do mar* (Portosín) cunha especificación. Santamarina considera que o parecido cunha *tixeira* aberta pode explicar semanticamente a denominación para este invertebrado (Ríos Panisse 1977: 14). Téñase en conta que *tallanta* (do lat. TALIARE “cortar”) é forma tradicional de falares fisterráns no canto do xeral *tixeira*.

Na Costa da Morte *tixeiras* e *tallantes* son formas comúns aínda hoxe entre os mariñeiros, como pode verse neste texto de García Allut (1996: 94) relativo a Lira e a Muxía:

Ó recoller un aparello a bordo, como nos di o informante, non só pode vir peixe, senón que o acompañan, segundo onde se estea pescando, certo tipo de algas, cunchas, pedras, “tixeiras e tallantas”, etc., trazas do substrato mariño que representan unha información accesoria e útil para unha representación aproximada da imaxe do fondo.

1 Hai un peixe cientificamente coñecido como *Clupea sprattus* que se denomina *espadín* en Portonovo, Escarabote, Bouzas, A Guarda, Panxón, Cangas, Cesantes, P. Morrazo, Mogor, Marín e Redondela. Ese *espadín* corresponde ó *trancho* dos portos da Ría da Arousa, da Ría de Muros e Noia e da Costa da Morte ata Corme; e á *trancha* do resto do litoral galego, de Malpica a Rinlo-Ribadeo, e mesmo nas Figueiras-Castropol (Ríos Panisse 1977: 217-218).

2 O autor pon entre comiñas as “tixeiras e tallantas”, pero non explica qué son. En dous traballos de 1998 García Allut reproduce este mesmo texto, nun pon ese sintagma en cursiva,

Outras denominacións relaciónanse co ‘polbo’ porque, segundo Santamarina, a cor violeta escura e os longos brazos danlle á a *Asterias rubens* certa semellanza co polbo (Ríos Panisse 1977: 14). Isto explicaría formas como *pulpo cezho* en Miño e Sada, *nai do polbo* en Caión e *pólbera macha* na Guarda. Neste caso e no de Caión trátase de costa moi batida polo mar, onde moi probablemente a gradicela se alimente de polbos, como ocorre no litoral miñoto, o que contribúe a relacionar ámbolos animais, á parte da similitude dos brazos do equinodermo cos raxos do cefalópodo.

Outras formas rexistradas son *curceta* en Cesantes, cun diminutivo de *cruz*, e *sartaña* en Abelleira-Muros; *rapaconas* en Laxe e *rapacricas* en Rinlo e *sersella* en Cangas do Morrazo. A *sersella*, ó igual que as *tallantas* (e *tixeiras*) da Costa da Morte e a *rapaconas* (e *rapacricas*) “posiblemente aludían a la práctica de raerse los pelos frotando la piel con ejemplares de esta especie” (Ríos Panisse 1977: 14).

Na costa portuguesa da Gallaecia temos denominacións rexistradas no litoral galego: *estrela* en Caminha e Caxinas-Vila do Conde, *estrela do mar* en Castelo de Neiva, *rapacona* tamén en Caxinas e *polbo bravo* en Vila Praia de Âncora, no litoral miñoto onde hai rebastais chamados *fragas*, que quedan en seco cando baixa a marea; e segundo Magalhães (1998: 54) no caso de Carreço (lugar entre Âncora e Viana do Castelo) nas “poças de água que se formam nessas fragas, escondem-se estrelas do mar, alimento dos polvos, e denunciam a relativa abundância do pesqueiro”.

No resto do litoral portugués, como se ve no Mapa 14, desde a desembocadura do Douro á do Guadiana o xeral é *estrela*, que pode estar especificada (*estrela de / do mar*). Nun punto do Algarve a forma especificada é *estrela da tarde / da água*.

explicando o seu significado en nota: “Estrelas de mar (*Marthasterias glacialis*) e arañas de mar (*Ophiocoma nigra*)”; e noutro traballo tamén está en cursivas, pero entre parénteses aclárase que son “estrelas de mar, ofiuras” (Fernández Rei 2001: 119, nota 193).

- 1 Na costa centro-oriental de Asturias, o equinodermo *Marthasterias glacialis* L. ten como denominación xeral *estrela* (en Xixón *estrela de mar*), pero en Lastres (máis cara ó oriente) denomínase *madre del pulpu*, forma que “sigue el procedimiento ya observado de adjudicar a ciertos animales marinos el nombre de *madre* de otro, por ejemplo, *madre de la boga* (*salema*, *Sarpa salpa*), *madre de la sardina* (*sábalo*, *Alosa alosa*), el primero entre los peces neríticos y el segundo dulceacuícola. El animal invocado suele ofrecer cierta semejanza externa. En nuestro caso, los brazos de la estrella se comparan con los tentáculos del pulpo” (Bariuso Fernández 1988: 425). Para os mariñeiros asturianos, segundo Bariuso, este equinodermo é inútil e desagradable: “no valen pa nada”, din os de Candás; entran nas nasas e “comen la carnada”, din os de Tazones, que está agardando mellores presas (*Ibidem*).
- 2 A etimoloxía pode ser SARTAGINEM ‘tixola’, foneticamente posible de igual xeito que FARRAGINEM deu o galego *ferraña*. Segundo Santamarina, *sartaña* semanticamente responde á mesma motivación que *gbradisela* ‘grella’ > ‘estrela de mar’ (Ríos Panisse 1977: 14).

Mapa 14: Denominacións de estrela de mar (*Asterias rubens*) no litoral portugués (fonte: Vitorino 1988: mapa 184)

5.2.2. A 'gradicela' na lexicografía

No dicionario de Eladio Rodríguez (Santamarina 2001) hai unha entrada *estralamar* coa seguinte definición referida a un equinodermo:

Marisco como de nueve pulgadas de largo, que es un equinodermo que tiene la piel erizada de espinas. En la isla pontevedresa de Ons llámase RAÑACÚ y también se conoce como *ortiga do mar*. El marisco *estrelamar* está cubierto por una ligera concha caliza en sus radios; y a través de esta concha y por la parte inferior salen multitud de piecillos carnosos que rodean la boca; y por encima tiene espinas semejantes a las del erizo, de donde sin duda proviene el nombre de RAÑACÚ que se le da en la isla de Ons. Es muy común en las Rías Bajas de Galicia; vive en distintas profundidades, según las especies; dicese que es enemiga de las ostras; aparece a veces en las playas, arrojado por el mar en grandes cantidades, que se recogen y se emplean como excelente abono en las tierras de litoral.

Na versión provisoria do *VOLGa* (1989) aparece *estrelamar* e *gradicela*, aínda que ó tratarse dun listado un non sabe a qué se refire a *gradicela*, se a un tipo de cercado ou de reixa ou a un equinodermo. No diccionario da RAG (1997) non aparece a entrada *gradicela*, mentres que na entrada *estrela* hai a frase *estrela de mar* para “animal mariño do tipo dos equinodermos, en forma de estrela con cinco ou máis brazos”.

En Estravís (1995) hai unha entrada *estrela-mar* ou *estrela-do-mar* que na acepción (2) se refire á *Asterias aranciaca* e *Asterias rubens* (“Nome vulgar de varios equinodermos do grupo dos asteroides, cuxo corpo ten forma de estrela”), e o mesmo na acepción (7) da entrada *gradicela* (“Nome vulgar de un animal invertebrado mariño da familia dos equinodermos, máis coñecido por *estrela* ou *estrela-do-mar*”).

No Xerais (2000) a acepción (1) da entrada *estrelamar* refírese ó “animal equinodermo mariño (*Asterias rubens*), de corpo comprimido, coa forma dunha estrela de cinco puntas; cercella, estrela do mar, gradicela”, e igualmente a acepción (4) da entrada *gradicela* (“Un dos nomes que recibe a estrela do mar; cercella, estrelamar”).

Lahuerta e Vázquez (2000: 342) proponen o nome galego *gradicela* para a *Asterias rubens* e o de *estrela de mar común* para a *Masthasterias glacialis*.

5.3. Un vento: o vento do mar e o vento mareiro

Na ribeira do mar o *vento* ten unha grande importancia fronte á Galicia interior, onde normalmente se fala de *aire* (no sur de Pontevedra de *airo*) e de *vento* cando é moito máis forte có *aire*. No interior, o *aire* xeralmente vén de arriba ou de abaixo (ou de tal sitio ou de tal serra), mentres que na costa hai unha gran riqueza de *ventos*, con cadanseu nome. Ademais, no litoral úsase o verbo *ventar* para a acción de soprar (con forza) o vento.

1 Esta forma xa se documenta en 1895 no *Castelo de Pambre* e na *Tecedeira de Bonaval* de López Ferreiro para referirse a unha ‘reixa’ na igrexa dun convento; pero na Base Lexicográfica do ILG non hai ningún rexistro para o equinodermo.

5.3.1. O literario e agarimoso ‘vento mareiro’

Na Galicia atlántica hai ventos temidos como o duro *leste*, que os mariñeiros arousáns de Cambados, entre outros, tamén chaman vento *terral*, e que tanta fame ten traído á ribeira atlántica. De aí o *pasar leste* ‘pasar (moita) fame’, que se oe en vilas da Arousa, no Porto do Son ou en portos da Costa da Morte como Lira ou Fisterra, expresión que non recollen os dicionarios de Estravís (1995), RAG (1997), Cumio (1999) e Xerais (2000) nas entradas *pasar* e *leste*.

Outros ventos son agarimosos como o *vento mareiro*, que dá título a un famoso poemario que o cambadés Cabanillas editara na Habana en 1915. Aínda que as primeiras documentacións dese sintagma están nos pontevedreses Sarmiento e Pintos¹, a través de Cabanillas o *vento mareiro* debeu pasar a moitos outros autores. Poida que sexa o caso do tamén pontevedrés Amado Carballo², que quedara impresionado pola beleza e pola forza expresiva, pola modernidade e pola ‘posta en marcha’ da lingua galega despois da lectura do devandito poemario de Cabanillas (Pena 1996: 106).

Para a xente do mar de Cambados o *vento mareiro* é maino e leve, e sopra do noroeste (da parte do Barbanza) na primavera e no verán, desde o mediodía á tardiña baixa, mentres que no solpor o *vento mareiro* é substituído polo *nordés*, que vén da terra (e non do mar). No inverno, o agarimoso vento mareiro da primavera e verán, en Cambados pasa a denominarse (*vento da travesía*, non precisamente maino, pero segue soprando da mesma zona do Barbanza).

Para a xente do mar de Rianxo o *vento mareiro* é sempre unha brisa suave, que sopra de calquera sitio e que permite navegar con tranquilidade, mentres que o *vento do mar* sopra do sur e trae temporal e chuva³. O *vento mareiro* aparece na poesía de Manuel Antonio e na prosa de Rafael Dieste⁴, e é o

1 A primeira documentación de *vento mareiro* está no *Coloquio de 24 gallegos rústicos* (1746) do pontevedrés Frei Martín Sarmiento, que tamén usa o adxectivo *mareiro* referido ó golfe (un tipo de alga mariña) e ó estrume de golfe *mareiro*, xeba, argazo, bocho e verdélb. A segunda documentación de *vento mareiro* está en *A gaita gallega* (1853) do tamén tamén pontevedrés Xoán Manuel Pintos, que vivira uns anos en Cambados exercendo de xuíz.

2 Na obra de Amado Carballo rexístrase en frases como “vento mareiro da Carnota” (*Os probes de Deus* 1925) e “aldeán vento mareiro” ou “vento mareiro silenzoso” (*Proel* 1927).

3 Esta información foime fornecida por Carme García, estudiosa do léxico mariñeiro de Manuel Antonio e do galego oral de Rianxo.

4 En Manuel Antonio aparece nun poema de 1924 (“Ó volver, vento mareiro / c’o teu arrollo de fel / trai o ronsel silandeiro / d’aquel mozo mariñeiro”). No poema “Guarda de 12 a 4” do poemario *De catro a catro* (1928), o poeta rianxeiro inclúe unha cantiga onde aparecen o *vento do mar* e o *vento mareiro* como sinónimos (“Vente ventiño d’o mar / vente ventiño mareiro / Vente ventiño d’o mar / vente noso compañeiro”), aplicados a esa brisa suave que dá bo navegar. Tamén son sinónimos na cantiga “Vente ventiño do mar / vente ventiño mareiro / qu’unque me léve-la gorra / tamén sei andar en pelo”, e o mesmo en “non lle temas

título dun cadro de Castela e da portada, tamén de Castela, do poemario *Vento mareiro* de Cabanillas, moi parecida ó cadro; pero nestas obras de Castela non se trata dun vento agarimoso, senón máis ben do *vento do mar* rianxeiro, porque a auga do mar ten a cor gris dos días do mal tempo (e non o azul mariño dos días do *vento mareiro*) e as copas dos piñeiros están dobradas. Como forma popular o *vento mareiro* parece ser propio do costado de leste da ría da Arousa, pero non do costado de noroeste, pois en Ribeira, por ex., non é popular. Tampouco o é no Porto do Son¹ nin en Noia, na parte do Barbanza que dá á ría de Muros.

5.3.2. O ‘vento do mar’ do litoral galego e portugués

Nos distintos mapas dos ventos do *ALGa IV* hai moi poucos puntos onde se rexistrasen nomes de ventos coa forma *mar* e derivados.

No Mapa 56 *aire / vento do norte* rexistrouse *aire / vento do mar* en L.1 Pelourao-Viveiro e *mareiro / vento da Coruña* en C.25 Xanceda-Mesía, xunto co refrán “vento mareiro, merda pró troiteiro”. No Mapa 57a *aire / vento sur* rexistrouse *marexiña* (e o verbo *marexiar*) en C.37 S. Mamede de Carnota e *vento do mar / vento de abaixo* en C.47 Rianxo, distinto do *vento mareiro* que sopra de calquera sitio.

No Mapa 59 *aire / vento do noroeste* anotouse *vento mareiro* en P.12 Fefiñáns-Cambados e *maraxe* en P.13 O Grove para a brisa de mediodía, no verán, que vén sendo como o vento mareiro de Cambados. E no Mapa 63b *aire / vento do oeste* anotouse *aire da mar* en L.20 Friol, *aire do mar aberto* en P.22 Lougares-Mondariz e *aire da costa* en P.32 Vilachán-Tomiño.

No material recollido nos anos 70 por Ríos Panisse e Santamarina para o *Léxico de los marineros peninsulares*, correspondente a 15 portos galegos e a tres portugueses entre o Miño e o Douro (Viana do Castelo, Vila do Conde e Matosinhos), o ‘vento do mar’ (Alvar 1985,1: 337-339) nos portos galegos do Cantábrico denomínase *vento mareiro* no Porto de Bares, *nordeste* e *norte* en Foz e *brisa do mar* en S. Cibrao.

Nos portos atlánticos o rexistrado foi *maraxe* en Cedeira, *briza* en Sada, *brisa* en Malpica, Sardiñeiro e Ribeira (e *brisiña* no Porto do Son), *nordeste* e *vento de afóra* en Laxe, *vento foreno* en Muxía, *airexa* e *b[r]isa* en Cambados, *maraxote* en Cangas, *maraxe* en Panxón e *vento de fóra* na Guarda.

mariño / ó veintiño do mar / que o vento mareiro / dá mellor navegar”. Dieste úsao nos *Arquivos do trasno* no relato “Pampín”: “Un nós de moita largueza, no que caben rafegas de vento mareiro, disputas de gavotas arremuíñadas, escumas e dondas a correr pola area...” (p. 67 da ed. de Galaxia, 1973³).

1 Cando non se indica a procedencia bibliográfica, a diversa información sobre o léxico mariño do Porto do Son foime fornecida por Francisco Calo Lourido.

Na costa portuguesa da Gallaecia correspondente a ese *Léxico de los marineros* o ‘vento do mar’ chámase *oeste*¹ nos tres puntos interamnenses, forma que concorre con *vento mareiro* en Viana do Castelo e Vila do Conde e con *vento do mar* en Matosinhos. No resto da costa portuguesa, desde a desembocadura do Douro á do Guadiana as formas máis rexistradas para ‘vento do mar’ foron *vento de fóra*, *vento do mar* e sobre todo (*vento*) *mareiro*².

5.3.3. O ‘aire / vento mareiro’ na lexicografía

No dicionario da RAG (1997) na entrada *mareiro*, -a, despois das acepcións deste adxectivo aparecen os sintagmas *aire mareiro*, *vento mareiro* definidos como “vento que vén do mar”, co sinónimo (*vento de*) *travesía*, e na entrada *travesía* a acepción (3) é “vento que sopra do poñente, do mar”.

No Xerais (1993) aparece o *vento mareiro*, sen definición propia, na entrada *mareiro*, -a “pertencente ó mar, que procede do mar, mariño (*aire ou vento mareiro*)”, e o mesmo no Cumio (1999) na acepción (1) de *mareiro*, -a “relativo ó mar ou procedente del (*vento mareiro*)”. No Estravís (1995) na acepción (1) da entrada *mareiro* dise “que é propio ou procede do mar como o vento ou a chuvia”.

Aire e *vento* son practicamente sinónimos, o que non quere dicir que a carón de *vento mareiro* haxa que incluír un *aire mareiro*, como se fai no dicionario da RAG (1997) ou no Xerais (2000)³, especialmente de termos en conta a oralidade e a semántica de *aire* e de *vento*, este máis usado na beiramar e aquel no galego non costeiro. A única documentación de *aire mareiro* na Base Lexicográfica do ILG é de 1886 e corresponde a unha das cantigas recollidas no *Cancionero Popular Gallego* de Pérez Ballesteros (“Eí vén o aire do mar / eí vén o aire mareiro”).

BIBLIOGRAFÍA

- Acevedo y Huelves, Bernardo e Marcelino Fernández y Fernández (1932): *Vocabulario del bable de occidente*. Madrid: Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas. Archivo de Estudios Históricos.
- Alcover, Antoni M^a e Francesc de B. Moll (1988): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Moll.

1 En Vieira de Leiria (indo cara a Lisboa) o ‘vento oeste’ denomínase *vento do mar* (Alvar 1985, 1: 303).

2 O *vento mareiro* designa en Cascais, preto de Lisboa, o ‘vento noroeste’ (Alvar 1985, 1: 306), mentres que en Lagos, no Algarve, úsase para o ‘vento sur’ (*Ibidem*. 297). En Odeleite, lugar do Algarve pero a uns 15 km. da costa e a 4 km. do río Guadiana, o *vento mareiro* designa o vento que sopra do leste (Cruz 1991: 306).

3 No Xerais (2000) na entrada *mareiro*, -a defínese este adxectivo como “pertencente ó mar, que procede do mar. *Aire* ou *vento m.*, o que vén do mar; vento da travesía”.

- ALGa IV* [2002] = Francisco Fernández Rei (coord.): *Atlas Lingüístico Galego. Vol. IV Tempo atmosférico e cronolóxico*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega / Fundación “Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa” (no prelo).
- Alibert, Louis (1966): *Dictionnaire occitan-français d'après les parlers languedociens*. Toulouse: Institut d'Études Occitanes.
- ALJR* (1996): *Atlas Linguistique Roman. I Commentaires*. Redactado por Gaston Tuauillon e Michel Contini. Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato. Libreria dello Stato.
- ALPI* (1962): *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica I. Fonética, 1*. Madrid: CSIC.
- Alvar, Manuel (1984-89): *Léxico de los marineros peninsulares*, 4 vols. Madrid: Arco e Curso de Filología de Málaga.
- Álvarez, Guzmán (1949): *El habla de Babia y Laciana*. Madrid: CSIC. Anexo XLIX da RFE.
- Andolz, Rafael (1992): *Diccionario aragonés. Aragonés-castellano, castellano-aragonés*. Zaragoza: Mira.
- Andrés, Ramón d' (2001): *Cuestiones d'asturianu normativu*. Uviéu: Ámbitu.
- Arias Vilas, Felipe (1992): *A romanización de Galicia*. Vigo: A Nosa Terra.
- Babarro González, Xoán (1994): “A fronteira lingüística do galego co asturiano. Delimitación e características das falas de transición dos concellos de Navia, Villallón, Allande e Ibias”, en F. Fernández Rei (ed.): *Lingua e cultura galega de Asturias*. Vigo: Xerais, 79-148.
- Barriuso Fernández, Emilio (1986): *El léxico de la fauna marina en los puertos pesqueros de Asturias central*. Oviedo: Principado de Asturias. Instituto de Estudios Asturianos (CSIC).
- Cano González, Ana Mª (1982): *Vocabulario del Bable de Somiedo*. Oviedo: Principado de Asturias. Instituto de Estudios Asturianos (CSIC).
- Cioranescu, Alejandro (1966): *Diccionario etimológico rumano*. Tenerife / Madrid: Universidad de la Laguna / Gredos.
- Corominas, Joan e José A. Pascual (1980-91): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- Coromines, Joan (1983-1993): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / Caixa de Pensions “La Caixa”.
- Cruz, Mª Luisa Segura da (1991): *O falar de Odeleite*. Lisboa: INIC.
- Cumio (1999) = Xosé Feixoo (dir.): *Diccionario da lingua galega*. Vigo: Ed. do Cumio.
- DALLA* (2000) = *Diccionariu de la Llingua Asturiana*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.
- Díaz González, Olga Josefina (1986): *El habla de Candamo (aspectos morfosintácticos y vocabulario)*. Oviedo: Universidad.
- Díaz López, Jacinto e Manuel García Galano, (1996): *Vocabulario d'A Roda (Tapia)*. [Uviéu]: Principáu d'Asturies. Conseyería de Cultura.
- Estravís (1995) = Isaac Alonso Estravís (dir.): *Dicionário da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.

- Fernández Rei, Francisco (1991): “Trazos lingüísticos nos límites orientais da galeguidade”, en X. M. González Reboredo e X. A. Fernández de Rota (coords.): *Actas do Simposio de Antropoloxía “Lindeiros da Galeguidade I” (5 -6-7 de xullo 1990, O Cebreiro-A Proba de Navia-Vilafranca)*. [Santiago de Compostela]: Consello da Cultura Galega, 113-128.
- Fernández Rei, Francisco (1999): *Ramón Cabanillas, Manuel Antonio e o Mar da Arousa. Dúas singraduras na construción dun idioma para unha patria*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Fernández Rei, Francisco (2001): “O mar na literatura galega: ondas, ventos, illas, ribeiras e vagallóns”, en Pérez Alberti, Augusto (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O feito diferencial galego. IV As paisaxes de Galicia*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 219-260.
- Fernández Rei, Francisco (2002a): “As estacións do ano en galego: o inverno, o verán e as primaveras”, en Ramón Lorenzo (ed.): *Homenaxe a Fernando R. Tato Plaza*. Santiago de Compostela: USC, pp. 129-143.
- Fernández Rei, Francisco [2002b]: “O tratamento do léxico patrimonial na lexicografía galega”, en Dolores Sánchez Palomino (ed.): *Actas do Simposio de Lexicografía Galega (A Coruña 20-24 novembro 2000)* (no prelo).
- Fernández Vior, José Antonio (1998): *Vocabulario da Veiga*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.
- García, Constantino (1985): *Glosario de voces galegas de hoxe*. Anexo 27 de *Verba*. Santiago de Compostela: USC.
- García Allut, Antonio (1996): “A ‘outra’ ciencia: saberes artesanais e adaptación en dúas poboacións mariñeiras galegas”, en *A Trabe de Ouro* 25, 87-101.
- García García, José (1983): *El habla de El Franco (una variante lingüística del Occidente de Asturias)*. Mieres del Camino: Instituto “Bernaldo de Quirós”.
- Knörr, Henrike (2000): “Astronomy and basque language”, en C. Esteban e J. A. Belmonte (eds.): *Oxford VI and Seac 99 ‘Astronomy and cultural diver sity. Astronomía y diversidad cultural’*. Tenerife: OACIMc, 183-192.
- Lahuerta Mouríño, Fernando e Franciso X. Vázquez Álvarez (2000): *Vocabulario multilingüe de organismos acuáticos*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Centro Ramón Piñeiro / Termigal
- Lima, Maria Alves (1963): *Matosinhos. Contribuição para o estudo da linguagem, etnografía e folclore do concelho*. Coimbra: RPF.
- López Pereira, Eduardo (1989): *O primeiro despertar cultural de Galicia. Cultura e literatura nos séculos IV e V*. Santiago de Compostela: USC.
- Lorenzo, Ramón (1977): *La traducción gallega de la “Crónica General y de la Crónica de Castilla”. II Glosario*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos ‘Padre Feijoo’.
- Machado, José Pedro (1995): *Dicionário etimológico da língua portuguesa. Com a mais antiga documentação escrita e conhecida dos vocábulos estudados*. Lisboa: Horizonte.
- Magalhães, Ivone Baptista de (1998): *Embarcações tradicionais: Em busca de um património esquecido. Traditional boats. In search of a forgotten heritage*. Viana do Castelo: Grupo desportivo e cultural dos traballadores dos estaleiros navais de Viana do Castelo.

- Maia, C. de Azevedo (1977): *Os falares fronteiriços do concello de Sabugal e da vizinha região de Xalma e Alamedilla*. Suplemento IV da *Revista de Filologia Portuguesa*. Coimbra.
- Méndez Ferrín, X[osé] L[uís] (1992). “Limiar”, en García Crego, Xosé M. (ed.): *Comunicacións. I Congreso da Lingua e a Cultura Galegas en Asturias, León e Zamora [Celanova 21-22 decembro 1989]*. Vigo: Clube Cultural Adiante, 5-6.
- Meyer-Lübke, Wilhelm (1935): *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winters.
- Neira, Jesús e Mª Rosario Piñeiro (1989): *Diccionario de los bables de Asturias*. Oviedo: IDEA.
- Netto, Mª Teresa de M. Lino (1949): *A linguagem dos pescadores e lavradores do concello de Vila do Conde*. Coimbra: Casa do Castelo.
- Otero, Aníbal (1977): *Vocabulario de San Jorge de Piquín*. Anexo 8 de *Verba*. Santiago de Compostela: USC.
- Pena, Xosé Ramón (1996): *Manuel Antonio e a vangarda*. Sotelo Blanco: Santiago de Compostela.
- RAG (1997) = García, Constantino e Manuel González González (dirs.): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña / Vigo: Real Academia Galega / Xerais / Galaxia.
- Raynouard, François (1836-45): *Lexique roman ou Dictionnaire de la langue des troubadours comparée avec les autres langues de l'Europe latine*. Heidelberg: Carl Winters.
- Ríos Panisse, Mª C. (1977): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia. I Invertebrados y peces. Con anotaciones etimológicas de Antonio Santamarina*. Anejo 7 de *Verba*. Santiago de Compostela: USC.
- Santamarina, Antón (ed.) (2001): *Diccionario de diccionarios*. Biblioteca Filológica Galega. Instituto da Lingua Galega. A Coruña: Fundación “Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa”.
- Santos, Mª José de Moura (1967): *Os falares fronteiriços de Trás-os-Montes*. Coimbra: RPF.
- Suárez Fernández, Xosé Miguel (1996): *Vocabulario de Mántaras (Tapia). Aportacións al léxico del galego-asturiano*. A Caridá: Xeira.
- Vitorino, Gabriela (1987): *Atlas Lingüístico do litoral portugués. Fauna e flora (mapas e notas)*. Lisboa: Centro de Lingüística da Universidade de Lisboa / INIC.
- VOLGa [1989] = Manuel González e Antón Santamarina (coords.): *Vocabulario ortográfico da lingua galega*. Instituto da Lingua Galega / Real Academia Galega.
- Xerais (1993) = Ares Vázquez, Mª Carme *et alii*: *Diccionario Xerais da Lingua*. Vigo: Xerais.
- Xerais (2000) = Carballeira Anllo, Xosé M^a (coord.): *Gran Diccionario Xerais da Lingua*. Vigo: Xerais.

ÁREAS LEXICAIS GALEGAS E PORTUGUESAS. A PROPOSTA DE CINTRA APLICADA Ó GALEGO

Francisco Dubert García e Xulio Sousa Fernández

Instituto da Lingua Galega. USC

No ano 1962, Cintra publica unha investigación sobre as áreas léxicas dialectais no portugués continental (neste traballo citarémola pola edición de 1983). Para emprender este estudio, escolleu oito conceptos que polo seu ámbito de uso non se visen influídos pola forza homoxeneizadora da lingua común; seis están relacionados coa cría do gando: ‘mugir’, ‘ubre’, ‘soro’, ‘fêmea esteril’, ‘cria da ovelha’ e ‘cria da cabra’; e os dous restantes con ámbitos semánticos distintos: ‘queixo’ e ‘maçaroca’. Coa excepción de ‘maçaroca’, os obxectos denominados gozan dunha pervivencia moi delongada na historia da cultura portuguesa: os nomes referidos ás partes do corpo son tomados sempre como aqueles para os que se supón unha maior permanencia na historia das linguas, entre eles está *queixo*; e a cría de gando bovino, ovino e caprino dátase na Península desde tempos remotos. Sen embargo, o millo chegou á Península a finais do século XVI (véxase a contribución de Rosario Álvarez neste volume).

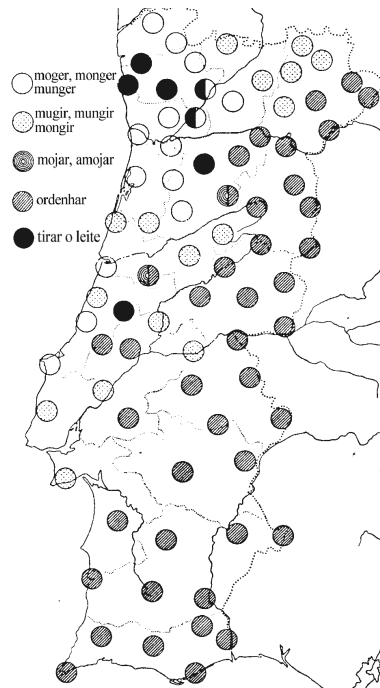
As conclusións tiradas deste traballo permitíronlle a Cintra establecer unha distribución de áreas lexicais que aínda hoxe segue nos manuais de lingua ou de dialectoloxía do portugués continental. Cintra soubo extraer interesantes ensinanzas do seu estudio, de entre as que cabe destacar a coincidencia da distribución léxica coas áreas de avance da Reconquista e coas zonas que recibiron un maior influxo árabe. Ademais disto, as isoglosas que sinalan os lindes das áreas léxicas coinciden coas isoglosas doutros fenómenos lingüísticos, co que a división do territorio portugués en dúas áreas (dialectos setentrionais e dialectos centromeridionais) se ve afianzada e resulta máis significativa.

Dando por boas as razóns coas que Cintra xustifica a escolla dos oitos conceptos con que traballa, decidimos acometer un estudio similar no territorio galegófono. Os nosos obxectivos fundamentais son dous: primeiro, comprobar se o estudio da distribución das denominacións deses conceptos permite reconecer áreas lexicais dentro do dominio galego; e segundo, comprobar se as falas galegas manteñen continuidade coa área que Cintra localiza no norte de Portugal. Para acometer este noso estudio e para realizar os nosos mapas, empregamos fundamentalmente os materiais inéditos do *ALGa*. Ó pé dos mapas que cartografan as respostas do *ALGa*, tamén pre-

sentamos, para facilitarlle ó lector o contraste entre os datos galegos e portugueses, os mapas que Cintra realizou no seu traballo.

1. *Muxir*

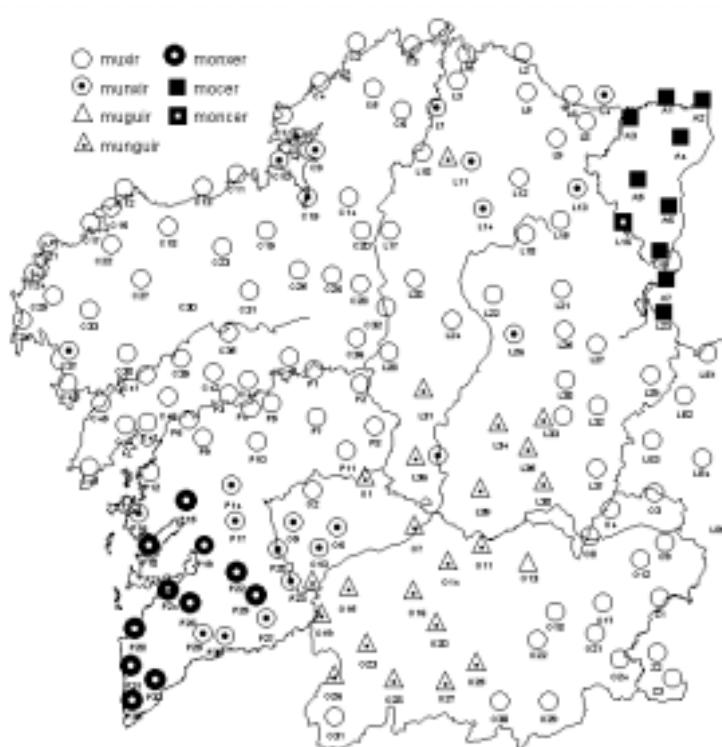
No seu traballo, Cintra recolle as seguintes denominacións portuguesas do concepto 'muxir': *moger ~ monger ~ munger*, *mugir ~ mungir ~ mongir*, *ordenhar* e *amojar ~ mojar*, convén sinalar que nalgúns puntos do territorio portugués o concepto de 'muxir' tamén pode expresarse a través dunha variante analítica: *tirar o leite* (véxase Mapa 1a).

Mapa 1a

Pola súa parte, a pregunta do cuestionario do *ALGa* correspondente a este concepto é a número 1648; o cartografado no Mapa 1b das respostas recollidas móstranos que o conxunto maioritario de significantes que expresan o significado 'tirarlles o leite ás vacas, ovellas e cabras' está constituído por unha serie de cognados descendentes da palabra latina *MŪLGĒRE*. No Mapa 1b agrupamos as formas básicas rexistradas baixo as lendas *muxir*,

munxir, *muquir*, *munguir*, *monxer*, *mocer* e *moncer*. Ó revés do que pasa no territorio portugués, non se rexistra *ordeñar*. Algúns puntos da costa pontevedresa, pola súa parte, ofrecen diversas formas analíticas: *quita-lo leite* cabo de *muxir* en P.12, *saca-lo leite* en P.13, *tirarlle o leite* a carón de *menxer* (menos usado) en P.18, *tirar o leite* en P.21 e *monxe-las vacas* pero *tirarlle o leite ás cabras* en P.26.

Mapa 1b

Verifícase, pois, nas falas iberorrománicas do norte da Península unha continuidade no uso dos descendentes de MÜLGĒRE, dos que Cintra nos di

1 Baixo a lenda *muxir* agrupamos [muʃir] coas variantes [muʃir] de C.17, C.21, C.27, C.29, C.33, C.38, C.41 e C.43; [muʃir] de C.22 e C.34; [muʃir] ~ [muʃir] ~ [muʃir] de C.45 e C.48; [muʃir] de C.31; [muʃir] ~ [muʃir] de Z.3; [moʃir] de L.29, L.32 e O.9; [moʃir] e [muʃir] de Z.2. Baixo a lenda *monxer* integramos [mõŋʃer] coas variantes [mẽŋʃer] de P.18, [mẽŋʃer] de P.22, [mowʃer] de P.24 e [mõŋʃer] ~ [mõŋʃer] de P.28. Baixo a lenda *mocer* sometemos [moʃer] e as formas [meʃer] de A.1, A.2 e A.4.

que están “só conservado[s] na Península Ibérica (ora sob a forma de representantes de MULGERE, ora de EMULGERE) numa zona periférica (catalão, algúns dialectos aragoneses e castelhanos da montanha de Santander, asturiano, galego)” (Cintra: 63-64). A presenza destes restos de MÜLGÈRE no galego e no portugués non constitúe, pois, un trazo definidor que permita agrupar estas dúas linguas históricas fronte ás outras falas iberorrománicas, senón que é un trazo que agrupa as falas do norte de Portugal e o galego coas do norte románico peninsular; de por parte, a presenza de *ordenbar* no leste e centro e sur de Portugal tórnase nun trazo compartido cos dialectos do centro da Península, pois *ordenbar* entrou en Portugal “através da fronteira política” (Cintra: 64).

Cómpre, en todo caso, sinalar a existencia dun *amoxar* ‘muxir’ na Mezquita, cognada da portuguesa *amojar* que Cintra (p. 61) recolle “em via de desaparecimento” en dous puntos portugueses; e doutro *amoxar* “crecer la ubre de la vaca algún tiempo antes de parir” tamén na Mezquita e en Porto-Zamora, relacionado co *amojar* portugués ‘encherse de leite o peito’ (Santamarina 2001, s.v. *amoxar*).

A presenza de *amoxar* ‘muxir’ en galego podería descartar unha hipótese de García de Diego, apoiada por Cintra, de que o portugués *amojar* ‘muxir’ pode resultar dun cambio de conxugación de *mugir*~*moger* baixo a influencia de *ordeñar*:

Piel [...] aduce el ant. port. *amojar* ‘ordeñar’ y el brasil. *mojar* ‘id.’ con el nombre *amojo* ‘dureza del pecho o ubre’. La duda está en si *amojo* es deverbativo de **amogir*, y *amojar* es denominativo de *amojo*, o *amojar* se ha producido de **amogir* por influjo de otro verbo como *ordeñar* (véxase DEEH, s.v. EMÜLGÈRE).

A razón é clara: no territorio galego non existen os *ordeñar* que expliquen os *amoxar* ‘muxir’ (e o *amojar* recollido por A. Otero, véxase Santamarina 2001) galegos. Ademais, os *amojar* ‘muxir’ portugueses aparentan non ter na actualidade continuidade xeográfica cos *amoxar* ‘muxir’ galegos, polo que resulta tamén difícil aceptar a posibilidade de préstamo interdialectal. Do mesmo xeito, estes rexistros de *amoxar* ‘muxir’ galegos tamén parecen invalidar a hipótese máis complexa de Cintra (pp. 61-65), que aposta por derivar o *amojar*₁ ‘encherse de leite o peito’ do portugués de *amojo* ‘ubre, teta’ e por derivar *amojar*₂ ‘muxir’ (conforme a García de Diego) do cruce de *mugir* ~ *moger* con *ordenbar*. Esta é unha hipótese complexa que esquece os habituais corrementos metonímicos: nos significado de *amojar*₁ e de *amojar*₂ está presente a idea do leite e na referencia está presente o *ubre*. Baste sinalar como reforzo que C. García móstranos que existen un galego *aubrar* e outro *ubrar* ‘crecerlle o ubre á vaca pouco antes de parir’, provenientes de *ubre* (véxase Santamarina 2001 s.v. *aubrar*). Todos estes feitos xuntos poderían avalar a

hipótese máis simple de Piel (1953), para quen *amojar* é derivado deverbal de *amojo*, e este derivado de *moger* ~ *mugir*.

Piel	<i>amogir</i> > <i>amojo</i> > <i>amojar</i>
García de Diego	<i>amogir</i> > <i>amojar</i> (influxo de <i>ordenbar</i>) > <i>amojo</i>
Cintra	<i>amogir</i> > <i>amojar</i> ₂ ‘muxir’ (vía <i>ordenbar</i>) <i>amogir</i> > <i>amojo</i> > <i>amojar</i> ₁ ‘encher-se de leite o ubre’

Sen embargo, tamén cómpre tomar en consideración outras propostas. Dun lado, Machado (véxase DELP, s.v. *amojar*) deriva *amojo* e *amojar* de *apojo* e *apojar*, sendo *apojo* deverbal de *apojar*, evolución do latín *APPUDIARE, de PODIUM ‘pedestal’: “do sentido de «subir (ao pedestal)» saíu o de «crescer» e, depois, «encher, entumescer» em referencia às velas dos barcos e aos úberes”¹. Machado non explica o cambio /p/ > /m/, que quizais podería atribuírse á influencia de *moger* ~ *mugir*. A. Otero deriva de PULSARE o *apojar* “hacer bajar la leche de las reses, golpeándoles la ubre” recollido en Campo-verde, eliminando unha relación con *amojar* ~ *amoxar*; C. García tamén ofrece *apoxa* en Cabalar, *apochada* en Laxe, *apoxo* en Razo, *apuxa* ~ *puxa* ~ *puxada* ~ *puxo* ~ *repuxón* en Santiago de Compostela, *sopexo* en Monterroso, *zopexa* “golpe que da el ternero contra la ubre de la vaca para que baje la leche” na Gudiña, *puxas* “mamas de la cerda” en Santiago de Compostela, *apoxar* en Cabalar, Santaia e Santiago de Compostela e *puxar* “golpear el ternero la ubre de la vaca para que baje la leche” en Sobrado (véxase Santamarina 2001). Como vemos, a cuestión é complicada e non se poden descartar diversos tipos de cruzamentos, aínda que hoxe en galego as formas con /p/ tenden a significar regularmente ‘provocar a saída do leite a través de golpes’, mentres que as formas con /m/ tenden a significar ‘muxir’ ou ‘inchar o ubre’.

Pola súa parte, para explicar os diferentes resultados de MŪLGĒRE no territorio galegófono cómpre ter en conta tres aspectos:

a) A ausencia/presencia dun segmento nasal trala vocal radical e antes da consoante radical, o que permite comprobar a existencia de alternancias do tipo *muxir* ~ *munxir*. Aparece o incremento nasal sobre todo nas falas da zona centro-occidental do sur de Galicia e nas falas dalgunhas áreas máis ou menos compactas do norte da provincia da Coruña e de Lugo.

1 Machado (véxase DELP) ofrece *apojadura* e *amojadura* co significado de “força do leite no seio materno”; compárese con Carré *apoxadura* “afluencia excesiva de leche al pecho de las mujeres”, *apoxar* “llenarse el pecho de leche” e *apoxo* “primera leche de la hembra recién parida” (véxase Santamarina 2001). DCECH tamén rexistra *apoyadura* ou *apoyo* “raudal de leche” en varios textos casteláns; véxase *apoyo* e *apoyadura* no diccionario da RAE; véxase tamén *apojadura*, *apojado*, *apojar*, *apojo*, *amojar*, *amojo* e *amojado* no diccionario de Cândido de Figueiredo (1899).

b) A forma que toma a consoante radical, xa que ou ben xorden consoantes coronais sibilantes coma [ʃ, ʂ, ʐ, ʒ], descendentes dunha antiga postalveolar fricativa sonora (véxase Fernández Rei 1990); ou ben aparece no galego nororiental unha consoante coronal dental [θ], descendente dunha antiga africada dentoalveolar; ou ben encontramos consoantes dorsais sonoras ([g, ŋ]) que se deben agrupar por motivos históricos con outras consoantes glotais coma [h] e con fricativas dorsais xordas coma [x]¹. Como se pode supor, a distribución dialectal de cada unha das consoantes radicais débese a un antigo nivelamento analóxico que non tódolos dialectos realizaron do mesmo xeito: unhas falas estenderon a toda a conxugación unha raíz rematada en /ʒ/, que en principio só aparecía ante as vocais anteriores, e outras falas estenderon a raíz complementaria rematada en /g/, que ó primeiro só aparecía ante as outras vocais. Deste modo, as alternancias tipo *munxir* e *munguir* son paralelas ás do tipo *tanxer* ~ *tanguer* (véxase Santamarina 1974: 38-39). No portugués non parecen rexistrarse descendentes de MÜLGÈRE con consoante dorsal do tipo *muquir* ~ *munguir*; estas formas parecen ser só galegas e ocupan o suroeste de Lugo, o centro de Ourense e o surlleste de Pontevedra.

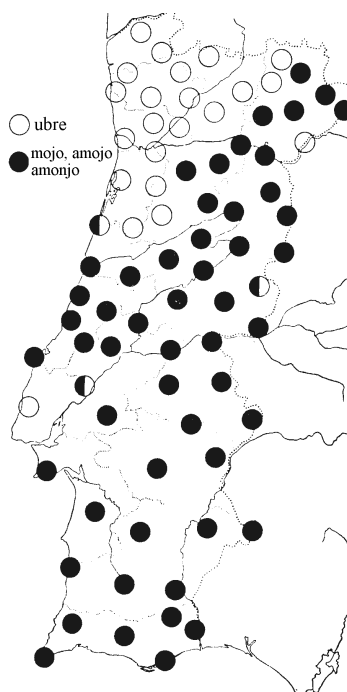
c) O vocalismo morfofonolóxico do tema: vocal radical alta harmonizada en altura coa vocal temática da CIII (que tamén é alta) ou vocal radical media alta harmonizada en altura coa vocal temática da CII (que tamén é media alta). No mapa galego é salientable que as formas co vocalismo morfofonolóxico máis arcaico, i.e., o que liga vocal radical media alta coa vocal temática da CII, aparezan no galego de Asturias e áreas colindantes (L.16, L.19 e L.23) e no recuncho suroccidental da provincia de Pontevedra (Áreas Fragoso-Morrazo e Tudense de Fernández Rei 1990); como é xa notorio, estas áreas comparten outros moitos trazos (*tu teís* ‘ti tes’ ou *cuatro* ‘catro’). A aparición da vocal radical alta harmonizada coa vocal temática da CIII ocupa todo o resto do territorio. De por parte, parece existir unha continuidade imperfecta deste trazo coas falas portuguesas do norte a través do suroeste pontevedrés.

En canto á forma *muñir* de Le.5 só nos cabe dicir que debe ser considerada leonesa (o *ALCL*, Mapa 884, sinala que *ordeñar* é a “palabra general” en Castela-León para o concepto ‘muxir’, salvo en Le 100-303, 501, onde se recolle *muñir*; en Za 102, onde aparece *muxir* [mu'fír] ~ [mu'zir]; e en Le 306, onde se atopa *musir*).

1 É evidente que a razón deste agrupamento establécea a presenza/ausencia de gheada, pois todas estas consoantes son resultados modernos dunha antiga consoante oclusiva velar sonora.

2. Ubre

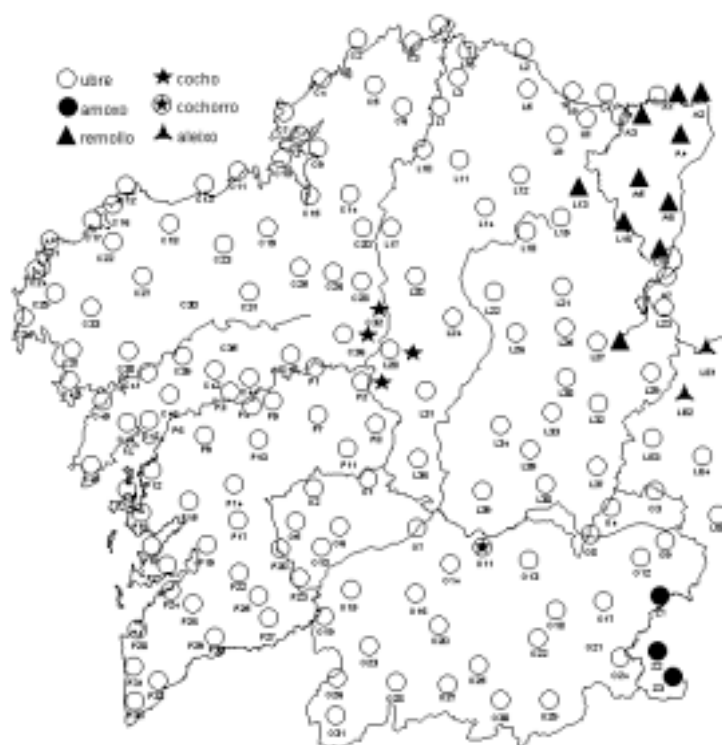
As formas portuguesas presentadas no traballo de Cintra para denominar o concepto 'ubre' son *ubre* ~ *úbere* no noroeste e *amojo* ~ *mojo* ~ *amonjo* no resto (véxase Mapa 2a). Segundo nos mostran as respostas á cuestión 1593 do *ALGa*, a denominación en galego máis común para o concepto 'ubre' é *ubre*, pois ocupa practicamente todo o territorio galegófono; salvo en O.13, onde alternan *o ubre* e *a ubre*, e en Le.4, onde aparece *a ubre*, esta palabra presenta case sempre xénero masculino (véase Mapa 2b). Como é sabido, a forma *ubre* provén da latina de xénero neutro *ŪBER*: “apenas o castelhano, o portugués e algúns dialectos italianos setentrionais, réticos e franceses de leste mantiveram esta designação” (Cintra: 65).

Mapa 2a

No centro mesmo de Galicia, nomeadamente en C.32, C.36, L.28 e P.2, aparece *cocho* [koʃo]; en O.11 aparece *cochorro* [koʃoro]. C. García ofrécenos *cocho* 'ubre' en terras de Melide, Sobrado, Oirós, Monterroso; *cochorro* en Castro Caldelas; *acochar* 'crecer o ubre da vaca algún tempo antes de parir' en Santiago de Compostela. E. Rivas recolle *cochorro* 'ubre' en Taimende-Ou-

rense (véxase Santamarina 2001). Fernández González (1981: 246) recolle *cochigo* “primera leche después de parir la vaca” nos Ancares de León. No *DBA* aparece *coxa* ‘ubre’ e *coxada* “ubre abultada por la leche” en Colunga como formas do bable central. Quizais exista unha relación, probablemente discutible, entre estas formas e outra *coxoxo* que E. Rodríguez define como “nombre que se da en algunas comarcas orensanas a una erupción granular cutánea”, Carré como “nombre general comprensivo de varias enfermedades de la piel como erisipela, herpes, erupciones furunculosas” e C. García como “erupción cutánea” (véxase Santamarina 2001).

Mapa 2b

Nos datos do *ALGa* aparece tamén unha forma *remollo* [re'moʝo] ~ [re'moʎo] nos puntos asturianos de fala galega (fóra de A.7) e en L.13, L.16, L.19 e L.27 (neste último punto, *remollo* encóntrase a carón de *ubre*). A. Otero recolle *remollo* ‘ubre’ en Barcia; C. García ofrécenos *remollada* “cantidad de leche que la vaca alberga en la ubre” en Laxe, Santiago de Compostela, Ce-

dofeita, Burón e Suarna e *remollo* ‘ubre’ en Cedofeita, Burón e Suarna; tamén Carré introduce *remollo* ‘ubre’ no seu dicionario (véxase Santamarina 2001). Finalmente, o *DBA* documenta *remoyo* e *remueyo* no bable occidental.

Outra variante isoléxica de moito interese da que xa falei antes e que é a resposta recollida nos puntos de fala galega enquisados en Zamora é *amoso* [a'moʃo] (en Z.3 [a'moʒo]); no glosario de C. García comprobamos a presenza de *amoso* “ubre de la vaca” na Mezquita e en Porto-Zamora, xunto con *amosar* “crecer la ubre de la vaca algún tiempo antes de parir” nos mesmos puntos e *amosar* ‘tirar o leite’ na Mezquita; A. Otero recolle *amojo* ‘ubre’ en Reguengo. Aparece *moxal* ‘ubre’ na fala do Alto Aller (bable central, véxase *DBA*). O *ALCL* (Mapa 483) recolle [a'moʃo] en Za 102, Za 103; [a'moxo] en Za 100, Za 300, Za 301, Za 302, Sa 100 e Sa 101; e [a'moŋxo] en Za 104. Como se ve, todas estas variantes galegas, asturianas e leonesas manteñen continuidade co tipo portugués *mojo* ~ *amojo* ~ *amonjo* e esténdeno polo norleste máis alá da fronteira portuguesa¹.

No norte de León, Le.1 e Le.2, xorde *aleixo* [a'lejʃo], forma que tamén recollen Fernández González (1978: 196 e 198; 1981: 197) e A. Otero (Santamarina 2001, s.v. *alejo*). No *DBA* aparecen *llexar* e *allexar* no bable central co significado de ‘endurecerse ou aumentar o ubre cando a vaca vai parir’. Segundo Fernández González son derivados de LAXARE; A. Otero deriva *aleixo* de LACTEM, pero antóllasenos imposible.

Formas que resultan doutras extensións metonímicas diferentes son *faltriqueira* en C.46 e *curreallo* (pé de *ubre*) en O.12. Con relación a esta última cabe sinalar que C. García rexistra *correacho* “pliegue que forma la ubre de la vaca al estar seca” na Mezquita, *correola* en Gundín (coa mesma definición), *currial* “conducto venoso que lleva la leche a la ubre” en Santaia, *currial* “ubre seca” en Santa Comba, *correal* “ubre seca” en Santiago de Compostela; é evidente que todas estas formas proveñen de *correa* ‘tira de coiro’.

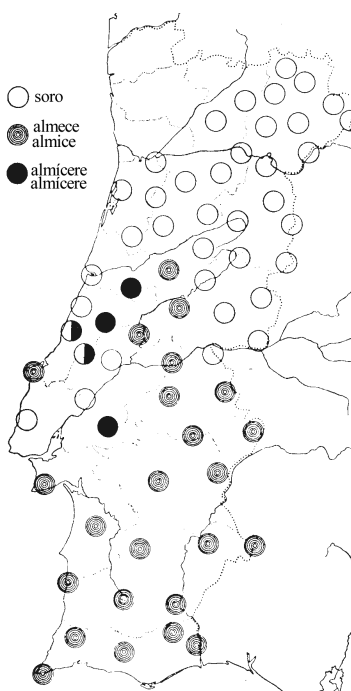
En todo caso, *ubre* é a forma máis común que aparece en galego, en castelán e nunha parte significativa do territorio portugués.

3. Soro

O traballo de Cintra móstranos que en case toda a metade norte de Portugal se emprega a palabra *soro* para o concepto ‘parte aquosa que se separa do leite, quando este se coagula ou quando se forma o queijo’; no centro de Portugal aparece *almécere* ~ *almícere* e no sur *almece* ~ *almice* (véxase Mapa 3a).

1 Como vemos, nestes puntos do occidente de Zamora e do noroccidente de Salamanca en que se recollen formas tipo *amojo* ‘ubre’, dáse a mesma distribución ca nas falas do leste, centro e sur de Portugal: *ordenbar* e *amojo* (coa excepción de Za 102, que presenta *amoso* e *muxir*).

Segundo nos mostran as respostas á *Cuest.* 1659 do *ALGa*, a palabra que máis comunmente se emprega para denominar en galego o 'líquido que aparece despois de callar o leite' é *soro* [ʃoro], aínda que aparece [ʃoro] en L.4, L.12, L.16, O.6, P.24, A.7 e Le.2, [ʃoro] en C.1 e C.27, [ʃor] en C.8 e derivados coma *sorón* en O.10, *desoradura* en Le.4 e *desora* en Z.2. Tamén aparece *suero*, fundamentalmente con [e], aínda que tamén se rexistren formas con [e] en P.25, P.31, P.32 e P.33; e recóllese tamén [sero] en L.37, posible resultado da redución do ditongo que aparece no castelanismo (véxase Mapa 3b).

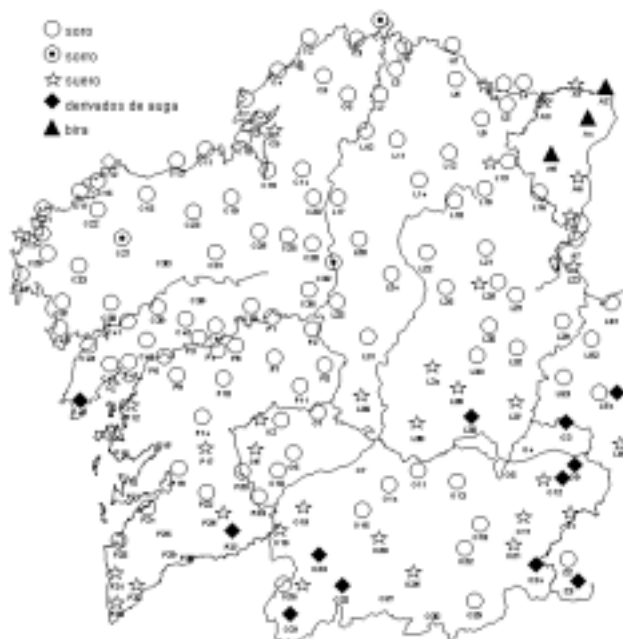

Mapa 3a

Os investigadores do *ALGa* toparon tamén *auga* e derivados: *augadilla* en C.12, *aguacilla* en O.12, *agnadilla* en P.27 e Le.4, *agua* en C.49, *angua* en Z.3, *agua que descorre* en L.38, *auga do leite* en O.3, O.9 e O.28, *auga mazada* en O.23, *auga* en O.31. En P.15 recóllese o castelanismo *jugo*, pronunciado con *gbeada*: [xuxo]. Tamén se recolleu *leite de manteiga* en O.5.

En todo caso, as formas máis destacables xorden no galego de Asturias, onde se obtivo [bira] en A.2, A.4 e A.5. En Tineo aparece *bura* e en Luarca *bira* (véxase *DBA*). García de Diego nas *EE* dáo como resultado do latín

BUTYRUM a partir do grego *bútyron*, de onde sae tamén o *burro* do italiano, o *beurre* do francés ou o *butter* do inglés.

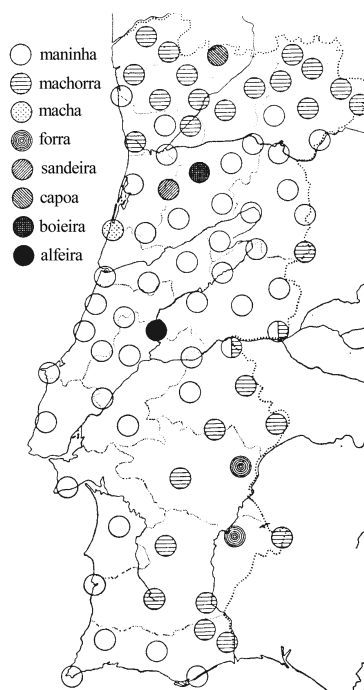
Mapa 3b

Polo tanto, a maior parte das falas galegas manteñen unha continuidade coas do norte de Portugal e co castelán, pois todas elas presentan resultados procedentes do latín ibérico *SÖRUM, e non aparece a variante de orixe árabe *almece*.

4. *Vaca que non empreña*

Cintra móstranos que todo o norte de Portugal e practicamente toda a fronteira con España emprega a palabra *machorra* para referirse ó concepto ‘estéril’; aínda que existen espaxadas outras formas minoritarias (coma *machia*, *forra*, *sandeira*, *capoa*, *boieira* e *alfeira*), a variante maioritaria, estendida polo resto do territorio, é *maninba* (véxase Mapa 4a). Polo que ó galego se refire, un elemento que destaca na análise das respostas ás preguntas 1589 “machorra” e 1733 “égoa marzoa” do *ALGa* é a enorme riqueza dos datos recolectados, i.e., a cantidade de variantes isoléxicas que os investigadores rexistraron. Tamén destacan os numerosos corrementos metonímicos, de modo que non só é posible que un mesmo significado teña diferentes signi-

ficantes segundo o dialecto, senón que tamén significados diferentes (tales coma ‘femia que empreñaba antes e agora non’, ‘femia que nunca empreñou’, ‘femia que agora non está preñada’) poden ser expresados cun significante formalmente idéntico en dialectos diferentes: *selleira* significa en L.1 e en C.13 ‘que non ten cría’, mentres que en C.5 significa ‘que non empreña’. Por estas razóns non sempre é fácil sistematizar os datos. Podemos adiantar, en todo caso, que as tres principais variantes recollidas para o significado ‘que non empreña’ son tres: *marroa* [ma’roa], *maronda* [ma’ronda] e *machorra* [ma’jora] (véxase Mapa 4b).

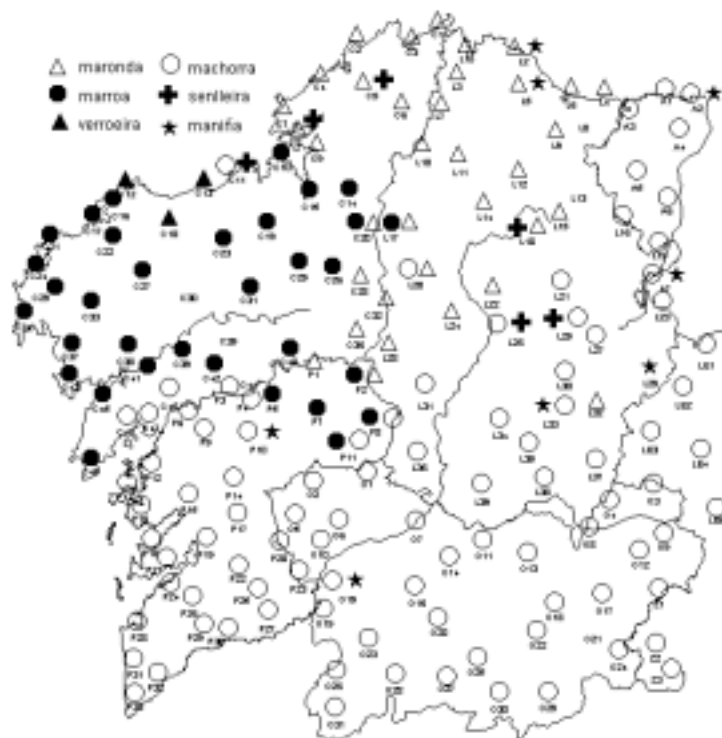

Mapa 4a

4.1. Marroa, verroeira, maronda vs. machorra

Como se pode apreciar no Mapa 4, as formas *marroa*, *verroeira* e *maronda* ocupan o noroeste de Lugo, practicamente toda a Coruña e puntos do norte de Pontevedra. Pola contra, *machorra* ocupa todo o territorio restante: o galego exterior, o leste e o sur de Lugo, Ourense e Pontevedra (os numerosos datos que achega C. García corroboran claramente esta distribución) e ten continuidade no territorio portugués antes sinalado (Helena Pousa, *vid.*

infra, neste volume, recolle *maré machorra* aplicado a “unha marea [que] non produce peixe” en Vilanova de Cerveira).

Mapa 4b

Agrupamos *marroa*, *maronda* e *verroeira* fronte a *machorra* por representaren, ó noso xuízo, tres das primitivas variantes “locais”, hoxe acobilladas no noroeste por mor da entrada da forma iberorrománica central *machorra*. Como iremos vendo, mentres que en Portugal o “castelanismo” *machorra* entrou en competencia coa primixenia *maninba*, a penetración de *machorra* en Galicia supuxo unha competencia cun número superior de formas preexistentes: non só *maniña* ~ *mania* (cognados da portuguesa *maninba*), senón tamén *maronda*, *marroa* e outras. Deste xeito, é posible supor que, ó contrario do que levamos visto, e con respecto ás denominacións deste concepto, antes da penetración de *machorra* non existía unha continuidade perfectamente clara entre as falas portuguesas e as galegas.

Segundo Cintra (p. 72), *machorra* [maˈtʃora] resulta dun derivado da palabra *macho*, proveniente do latín MASCULUS, á que se lle engade o sufixo prerromano *-orra*. No territorio lingüístico galego, a carón de *machorra* encontramos outros derivados de *macho*: *machón* en O.12 (ó lado de *machorra* “ó sacarlle a cría”), *machoeira* en P.27, *marimacho* en L.34 e O.1, *macho* en O.12. En todo caso, a existencia dunha illa coma a de *maronda* (a forma recollida é [maˈroa], con raíz [mar]-, non [marʰ-]) en L.32 mostra algún resto das formas antigas ante o avance de *machorra*. Baixo a lenda *machorra* acollemos a forma máis común *machorra* e a variante *amachorrada* de P.29.

Baixo a denominación *marroa* agachamos unha grande diversidade formal: [maˈroa], [moˈroa], [maˈrɔa], [maroˈejra], [malˈroa], [malˈrua], [maˈlua], [maˈnua], [moˈnua], [maˈθɔa], [maˈrɔnda] (posible cruzamento con *maronda*). As formas con vocal tónica alta [u] agrúpanse todas arredor da ría de Muros e na ladeira norte da serra do Barbanza: C.37, C.38, C.41, C.43, C.45 e C.49. As formas con [t] ou [r] explícanse dentro da fonética histórica da lingua galega se recordamos as variantes coma *alritar* ‘irritar’ ou *alrotar* ‘arrotar’; formas con [n] ou [rθ] quizais sexan cambios secundarios a partir das formas con [r].

A variante *maronda* [maˈrɔnda] é máis uniforme e só se observan mínimas variacións: [maˈrɔnda] en C.9 e [maˈroa] en L.32¹.

Baixo a etiqueta *verroeira*, forma que desce de VERRES por medio do derivado *verrón* ‘porco semental’, agrupamos as formas que se localizan no punto máis noroccidental da provincia da Coruña: [beruˈejra] en C.12 e C.13; [aβuruˈejra] en C.18. En Razo documéntase *verroeira* “hembra no preñada”; evidentemente relacionadas con estas están a forma *verronda* “que está en celo” recollida por Pintos e a expresión “andar na *vorroalla* as cabras: andar en celo” que presenta Leiras Pulpeiro, ou *verroallo* ‘cheiro do gando lanar e cabrún en celo’ (véxase Santamarina 2001).

Tanto *machorra* coma *verroeira* teñen unha explicación etimolóxica ben clara; non é este o caso de *marroa* e *maronda*, relacionadas cos casteláns *morueco* ~ *marueco* ou co portugués *maroto* (véxase o desacordo de Corominas e Pascual no DCECH con García de Diego nas EE e no DEEH). Para nós, *maronda* resulta un derivado claro de MAREM ‘macho’ ó que se lle engadiu o sufixo -BUNDA (seguindo a García de Diego) e *marroa* quizais derive dun cruzamento entre *verrón* (< VERRES) e a raíz *mar-* (< MAREM) de *marón* (ma-

1 Cándido de Figueiredo (1899) recolle *maronda* ‘ovelha que leva ao macho’ e García de Diego (nas EE) recolle *marrionda* en Asturias e *morionda* ~ *murionda* en Soria co significado de ‘oveja en celo’.

cho ‘sen castrar’), *maronda*, etc¹. Creemos que o feito de que *maronda*, *marroa* e *verroeira* aparezan no mesmo espazo e de que o territorio ocupado por *marroa* se sitúe entre a área de *maronda* e de *verroeira* reforza esta hipótese.

4.2. Maniña ~ manía

Como xa dixemos, *maninba* é a forma portuguesa tradicional para referirse á ‘vaca que non empreña’; coma no caso do galego, esta forma foi substituída en parte do territorio portugués pola variante centropeninsular *machorra*.

Os cognados galegos correspondentes ó portugués *maninba* son *maniña* [mãˈɲiɲa] e *manía* [mãˈɲia], coa distribución dialectal que lles corresponde en galego ós descendentes da terminación latina -INA que figura no seu étimo *MANNINA (véxase *ALGa II*, Mapas 91 e 93).

Sen embargo, *maniña* ~ *manía* remite en galego, polo menos, a dous conceptos distintos, segundo o dialecto: como resposta á pregunta 1590 ‘baleira’ do *ALGa*, aparece *maniña* ~ *manía* co significado ‘que non está preñada’ en A.1, A.2, A.3, L.8, L.9, L.19, L.29, L.31, C.47, P.14, P.19 e O.2 (coa excepción de L.9, zonas de *machorra*); con este significado tamén a recolle C. García en Oirós, Valadouro, Ramirás, A Gudiña, Cedofeita, Burón, Suarna e Pedrafitá (terras que xeralmente tamén empregan *machorra*). Pola súa parte, nos dicionarios clásicos do galego (véxase Santamarina 2001) *maniña* significa ‘que non empreña’ e con este significado tamén aparece *maniña* ~ *manía* nalgúns puntos do territorio lingüístico galego: conviven *maniña* ~ *manía* e *machorra* en L.33, O.15, P.10 e A.7; en L.2 e L.5 *maniña* coexiste con *maronda*; en L.29 só aparece *manía*, cos significados ‘que non empreña’ e ‘que non está preñada’; e en A.7 tamén recolle estes dous significados. Estes correntos semánticos son moi comúns e aparecen de contino. Precisamente a existencia de *manía* en L.29 coma outra illa similar á de L.32 con respecto a *maronda* permite mostrar restos da situación anterior á penetración de *machorra*. Deste modo, é posible que a extensión de *maniña* na antigüidade tivese continuidade no territorio portugués, continuidade que foi á vez crebada e creada pola entrada de *machorra*.

4.3. Outras denominacións

Sexa como for, a descrición precedente non esgota aínda a realidade dos datos, que resulta ben máis complexa. Ciscadas por aquí e por acolá aparecen máis formas que pasamos agora a enumerar.

1 O apéndice ó dicionario de Eladio Rodríguez (véxase Santamarina 2001) recolle en Lemos *marondo* ‘íntegro, refiriéndose a un animal macho, especialmente el cerro y el buey’ (por íntegro enténdase ‘sen castrar’).

Existe un grupo de variantes léxicas que relacionan a esterilidade co apetito sexual. Isto é claro en denominacións coma *puta* en C.28, L.30, L.33, O.3, O.18, O.25 e Le.3; *que anda de puta* en L.29 e O.14; en P.1 emprégase *touronda*, forma que noutras partes do territorio serve para aludir á femia ‘que está en celo’ (véxanse as respostas á *Cuest.* 1587 *vaca touronda* do *ALGa*). No fondo, relacionadas semanticamente con estas deben estar *maronda*, *marroa* e *verroeira*, pois todas tres proveñen de formas que aludían ó macho en celo ou ó macho non capado.

Tamén se relaciona a esterilidade coa masculinidade formas coma *touroa* de L.15, *tourona* de C.44, e *atorada* de L.39, que se vencellan semanticamente con *machorra*, *machón*, *machoeira*, etc. Existen apelativos referidos á incapacidade de concibir: *mula* (aplicado a ‘egua que non emprefña’ en L.6); *capona* en O.1, O.20 e O.25. Denominacións orixinadas polo posible influxo da lúa: *aluada* en L.32 e O.28; *lueira* en P.5; *luega* en Le.2; e *alunada* en L.39; esta motivación tamén aparece en puntos de Castela-León (*lunera* en Bu 302, Va 502, Za 101, Za 301, Sa 103, Sa 200 e Sa 203; *luniega* en Sa 103), onde a forma “de mayor difusión” é *machorra* (*ALCL*: 930, mapa 841).

Interesantes son as variantes tipo *senlleira*, descendentes de SINGULARIA. Recóllense en C.5 e C.8 [se'kejra], sinónimo de [ma'ronða], en L.25 [si'kejra] “cando non emprefña moito tempo despois de tida a cría”, en C.11 [sen'kejra], en L.18 [θin'kejra], en L.26 [se'kejra] co mesmo significado ca [ba'lejra] e distinto có de [ma'tjora]. Como se ve, aparecen no norte, son formalmente idénticas ás que noutros dialectos serven para expresar o significado ‘que non está preñada’ (véxase a cuestión 1590 do *ALGa* e C. García en Santamarina 2001) e volven a mostrarnos os correntos metonímicos de que vimos falando desde o inicio.

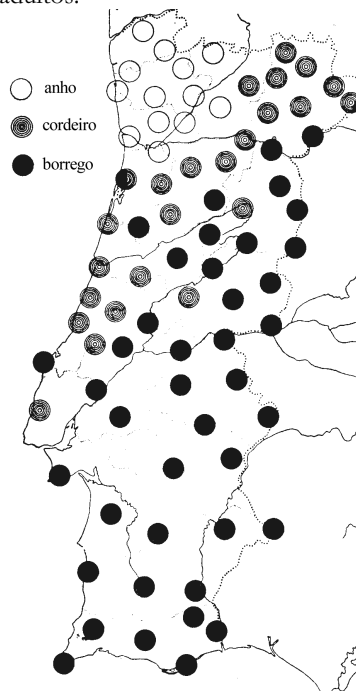
Existen, en todo caso, outras denominacións moi minoritarias coma *escueta* en L.18, *boleira* en O.26 (variante de *baleira* ‘que non está preñada’), *estéril* en L.8, *tenreira* e *libre* en L.16, *agachada* en L.21, *corrida* en O.26...; e outras denominacións analíticas: *que non dá crías*, *que non emprefña* en C.10, L.8, L.31 e L.34, *que non agarra* en L.29, A.3, A.5 e A.6 e *que non alcanza* en P.8.

En definitiva, vemos que o territorio galego presenta unha gran riqueza de formas, e que esta riqueza xa era alta antes da entrada da forma central *machorra*.

5. Cría da ovella

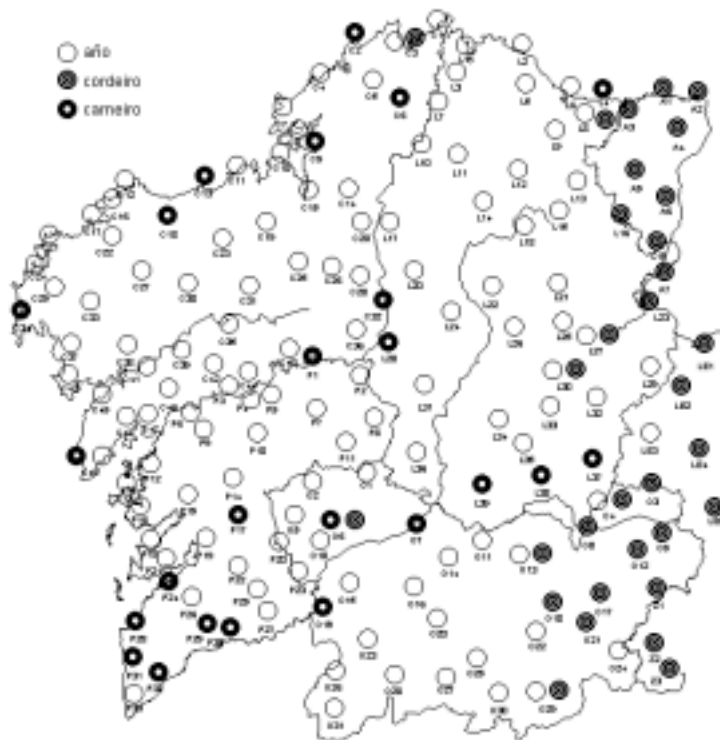
As formas máis comúns que se recolleron no *ALGa* como respostas á pregunta 1608 do cuestionario foron *año* [año], *cordeiro* [korðejro] e *carneiro* [karnejro] (Mapa 5b). A primeira é a que se rexistrou en máis ocasións e tamén a que ocupa unha área territorial maior. A resposta *cordeiro* enche unha faixa que se sitúa no territorio de fala galega máis oriental: parte do Princi-

pado de Asturias, algúns puntos da provincia de Lugo próximos, a zona do Bierzo leonés e o tercio occidental da provincia de Ourense. A forma *carneiro* só constitúe unha área compacta no extremo suroccidental da provincia de Pontevedra, aínda que se rexistrou tamén noutros puntos illados e case sempre como forma secundaria. Respecto do valor co que se empregan estas voces e atendendo ó texto recollido nos cuestionarios, os símbolos do mapa representan as denominacións que se deron como primeira resposta á pregunta ‘cría da ovella’. Nalgúns dos puntos en que se recolleu como primeira resposta *año*, utilízase *cordeiro* ou *carneiro* para o animal de máis de seis meses ou dun ano. Cando a primeira resposta dada é *cordeiro*, é a voz *carneiro* a empregada de xeito máis habitual para darlle nome á cría de maior idade¹. Deixo fóra deste comentario e sen representación no mapa as voces *perica*, *perico* e *ovella*, xa que sempre que aparecen consignadas no cuestionario é para facer referencia a animais adultos.

Mapa 5a

1 A diferenciación de idade entre os distintos nomes que sinalan os informantes é moi variable: “ata os dous ou tres meses”, “ata os seis meses”, “ata o ano”, “mentres non vai ó monte”, “en canto non paire”, “novo” (para *año/cordeiro/carneiro*); “ó ano”, “desde que ten cría”, “desde que vai ó monte”, “vello” (para *cordeiro/carneiro*).

Mapa 5b

As orixes de *año* e *cordeiro* foron sinaladas con detalle por Cintra e Rohfls. A voz *año* provén do vocábulo latino para denominar a cría da ovella (AGNUS). Os descendentes desta voz rexístranse hoxe en dúas zonas periféricas da Romania occidental (oeste peninsular —Galicia e Portugal— e Italia meridional). No portugués, como se aprecia no mapa de Cintra (Mapa 5a), é voz norteña e considerada hoxe polos dicionaristas como rexionalismo. Nos lugares en que se rexistrou esta forma no territorio de fala galega utilízase sempre co significado de ‘cría da ovella ó nacer’. Nalgúns puntos recolléronse variantes sufixadas: *añagoto*, *añiño*, *añico*, *añego*, *añín*, *añigote*. *Cordeiro* é un vocábulo derivado do lat. CORDUS, adxectivo que se aplicaba en principio ós animais e plantas nacidos tardiamente (AGNUS CORDUS). Segundo o *DCECH* esta voz puido empregarse primeiro para denominar a carne e a pel do animal e máis tarde para darlle nome a este. A homonimia de *año* (de AGNUS e tamén de ANNUS) explica para este estudioso o triunfo e fortuna de

cordero en castelán e xustifica a conservación das dúas voces en portugués. *Cordeiro*, ou algunha das súas variantes (*cordeirín*, *cordeiriño*, *curdeirolo*), rexistrouse como forma única na zona máis oriental da área lingüística galega; nuns poucos puntos recolleuse como segunda resposta despois de *año*, na maioría dos rexistros como sinónima e outras veces como denominación para a cría máis vella.

A voz *carneiro* recolleuse como resposta única en seis puntos da provincia de Pontevedra (P.24, P.28, P.29, P.30, P.31 e P.32). Non resultan doadas de xustificar estas respostas, xa que *carneiro* é a denominación máis común en todo o galego para o macho da ovella adulto. Nos cuestionarios do *ALGa* aparece consignada noutros puntos, pero sempre coa indicación de que é nome para o animal de máis dun ano. En moitos casos *año* é o nome que recibe a cría ('ata un ano') e *carneiro* a voz para o animal adulto macho. Deriva do latín *CARNARIUS* (*DCECH*) e co valor de macho da ovella é palabra común a galego, portugués e castelán (*carnero*).

Como se pode observar nos mapas, as áreas de *año* e *cordeiro* galegas encontran continuidade no territorio portugués. Pola súa distribución cabe pensar, como supón Cintra, que *año* é a voz máis antiga e que se viu desprazada, posiblemente xa desde antigo, por *cordeiro*. Esta mudanza foi consecuencia da expansión desde o centro da Península da forma que en castelán solucionaba a hominimia dos derivados de *AGNUM* e *ANNUM*¹. A denominación galega *carneiro*, que posiblemente como consecuencia dunha extensión significativa se pasou a utilizar nalgúns lugares como sinónima das anteriores, non se testemuña en portugués. Pola súa banda, da forma común ó portugués meridional e ó castelán *borrego* (de *borra* 'la grosa' < lat. *BURRA*) non se encontrou ningún testemuño².

En O.2 e como forma sinónima a *año* rexistrouse *carruxo* ([ka'ruʃo]). Varios dicionaristas galegos testemuñan a súa existencia noutros lugares cos significados de 'cría da ovella' (E. Rivas recolleo en Frades e en Fondo de Vila como 'carneiro vello'; C. García en Pantón; E. Rodríguez en Monforte e Lán cara; Santamarina 2001 s.v. *carruxo*) e 'cría do porco'. Para a súa etimoloxía pódese tomar como moi atinada a hipótese do *DCECH*, que a pesar de indicar que é voz de orixe incerta, supón para o castelán *encarrujarse* ("retortirse, ensortijarse") unha relación cun derivado do latín *ROTULA* ('roda

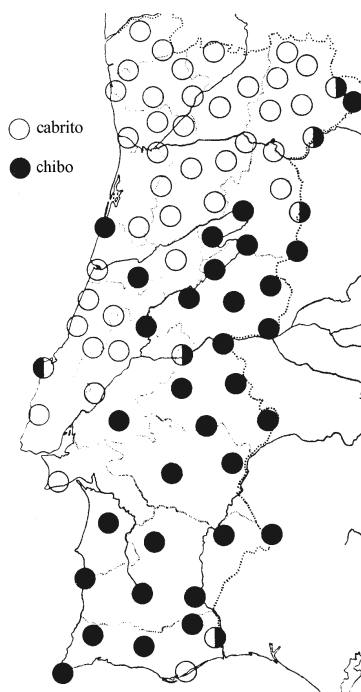
1 No *ALCL* pódese comprobar que *cordero* e *cordeiro* se estenden por boa parte das provincias de León e Zamora (Mapa 497).

2 Si se consignou como resposta á pregunta 1626 "cordeiro de un a dous anos": *borrego* en O.18, O.21, O.24, Le.4, Le.5, Z.1, Z.2 e Z.3 e *borro* en L.22. O primeiro dicionario da RAG e o lexicógrafo Eladio Rodríguez (Santamarina 2001 s.v. *borrego*) recollen a voz, no primeiro coa definición "el cordero que no ha llegado a un año" e no segundo dando como correspondente o castelán *cordero* e advertindo que a designación máis común en galego é *año*.

pequena). A motivación sería semellante á do devandito *borrego* e atopa confirmación no galego *encarruxarse* ‘retorcerse o pelo’: os años, sobre todo o naceren, presentan o pelo crecho. Non encontramos rexistros desta voz nos dicionarios portugueses.

6. Cría da cabra

A distribución na carta das formas correspondentes á pregunta 1637 “cría da cabra” non permite delimitar con claridade áreas compactas (Mapa 6b).

Mapa 6a

As tres respostas máis frecuentes son *cabrito*, *cabuxa* e *chiba*. *Cabrito*, forma estendida por todo o territorio, ten a súa orixe no lat. tardío CAPRITUS

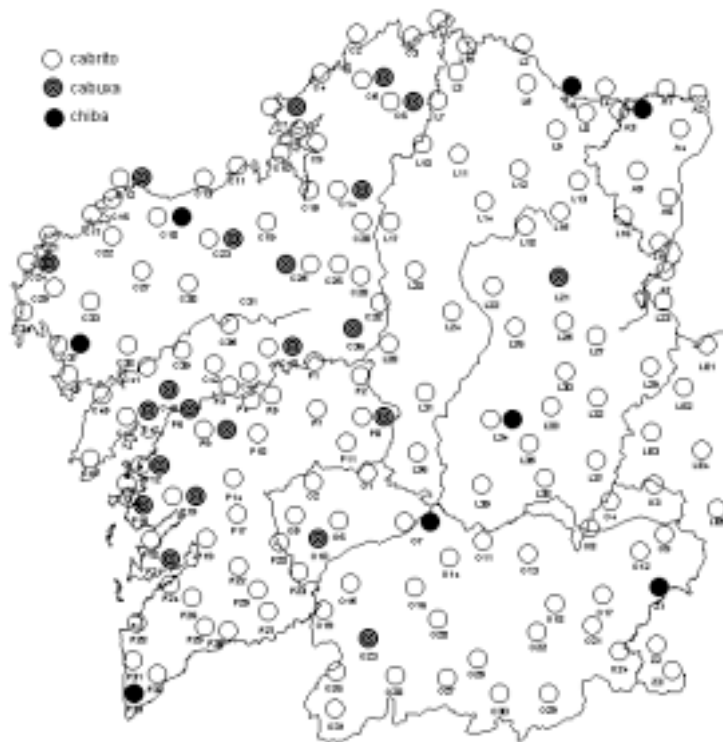
1 Rexistráronse variantes de tódalas formas en maculino e en feminino e con sufixación: [ka'βrito], [ka'βrita], [kaβri'tiño], [ka'βirto], [ka'βirta], [ka'βufo], [ka'βofo], [ka'βuiffo], [kaβu'fiño], [kaβu'fiña], [kaβu'fiña], [t'iβa], [t'iβiño], [t'iβaro] e [t'iβiña]

(participio de CAPRIRE ‘parir a cabra’). Nos lugares en que se recolleron ademais algunha das outras respostas, *cabrito* resérvase sempre para denominar a cría nova (‘ó nacer’, ‘ata os seis meses’, ‘ata o ano’, ‘ata que non crían’, ‘ata os dous anos’). A voz *cabuxa* consígnouse por todo o territorio con distinta frecuencia e parece ser forma máis usual nas provincias da Coruña e Pontevedra. Polas anotacións dos cuestionarios das preguntas 1637 e 1639 “cabra, cabuxa” comprendemos que nos puntos destas dúas provincias en que se recolleu como primeira ou única resposta emprégase *cabra* como nome xenérico e para o animal femia adulto e *cabuxa* para a cría; nos outros lugares utilízase habitualmente como sinónimo do xenerico *cabra*. Sobre a orixe de *cabuxa* non hai total acordo entre os estudiosos. Algúns investigadores relacionan a voz con *cabra*, sen clarexar a súa evolución e composición. Outros cren que é forma vinculada a CAPPÁ a través dun derivado no árabe hispano *kanbux*. Corominas e Pascual (DCECH) ó tratar *cabuxo* e *encabuxarse* dubidan da relación destes vocábulos con *capuz* e CAMBUJ e propoñen, sen moita convicción, un cruzamento entre *cabuzado* e *enoxado*. A voz *chibo* é a menos común das tres e rexístrouse en puntos illados do territorio¹. Segundo manteñen a maioría dos estudiosos, foi en orixe forma expresiva para chamar polo animal (DCECH). Das tres formas consignadas só *cabrito* se emprega exclusivamente para denominar o animal que aínda non é adulto. *Cabuxa* e *chibo* úsanse de xeito máis común como nome do animal adulto (1639 “cabra, cabuxa”), o que permite entender que como resposta á pregunta que nos ocupa abundan os derivados diminutivos.

O predominio de *cabrito* no territorio galego e a súa distribución en Portugal (Mapa 6b) lévannos a acordar con Cintra que é forma antiga, mentres que *chibo* e *cabuxa* semellan ser innovacións. A repartición de *chibo* en Portugal permítelle a Cintra afirmar que o seu foco de irradiación está ó leste da fronteira política portuguesa². A escasa e aleatoria ocorrencia desta denominación en galego non permiten aventurar hipótese sobre a súa procedencia.

1 Como advirte Cintra, a voz *chibo* non a rexistran a maioría dos dicionarios galegos. E. Rodríguez inclúe *chivo* como ‘castrón’ e *chiva* como ‘cabrita, cabra pequena’, tamén a recollen E. Rivas (*chivo* ‘macho cabrío e *chiva* ‘cabra’) e C. García (*chibo* ‘castrón e *chiba* ‘chiva’) (Santamarina 2001 s.v. *chivo*, *chiva*, *chibo* e *chiba*).

2 En León, segundo os datos do ALCL, a forma máis comúns é *cabrito* (Mapa 508).

Mapa 6b

7. Espiga

As dúas últimas preguntas analizadas pertencen a dous campos distintos do da cría de gando. A primeira delas é a das designacións para o conxunto de grans unidos que forman o froito do millo (*ALGa Cuest.* 928 “espiga, mazorca”)¹.

A resposta máis frecuente é *espiga* (do lat. *SPICA* ‘espiga dos cereais’ e ‘punta ou cabeza doutras plantas’) que se estende pola maior parte do territorio (Mapa 7b). Nos tres puntos da provincia de Zamora, noutros estremeiros de Ourense e León e nun illado da Coruña a forma recollida foi *mazaroca* ou algunha das súas variantes. Tamén se rexistrou esta forma como

¹ As variantes recollidas son: [es'piɣa], [es'piha], [es'piha], [es'pixa], [maθa'ɾɔka], [maθɔrka], [maθɔɾɣa], [pa'ɔla], [pa'ɔja], [pa'noi]a e [pa'no]a]. C. García recolle tódalas variantes de *mazaroca*, amais de *mazaruca*, co significado de ‘porción de lino puesto en el uso’.

resposta secundaria nuns poucos lugares limítrofes dos anteriores, especialmente na provincia de Lugo. O terceiro grupo de respostas consignadas no cuestionario constitúeno *paolla* e variantes. Aparecen estas últimas no territorio asturiano e nun punto lindante da provincia de Lugo. A etimoloxía de *mazaroca* non está establecida de xeito definitivo. Xa Sarmiento discutira a orixe árabe formulada por Covarrubias, ó parecerlle que esta, coma as outras voces pertencentes á “Historia Natural”, debía ser vocábulo primitivo e fundamental nunha lingua¹. Para o estudioso berciano *mazaroca* ascendía do “puro latín” MASSA, coa significación de *maza* que xa se rexistra no latín vulgar. Tamén Meyer-Lübke a xulga voz de procedencia latina a partir dos elementos *maza* e *roca*. Con poucas modificacións seguen ó filólogo suízo Leo Spitzer (*mazo* + os sufixos *-ar* e *-oco/a*) e García de Diego. Á tese latinista oponlle o DCECH reparos fonéticos que o conducen a retomar o camiño sinalado por Covarrubias e a defender unha ascendencia árabe. No DCECH suponse un cruzamento entre o árabe *masura* e o portugués *roca* (para o port. *maçaroca*) ou o castelán *horca* (para o cast. *mazorca*)². *Paolla* e as súas variantes son formas con orixe no lat. vulgar PANUCULA, diminutivo de PANUS, que tiña como significado máis común en latín o de ‘novelo de fio que se pon na roca’, pero que xa se utilizaba tamén para denominar a espiga dos cereais. Tanto *mazaroca* como *paolla* foron en orixe denominacións para o conxunto de liño que se poñía dunha vez no fuso³ e que ampliaron o seu uso para dar nome a outras realidades semellantes⁴, entre elas a espiga do millo.

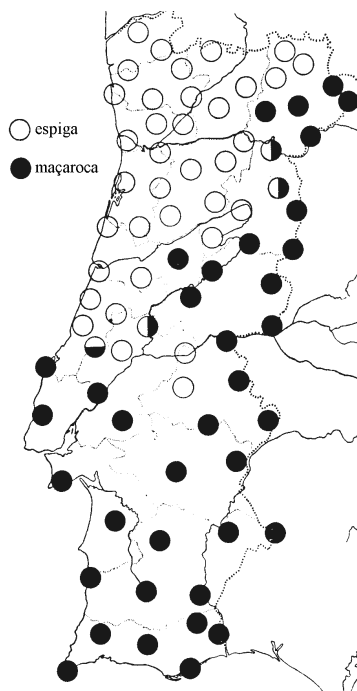
1 “Entro con gusto en este género de averiguaciones [a explicación de voces castelás e galegas de vexetais] porque debo saber en conciencia, según el texto del Génesis, que los nombres de la Historia Natural, v.g., *animales, peces, aves, testáceos, insectos, árboles, plantas, yerbas, metales, fósiles, piedras, conchas*, etc., son y deben ser los vocablos primitivos y fundamentales de una lengua; no los vocablos de los entes sin substancia, que fingió la fantasía (y en su fantasía) del hombre.” (Sarmiento 298). A. Otero tena por voz derivada do verbo *mazar*. E. Rivas descarta que sexa arabismo e defende que se trata dun derivado de *maza* co sufixo *-ara* (*mázara*) e o sufixo despectivo *-oca* > *mazaroca* (Rivas: 171-172).

2 Parecen confirmar a orixe árabe as observacións feitas polo arabista Corriente “del and[alusí] *mas/ sírqa* o *ma/ usríqa*, hibridación del neoár[abe] *masīrab* ‘tubo’ < neop[ersa] *masure*, con el sufijo rom[ance] adjetivo {+IKA} con el sentido primero de ‘(hilo) de tubo’, o sea, enrollado en el canuto” (p. 369, s.v. *maçaroca*).

3 Con este significado *mazaroca* é forma común en todo o territorio galego (pregunta 1121 ‘mazaroca’ do ALGa).

4 En galego rexístrase *mazaroca* tamén como nome da flor da cebola, da bugalla do carballo, do rabo da raposa e do óso da froita (Santamarina 2001 s.v. *mazaroca*). No DALA recóllense como definicións de *panoya* “fruto do miyo”, “flor do castiñeiro”, “piña del piñeiro” e “parte do rabo da vaca”.

Pola distribución semella que *espiga* é a forma que primeiro se empregou en galego para darlle nome ó froito deste novo cereal traído de América e que se foi difundindo desde occidente ó par que se estendía o cultivo do millo (*gr.* colaboración de R. Álvarez). *Paolla* e *mazaroca* son voces introducidas desde o oriente para a denominación da espiga do millo. A primeira ten como cognados correspondentes unha serie de formas comúns a toda faixa setentrional peninsular (*panoya* do asturiano, *panolla* do aragonés e *panoja* do castelán de Cantabria, Rioja e da metade meridional de Navarra). A área da denominación *mazaroca* ten a súa continuación no territorio leonés, en Extremadura e no occidente de Andalucía. As áreas dos dous tipos máis comúns en galego, *espiga* e *mazaroca*, encontran a súa continuación no territorio portugués (Mapa 7a).

Mapa 7a

Mapa 7b

8. *Queixo*

O último conxunto de formas que analizamos é o que se recolleu como designación da parte dianteira e máis prominente da mandíbula inferior das persoas (*ALGa Cuest.* 2115 “queixo”). Os catro tipos básicos son *queixo*, *barba*, *bico* e *papo*. *Queixo* e as súas variantes son as formas máis espalladas, pois ocupan unha área continua que abrangue a metade occidental do territorio (a provincia de Pontevedra, a maior parte da provincia da Coruña e os puntos máis ó oeste das de Ourense e Lugo). O segundo tipo máis frecuente é *barba*, que se estende pola metade oriental da provincia de Lugo, os puntos asturianos e leoneses e a comarca ourensá de Valdeorras. A denominación *papo* recolleuse nunha área con forma de lingua que desde os puntos zamoranos e a metade suroriental da provincia de Ourense se espalla polo centro ata os límites con Pontevedra e Lugo. A extensión do tipo *bico* coincide coa

1 As variantes rexistradas foron: [barβa], [barβela], [barβa'ðela], [barβa'ðeja], [barβa'rote], [balβa'rote], [barβi'rote], [balβi'rote], [barβe'rote], [barβari'ute], [parpari'ute], [kejfo], [kejfelo], [papo], [papi'rote], [biko].

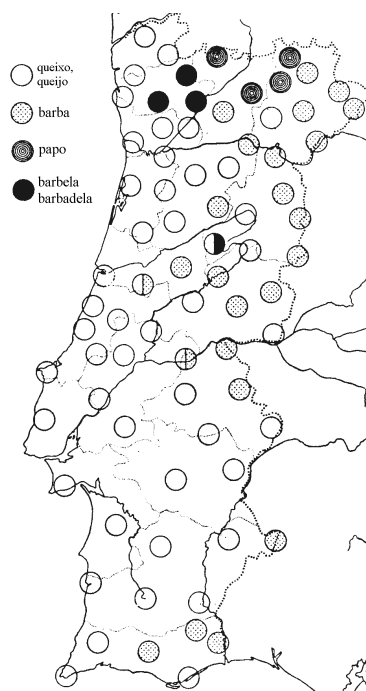
área que na dialectoloxía galega se denomina mindoniense (Fernández Rei 1990: Mapa 40) e que corresponde aproximadamente na súa extensión coa diocese de Mondoñedo-Ferrol. Na representación do Mapa 8b advírtese que os catro tipos presentan unha distribución en áreas bastante homoxénea, ademais pódese apreciar a continuidade das áreas entre as formas meridionais galegas e as setentrionais portuguesas (Mapa 8a). Seguindo a análise proposta por Cintra para o portugués, a extensión e distribución de *queixo* parecen indicar que no territorio galego é palabra antiga (lat. CAPSA > CAPSEUS ‘semellante a unha caixa’). Posiblemente nun inicio deu nome só á mandíbula inferior ou ás dúas mandíbulas e posteriormente, xa na época medieval, nomeou o extremo externo e agudo da queixada inferior¹ (*DCECH*). Os outros tres tipos son designacións máis modernas no territorio lingüístico galego. *Barba* (lat. BARBA ‘pelo da barba’) supón o *DCECH* que foi o nome máis común e antigo na Rumania para chamarlle á parte inferior do rostro. As variantes deste tipo son todas formas derivadas con sufixos diminutivos, a máis común e con distribución máis compacta é *barbarote*. As dúas formas restantes son menos frecuentes. Estendida por case toda a área que se denomina mindoniense rexístrase a forma *bico*. Segundo o *DCECH* é voz con orixe no celta BECCUS ‘pico das aves’ que tamén deixou restos en Francia e Italia. Este vocábulo emprégase noutros lugares de Galicia para denominar o fociño, a parte saínte debaixo do nariz de animais e persoas, ademais de para darlle nome ó peteiro das aves. A cuarta forma é *papo*, vocábulo relacionado na orixe co latín PAPPÁ ‘comida’; en moitos falares galegos esta forma emprégase para darlle nome ó avultamento que se lles forma ás persoas entre a queixada e o pescozo, ás meixelas, ó bocio e a outras partes avultadas e carnosas do corpo (pernas, brazos, palma da man, etc.) (Santamarina 2001, s.v. *papo*). A historia destas palabras e as súas significacións actuais en galego móstrannos que todas elas sufriron un cambio metonímico semellante e que é compartido con outros termos que dan nome ás distintas partes da cabeza.

Para o portugués Cintra rexistra representación de tres tipos: *queijo*, *barba* e *papo*. A forma máis común do portugués, *queijo*, atopa continuidade na faixa occidental galega de *queixo*. O tipo *papo* forma tamén unha área continua, aínda que ocupa unha extensión maior no territorio galego ca no portugués². Para a forma *barba* non encontramos continuidade entre as áreas galegas e as portuguesas, pero si na área lingüística do leonés e do castelán como

1 No castelán máis occidental de Andalucía e en Canarias aínda se rexistran as voces *quejo* e *quejada* para denominar a mandíbula de animais e persoas (vid. Alvar).

2 En Portugal recóllese unicamente en catro lugares de Trás-os-Montes (Cintra: 88)

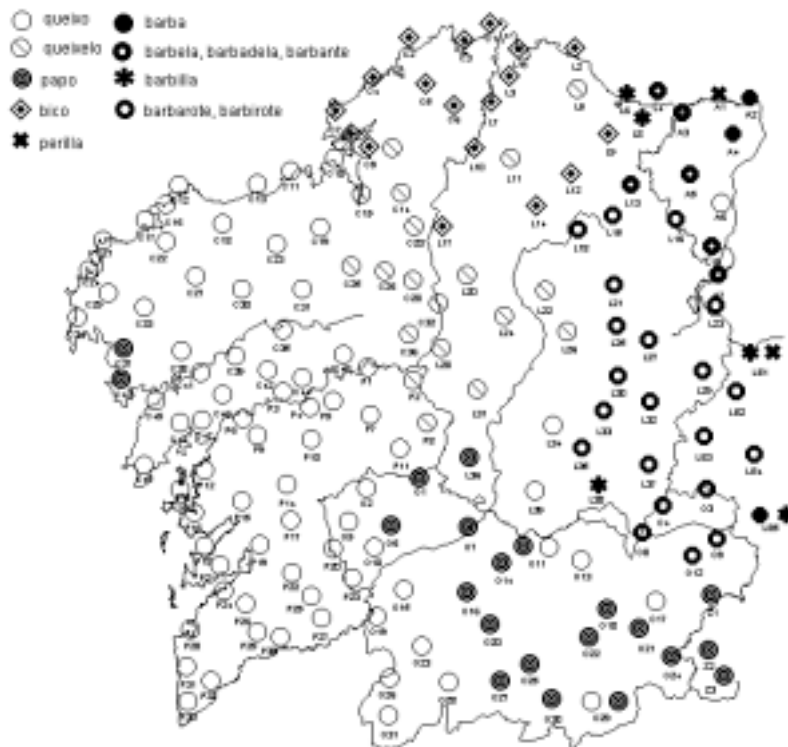
dá conta o *ALCL*. Quizais debamos supoñer que a conexión entre as dúas zonas se encontre no territorio lingüístico castelán, na comunidade de Castela e León.

Mapa 8a

En A.1 e Le.1 recolleuse *perilla* e en C.7 *pera*, como segunda resposta; estas formas relaciónaaas o *DCECH* co lat. *PIRA* 'pera'. En C.34 *carrillo* e en C.21 e C.24 *carrinho*; o castelán *carrillo* significou antigamente 'queixada' e, aínda que a súa etimoloxía é discutida, adoita aceptarse a hipótese de L. Spitzer que relaciona esta voz con *carro* (polo movemento das queixadas ó comer). En L.26 rexistrouse como segunda resposta *beche*, forma que tamén recollen os dicionarios galegos coa acepción máis común de 'barba da cabra' (Santamarina s.v. *beche*). Aníbal Otero supón que esta palabra provén do hispanolatino IBEX.

1 As formas máis comúns en León, Zamora e Salamanca son todas derivadas de *barba* (*barba*, *babirote*, *balbarote* e *barbilla*) (*ALCL*, Mapa 662).

Mapa 8b

9. Conclusións

Cando comezamos este traballo, expuxemos que os nosos obxectivos eran dous: comprobar se o estudo da distribución das denominacións deses conceptos permiten establecer áreas lexicais dentro do dominio galego e se as falas galegas manteñen continuidade coa área que Cintra localiza no norte de Portugal. As conclusións que agora presentaremos responden estas dúas preguntas. En primeiro lugar, os conceptos empregados non permiten, no caso do galego, establecer ningún tipo de área lexical, fóra de que a zona nororiental se mostra sempre máis diferenciada. En segundo lugar, a pesar de que se verifica unha continuidade entre as formas rexistradas aquí e alén Miño, as falas galegas non crean áreas léxicas xunto coas portuguesas que as opoñan, en bloque, ás falas do centro da Península; as formas comúns ó galego e ó portugués existen nas falas do centro da Península, de modo que o galego non conforma máis ca un esteo no contínuum lingüístico que se

estende por todo ó norte da Península. Máis aínda, non se aprecia no caso galego unha coincidencia entre a distribución de fenómenos fonolóxicos e morfolóxicos, dun lado, e as áreas lexicais, do outro, como si acontece na área portuguesa. Por outra parte, a distribución dalgunha das variantes autorízanos a dicir que, xeralmente, galego e portugués recibiron innovacións léxicas semellantes do centro da Península a través das falas orientais (*machorra, mazaroca, cordeiro, barba...*).

É claro que estas conclusións dependen dos criterios léxicos establecidos por Cintra; non saberíamos dicir qué acontecería se os campos léxicos estudados foran outros.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALCL = M. Alvar (1999): *Atlas Lingüístico de Castilla y León*. Salamanca: Junta de Castilla y León.
- ALGa = Instituto da Lingua Galega: *Atlas Lingüístico Galego*.
- Alvar Ezquerro, M. (2000): *Tesoro léxico de las hablas andaluzas*. Madrid: Arco/Libros.
- Carvalho, H. de (1953): *Coisas e palavras*. Coimbra: Universidade de Coimbra.
- Cintra, L. F. Lindley (1983): “Áreas lexicais no territorio português”, en *Estudos de dialectología portuguesa*. Lisboa: Sá da Costa, 55-94.
- Corriente, F. (1999): *Diccionario de arabisismos*. Madrid: Gredos.
- DALA = Academia de la Llingua Asturiana (2000): *Diccionariu de la Llingua Asturiana*. Uviéu: ALIA.
- DBA = J. Neira e M. R. Piñeiro (1989): *Diccionario de los bables de Asturias*. Oviedo: Principado de Asturias / IDEA.
- DCECH = J. Corominas e J. A. Pascual (1980): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- DEEH = V. García de Diego (1954): *Diccionario etimológico español e hispánico*. Madrid: Saeta.
- DELP = J. P. Machado (1971): *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. Lisboa: Livros Horizonte.
- Díez Suárez, M. S. (1994): *Léxico leonés*. León: Universidad de León.
- EE = V. García de Diego (1964): *Etimologías Españolas*. Valencia: Aguilar.
- Fernández González, J. R. (1981): *El habla de Ancares (León)*. Oviedo: Universidad.
- Fernández González, J. R. (1978): *Etnografía del Valle de Ancares: estudio lingüístico según el método palabras y cosas*. Santiago de Compostela: USC.
- Fernández Rei, F. (1990): *Dialectoloxía galega*. Vigo: Galaxia.
- Fernández Sevilla, J. (1975): *Formas y estructuras en el léxico agrícola andaluz*. Madrid: CSIC.
- Figueiredo, C. de (1996⁵): *Dicionário da língua portuguesa*. Venda Nova: Bertrand.
- Meyer-Lübke, W. (1923): “Garbel almiar, mazorca”, en *RFE* X, 395-396.
- Piel, J. (1953): *Miscelánea de etimología portuguesa e galega*. Coimbra: Universidade, 217-218.

- Rivas, E. (1992): *Tear, tecido e complementos*. Ourense: Deputación Provincial de Ourense.
- Rivas, E. (1996): *Millo e bórreo. Legumia e cestos*. Santiago de Compostela: Laivento.
- Rohlf, G. (1960): *Diferenciación léxica de las lenguas peninsulares*. Madrid: Instituto M. de Cervantes.
- Santamarina, A. (1974): *El verbo gallego*. Santiago de Compostela: USC.
- Santamarina, A. (ed.) (2001): *Diccionario de diccionarios*. A Coruña: ILG / Fundación P. Barrié de la Maza.
- Sarmiento, M. (1970): *Colección de voces y frases gallegas*. Ed. e estudio de J. L. Pensado. Salamanca: Universidad.
- Spitzer, L. (1925): "Notes etymologiques", en *RFE* XII, 245-248.

CONTRIBUCIÓN Ó ESTUDIO DA FRONTEIRA ENTRE OS BLOQUES ORIENTAL E CENTRAL NO SUESTE DA PROVINCIA DE OURENSE

Aquilino S. Alonso Núñez

Universidade de Vigo

1. INTRODUCCIÓN

A profesora Rosario Álvarez invitoume a participar nun congreso sobre léxico e dialectoloxía cunha comunicación sobre isoglosas léxicas na raia seca. Non obstante, despois de varios meses de pescudas bibliográficas sobre a dialectoloxía desa zona, considerei que, primeiro, debía estudar con certo detalle a realidade dialectal do lado galego, a cal coñezo mellor, e que, no futuro, estudiaría a dialectoloxía da zona portuguesa para contrasta-los resultados. Desta maneira, neste traballo, céntrome nun territorio do sueste da provincia de Ourense que separa, no norte, o actual concello de Vilariño de Conso dos actuais concellos de Laza e Castrelo do Val, e que separa, no sur, o actual concello de Riós do actual concello da Gudiña. Río Barja (1989) informa que no século XVIII Vilariño de Conso estaba fragmentado nas xurisdiccións de Conso, Mormentelos e Sabuguido, que a franxa oriental dos actuais concellos de Laza e Castrelo do Val formaba parte da xurisdicción de Laza do Conde¹, que o actual concello de Riós e o de Vilardevós pertencían á xurisdicción de Souto Vermud e que o actual concello da Gudiña coincidía na súa maior parte coa xurisdicción do mesmo nome, a cal se segregara da de Souto Vermud no século XVIII (Dasairas Valsa 1999: 214). A coincidencia nominal tiña unha excepción: a freguesía de Santiago de Carracedo da Serra, que, hoxe, pertence ó concello da Gudiña pero que, no XVIII, formaba parte da xurisdicción de Viana do Bolo (Río Barja 1989: 57).

Os obxectivos do presente traballo son os seguintes: (a) trazar con máis precisión a fronteira entre o bloque oriental e o bloque central (Fernández Rei 1990: 106-160); (b) buscar outros elementos morfolóxicos e fonéticos que separen o bloque oriental do central; (c) investigar se hai isoglosas léxicas que caractericen o xeito de falar oriental fronte ó central; (d) relacionar a

¹ Esta xurisdicción estaba integrada polo actual concello de Laza, agás a parroquia de Santa María de Alberguería, e as parroquias de San Miguel de Portocamba e de Santiago de Campobeceros do actual concello de Castrelo do Val (Río Barja 1989: 39-40). Esta última parroquia estaba constituída por Campobeceros, Sanguñedo e Veiga de Nostre.

marxe lingüística entre o bloque oriental e o central, previamente trazada, con causas históricas (conventos xurídicos romanos, dioceses eclesiásticas, arciprestados, xurisdiccións do antigo réxime, etc.) ou con factores xeográficos (cadeas montañosas, ríos, etc.).

A metodoloxía usada foi a enquisa directa a unha persoa de cada lugar, aínda que algunhas veces corroborei a información con máis falantes. Na maioría dos casos o informante era vello e, ademais de nacer no punto estudado, os seus pais tamén naceran alí. Así a todo, tamén me valín de informantes novos cando me vin obrigado (no Bolaño só hai dúas casas habitadas e algunhas persoas non son de alí) ou cando o considerei pertinente para estudia-la penetración do modo de falar central no bloque oriental (en Pradoalbar, lugar que se mantivo moi illado ata hai uns quince anos).

A continuación cito os puntos analizados neste traballo e indico a parroquia, o concello actual, a diocese actual e a xurisdicción do século XVIII.

1. Camba (parroquia de San Salvador de C., concello de Laza, diocese de Ourense, xurisdicción de Laza do Conde no XVIII).
2. Pradoalbar (parroquia de Santo André de P., concello de Vilariño de Conso, diocese de Astorga, xurisdicción de Conso no XVIII).
3. Hedrada (parroquia de San Mamede de Hedrada, concello de Vilariño de Conso, diocese de Astorga, xurisdicción de Sabuguido no XVIII).
4. Entrecinsa (parroquia de Santa María de Sabuguido, concello de Vilariño de Conso, diocese de Astorga, xurisdicción de Sabuguido no XVIII).
5. Campobeceros (parroquia de Santiago de C., concello de Castrelo do Val, diocese de Ourense, xurisdicción de Laza do Conde no XVIII).
6. Bolaño (parroquia de San Martiño de Veigas de Camba, concello de Vilariño de Conso¹, diocese de Astorga, xurisdicción de Conso no XVIII).
7. Veigas de Camba (parroquia de San Martiño de V. de C.², concello de Vilariño de Conso, diocese de Astorga, xurisdicción de Conso no XVIII).

1 Aínda que a marxe entre o convento romano asturicense e o bracaraugustano pasaba polo medio do Bolaño (Rodríguez Colmenero 1997: 20) e aínda que Madoz, s.v. *Veigas de Camba*, considere que a parroquia de San Martiño de Veigas de Camba tiña a metade da venda do Bolaño, as casas deste lugar están, na actualidade, todas do lado asturicense e por iso pertencen ó concello de Vilariño de Conso.

2 Esta parroquia desapareceu en 1970 porque a cabeza dela foi alagada polo salto das Portas. Os dous barrios que tiña (O Bolaño e A Venda da Capela pasaron a formar parte de San Lourenzo de Pentas (Pazo Labrador / Santos Solla 1995:314).

8. A Venda da Capela¹ (parroquia de San Martiño de Veigas de Camba e San Lucas de Parada da Serra, concellos de Vilariño de Conso e A Gudiña², diocese de Astorga e de Ourense).
9. Carracedo da Serra (parroquia de Santiago de C. da S., concello da Gudiña, diocese de Ourense³, xurisdicción de Viana do Bolo no XVIII).
10. Veiga de Nostre (parroquia de San Lucas de Parada da Serra⁴, concello de Castrelo do Val, diocese de Ourense, xurisdicción de Laza do Conde no XVIII).
11. A Gudiña (parroquias de San Martiño e San Pedro da Gudiña, concello da Gudiña, diocese de Ourense⁵, xurisdicción da Gudiña no XVIII).
12. Pedroso (parroquia de San Pedro de Trasverea, concello de Riós, diocese de Ourense, xurisdicción de Souto Vermud no XVIII).
13. Parada da Serra (parroquia de San Lucas de P. da S.⁶, concello da Gudiña, diocese de Ourense, xurisdicción da Gudiña no XVIII).
14. Herosa (parroquia de San Mamede de Pentes, concello da Gudiña, diocese de Ourense, xurisdicción da Gudiña no XVIII).
15. Pentes (parroquia de San Mamede de Pentes, concello da Gudiña, diocese de Ourense, xurisdicción da Gudiña no XVIII).
16. Navallo (parroquia de San Vicente do Navallo⁷, concello de Riós, diocese de Ourense, xurisdicción de Souto Vermud no XVIII).
17. San Lourenzo (parroquia de San Lourenzo de Pentes⁸, concello da Gudiña, diocese de Ourense, xurisdicción da Gudiña no XVIII).

1 Antes, nomeada A Venda de Xoán Pérez (Rodríguez Cruz 2000: 335).

2 A marxe entre o convento asturicense e o bracaraugustano pasaba polo medio do lugar dividindo as casas segundo se construísen a un lado do camiño ou do outro (Rodríguez Colmenero 1997: 20).

3 Pertenceu á diocese de Astorga xa que formaba parte da xurisdicción de Viana do Bolo no XVIII (Río Barja 1989: 57).

4 En 1887 Veiga de Nostre era un lugar da parroquia de Santiago de Campobeceros e non existía a parroquia de San Lucas de Parada da Serra (Pazo Labrador / Santos Solla 1995: 244; *vid. tamén* Madoz, s.v. *Campo de Becerras*).

5 No século XIX, a parroquia de San Pedro, anexa de Santa María do Canizo, pertencía á diocese de Astorga e a freguesía de San Martiño, anexa de San Mamede de Pentes, pertencía á diocese de Ourense (Madoz, s.v. *Gudiña ó Agudina*).

6 En 1887 integrábase na parroquia de San Lourenzo de Pentes (Pazo Labrador / Santos Solla 1995: 255), anexa de San Mamede de Pentes e chamada San Lourenzo da Gudiña en Madoz, s.v. *Gudiña (San Lourenzo)*.

7 En 1887 pertencía á parroquia de Santa María de Riós (Pazo Labrador / Santos Solla 1995: 290).

8 No século XIX, segundo Madoz, s.v. *Gudiña (San Lourenzo)*, esta parroquia comprendía os lugares de San Lourenzo, A Xestosa e Parada da Serra.

18. A Barxa¹ (San Xoán da B.², concello da Gudiña, diocese de Ourense, xurisdicción da Gudiña no XVIII).
19. Florderrei (parroquia de Santa María de Riós, concello de Riós, diocese de Ourense, xurisdicción de Souto Vermud no XVIII).
20. Covelas (parroquia de Santa María de Castrelo de Cima³, concello de Riós, diocese de Ourense, xurisdicción de Souto Vermud no XVIII).
21. Castrelo de Cima (parroquia de Santa María de Castrelo de Cima, concello de Riós, diocese de Ourense, xurisdicción de Souto Vermud no XVIII).
22. Mourisco (parroquia de Santa María de Castrelo de Cima, concello de Riós, diocese de Ourense, xurisdicción de Souto Vermud no XVIII).
23. A Veiga do Seixo (parroquia de Santa María de Castrelo de Cima, concello de Riós, diocese de Ourense, xurisdicción de Souto Vermud no XVIII).
24. San Paio (parroquia de Santa María de Castrelo de Cima, concello de Riós, diocese de Ourense, xurisdicción de Souto Vermud no XVIII).
25. A Silva (parroquia de Santa María de Castrelo de Abaixo⁴, concello de Riós, diocese de Ourense, xurisdicción de Souto Vermud no XVIII).

26. Castrelo de Abaixo (parroquia de Santa María de C. de A., concello de Riós, diocese de Ourense, xurisdicción de Souto Vermud no XVIII).
27. Arzoá (parroquia de San Bartolomeu de Berrande, concello de Vilardevós, diocese de Ourense, xurisdicción de Souto Vermud no XVIII).

Considero que é moi importante ter en conta as seguintes particularidades sobre os lugares investigados: A diocese de Astorga, no século pasado, comprendía o actual concello de Vilariño de Conso, unha das parroquias da capital do concello da Gudiña, San Pedro (Madoz, s.v. *Gudiña ó Agudina*), e a parroquia de Santiago de Carracedo da Serra (GEG, s.v. *Astorga, Diócesis de*), que agora pertence ó concello da Gudiña e que no XVIII pertencía á xurisdicción de Viana (Río Barja 1989: 57); sen embargo, na actualidade o conce-

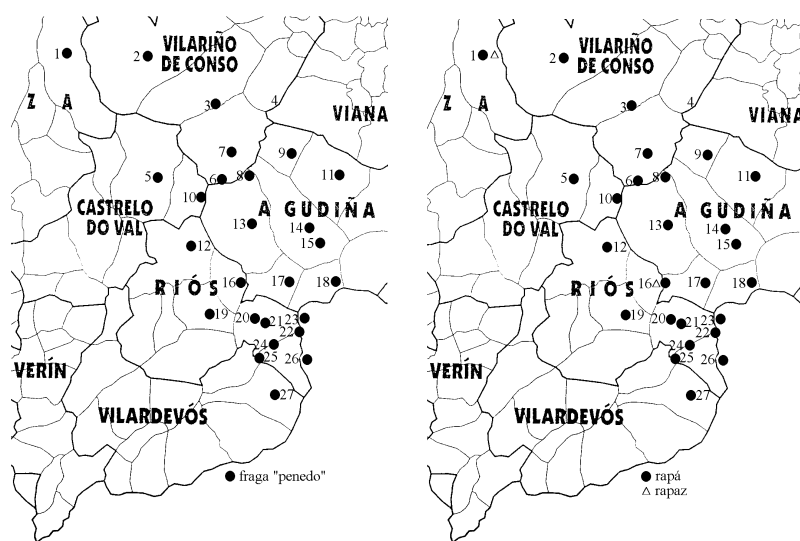
1 A fronteira política entre os terreos da aldea portuguesa de Cisterna e os da Barxa estableceuse definitivamente en 1864 (García Mañá 1988: 136).

2 En 1887 constituía unha parte da parroquia de San Mamede de Pentes (Pazo Labrador / Santos Solla 1995: 255).

3 No século pasado, pertencía á parroquia de Santa María de Riós (Madoz, s.v. *Covelas*). Os máis vellos do lugar dixéronme que se acordaban de cando tiñan que enterrar no cemiterio de Florderrei por mor de non posuíren eles un.

⁴ Segundo Madoz, s.v. *Verrande (San Bartolomé)*, esta parroquia era anexa de San Bartolomeu de Berrande.

llo da Gudiña, que forma parte do partido xudicial de Viana do Bolo e que constitúe xunto co concello da Mezquita o arceprelado da Gudiña, pertence á diocese de Ourense (Torres Luna / Pazo Labrador 1994: 343). Igualmente, forman parte do bispado ourensán o arceprelado de Riós e o arceprelado de Laza. O arceprelado de Riós abrangue os actuais concellos de Riós e Vilardevós e a parroquia de Santa Eufemia de Piornedo. O arceprelado de Laza inclúe o concello de Laza, excepto a parroquia de Santa María de Alberguería, e o concello de Castrelo do Val¹, excepto a parroquia de Santa Eufemia de Piornedo (Torres Luna / Pazo Labrador 1994: 354-359). En consecuencia, a diocese de Astorga só inclúe do territorio estudiado o arceprelado de Viana do Bolo, do cal forma parte o actual concello de Vilarinho de Conso. Por outra parte, o extremo sur da xurisdicción de Souto Vermud (Arzádegos, Terroso, Rexosende, Soutochao, Berrande, Moialde, Santa Comba, Mourisco, Castrelo de Abaixo, Castrelo de Cima e A Veiga) pertencía a Portugal no século XIV segundo consta nun foral de 1325 que emitiu o rei portugués Afonso IV, onde ós habitantes destes lugares os denominaba como meus homes (Taboada 1979a: 109; e Dasairas Valsa 1999: 41).

Mapa 1

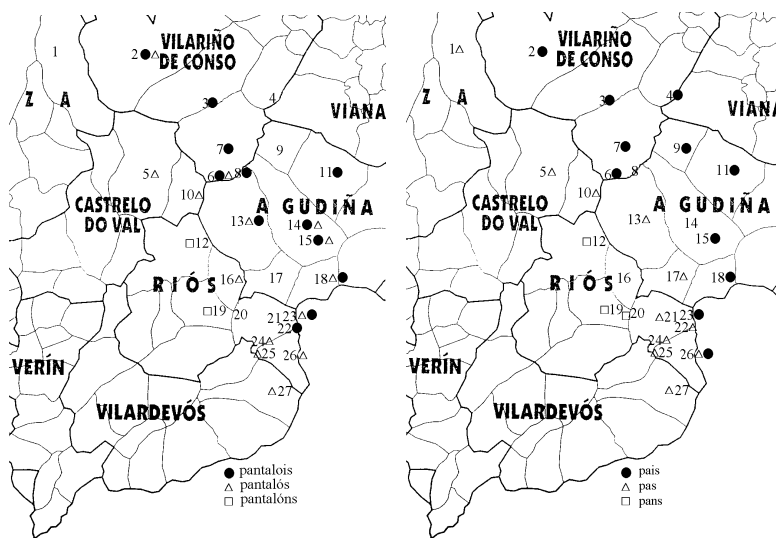
Mapa 2

1 Cómpre lembrar que na actualidade o lugar de Veiga de Nostre forma parte da parroquia de San Lucas de Parada da Serra e é atendido polo párroco de Santiago de Campobeceros, freguesía á cal pertencen no século XIX (Madoz, s.v. *Campo de Beceros*).

Resultoume moi difícil escolle-las palabras adecuadas para poder trazar isoglosas rigorosas; con todo, non se debe perder de vista que a lingua galega se caracteriza por posuír un léxico básico común. Ademais disto, o galego desta zona presenta moitas verbas singulares. Así, en tódolos lugares estudiados se di *vrau*, *gran*, *aira*, *abelaira*, *fraga* ‘pedra grande que non se move’ (vid. Mapa 1; e *cfr.* os topónimos *fraga* ‘pedra, rocha’, rexistrados na fala da Gudiña por Rodríguez Cruz 2000: 339), etc. Tamén observei que algúns trazos particulares da zona como a inexistencia de interdental en posición final de sílaba só é perceptible nalgunhas palabras fosilizadas como *rapá* (vid. Mapa 2).

2. A FRONTEIRA DE -IS

Para traza-la marxe entre o bloque oriental e o central, non só me baseei na isoglosa de *cais* (vid. Mapa 6), usada por Fernández Rei (1990: 114-115), senón que tamén tiven en conta a formación do plural doutras palabras rematadas en *-n*, especialmente, *pantalois* (vid. Mapa 3; e *cfr.* Mapa 68 do *ALGá*), *pais* (vid. Mapa 4) e *escambrois* (vid. Mapa 5).

Mapa 3

Mapa 4

A isoglosa *pantalois* revelóuseme insuficiente para o meu propósito porque a forma *pantalois* alternaba con *pantalós* en lugares que me parecían do bloque oriental como Pradoalbar (2), O Bolaño (6), Parada da Serra (13),

Herosa (14), Pentes (15), A Barxa (18) e A Veiga do Seixo (23). A razón disto radica en que *pantalón* non debe ser unha forma moi vella en galego. A este respecto, cómpre lembrar que Corominas, s.v. *pantalón*, cre que esta verba entrou no castelán por volta do ano 1800 a través do francés *pantalón*, derivado do nome da Comedia italiana *Pantalone*, personaxe que vestía un pantalón longo de tipo veneciano.

Así mesmo, os datos da isoglosa de *pais* (vid. Mapa 4) tampouco trazan a marxe entre o bloque oriental e o central pero serven para corroborar que os falantes dalgúns lugares do bloque oriental, situados cerca da liña divisoria dos dous bloques, tenden a corrixir expresións que os marcarían moito dende un punto de vista dialectal, xa que, como dicía Jespersen (cito por Neto 1979: 394), a mellor pronuncia é aquela que non permite identificar inmediatamente a orixe dialectal do falante. Desta maneira, os informantes de Parada da Serra (13), San Lourenzo (17), Castrelo de Cima (21) e O Mourisco (22) usan *pas* e con iso evitan que os seus veciños do bloque central se rían da secuencia *metín os pais ó forno*.

Mapa 5

Mapa 6

No Mapa 5, rexistrei *escambrois* como expresión exclusiva nos puntos 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 13 e 18; en contraste, recollín *escambrois* e *escambros* nos puntos 15, 17, 21, 22 e 23. No punto 22, os primeiros informantes que entrevistei escondéronme a terminación *-is* en tódalas preguntas que lles fixen. En

virtude disto, interroguei a outro señor de 67 anos, quen dixo empregar máis *escambrois* ca *escambros* e quen usou *pantalois*, *millois*, *pas* e *cas*.

Para acabar de defini-la fronteira de *-is*, utilicei a palabra *cais* (vid. Mapa 6). Esta forma é a única empregada nos puntos 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 14 e 15 e alterna con *cas* nos puntos 17, 21 e 26. Dado que neste último punto, nun primeiro momento, só recollín a forma oriental *cais*, decidín investigar con máis detalle as particularidades dos dous lugares da parroquia de Castrelo de Abaixo: A Silva (25) e Castrelo de Abaixo (26). Constatei que na Silva só se emprega *-s* e que en Castrelo de Abaixo *-is* está perdendo vitalidade xa que o segundo informante entrevistado deste lugar, que tiña 75 anos, usou *millós*, *cas*, *escambros* e *pantalós* ó lado de *explicaciois* e *pais*. En contraste, Taboada (1979a: 124-125) incluía Castrelo de Abaixo entre os sitios que tiñan o plural *-óns* para as palabras rematadas en *-on*. Con respecto a isto, eu só recollín que unha muller de 65 anos, nacida e criada alí pero residente en San Paio dende os 21 anos, dixo tódolos plurais en *-s*, agás *pans*. Esta muller tamén me indicou que os vellos de Castrelo de Abaixo dicían *explicaciois*.

Mapa 7

Mapa 8

Todos estes datos resumíno no Mapa 7, que traza a fronteira entre o bloque oriental e o central por puntos máis occidentais cós que presenta o *ALGa* (vid. Mapa 68) pois este marcaba a marxe cos puntos orientais de Soutelo (parroquia de Santa María de Sabuguido, concello de Vilaríño de

Conso, O. 18) e da Gudiña (O. 21) e cos puntos centrais de Campobeceros (concello de Castrelo do Val, O. 22) e de Vilardevós (O. 29). No norte do meu mapa, a fronteira coincide coa liña divisoria do actual concello de Vilariño de Conso e dos actuais concellos de Laza e Castrelo do Val, pertencentes na súa maioría ó arciprestado de Laza. Así, as palabras que rematan en *-n* presentan o plural en *-is* nos puntos do concello de Vilariño de Conso (2, 3, 4, 6, 7 e 8), aínda que nos puntos 2 e 6 rexistrei *pantalós* ó lado de *pantaloís*; pola contra, nos puntos da antiga xurisdicción de Laza do Conde 1, 5 e 10 só documentei *-s*. Entre o actual concello da Gudiña e o actual concello de Riós, a marxe só é nítida entre o punto non oriental 12 (Pedroso), onde se usa *-ns*, e o punto oriental 13 (Parada da Serra), onde as formas centrais están avanzando incluso na fala de persoas moi maiores, xa que, ó lado de *escambroís* e *pantaloís*, a miña informante de 76 anos usou *pas* e *pantalós*. Sen embargo, nos demais puntos a fronteira deixa de ser nítida. Así a todo, dos datos analizados pode concluír dun xeito provisional:

a) O punto 16 é central mentres que o punto 17 foi do bloque oriental¹ e aínda se pode considerar oriental dado que nel recollín formas con *-s* (*escambros, cas, pas*) e con *-is* (*escambroís, caís*).

b) Os puntos 21, 22, 23 e 26 pertencen ó bloque oriental a pesar de que documentei neles formas con *-s* e de que nos puntos 22 e 26 me esconderon os primeiros informantes a pronuncia con *-is*, mentres que non son orientais os puntos 19 e 20, onde se di *-ns*, e os puntos 24, 25 e 27, onde só se usa *-s*. A propósito da terminación con *-ns* dos puntos 12, 19 e 20, cómpre lembrar que tamén Taboada (1979b: Mapa 9 do apéndice) recollera no Val de Verín esta terminación nos lugares fronteirizos con Portugal de Mandín, Rabal, Feces de Abaixo, Feces de Cima e San Cibrao. Tamén existe *-óns* noutros puntos do sur da provincia de Ourense e do norte de Portugal (Taboada 1979a: 124-125).

Co Mapa 8, que traza a isoglosa da palabra *ladreais*, constatee que a fronteira entre o bloque oriental e o central pasaba case polos mesmos puntos cá isoglosa do plural das palabras rematadas en *-n*. Deixando de lado que *ladreales* en moitos puntos centrais e orientais é, na actualidade, a única forma rexistrada, é destacable que en 16 se diga *ladreais* ó lado de *ladreales*, xa que neste lugar os elementos que rematan en *-n*, do tipo *escambrón*, fan o plural en

¹ En San Lourenzo, incluso existen topónimos con dobre forma: *Os Castrillós* e *Os Castrillois* (Rodríguez Cruz 2000: 350). Malia que o plural dos nomes que rematan en *-l* (*animal*) é, para a maioría, *-ales* (*animales*) e, para uns poucos, *-is* (*animais*), os topónimos que rematan en *-l* en singular tenden a presenta-la terminación *-is* no plural: *Os Carpezais*, *Os Queirugais*, etc. (Rodríguez Cruz 2000: 307 e 311).

-s (*escambrós*) e que en 26, onde o plural das palabras que terminan en *-l* se forma engadindo *-es* (*animales*), existan os fósiles *reás* e *ladreais*.

3. OUTRAS ISOGLOSAS MORFOLÓXICAS E FONÉTICAS ENTRE OS BLOQUES ORIENTAL E CENTRAL

Neste subapartado, centreime nas isoglosas de *tu veis*, *eles tein*, *est[ɛ]rco*, *mutu* e *cobertura* e non considereirei a isoglosa da gheada, a pesar de que creo que me sería moi útil para os meus propósitos, porque, ó non poder demorarme na investigación, corría o risco de que os informantes me escondesen a gheada cando os entrevistase por primeira vez.

Mapa 9

Mapa 10

As fronteiras do Mapa 9 coinciden coas de *-is* (vid. Mapa 7), salvo nas seguintes cuestións: a forma central *tu ves* aparece como a única recollida no punto oriental 8; o elemento oriental *tu veis* dise nos puntos centrais 24 e 25 e está sendo substituído pola secuencia *tu ves*, coa cal alterna no uso, nos puntos 17 e 26.

Con relación ó Mapa 10, cabe apuntar, en primeiro lugar, que *eles tein* se di na maioría dos puntos do bloque oriental (2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 15, 18, 21 e 23), en segundo lugar, que *eles teñen* non só está substituíndo ás formas orientais nos puntos 17, 22 e 26, senón que tamén está varrendo as outras dúas formas do bloque central (*eles ten* e *eles teien*). O elemento *eles ten*

só o documentei na miña enquisa nos puntos 1 e 5 mentres que nos puntos 10, 12, 16, 19 e 20 rexistrei *eles teñen*. A forma *eles teien* alterna no punto 27 con *eles teñen* e tamén se usa nos puntos 24 e 25.

Guiado polo feito de que a isoglosa de *m[e]do* coincidía nesta zona coa isoglosa de *pantalois* (vid Mapas 15 e 68 do *ALGá*), escollín *est[e]rco* (vid. Mapa 11) para investiga-la súa liña divisoria. Unha vez recollidos os datos, constatei que as isoglosas de *est[e]rco* e da formación de plural das verbas rematadas en *-n* (vid. Mapa 7) coinciden *grosso modo*, dado que só quedan fóra da zona oriental, a cal pronuncia *est[e]rco*, os puntos 21, 22 e 26, nos cales se di *est[e]rco*. Pareceume, por outra parte, que os informantes percibían entre as dúas secuencias unha distinción equiparable á que se produce entre dúas palabras diferentes.

Mapa 11

Mapa 12

O mapa de *muto, truta* (vid. Mapa 12) só vale para establecer unha fronteira nítida entre o punto central 1 e o punto oriental 2 e entre o punto central 5 e os puntos orientais 3 e 7. No resto dos casos a fronteira dilúese, especialmente, porque as formas con *-ut-*, que só se rexistran como exclusivas nos puntos 2, 3, 4, 7, 9, 11 e 15, ven invadido o seu espacio por *-uit-* (17, 18 e 23) ou por *-oit-* (14). A favor da hipótese dunha difusión de formas centrais no bloque oriental xogan os seguintes datos:

a) O elemento *moito*, que rexistrei como exclusivo en 1, alterna con *-ut-* en 14.

b) *-ut-* alterna con *-uit-* en 17, 18 e 23 e, incluso, en 2. Neste último lugar, que se mantivo moi apartado e pouco contaminado lingüisticamente, a interferencia explícase porque usei como informante unha falante nova de 42 anos que residiu no bloque central. No punto 18, unha señora maior manifestou que os vellos de antes daquel lugar só dicían *truta*. Nos puntos 17 e 23, o normal é *-uit-* e os meus informantes, despois de preguntarlles con insistencia, admitiron que, antes, algúns dicían *truta* e *muto* e que, agora, case non se oen.

c) O emprego exclusivo de *-uit-* rexistrado en 6 e 8 parece ilustrar unha substitución lingüística xa que o informante da cabeza parroquial (7), hoxe alagada, só empregou *-ut-*. A substitución lingüística tamén parece que se operou en 13, onde o cambio debeu de producirse hai tempo, pois a miña informante de 76 anos só usa *-uit-* mentres que a súa sogra, xa morta, dicía *truta* e *muito*. Nesta última palabra, é posible que o ditongo *-ui-* se mantivese sen monotongar polo influxo de *mui* (Williams 1975: 51).

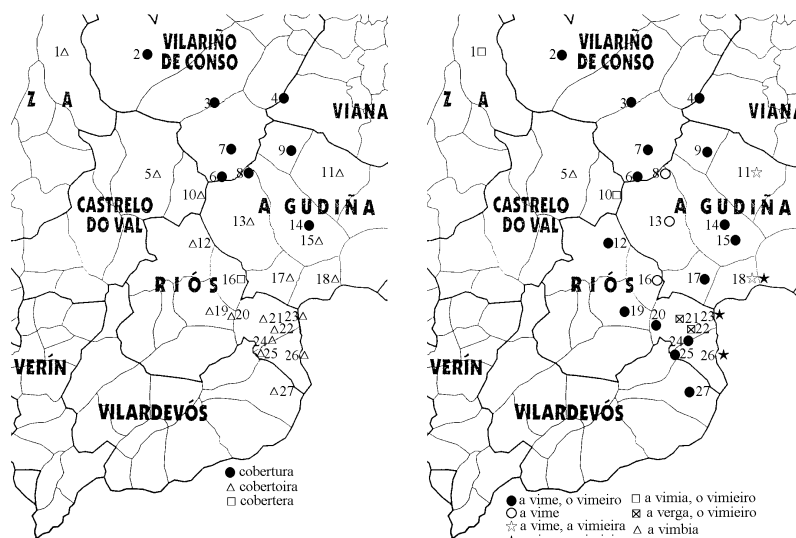
Por outra parte, a pesar de que Zamora Vicente (1986: 38) colocaba a Verín na área de *-oit-*; para Taboada (1979b: 89-90), *-oit-* substituíu a *-uit-* nos lugares do Val de Verín estudados por el máis afastados da raia portuguesa pero *-uit-* pervivía na zona meridional da comarca (O Rosal, Oímbra, San Cibrao, Tamagos, Mourazos, Tamaguelos, Mandín, Rabal, Feces de Abaixo e Feces de Cima), a cal coincidía no uso de *-uit-* co sur da provincia de Pontevedra. En apoio desta hipótese Taboada cita que Schneider recollera *muitas* na zona de Verín¹. Eu, tendo en conta que o ditongo *-ui-* de *chuiva* é, para Neto (1979: 376), un elemento característico do distrito de Vila Real e dalgunhas localidades do distrito de Bragança, pode engadir a esta argumentación que *-uit-* non só é a forma propia dos puntos centrais 5, 10, 12, 16, 19 e 20 senón que, posiblemente, tamén o é dos puntos raiotos 21, 22, 24, 25, 26 e 27. Así a todo, sobre estes lugares raiotos teño dúbidas, xa que rexistrei *-ut-* na Veiga do Seixo (23), aldea da parroquia de Castrelo de Cima moi vencellada lingüisticamente coa Barxa.

A palabra *cobertura*² ‘calquera elemento que usan os pastores para protexerse, especialmente da chuvia’ (vid. Mapa 13) case singulariza un tipo de fala estritamente astorgana, pois dise en tódolos lugares investigados do concello de Vilariño de Conso (2, 3, 4, 6, 7 e 8), no punto 9 (Carracedo da

1 Tamén Mariño Paz (1998: 186) menciona un exemplo de *-uit-* nun texto do cabido de Ourense de 1394.

2 Parece que se trata dunha substitución sufixal, dado que o informante de Veigas de Camba usa, ó lado de *cobertura*, *coiro*, *salmoira* e *treitoira*.

Serra) do concello da Gudiña, que pertenceu ó bispado de Astorga, e no punto 14 (Herosa) do concello da Gudiña, que está próximo á fronteira diocesana. A isoglosa de *cobertura* traza unha marxe clara coa antiga xurisdiccion de Laza do Conde (1, 5 e 10), onde se usa *cobertoira*. No resto dos puntos analizados, dise *cobertoira*, excepto no Navallo, no cal se emprega *coberteira*.

Mapa 13

Mapa 14

4. ISOGLOSAS LÉXICAS

Para presentar unha situación realista da diferenciación léxica entre o bloque central e o bloque oriental, válenme os Mapas 14 e 15. No Mapa 14, obsérvase que as formas orientais *a vime* e *o vimeiro* se din no concello de Vilaríño de Conso (2, 3, 4, 6 e 7¹) e nun punto do concello da Gudiña (9). Dado que en 1 e en 10 se di *a vimia* e *o vimieiro* e que en 5 se di *a vimbia*, o concello de Vilaríño de Conso marca unha fronteira nítida co concello de Laza (1) e co concello de Castrelo do Val (5 e 10). No resto do territorio analizado, a separación entre o bloque oriental e o central non é tan diáfana

1 No punto 8 deste concello só recollín *a vime*.

2 Taboada (1979b: 38; e 1988: 36) tamén recolle esta forma no Val de Verín.

e, dende un punto de vista diacrónico, obsérvase, por un lado, que as formas orientais *a vime* e *o vimeiro* se din nos puntos orientais (14, 15 e 17¹) e nos puntos centrais (12, 19, 20, 24, 25 e 27²) e, por outro, que, na actualidade, están sendo substituídas por formas centrais noutros puntos, nos cales, ó lado da forma oriental *a vime*, entraron os derivados de *a vimia*, *a vimiera* (11 e 18) e *o vimieiro* (18, 23 e 26). No Mapa 15, conséntase en 1, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 24 e 25, onde se usa *bulló* só co significado de ‘castaña asada’ e *castaña* co valor de ‘froito do castiñeiro cando está cru’, un estado de lingua anterior ó dos demais lugares analizados; documéntase en 12, 14, 16, 20 e 27 a ampliación do significado de *bulló*, que pasa a designar ‘a froita do castiñeiro’ alternando con *castaña*; e tamén se confirma no norte, onde *castaña* é o elemento exclusivo en 1, unha fronteira clara delimitada pola presenza de *billote*³ / *bullote* no concello de Vilaríño de Conso⁴ e pola ausencia desta palabra nos actuais concellos de Laza e Castrelo do Val.

Mapa 15

Mapa 16

1 No punto 13 só recollín *a vime*.

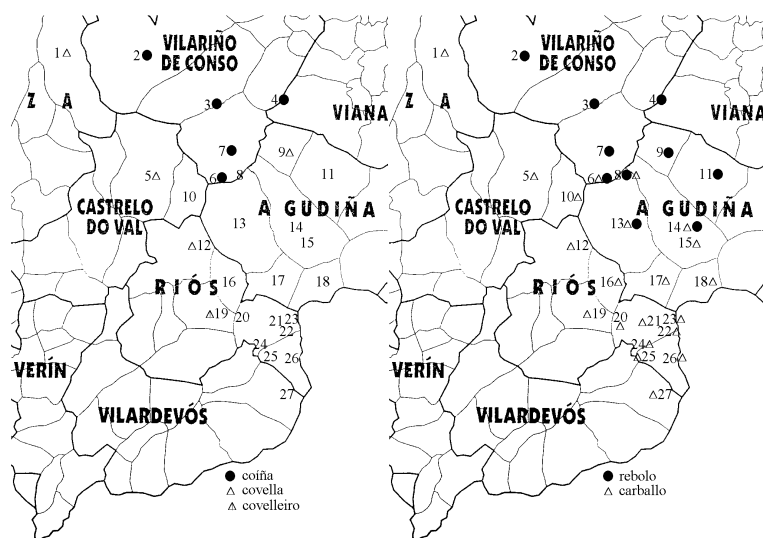
2 No punto 16 só recollín *a vime*.

3 A vocal *i* de *billote* parece deberse á palatal contigua (cfr. *i* de *filloa*, evolución de FOLIOLA).

4 Nos puntos de Vilaríño de Conso 6 e 8 só documentei *bulló*; por contra, nos puntos 9 e 11 do concello da Gudiña só rexistrei *bullote*.

No resto dos mapas, obsérvanse estas mesmas tendencias:

a) A marxe non coincide exactamente coa de *-is* como se observa no Mapa 16. Nel, a palabra oriental *nixa* non a documentei nos puntos orientais 2, 4, 21, 22 e 26 e, por contra, rexisteina no punto central 10.

Mapa 17

Mapa 18

b) A fronteira aparece con bastante nitidez no norte. Así, no Mapa 17, a palabra *coiña* ‘verza para transplantar’ úsase en 2, 3, 6 e 7 e a verba *covella* en 1 e 5; no Mapa 18, a forma *rebolo* dise en 2, 3, 4, 7, 9 e 11² e *carballo* emprégase en 1 e 5; no Mapa 19, hai diferenza entre 2 (*amarolos*³) e 1 (*amoro*[b]os) e entre 5 (*amorodios*) e 3 (*amorodos*⁴); no Mapa 20, recollín o elemento oriental *o cereixal*⁵ en 2, 3, 4, 7 e o elemento central *a cerdeira* en 1 e 5; no Mapa 21, obsérvase que a verba *espalladoira* ‘forcada con gallos de ferro’, que tamén existe en portugués (Costa / Sampaio e Melo, s.v.) e en Vilardevós e na Gudiña (García González, s.v. *espalladoira*), parece que se estendeu dende a

1 Tamén se di en Pedrafita, Montederramo e Porto (García González, s.v. *coiña*).

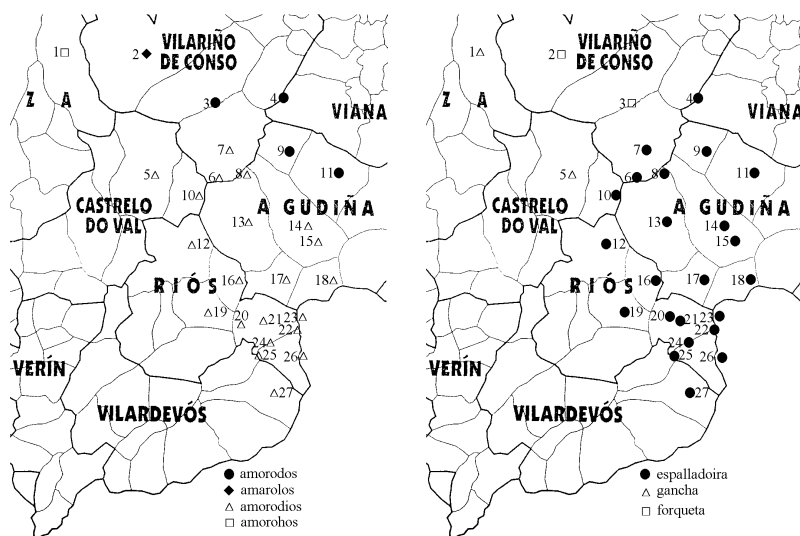
2 En 6, 8, 13 e 14 *rebolo* está sendo substituído por *carballo*.

3 *Amarolo* dise en Ferreira de Valadouro e Cedofeita (García González, s.v. *morodo*).

4 Esta palabra tamén foi rexistrada por min en 4, 9 e 11 e por García González, s.v. *morodo*, en Val de Burón e Val do Suarna.

5 Úsase *cerexal* en Pedrafita e A Mezquita e *zreixal* en Val de Burón, Val do Suarna e Pedrafita (García González, s.v. *cerdeira*).

zona meridional lindante con Portugal a tódolos puntos, agás á parte norte do bloque central (1 e 5), onde se usa *gancha*, e excepto á parte norte do bloque oriental (2 e 3), onde se di *forqueta*, expresión que designa tamén a ‘forcada que ten gallos de madeira’. Así mesmo, son palabras meridionais e coincidentes co portugués *freixón* (vid. Mapa 22 e *fr.* portugués *feijão*), que eu recollín en 15, 17, 19, 20, 22, 24, 25, 26 e 27 e que García González, s.v. *freixón*, documentou en Goián, Verín e Vilardevós, e *rechiado* ‘embutido que se fai co estómago do porco enchéndoo con costelas deste animal’ (vid. Mapa 23 e *fr.* portugués *recheado* ‘que ten recheo’ (Costa / Sampaio e Melo, s.v.), rexistrada en 27 (Arzoá), o punto máis sureño dos estudiados.

Mapa 19

Mapa 21

c) As formas orientais recúan como demostran os Mapas 18, xa visto, e 24. No primeiro, vese que *rebolo* é a única forma en 2, 3, 4, 7, 9 e 11, que *carballo* invade o territorio de *rebolo* nos puntos orientais 6, 8, 13 e 14 e que *carballo* é o único elemento documentado no resto dos lugares. No segundo,

1 En 5, chámasele *furquita* á forca de madeira que se fai cortando dunha árbore unha galla con forma de gancho. Cómpre lembrar que *gancha* en Albacete e en León significa ‘rama de árbore’ (RAE, s.v. *gancha*) e que o latín *furca* designaba unha ferramenta que tiña a forma indicada arriba (vid. Blánquez, s.v. *furca*, *ae*).

2 En 21, recollín a variante *francós*.

a palabra *bidueiro* penetra na zona de *bedulo*¹, xa que en 16 alternan *bidueiro* e *bedulo*, en 5 só documentei *bidueiro* pero unha informante de 64 anos díxome que o seu pai dicía *bedulo* e nos puntos orientais 2 e 4 só rexistrei *bidueiro*. Outros exemplos que posiblemente ilustren esta tendencia son a presenza de *bulló* en 6 e 8 (*vid.* Mapa 15), a de *covella* en 9 (*vid.* Mapa 17), a de *chicha* en 4 (*vid.* Mapa 16) e a de *bandullo* en 4, 6, 14, 17, 18, 23 e 26 (*vid.* Mapa 23).

Mapa 20

Mapa 22

d) As formas orientais penetran no bloque central. Esta tendencia parece que é a que explica o Mapa 25 e o Mapa 26. No primeiro, documentei co significado de ‘chover con pouca intensidade’ *murrñar* na zona oriental (3, 4, 7, 8, 13) e na central (5) e *morrñar* na parte oriental (7, 9, 11, 14, 15) e na parte central (10). No segundo, *chuvirnar*², derivado de *chuvirna* ‘chuvia fina’, dise nos puntos orientais 2, 3, 4, 7, 8, 9, 14, 15, 18, 22, 23 e 26 e nos puntos centrais 5, 10, 12, 19, 20, 24, 25 e 27. Tamén no Mapa 23, xa visto, se observan dúas formas loitando: a palabra central *bandullo* invade a zona oriental (4,

1 Tamén se di no Incio, na Mezquita e en Vilardevós (García González, s.v. *bidueiro*).

2 García González, s.v. *chubiscar*, recolle *chobiznar* no Incio (Lugo). *Chviznar* rexistrase en Babia, Laciana e Omaña (Díez Suárez, s.v.) e *lloviznar* no Bierzo, na Luna, en Rueda, en V. Esla, Cistierna, León e Omaña (Díez Suárez, s.v.).

3 É moi posible que se forme a partir do latín *PLUVICINA con caída da vocal postónica (*cf.* o leonesismo do castelán *lobezno*, evolución de LUPICINU, e os leonesismos da nota inmediatamente anterior).

6, 14, 17, 18, 23, 26) e o elemento oriental *botello* chega ata o punto central 27 (Arzoá).

Mapa 23

Mapa 24

Mapa 25

Mapa 26

quia de Castrelo de Abaixo (*vid.* Madoz, s.v. *Castrelos de Abajo*) non forma parte do bloque oriental e presenta singularidades lingüísticas coincidentes con San Paio (24) e Arzoá (27). O resto dos puntos estudados, tanto tódolos da antiga xurisdicción de Laza do Conde coma os restantes da antiga xurisdicción de Souto Vermud, non forman parte do bloque oriental. Entre estes últimos, presentan unha evidente singularidade os lugares de Pedroso (12), Florderrei (19) e Covelas (20) do concello de Riós, xa que neles se usa a terminación *-ns* para a formación do plural das palabras rematadas en *-n*.

b) As isoglosas morfolóxicas e fonéticas escollidas neste estudio non coinciden exactamente coas de *-is* e marcan unha distinción máis nítida no norte, xa que o actual concello de Vilaríño de Conso e a antiga xurisdicción de Laza do Conde, onde houbo e hai *piliqueiros* (*vid.* Mapa 27), se diferencian claramente nos mapas de *est*[*e*]rco, *eles tein* e *cobertura*. Este último elemento case singulariza a zona pertencente á diocese de Astorga. Así mesmo, os mapas de *muto* e *tu veis*, aínda que presentan algunhas interferencias das formas centrais *muito* e *tu ves*, deberon discriminar no pasado estas dúas zonas. Sen embargo, a fronteira entre os puntos centrais do concello de Riós e os orientais do concello da Gudiña é menos clara cá citada anteriormente, xa que as formas orientais cruzan o río Mente e entran no concello de Riós nos seguintes casos: *est*[*e*]rco dise no punto 23, *eles tein* úsase nos puntos 21 e 23, *tu veis* pronúnciase nos puntos orientais 22, 23 e 26 e nos centrais 24 e 25 e *muto* óese no punto 23. Así a todo, tamén se poden trazar marxas entre 11 e 13 cos mapas de *est*[*e*]rco e *eles tein* e entre os puntos 16 e 17 co mapa de *est*[*e*]rco. Por outra parte, o uso de *eles teien* singulariza os lugares 24, 25 e 27.

c) Aínda que hai isoglosas léxicas que case coinciden coa fronteira de *-is* (*xíxa*), a maioría destas isoglosas (*coiña*, *rebolo*, *cereixal*, *vime*, *botello*, etc.) só marcan marxe nítida no norte da zona estudiada debido a causas históricas e xeográficas. As montañas, que constituían o límite entre a diocese asturicense e a diocese auriense, impedían unha comunicación fluída entre o bispado ourensán (especialmente 1 e 5) e o bispado astorgano (especialmente 2, 3 e 4 e, en menor medida, 6, 7 e 8). No resto do territorio analizado, as fronteiras entre os actuais concellos de Riós e A Gudiña dilúense pero en diferente grao. Así, a escasa comunicación entre Pedroso (12) e Parada da Serra¹ (13) debeu se-la causa dunha maior separación entre estes dous lugares e os outros puntos dos concellos de Riós e A Gudiña, onde os ríos constitúen frecuentemente a marxe.

d) No bloque oriental, é posible delimitar unha área léxica astorgana caracterizada polas palabras *fréxoles* / *fréxeles*, *billote* / *bullote* e *coiña*. Esta área,

1 Aínda hoxe entre Pedroso e Parada da Serra non existe unha estrada asfaltada.

case coincidente coa zona dos *b[ɔ]teiros* (2, 3, 4, 7 e 9), está formada, especialmente, polos puntos 2, 3, 4 e 7 de Vilariño de Conso e polo punto 9 do concello da Gudiña, que pertenceu ó bispado de Astorga, e, en menor medida, polos puntos fronteirizos 6 e 8 de Vilariño de Conso e polo punto 11 da Gudiña, no cal había unha parroquia que foi ata o século pasado da diocese astorgana.

e) O estudio léxico desta zona permite albiscar tres tendencias contrapostas loitando: por un lado, as formas orientais (*rebolo*, *bedulo*) recúan cara ó leste empuxadas polas palabras centrais (*carballo*, *bidueiro*); por outro, as formas orientais difúndense polo bloque central (*murruñar* / *morriñar*, *chuvirnar*); e, por outro, existen formas meridionais do extremo sur lindante con Portugal (*rechiado*, *freixón*) que, por veces, chegan a estenderse polo bloque central e oriental (*espalladoira*).

BIBLIOGRAFÍA

- ALGa = Instituto da Lingua Galega (1995): *Atlas Lingüístico Galego. Vol. 2: Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Fundación P. Barrié de la Maza.
- Blánquez, A. (1982): *Diccionario latino-español*. Barcelona: Ramón Sopena. 5ª ed. revisada, corregida y aumentada.
- Corominas, J. (1980): *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*. Madrid: Gredos. 3ª ed., 3ª reimpresión.
- Costa, J. Almeida / Sampaio e Melo, A. (1983): *Diccionario da lingua portuguesa*. Lisboa: Porto Editora. 5ª ed.
- Dasairas Valsa, X. (1999): *Crónicas rexiomontanas*. Vigo: Mancomunidade de Concellos da Comarca de Monterrei.
- Díez Suárez, Mª. S. (1994): *Léxico leonés*. León: Universidade de León.
- Fernández Rei, F. (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- García González, C. (1985): *Glosario de voces galegas de boxe*. Santiago de Compostela, anexo 27 de *Verba*.
- García Mañá, L. M. (1988): *La frontera hispano-lusa en la provincia de Ourense*. Anexo 11 de *Boletín Avriense*.
- GEG = VV. AA. (1974): *Gran Enciclopedia Gallega*. Santiago / Gijón: Silverio Cañada. 30 vols.
- Madoz, P. (1986): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar. Galicia*. Madrid. 6 tomos.
- Mariño Paz, R. (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Neto, S. da Silva (1979): *História da lingua portuguesa*. Rio de Janeiro: Presença. 3ª ed.
- Torres Luna, Mª. P. de / Pazo Labrador, A. (1994): *Parroquias y arciprestazgos de Galicia*. Santiago de Compostela: Universidade, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico.

- Pazo Labrador, A. / Santos Solla, X. M. (1995): *Poboación e Territorio. As parroquias galegas nos últimos cen anos*. [Santiago de Compostela]: Difux.
- RAE = Real Academia Española (1984): *Diccionario de la Lengua Española*. Madrid: Espasa / Calpe. 2 vols. 20ª ed.
- Río Barja, F. (1989): “Mapa de las jurisdicciones de la provincia de Ourense en el XVIII”, en *Actas do Simposio Internacional Otero Pedrayo e a xeografía de Galicia*. Santiago: Consello da Cultura Galega, 25-62 e un mapa.
- Rodríguez Colmenero, A. (1977): *Galicia meridional romana*. Bilbao: Universidade de Deusto.
- Rodríguez Cruz, X. (2000): *Así falan na Gudiña*. Ourense: Deputación Provincial de Ourense.
- Taboada, M. (1979a): “Afinidades lingüísticas galego-portuguesas na fronteira de Ourense (1): notas fonético-morfolóxicas sobre as nasais”, en *Senara* vol. I, 107-125.
- Taboada, M. (1979b): *El habla del Valle de Verín*. Santiago de Compostela, Anexo 15 de *Verba*.
- Taboada, M. (1988): *Léxico de la comarca de Verín*. Anexo 14 de *Boletín Avriense*.
- Williams, E. B. (1975): *Do latim ao portugués*. Río de Janeiro: Tempo brasileiro. 3ª ed.
- Zamora Vicente, A. (1986): “Los grupos *-uit-*, *-oit-* en gallego moderno: su repartición geográfica”, en *Estudios de dialectología hispánica*. Santiago de Compostela, Anexo 25 de *Verba*, 35-44.

LÉXICO FRONTEIRIZO NO BAIXO MIÑO:
A PESCA CON BARCO

Helena Pousa Ortega

IES Tui

Agradezo a extraordinaria colaboración de todos aqueles pescadores que amablemente me abriron as portas das súas casas e foron contestando ó cuestionario. Na parte galega a Julio César Piña Silva (Tui), José Álvarez Gayoso (Amorín), César Gómez Garreiro (Forcadela), Eloy Rodríguez González (Goián), Jorge Estévez Eiras (As Eiras), Saúl Carrera Blanco e Eduardo Rodríguez (Tabagón), Joaquín Castro Barcia (A Pasaxe) e a meu pai Pablo Pousa Carrera, coñecedor de tantas cousas (Goián). Na parte portuguesa a Manuel Esteves Fernandes (Valença), Joaquim Gomes Soares (São Pedro da Torre), Amado Aníbal de Figueiredo (A Carvalha), Alberto Castro (Vilanova de Cerveira), Luís e Luís Marrocos, pai e fillo que tanto saben do carochó (Lanhelas), José Fernando Torres Pereiro e outros que por alí andaban (Seixas), Alexandro António Duro (Gondarem, A Mota).

Cando o termo é común ou maioritario non sinalo as fontes. Se non o é, cito abreviadamente a localidade onde o recollín. Lista de abreviaturas empregadas:

T = Tui	V = Valença
A = Amorín	SP = São Pedro da Torre
F = Forcadela	C = A Carvalha
G = Goián	VC = Vilanova de Cerveira
E = Eiras	Gond = Gondarem
Tab = Tabagón	L = Lanhelas
Pa = A Pasaxe	S = Seixas

Non vou transcribir foneticamente tódolos termos recollidos; unicamente consignarei a pronuncia nalgúns casos. A gheada irá sempre marcada co dígrafo <gh> e, nas falas portuguesas, o dígrafo <ch> equivale ó fonema palatal fricativo [j]. Os termos rexistrados na parte portuguesa procuro escribilos coa grafía portuguesa para que queden máis claras algunhas diferencias de pronuncia (g, j, ç...) para non recarga-lo texto coa transcripción dos termos.

Mapa 1

1. ANTECEDENTES

Sempre botei de menos un estudio lexicográfico que reflectise as coincidencias e diverxencias léxico-orais dos falantes desta área lingüística separada politicamente. Ata agora os estudos filolóxicos centrados no léxico son recolleitas lexicográficas feitas só desde a perspectiva interna do galego ou do portugués. Da banda portuguesa coñezo o *Vocabulario Minhoto* de M. Boaventura ou *Apontamentos acerca do falar do Baixo-Minho* de F. J. Martins Sequeira, e da banda galega, un traballo de licenciatura, inédito, *Vocabulario de Goyán* de Mª J. Pérez Alonso. E desde unha perspectiva máis etnográfica, son moi interesantes os estudos de Eliseo Alonso, *Pescadores del río Miño (tramo gallego-portugués)* e *Gamelas y marineros*; a primeira de obrigada consulta por se-

-la máis completa investigación sobre a pesca neste tramo fluvial. Tamén cabe cita-lo estudio de Xaquín Lourenzo Fernández sobre os produtos do río Miño na *Historia de Galicia* dirixida por Otero Pedrayo, onde aparecen algúns termos propios da pesca miñoteira.

2. AS ESTRUCTURAS LÉXICAS

Para poder investiga-lo léxico de maneira sincrónica e de xeito máis ou menos estruturado, decanteime por segui-lo sistema de enquisa proposto a través dos cuestionarios do *ALGa* e do *ALEPG*, limitándome nesta ocasión á investigación dun “dominio parcial” ou “campo asociativo”¹, ligado a unha das actividades comúns nesta zona: a pesca con rede no Miño².

A investigación baséase en enquisas léxicas sobre termos da pesca que realicei en diferentes localidades de ámbalas marxes (*vid.* Mapa 1). A partir dos datos obtidos, tratei de analizar dous aspectos fundamentais: por unha parte, a vitalidade do léxico da pesca, anteriormente exposto por Eliseo Alonso (1989) e, por outra, a súa localización e distribución diatópica para analiza-las coincidencias e/ou diferencias codialectais no vocabulario de ámbalas marxes do Miño.

Tirando do fío e de maneira indirecta, tamén quixen comprobar ata que punto o léxico galego, por sobrevivir en distintas condicións sociolingüísticas, vai sendo desprazado, fixándome en especial nas interferencias que se observan no “sistema sémico da espacialidade”, que vai saíndo de maneira centrífuga en tódalas enquisas.

3. A PESCA, UNHA ACTIVIDADE COMÚN

É recoñecida como unha das actividades máis antigas da zona³, hogano exercida por pescadores profesionais (poucos) e labradores ou traballadores asalariados que combinan e complementan a súa economía coa pesca tem-

1 Estes campos asociativos diferéncianse das estruturas lexemáticas porque non se organizan por medio de trazos distintivos, senón que se deben a asociacións dun signo con outros signos non necesariamente lingüísticas, de validez individual e practicamente infinitas. Véxase a explicación dada por Freixeiro (1990: 32-33).

2 Na imposibilidade de face-lo inquérito en tódalas localidades miñoteiras que se dedican á pesca, o campo de estudio limiteino á zona onde se pesca con barco, desde Tui/Valença ata O Rosal/Seixas. Deixei fóra a zona da Guarda e Caminha, para centrarme exclusivamente na pesca fluvial. Alén diso, fixen unha pequena sondaxe na Pasaxe para recolle-los datos dun experto carpinteiro de ribeira.

3 Segundo Vila-Botanes (2001: 175-176), xa en 1125 Dona Tareixa de Portugal tiña o privilexio de acouta-lo río “dende a vila de Lazoiro ata a foz do río” e a igrexa tudense controlaba os portos e pesqueiras da cidade, tanto pola rendibilidade económica coma pola calidade do peixe (sollos, salmóns, lampreas...).

poreira. En ámbalas marxes pescan cos mesmos aparellos e embarcacións e séguense costumes similares. O máis interesante desde o punto de vista filolóxico é o léxico ligado a esta actividade, e niso vou centra-la miña exposición.

3.1. O barco

O tipo de barco desta zona, que se está a perder porque compite duramente cos de poliéster e xa non hai quen o faga, é moi singular. A maioría dos pescadores chámanlle *barco*, pero en São Pedro da Torre, Vilanova, Lanhelas e Seixas falan do *carocho*¹ [karó]o].

Segundo Luís Marrocos, carpinteiro de ribeira de 93 anos, este barco debe ter máis de douscentos anos, porque xa o construían así os seus bisavós e el segue usando os mesmos *riscos* (moldes). Nalgunhas localidades galegas recibe o nome de *caíuco*² (T, A e Pa).

Outras embarcacións como as *gamelas*³ [e], semellantes a unha artesa, son máis propias da desembocadura. Actualmente constrúense formas evolucionadas, ás que chaman *botes* (Pa, VC, S e en Caminha), *lanchas* (G e Caminha), *barcos* (A), *gamelas de punta* (T) ~ *ponta* (L) ou *chalanas* (T). Noutros tempos houbo unha *barcaza* (Pa) para transporte da madeira desde Tui; e embarcacións auxiliares máis pequenas como as *batelas* [e] (T) e os *chinchorros* (A). Hoxe triunfan as *lanchas* (Pa) ou *planeadoras* de poliéster (T, A, E).

3.1.1. Partes do barco

É un barco que pode ter distintas medidas, pero anda arredor dos 6 metros de *eslora* (parte galega) ou *cumprimento de sinal, de fóra a fóra* (parte portuguesa); 1,50 m de largo ou de *manga* ou *boca de sinal*, e 0,50 de alto, desde o bordo ata a quilla, isto é, de *puntal do medio* ou *pontal do sinal*. A súa estampa, con máis ou menos *arrufó* (T, Pa), isto é, curvatura, depende do estilo dos carpinteiros de ribeira. Na feitura presenta similitudes con

1 Segundo E. Alonso (1998: 52) a palabra *carocho* pode estar relacionada coa forma de caparazón de insecto que ten o casco do barco.

2 *Caíuco* tamén se lle chama en Ares a unha embarcación co fondo plano, tipo gamela. *Cayuco* é unha embarcación india pequena, que se usa en Venezuela, dunha soa peza, co fondo plano e sen quilla. Nas costas portuguesas, o único nome parecido é *caíca*, embarcación fluvial típica da Furada, na marxe esquerda do río Douro, tamén usada na pesca do sable. De feitura son parecidas ós barcos do río, pero teñen a proa cuberta (Lopes 1975: 130).

3 En Seixas algún pescador tamén citou o nome de *masseira* para a gamela, pero non é unha denominación común como a partir de Áncora, un pouco despois de Caminha. Segundo E. Alonso (1987: 58): “la gamela de río es más pequeña, liviana y de líneas más finas para navegar por las corrientes...”.

embarcacións doutras zonas como as *bateiras* portuguesas ou as *góndolas* de Venecia. Segundo Eliseo Alonso (1989: 50 e 52):

...estas graciosas y airosas embarcaciones de dos proas, de mucha eslora para muy poca manga e de inconfundible y esbelta silueta de luna menguante (..) sin lugar a dudas, (...) es nórdica y (...) sin aventurar demasiadas hipótesis, cabe la posibilidad de que nuestro modelo pudo haber sido primeramente observado en restos abandonados de naves de las invasiones normandas que remontaron el Miño hasta Tuy.

E segundo Staffan Mörling² segue, como na dorna, un sistema de construción bastante antigo, quizais derivado dun prototipo común.

Barco do Miño (deseño de Alberto Blanco Lliñares)

Na parte anterior sobresaie un pouco o *pinchón* (T), *carel* (Pa) ou *bico* (Pa), peza que á parte de enfeite, serve para cometidos prácticos como amarra-lo barco. Diante, na *proa*, leva unha *argola* para manobras. A *popa* [o], *cuaña* ou *ré* [e] (V, SP) é toda a parte traseira; no modelo antigo, a popa era pechada e no *codaste* tiña dúas *femias* (~ *fêmeas*) onde enfiá-los *machos* do

1 En cambio, Luís Chaves, que fixo un estudio dos barcos de dúas proas do litoral portugués, cre que “todos remontam a uma estirpe común e essa origem parece ser os barcos mediterrânicos” (*apud* Lopes 1975: 140).

2 S. Mörling (1989: 332) sitúa este barco do Miño e a dorna nun grupo á parte das máis embarcacións da costa galega.

leme [ɛ]; actualmente está cortada e leva o *espello* (T) ou *cúa* (V, F) para poderen enganchar facilmente o motor.

O *espiñazo* ~ *espinbaço* (VC, L) ou *esqueleto* (T, G, E, V) do barco está composto pola *quilla* e as *cavernas* [ɛ] (parte portuguesa) ou *cuadernas* [ɛ] (parte galega). As cuadernas constan de dúas pezas, a que vai na parte inferior unida á quilla é o *assento* (L) ou *varenga* (T) ~ *varenca* (Pa), e a outra é a *man* (L) ou *xinol* (Pa), que é máis curvada. A primeiras táboas que van montadas sobre a quilla son as *agullas*, e as outras, os *banzos* (T, Pa). O fondo vai cuberto polos *caniços* ~ *caniços* (VC) ou *paneiros* (*dianteiros* e *traseiros*), pousados nunhas pezas curvas laterais, e delgadas coma costelas, chamadas *peanas* (Pa); e na parte onde van os pés do remador, os *caniços dos pés* ~ *caniços* (VC, L, S), *verteaghuas* (~ *tornaghuas*), *peanas* (Pa), *solbete* [ɛ], e *solbetos* (SP).

No centro leva un ou dous asentos fixos, as *tostas*¹ ~ *tostes* [ɔ], *banco* (V, Pa), *bancada* (E), apoiados nunha peza chamada *durmiente* (Pa) e por riba, nos laterais, van outras pezas chamadas os *chapuços* (L) ou *ghamóns* (Pa) para que aguanten os bordos ó remar. Algúns debaixo da tosta do medio levan unha *ghabeta* (E), para garda-la merenda ou outras cousas, ou debaixo do canizo dianteiro a *secreta* (T) ~ *secreto* (G), *guarda-peixe* (VC). Nalgunha ocasión reforzan o asento cun *pedamigho* (T e Pa). Na popa vai outro asento máis pequeno chamado a *táboa peideira* (F, G, Gond e S), *banco* (V, Tab, Pa) *sela* [ɛ] (L) ou *tosta* (T, C). No paneiro de proa vai un buraco onde se mete o *mastro da vela* que encaixa nun rebaixe cadrado da quilla, a *terlinga* (L e S) ou *vertedeiro* (T).

Lateralmente, de proa á popa, van os *bordos* [o], divididos en tres pezas, *dianteiros*, *chumaceiros* e *traseiros* (L); nos chumaceiros ou centrais van as *remadouras* ~ *remadoiras* (L e Gond) ~ *remadeiras* (G e E) e os *toletes* [ɛ] ou *ichamas* (G) ~ *inchama* (L), dous de cada lado, de madeira ou ferro, e ó longo de todo o costado do barco, unidas ós bordos, as *cintas* ou *verduquillo* (T), que serven para reforza-la embarcación.

Móvense a remos ou a motor. Aqueles teñen varias partes: a *pá* ou *pala* (na parte galega) algo curva, o *cano* e a *olleira*, que enñan no tolete, e outra peza na parte contraria chamada *remadoura*, *seghorella* (F), *tarma* (L), *tarco* (Pa) ou *chumaceira* (SP, S), para evitaren o desgaste do remo. Os remos son longos e os *guións* (Pa) lévanse cruzados para conseguir máis forza; en moitas ocasións o mesmo remo servía de temón afincándoo na borda.

3.1.2. Aparellos que leva o barco

Os aparellos que levan son o *vertedouro* ~ *vertedeiro* (L e Gond) ~ *vertedeiro* (parte galega) para *vacia*-la auga do fondo da embarcación, xa que

1 Nome que só localicei no deseño do barco valboeiro (Filgueiras 1958: 8).

non ten “*enxaghiúe*” como as gamelas. Para *fondear* ~ *fundear* (V) levan o *ferro* ou *áncora* ~ *ancla* (na parte galega) de dúas uñas, ou o *rizón* (G e Pa) de catro, que tamén serve para *rocegar* (Pa), para recoller algo que se perdeu no fondo. Máis arcaica é a *poutada*, un esteo cun rebaixe no centro atado a un cabo e, na zona de sollas, o *piogheiro*¹, unha pedra lisa con un buraco que servía para reduci-la velocidade de navegación cando estaban a pescar. A *vara* e o *croque* (V) que ten un gancho na punta para enganchar.

V <i>barco</i>	SP <i>carocho</i>	C <i>barco</i>	VC <i>carocho</i>	L <i>carocho</i>	GOND <i>barco</i>	S <i>barco</i>
proa	proa	proa~bica	proa	proa argola	proa	proa roda de proa
poupa~ré cúa	popa~ré	cuanha	cuanha	coanha~ré o espelho	cuanha	popa
quilha	quilha	quilha	quilha	quilha	quilha	quilha
cavernas (costelas)	cavernas	cavernas	cadernas (cadername)	cavernas asento man	cavernas	cavernas
esqueleto	esquelete	—	espinhaço	espinhaço	—	—
bordos	bordo	bordo	bordos	bordos: traseiros, chumaceiros e dianteiros	bordos	bordo
friso	—	—	cinta	cinta	—	cintas
—	—	entaboamento	taboado costado	entaboado	táboas	—
—	agulhas	agulhas	agulhas, casco	agulhas	agulhas	agulhas
paneiro diante a atrás	paneiro da frente e detrás	paneiro de proa e detrás	caniços guarda-peixe	paneiro diante e atrás	paneiro da frente e detrás	paneiro de adiante e detrás
—	—	—	—	—	—	—
paneiro~taburro	—	solhete (diante)	caniço	caniço dos pés	verteagua	caniço dos pés (diante)
paneiro~taburro	—	solhetos (atrás)	caniço	a fin capés	verteagua	verteagua (atrás)
vertedouro	vertedouro	vertedouro	vertedouro	vertedouro	vertedouro	vertedouro
banco banco	tosta asento	asento tosta	tosta do meio —	toste sela	asento do meio peideira	banco ~ tosta peideira
—	mastro	mastro vela	buraco do m. mastro	buraco do m. mastro tomos terlinga vela~corda	—	mastro terlinga
toletes	tolete	tolete	tolete	inchama	tolete	tolete
almofadas	almofadas	—	remadouras	remadoira	remadoiras	remadouras
remo pá cabo	remo pá —	remo pá cano	remo pá cano	remo pá —	remo pá cano	remo pá cano (cepo)
—	olheira chumaceira	olheira —	olheira —	olheira~tarma remadoira	olheira remadoira	olheira~orolheira chumaceira~ remadoura
áncora	—	áncora	áncora	ferro	—	—
—	leme	leme	leme	leme cana do leme machos femia	—	leme

1 Unicamente localice nas costas portuguesas a denominación de *piobeiro*, pedra co mesmo uso, en Lopes (1975: 231).

T <i>caíño</i>	A <i>caíño</i>	F <i>barco</i>	G <i>barco</i>	E <i>barco</i>	TAB <i>barco</i>	PA <i>caíño</i>
proa~bica pinchón codaste	proa~bica	proa~bica	proa~bica	proa	proa	proa carel roda de proa
popa espello (a galleta) codaste de popa	popa	popa~cúa	popa~cuaña	cuaña	popa	popa codaste
quilla	quilla	quilla	quilla	quilla	quilla	quilla
cuadernas: varenga	cuadernas	cuadernas (costillas)	cuadernas	cuadernas	travesas (costillas)	cuadernas: varencas xinoles
espiñazo (esqueleto)	espiñazo	espiñazo (costillar)	espiñazo (esqueleto)	esqueleto	— costillar	—
bordas	bordos	bordo	bordos	bordos	bordos	bordas
verdugullo	—	—	cinta	—	—	cintas
entablado costado~amura banzos agullas	tablas costado — agullas	entaboado costado — —	casco — — —	casco — — —	tablas — — —	— os costados banzos —
taburnio ~canizos	taburnio [dianteiro e traseiro]	canizos [dianteiro, traseiro]	canizo [de diante e detrás]	canizo [de diante e detrás]	canizo [diante (~paneiro) e detrás]	canizos ~paneiros
a secreta	—	—	o secreto	—	—	—
canizos dos pés	verteaghuas	taburno (diante)	canizo pequeno	verteaghuas	verteaghuas	peana
tornaghuas	verteaghuas	verteaghuas (atrás)	canizo dos pés	verteaghuas	verteaghuas	peana
achicadeiro	vertedeiro	—	vertedeiro	achicadeira	vertedeiro	—
tosta do medio tosta	asento asento	tosta peideira	tosta peideira	bancada (ghabeta)	asento banco	banco banco de popa
furado do m.	—	buraco do m.	buraco do m.	buraco do p.	—	fura do plan
mastro (vertedeiro) vela	pau~mástil vela	mastro	mástil os ventos vela: ventos	pau vela	mastro	— vela: amura, escota, estais
tolete	toletes [dianteiro e traseiro]	tolete	tolete~ ichama	tolete	tolete	toletes
<i>sufádera</i>	remadoura	remadoura	remadeiras (coucóns)	remadeira	inchama	—
remo — — — remadoura	remo pala cano — remadoura (sobrerremadoura)	remo pala cano — olleira seghorella	remo pala cana — olleira —	remo pala cana — inchama —	remo pala — — inxama —	remo pala cano (guión) tarco tarco
ancla~ferro	ancla~rizón	ancla	ancla~rizón	ancla piogheiro	—	ancla~rizón
timón	timón	timón	lieme~timón	leme	timón	timón

3.1.3. A manobra de amarrar

Enváranse, isto é, átanse a unha vara como aínda fan en Vilanova de Cerveira ou átanse cun *tiravira* (G, E) que é un sistema de corda dupla: unha átese á argola da proa e outra pasa pola argola dunha boia, que está enganchada a unha pedra chamada *morto* [o] (G, E) ou *poutada* (C), e ámbalas dúas cordas van á terra e amárranse a calquera árbore.

Como as partes do barco reciben denominacións variadas tentarei expó-las todas no cadro¹ e deseño seguintes:

3.1.4. Coidados do barco

Cada tres ou catro anos hai que *entaboar* (V), cambia-las pezas podres do *entaboado* ~ *taboado*. As *agulbas* de piñeiro ~ piño (parte portuguesa) duran toda a vida se están debaixo da auga. A parte que vai por riba da liña de flotación facíase de carballo ou castaño, que non pode ter *sábagho* (T) porque nos empalmes chega a corcomerse e en menos dun ano vaise.

A maioría dos barcos teñen esa cor negra porque se embrean con *breu* [ɛ] ~ *brea* (F, Tab) dos piñeiros e *piche* (~ [piɛ] na parte portuguesa), *alquitrán* (A, E) ~ *alcitrão* (V, SP, C), *chapapote* (T) ~ *chapote* (Tab), ou *óleo*. Primeiro tempérase ben a mestura e despois cun *enxope* (T), *isqueiro* (A), *escopero*(F) ~ *estopeiro* (VC), *brocha* (SP), *brosa* (L), *trencha* (S), *toja* [o] (Gond) ou *vascallo* (G, E, C, SP), feito cun pao e un anaco de rede vella ou con farrapos de roupa vella, embreábase o barco. Antes de *embrear* ~ *brear* (T) ou *carenar* (T e S) hai que *gharafetar* (A) ~ *gharafetear* (G) ~ *galafetar* (L), *calafetiar* (SP) ~ *calafetar* (V), con *estopa* [o] ou *liño* (*estopar*, T ~ *estopear*, Tab).

3.2. O peixe

3.2.1. Nomenclatura das partes do peixe

A *cabeza* ~ *cabeça* (parte portuguesa) contén os *ollos*, a *boca*, *bico*² (C) ou *fucinho* (V), as *gharmelas* [ɛ] (na parte galega) ou *guelras* [ɛ] (localidades portuguesas) ~ *ghelra* [ɛ] (Tab) ~ *gherlas* (Pa)³. O primeiro toro pegado á cabeza é o *degoladouro* (T e VC) ~ *degholadoiro* (Pa), o *gharneleiro* (G), a *cachaça* (Tab), o *cachaço* (C), a primeira *posta da goleira* (S) ou a *posta do cangadouro* (L).

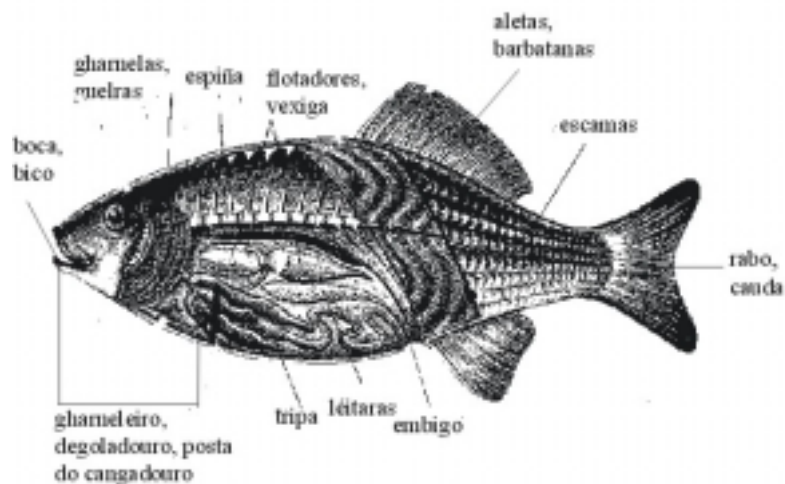
No corpo ten as *aletas* (só na parte galega) ou *pestanas* (C) ou *barbatanas* (V, VC). A aleta que vai pegada ás garmelas recibe o nome de *badana* (S). O *embigo* (C) por onde desova, o *rabo* (~ *cauda* en V, SP), o *buche* (Pa) ~ *bucho* (G, V), as *tripas*, o *flotador* ou *vexiga* (V) e a *espiña*. Se non teñen *escamas*, como a anguía ou lamprea, teñen a *pel* ~ *pele* (V) cuberta de *limo* (F, G, E, Tab, L) ~ *lismo* (T, V, SP, C) ~ *limallo* (Tab), *languño* (S) ou *lodo* [o] (C, S).

1 As columnas destacadas en cor máis escura son respostas dadas por carpinteiros de ribeira.

2 A forma *bico* está bastante atestada na parte galega, segundo recolle Ríos Panisse (1977: 160).

3 Forma rexistrada segundo Ríos Panisse só nos dicionarios de Rodríguez González, Franco Grande, Carré e Sarmiento. E *jelra* con gheada en Bueu, Mogor, A Guarda e Cesantes. En cambio *jelra* con metátese úsase en máis lugares de Galicia (1977: 155). Segundo comenta a mesma autora canto á etimoloxía parece que habería que pensar na posibilidade de que *guelra* derive de *grello*, *grilo* “xema, renovo” (lat. GRILLUS), pero recomenda explorar outras posibilidades (1977: 156).

As femias teñen as *ovas* [o] (C, S) ou *bragada* (T) ~ *braghada* (E) ou *míllaras*² (*mirillas* só para as da lamprea en T). Se son machos teñen as *léitaras* (E, Tab, Pa, VC) ~ *léiteras* (T, A, F, G), glándulas sexuais que van aumentando de tamaño se as condicións térmicas do río son as adecuadas.

En chegando a época dos sables, no mes de abril, é costume come-los *debullos*; este prato típico faise coa cabeza e a primeira posta da cachaza ou degoladouro, o rabo e as míllaras ou léitaras, acompañados de arroz ou patatas (batatas na parte portuguesa). Este manxar tamén recibe os nomes de os *miúdos* (G, E, Tab, V, SP), o *fato* ~ *fatiños do sábalo* (T e F), ou *debullada* (C).

3.2.2. A fauna ictiolóxica

O río Miño é un ecosistema extraordinariamente rico, aínda que para ser máis precisa debería empregar un tempo pasado, porque varias especies piscícolas están en perigo de extinción e algunhas xa desapareceron totalmente, como o abondoso *sollo*³ ou *peixe cuncho*. Xa se comentaba a comezos de século pasado, nun artigo⁴ publicado en 1908 no xornal *La Integridad*

1 A forma con gheada aparece bastantes veces rexistrada a nivel oral: A Guarda, Bueu, Portonovo, Panxón, Bouzas, Cesantes e Cangas, segundo Ríos Panisse (1977: 161).

2 Provéñ do gal. antigo “millo” do lat. MILIUM. As formas *millara* ou *mirilla* son derivados do sufixo átono *-ara* (Ríos Panisse 1977: 60-61).

3 O *sollo* ou *peixe cuncho* (cast. ‘esturión’) é un peixe de grandes dimensións que precisa de ríos profundos e que desapareceu do Miño (Vila-Botanes 2001: 192, n. 28).

4 “La pesca en el Miño. Un discurso”, artigo publicado en tres partes no xornal *La Integridad*, Tui, 1908. Aparece asinado coas abreviaturas xa pouco lexibles A. V. E., e non poden

de Tui, que “la pesca en el río Miño constituye la mayor riqueza fluvial en nuestro país” e que as autoridades debían potenciar “[el] estudio de disposiciones encaminadas al fomento y repoblación artificial del pescado en el Miño sin olvidarse de las condiciones de los afluentes de ambas márgenes para repoblarlos también a fin de dilatar más y más la acción de desove de los peces emigrados y hacer efectiva no sólo la conservación sino también el aumento de la riqueza piscícola contenida en el fondo del río”.

Segundo o calendario dos pescadores, empézase a pescar oficialmente a *lamprea* (*Petromyzon marinus* L.) ~ *lampreia* (na parte portuguesa) ou *peixe dos sete buracos* (VC), o quince de xaneiro, aínda que se pode adiantar ó 1 de xaneiro, e remata o 1 ou o quince de abril segundo se abrise a veda. Péscase por *maré* (na parte galega), na saída da lúa ou na metida da lúa, na *alba do día* ou no *asexo da noite* (T e Pa)¹. O mellor mes é marzo (*março*, *lampreaço*, VC).

No Miño só hai un tipo de lamprea, aínda que segundo algúns pescadores hai unhas que teñen a cabeza máis grande e están enterradas na area, á saída dos regatos, nas beiradas, ás que chaman *lampreia louca* (V, C), *lamprea cabezona* (T) ou *serodia* (G, E). Poida que se trate da lamprea de río *Lampreta fluviatilis* ou *Lampreta fluviatilis planeri*.

Se unha lamprea é pequena chámase *tolete* [e] (T) e á lamprea desovada, *touca* (F, V, VC, S,) ou *lamprea da desova* (V, S). Tamén din que ó desovaren alá polo mes de maio fan un niño entre os seixos onde tres ou catro lampreas poñen os ovos mentres un macho os fertiliza. A estas que xa van vellás e que volven cara ó mar, nácelles por riba do lombo un cordón, parecido a un dedo, son as lampreas *cavoucas* (T). Para uns hai que tirar con elas porque non valen para nada, para outros son as mellores para *escalar* (abrir ó medio e secalas ó fume). E ás crías (*ammocoetes*) chámanlles *lampreñás*, *lampreolas* ou *lambuxos*² (A, F).

Cando o río está *sereniño* e a lamprea *risca* (vai coa cabeza fóra da auga), *vai á tona da auga*, *vai á tonada* ou na *carrola* (S), practícase (practicábase) a pesca coa *fisga*, de día ou de noite sempre que fose unha noite moi clara e de luar. Disque ve moi ben pero como está xorda e fácil pórse detrás dela, *no camiño dela* (A), co barco. Un bo *firgador* púñase na bica do barco e lanzaba a

comprobar se se trata do mesmo artigo asinado por J. Cervera Valderrama, citado por varios investigadores en distintas publicacións.

1 En Vila do Conde dise cunha expresión moi semellante que para ir ó mar a mellor hora é ó pór do sol (*dar o assejo*) ou de madrugada (*dar o arbor*), segundo explica Netto (1949: 30). Tamén se rexistra na Póvoa *andar ao albor* e *lançar ao assejo*, *andar ao alseje* ‘cando se pon o sol’, segundo comenta Lopes (1975: 257); e igualmente nas lanchas xeiteiras de Galicia dise *largar ó asexo*, segundo rexistra A. Román (1988: 99).

2 Segundo E. Rodríguez, a *lampuxa* é un peixe pequeniño semellante á lamprea, que se usa como isca. Esta variante non coincide co significado dado a *lambuxo* nesta zona.

figsa e a lamprea quedaba presa cos dentes, e como no mango tiña unha cortizas non ía ó fondo.

Outro xeito de pescala, aínda que estaba prohibido, consistía en botar molles de vides no fondo do río para que a lamprea quedase *embodada* ~ *embudada*¹ (E), *focada* (G), isto é, agarrada coa ventosa ou chupón, entón *apatoa* (queda quieta, T) e coas figsas, espetábanas.

Antes de comela é conveniente tirarlle a *espicha* ou *fel* e a *berbeira* (G) ou tripa, para que non lle dea á boa carne da lamprea un sabor moi amargo.

En febreiro ábrese a pesca do *salmón* e *sábalo*, ata xuño. O *sábalo* (*Alosa alosa*) (T, A, Tab, Pa) ~ *sable* (A, F, G, E) recibe estes dous nomes na parte galega, mentres que na portuguesa é común *sável* (pl. *sáveis*). No mes de marzo e abril era un *peixe de fío* (F), e as *manadas* (T, E), *bandadas*, *bandos* ou *cardumes* (nome común na parte portuguesa) viñan seguido; en cambio, no mes de maio eran dun lance só. Teñen o costume de meterse nos pozos fondos, *encamar* (A), e cando *arrincan* (F) sempre é á mesma hora, tódolos días o mesmo.

Os sables pequenos, de arredor dun quilo, son as *rolas* [o] (G, VC, L), *rolñas* (S), *roleizinhos* (VC), *tafonas* (F), *catanas* (Tab) ou *meninas* (Gond). Algúns identifican estes sables máis pequenotes coa *savella* (*Alosa falax*) [e] (Tab, V) ~ [jaβeɫa] (C), *sabela* [e] (E, SP), *sableta* [e] (G), *samborga* [o] (Tui, L, S) ou *canino* (A). Para outros son peixes diferentes porque non teñen unha lista escura, porque son máis curtas ou ben porque son máis estreitas, teñen a escama máis grande e non teñen unhas pintas escuras polo lombo ben visibles.

Os sábalos pescábanse a centos³ e os *peixeiros/-as* que viñan compralos eran os *carrexóns* (Tab) ou *regateiras* (VC).

O *salmón* (*Salmo salar*) ~ [salmõ] (na parte portuguesa) de vez en cando aínda pañan algún; ós de catro ou cinco quilos chámanlles *furões de mar* (S) e ó que vai desovado, *trancas* (E, C). Cando se pescaba co alcherife facían unha festa ó pañaren o primeiro. Como é un peixe que ten moita potencia, dóbrase, entón para que quedase dereitiño e brillante había que quitarlle rapidamente a vida e pólo enriba dunha táboa para que non torcese, e para

1 Tamén utiliza esta palabra Vázquez Martínez cando conta como as lampreas baixan ó fondo do río polos cambios de temperatura, “para embudar y esperar templanza en la superficie” (1962: 6).

2 A variante *sabela* [e] está tamén rexistrada por Ríos Panisse en Noia e Sardiñeiro; e na Guarda con vocal pechada (1977: 212).

3 A pesca do sable sempre debeu ser moi abundosa e rendible pois xa en 1505, en Tui, permítese o aforamento para “sacar savelles con rrede barreadeira, 112 maravedís vellos” (Vila-Botanes 2001: 176). En 1940, recódanse mareas de ata 700 sábalos, segundo comenta E. Alonso (1987: 58) e conta un dos pescadores encuestados.

iso valía o mesmo canizo dos pés do barco. Antes de vendéreno, adornábano con loureiro na punta (VC, S). “Era uma alegria!” (S).

A *solla* [o] (*Platichthys flesus*) é outro dos peixes *entradiços* (C), peixes anadromas que veñen do mar. A súa pesca comeza o día 15 de agosto, véspera de San Roque (en Portugal vai do 1 de agosto ó 15 decembro). Agora está acabada, hai moi pouca, sobre todo por culpa das areceiras que extraían a area do leito do río hai uns anos ou dunha “*almegha*” rara que inzou e ninguén sabe como apareceu, e come os ovos dos areais.

Para algúns só hai un tipo de *solla*, a color depende da zona onde se pesque, pero case sempre é acastañada-verdosa por riba e por baixo branca. Outros distinguen entre a *solla* normal e o *solhão grande* (*Pleuronectes platessa*) (VC). En Seixas falan das *sollas avessas*, moi raras elas. E nas Eiras ou Goián, ás crías, polo seu pequeno tamaño, chámanlles *sellos*, *ghiros* ~ *ghirrios*.

Despois a seguir viña o *muxo* (pl. *muxos*) ~ *munxo* (A) ~ *múnxel* (A) / [múzo] (marxe portuguesa), outro peixe de verán que se pescaba frecuentemente e comíase afumado (L). Hai dúas ou tres clases: o *ordinario*, que é máis cabezudo, o *albor* (*Mugil auratus*), o *negbrón* (*Mugil provensalis*) ~ *negrão* (na parte portuguesa), que distinguen perfectamente en ámbalas marxes e concordán en que é o mellor porque non se alimenta de lodo; ten un sarabullo no *barbo* (F), na boca, case non ten espiña e é de carne branquiña e cando o xotas, salta, dá só un salto. Outros pescadores teiman en que os *muxos* son todos iguais e non os diferencian.

A *taíña* (*Mugil cephalus* ou *saliens*) (F) hai quen cre que é un tipo de *muxo*, pero a maioría opina que non ten nada que ver e que é ben fácil de distinguir porque sempre dá tres saltos fóra da auga (ou máis, T), e por veces páñanse sen rede porque ó daren eses saltos caen dentro do barco. Ten dúas *barbatanas* (VC), a cabeza máis cadrada ou chata e o rabo amareliño (G, Gond) e nos ollos ten unha especie de *teaxiña* (G).

A *truíta* (*Salmo trutta*) (parte galega) ~ *truta* (na parte portuguesa) pódese pescar desde febreiro á fin do verán. Hai varias clases: a *marisca* (*Salmo trutta trutta*) (G, Tab, Pa, VC, L, SP, C) ~ *marisqueira* (S) coa carne vermella hai quen a identifica coa *salmonera* (F) ~ *salmoreira* (V, S) ~ *salmonidea* (SP) ou *salmoeira* (C), que ten un dentiño parecido ó salmón no biquiño; a *sapeira* (A, F, VC), que é de pel máis escura, acastañada e coas pintas máis pequenas e anda máis *fondeira* (V), e a carne por dentro, amarela; e a *fario* (V) con pintas

1 Segundo Ríos Panisse (1977: 253) a orixe de *taíña* é incerta. Quizais habería que considerar *taíña* como diminutivo de *tea*, unha vez perdido o significado ‘banda’ na palabra *tea*. O que si está claro é que moitos a distinguen non polas *bandas*, que non as ten como outros peixes, senón pola *teaxe* que teñen nos ollos.

pretas e brancas. Para algúns pescadores o *reo* non é truita (T, A), para outros si e ten a carne rosada, parecido á truita asalmonada.

A *anguía* (*Anguilla anguilla*) (~ *anguila* T, A, Pa ~ *anquila* F) ou *enguía* (parte portuguesa) habíaa a montes, hoxe está desmada, xa non hai aquelas pesquerías doutros tempos. Hai unhas máis grandes, de arredor dos dous quilos, que van desovar ó mar, chamadas *sufios* (Gond) ou *safios*¹ (V, C) ~ *zafios* (E), escuras polo lombo e brancas por abaixo, que son perigosas porque teñen unha serriña de dentes. A anguía pescábase de moitas maneiras. Ó *engodo* [o] (L), ou *angodo* (T, G), ou *miñocada* (A, Pa) que consistía nun fío cheo de miñocas sen anzol, ó que lle botaba a boca a anguía e quedaba agarrada. Tamén se pescaban con nasas que levaban dous *celeiros* ou co espiñel e con figa, máis pequena cá da solla e con moitos dentes.

O *meixón*² [ɔ, 'o] (pl. *meixóns*) ~ [mej̞ɔ̞] (pl. *meixões*, S) vén sendo a cría da anguía. Este é o nome máis común, pero agora tamén recibe o nome de *angula*, mesmo na marxe portuguesa (VC, S). Para algúns pescadores a tempada (*faina*, V) da pesca comeza en realidade co meixón, en outubro-novembro. Noutros tempos o meixón só se pescaba por terra. Se o río levaba moita auga, *corría* o meixón, subía pegado á terra, entón podíase pescar abaixo, se levaba menos, máis arriba, e se o río estaba “normal”, en Tui ou en Caldelas. Cando din: “*dous, tres, media ducia...*” é que esa noite *corre* pouco meixón. Na parte de Goián e As Eiras (Forcadela e Tabagón) usábanse as *burras*, unhas armacións de madeira que se introducían na auga e ás que se lle acoplaba unha rede onde batía o meixón ó ir costeando polas beiras. Para alumeárense levaban un *candieiro* ou unha *lamparilla* (G, E, Tab), logo xa veu a luz de carburo, máis tarde o butano ou petromax, e hoxe xa usan batería. Como se pescaba en noites de moita chuva, vestían *carozas* [o] (A, F, G, Tab) ~ *corozas* (T) ~ *caroças* (VC, L) de xunco, ou puñan un *casaco*, un *sobretudo* ou facían os (*o*)*liados* (S), *os fatos oliados* (SP), traxes de pano cru untado con óleo de liñaza. Este invento daba só para un ano porque en seguida partía o óleo. E *meixoaban* (*meixoar*, A) cunha *peneira* (T, A, VC) á que lle puñan un mango, ou cun *peneirón* (E, Tab, L), *arrestón* (G), *ghanapán* (Pa) ou *rapeta* (T e parte portuguesa), *maquiando* (G) ou dando *rapetadas* na auga. Máis tarde empezáronse a pescar desde os barcos e gamelas cunha rede de

1 Este tipo de anguía non sei se é similar ó safío en portugués ou zafío en castelán, equivalente a determinadas especies de congro. Ríos Panisse tamén rexistra o nome na costa galega como un tipo de congro aínda novo, en Caminha e Cesantes, e a deformación *safiro* en Bouzas (1977: 235).

2 Este termo común en todo o Baixo Miño, segundo Ríos Panisse pode que se trate dun préstamo recente do galego no portugués, posterior ó enxordecemento de [ʃ]. De tódalas posibles orixes que dá, a que parece máis atinada é que pode derivar de meixón co significado de “montón”, dado o seu comportamento grupal (1977: 231 e 233).

malla fina, chamada *tela* [e] en ámbalas marxes, que se bota polo costado do barco a xeito de rampa pola que soben os meixóns

Se a auga vira ó norte, o meixón vai polo medio do río, e se vira para abaixo *encosta á beirada* (C), van costeando pola beira do río. Canto máis escura estea a noite e se está sur, no repunte da marea, máis se arrima á beira. Antes de abri-lo último *pantano*, as augas viraban sempre e no río entraba moito peixe (*empeixaba*), *enxurraba* (T), isto é, subía a auga e andaba o peixe. E os meixóns entraban pola barra, na foz do río, en *novelos* [e] (VC, S), en *bolos* [o] (Pa) porque viñan así en bólas, e ó entraren en contacto coa auga doce, separábanse formando *cordóns* (Pa). A mellor época para pesca-los meixóns era tres días antes ou despois da lúa nova, digo era porque agora están en perigo de extinción¹ e a penas se pescan, é un artigo de luxo.

A *bogha* [o] (*Boops boops*) ~ *boga* (parte portuguesa), ou *leiteiras* (V) viña no tarde, despois da solla (L). É similar ó escalo, pero ten a boca recta. Antes os portugueses pescábanas cunha rede *bogheira* (F) e non había unha no río.

O *robalo* (*Morone labrax*) é outro peixe de verán, sempre andan moitos xuntos formando *os almeiros* (A, F), ou *trulleras* (Pa). Como é peixe miúdo péscanse na *vargha de muxo* (F) alá para abaixo, e de tempos en tempos chega máis arriba. Cando subían os almeiros de robalo e rebulían na auga, chámase a *ardora* [o] *da aghuã* (A). En Amorín, ó grande, que pode chegar a pesar un catro quilos e ten uns picos polo lombo e as garnelas, chámanlle *escarpizo*.

A *robaliça* (Tab) ~ *robaliça* (S) é máis pequena, pesa arredor de un quilo, e hai quen a identifica cun robalo pequeno, pero seica se diferencian en que non andan xuntas en cardumes. Recibe tamén os nomes de *robaliño* (T), *robaliço* (VC, L, C), *chaliço* (SP) ~ *chaliço* (Pa)³.

Rodaballos (*Scoptithalmus maximus*) hai poucos, só na barra, na desembocadura. Ten moitas pintas e é redondo.

Linguado (*Solea solea*) (L, S) tamén só se pesca abaixo na desembocadura.

1 Xa propuña no seu tempo Rodríguez Santamaría (1911: 57-58) que “es la de la angula una pesca muy productiva; pero yo creo (...) que debiera prohibirse; porque siendo la angula la cría de la anguila, sería muy conveniente el que se protegiese á estos indefensos pececillos del abuso grande que con ellos se comete (...). Serán apetitosas y muy buenas para quien pueda pagarlas porque se venden bastante caras; pero mejor sería que todos mirásemos por el bien general, y entonces, no pescando estos pececillos (...) se notaría un aumento muy considerable en las anguilas”.

2 En Guipuscoa e Biscaia chámanlle así á fosforescencia que producen ó movérense dun lado a outro os peixes que forman bandos grandes, segundo comenta Rodríguez Santamaría (1911: 19). E na Fuseta, no Algarve, tamén usan *ardor* co mesmo significado ca ardentía ‘fosforescencia da auga do mar’, segundo Lopes (1975: 293). Na costa galega tamén é frecuente para referirse á fosforescencia dos cardumes de sardiña.

3 Ríos Panisse (1977: 272) rexistrou esta forma, de etimoloxía descoñecida, tan só na Guarda.

A *quisquilla*¹ (*Crangon vulgaris*) antes corría pola beira, no verán. Nin se pescaba nin se comía. Polas *canosas* (illas de area) ou nas regotas xa é medio *camarón* (T) ~ *camarão* (L). Usábase de isca para o espiñel e pescábanos cun viturón de noite.

Outros menos coñecidos por tódolos pescadores son o *pragado* (S), moi parecido á solla; o *burro*, que é parecido ó barbo e ten a boca puntiaguda (T), e o *achigã* (VC, S) (*Micropterus salmoides* -*Lacépède*-), que ten unha boca enorme e aliméntase doutros peixes.

Outros peixes menos apreciados por teren escaso valor culinario son o *carpín*, *pachorro* (G), *sarrán* (E) ou *pancho* (VC, A), *pimpões* (*pimpão*) (V, C) son peixes de color vermella ou negra. As *molcas* [ɔ] (*Atherina presbyter*) (G, E, L) ~ *morcas* (F) peixes pequeniños case transparentes; os *piardos* (*Atherina hepsetus*) (T). Os *escalos* (V) ~ *mughardos* (F), *bughardos* (T, G) ou *bogardos* (V, VC, L, C) son bos para iscar para pescar anguía; son pequenos, de boca puntiaguda e escama fina.

Cando o río estaba ben canalizado podíanse ver tamén *arroaces* (G) ou *toninbas* (E, S). Actualmente hai moitos peixes novos pero non saben como desinalgalos. Non son peixes *entradiços*, son repoboados, como a *carpa americana* (T, V) que deberon botar hai anos e que vén tendo un tamaño duns catro ou cinco quilos, as *percas* (T), as *almegbas* (T), por onde as hai non queda unha solla e parece que é unha das causas da súa extinción, ou o *cangrexo* “americano”, bastante depredador tamén. O río xa non dá peixe coma antes, agora hai bastante menos e xa non hai *fanecas* (Pa) que disque se pescaban nun dos pozos preto de Goián ou o *peixe cuncho* (*Acipenser sturio*, L.), así chamado por te-lo corpo cuberto de escudos óseos.

3.3. Artes de pesca

3.3.1. As redes

Os pescadores danlles nomes ás redes segundo a clase de peixe que pesquen. En realidade son moi parecidas, pero varían as medidas da largura e da malla.

1. As de tres panos ou tresmallos. A *lampreeira* é unha rede de tres panos, de 70 mallas de altura, de 7 cm, e de 140 m de cumprimento. En caso de que o río estreite non pode ocupa-las $\frac{3}{4}$ partes do cauce. En realidade é un tresmallo máis. Os dous panos de fóra que teñen unha malla máis grande,

1 Castelanismo de orixe dubidosa, quizais do lat. vulg. QUISQUILIAE ‘cousas sen importancia’ (Corominas 1980, s.v. *quisquilla*). Na Guarda chámanlle *camarón bravo* ou *camarón d’area* (Ríos Panisse 1977: 27).

chámanse *albitanas*¹ (~ *arbitanas*), e a que vai no medio é a *miúda* (C, G) ~ *miúdo*² (S), *a casa* (C), *tampo* (V) ou *o pano do medio* (T, G, Tab). A lamprea penetra pola primeira albitana, topa coa malla miúda que arrastra e, coa forza da fuga, enfía na segunda albitana formando un saco de onde non pode fuxir.

O *tresmallo* (~ *trasmallo*, T e L) serve para o sáballo e o salmón e úsase de *sol posto a sol nacido*. Diferénciase da anterior en que a malla é de 14 cm e non pode supera-los 150 m de largo e as 60 mallas de altura, e vai máis polo fondo, non se lle ve a cortiza. Esta rede é común en toda a costa Noroeste e no Algarve.

A *solleira*³ (para algúns *varga de solla*) é para a maioría dos pescadores moi parecida á lampreeira (de feito antes aproveitaban unha vella para faceren esta rede) só que as cortizas son máis pequenas, e máis separadas para que vaia máis ó fondo, medio deitada. A malla é igual, pero non pode supera-los 80 m de longo. Hai anos pescábanse moitas sollas, cando o río ía *ensollado* (E), agora xa case non hai.

A *varga do muxo* (~ *munxo* A) ou *varguinha* (L, S) é un tresmallo igual cá lampreeira.

2. As de un pano. A *picadeira* é unha rede de 70 mallas de altura, de 7 cm, e duns 30 m de cumprimento, e con moitos pandullos. Lárgase a rede conforme vai á marea e queda inclinada. Despois cunha vara longa, un *chuzo* (G), que remata nun *mazaroco* (L), *mazaroca* (G), *maceta* (C) ou *moquiña* [o] (VC), vaise vareando, chuzando na auga para xota-las sollas e así vaian pousar na rede, que está fixa, *apoitada* (C), isto é, nunha das puntas da corda dos pandullos pónselle un *anclote* ou *rizón* (A) e na outra punta, do lado do barco, unha lousa chamada *poutada*. Recollíase en sentido contrario á marea e a rede quedaba fechada e as sollas dentro. En Seixas vén equivalendo á varga de solla.

A *muxeira* (G, Tab, Pa, VC) ~ *mughileira* (T) ou *muxileira* (F) é unha rede volante de un só pano, de 70 mallas de altura, de 7 cm. Se sabían pescar ben collían a rede facendo *copio* (F), unha bolsa, e podían pañar tamén salmóns.

1 Nome que tamén se lle dá en moitos outros lugares da costa norte e portuguesa. Segundo Lopes (1975: 226) é un dos termos que procede da influencia árabe (< AL-BITĀNA).

2 En Buarcos, preto de Coímbra, o *miúdo*, en masc., tamén é o pano do centro (Lopes 1975: 259).

3 Segundo Lopes (1975: 210 e 260), tanto o *tresmallo* como a *solleira* son sistemas de pesca fluvial que pasaron a ser usados na pesca costeira do Algarve, adaptándoos ás novas circunstancias.

A *tela* [ε] ou *meixoeira* (V) ten a malla moi fina de 2 mm porque é para os meixóns. Ten 15 metros de *relinga* (T) na boca, 10 m a *relinga* de bóias (= rampla) e 8 m de altura.

3. De arrastre. A *varredoura* que era unha rede de arrastre, dun tamaño similar ó alcharife, moi pesada, de algodón, e de malla pequeniña (6 mm); largábase nos ariños e pañaba peixe miúdo e de todo. A *sacada* é unha arte de arrastre que usaban máis os portugueses; era similar ó alcharife pero de malla máis fina, e máis longa e alta (unhas doce *brazas*; cada *brazo* vén sendo 1,50 m) para largar ó fondo e pescar muxos (Tab, L); daquela ían pescar con ela uns nove homes, no verán, de día ata meterse o sol; Outros comentan que tamén servía para pescar lamprea (T). O *alcherife*¹ ~ *alxerife* (T, S) / *alcharife* (T, A, G) ~ *alxarife* (A, L, SP) ~ *aljarife* (C) ou *algeberife* (A, F, G) era outra das redes de arrastre desde terra que xa non se usa; agora hai unha rede de deriva parecida (C), que vai *volante* (A), *ambulante* (C), porque está prohibida toda rede *apoitada*, ou sexa, fixa; a rede debe ser móbil.

Segundo varios pescadores a rede divídese en varias partes: os laterais son os *calços* (Pa), *cabeços* (Pa), ou *volantes* (G) de terra e do alto, e a do centro é o *copo* ~ *cope*, cunha malla máis pequena. En Amorín, a *panería* (a rede en conxunto) era unha soa, pero estaba composta por tantos anacos coma quiñóns participanse na pesquería, se eran dez, pois dez anacos. E para arma-la rede seleccionábanse os anacos; púñanse os máis ruíns pegados ás *fondas*, despois púñanse as que tiñan algo máis de calidade, as *sobrefondas*, ata chegar á parte central ou *cope*, que era onde se puña a mellor rede, para que aguantase co peixe. No centro da rede puñan o *chícharo* (A, Pa), unha pequena cabaza, para marca-la situación do copo.

As cordas, que son máis longas ca noutras redes para arrastrar desde terra, reciben tamén distintos nomes. Non hai unha denominación común, uns distinguen no *cordiame* (C) entre o *chumbeiro da man* e o *chumbeiro do alto* (A), o primeiro era o que se largaba deste terra e o segundo, desde o barco; outros din *cordoeiro* (~ *corda*) de terra ou do alto. En Tabagón ó cordoeiro de terra chámalle *rabeiro*. Ós cabos que se unen formando unha pata de galo ás cordas das cortizas e pandullos, chámalle *fondas* ~ *fundas* (A, F, G, Pa). Para recolle-la rede, *inxurrar* (F), puxan polas cordas axudándose cuns cintos chamados *chicotes*. E ó rolo que se facía coa corda de terra chámalle *sacallo* (G).

1 Segundo E. Alonso (1989: 95), o “*aljerife*, según varios autores, es palabra que deriva del árabe *algaraf* o *algarif*, que significa arrancar o barrer hasta el fondo, sentido que cuadra bien a la forma de pescar desta red y a otra de mayor tamaño y malla muy pequeña, ya prohibida en el Miño, llamada *barredoira* o *sacada*”.

Agora esta rede non podería botarse de ningún xeito á terra porque primeiro terían que corta-las árbores todas da ribeira. Antes os portos estaban limpos e os campos cultivados, non había o mato que hai hoxe, e desde Goián podías ver toda a ribeira ata o monte Tegra. Esta arte usábase *de sol nacido a sol posto* (F), pois á noite tiña que deixar paso ó tresmallo. E o grupo de pescadores que traballaban con esta arte chamábase *quebrada*. Estas sociedades presentan algunhas variantes segundo se desprende dos comentarios feitos nas enquisas:

En Tabagón, por exemplo, había un xefe e un segundo xefe, e outro levaba as contas, o resto eran mariñeiros e chamábanse *carceleiros*. O diñeiro gañado repartíase a partes iguais, collesen o peixe que collesen (200, 300 sables...). Os carceleiros tiñan un número correlativo e largaban as redes por quendas. Se nun lance collían 10 sábalos, os pescadores tiña unha *promesa* (o sábalos máis grande dos dez). E se collían 20, pois dous. E se collían 20 e un salmón, pois tres. E se pañabas 19, pois tiñas unha promesa e mais un *cornio*. E se collías nove, pois un *cornio* só. E se se pescaban máis de trinta ou corenta, era igual. O máximo eran tres promesas.

Cada quebrada tiña 6, 7 ou 11 homes, non tiñan un número fixo. Ó mellor eran 30 homes, partíase a quebrada ó medio, quince ían para un porto, e os outros quince, para outro. E se os dun porto non pescaban nada, pois repartíase entre todos igual. Ás veces pescaban conxuntamente cos portugueses. En San Martiño (por debaixo das Eiras) xuntábanse dúas redes e tiraban todos, os das dúas embarcacións, mesmo chegaron a levar unha parella de bois. Doce ou quince *catas*¹ agarraban a corda, e cun *silicio*² tiraban desde terra. E gastábanse moitas bromas. Ó mellor todos en combinación deixaban a un só tirando pola rede, ó máis coitado, e era arrastrado polo peso da rede cara ó río, onde chupaba unha boa molladura.

En Amorín estaban compostas por 6 quiñóns, que equivalen a seis partes da rede. Ás veces repartían o quiñón entre dous e por iso había máis homes a pescar na mesma quebrada. O que tiña un quiñón podía pescar de día e de noite.

En Forcadela todos tiñan a mesma parte. E antes de empeza-la tempada de pesca celebraban un *alboroque* con bacallao. Celebrábano ó principio, daba igual como despois fose o negocio.

En Goián había tamén dúas quebradas. O patrón era o que puña todo, as redes e mailo barco. As ganancias, unha parte era para el, outra para a rede e outra para o barco; o resto entre os carceleiros e o patrón algunha parte

1 *Cata* 'guicho, un individuo', no verbo dos cavaqueiros.

2 *Silicio*, deformación de *alicio*, por analogía popular para designa-los chicotes, que lles lembrarían eses instrumentos de penitencia (igual ca *fenicios* no canto de *cinifes*, etc.).

tamén levaba polo seu traballo. Se pescaban dez sables, un era a *misa*; se pescaban vinte, eran dous, pero se viñan só nove facíanlle unha *apupada* ó que lle tocase do grupo.

Na parte portuguesa, en Vilanova da Cerveira tiñan un sistema similar ó de Tabagón. Había un xefe da quebrada e un segundo xefe e os pescadores. Facían a festa de *botar ao rol* con viño, chourizo e figos para reuni-los pescadores ó comezo, e ían a fiado porque aínda non había diñeiro, e ó final xuntábanse na *festa das contas*, por Santo Antonio.

Ó mellor nunha quebrada había cinco barcos a pescar e turnábanse. Ía un, ía outro. Se nunha rede viñan 20 sáveis, un pescador levaba un, a *misa*, e outro, outro. Os máis quedaban á espera doutra redada no que houbese como mínimo 10, porque se só pañaban nove, levaban unha *cornetada*. E se viñan máis de trinta, aínda que viñeran cen, pois só eran dous.

En Gondarem tamén teñen a *misa* cun reparto igual, de cada dez 1, e de vinte, dous.

En Seixas non había ningún xefe e o reparto era igualitario. Tamén se pescaban dez sáveis, un era a *promesa*, e se eran vinte, dous.

En A Carvalha ían catro pescadores, un por terra, dous ós remos e un largando desde a retagarda. O barco era tripulado polo *arraís*, que era un pescador que tiña que ir tódolos días pescar. Repartían por *quiñóns* ou medio quiñón. Se tiñas medio quiñón, ías pescar día si, día non. O *patrão* levaba a metade e os *carteleiros* a outra. O barco era completado como mínimo por catro persoas; ás veces oito porque tiñan só medio quiñón.

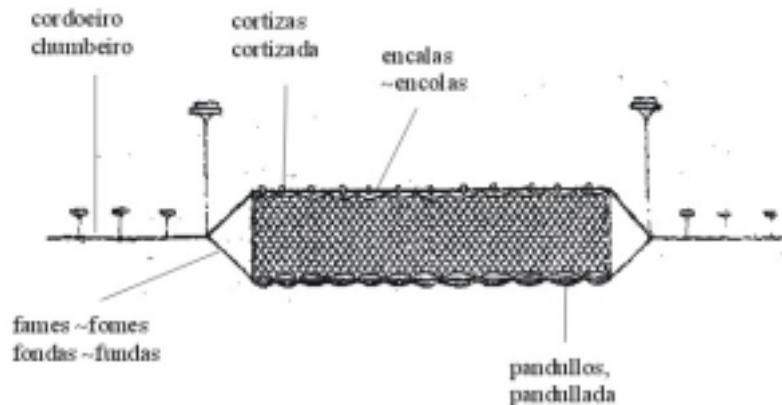
E en São Pedro da Torre ían catro pescadores e facían un reparto igual. O que comandaba no barco era o *arraís*.

4. Outras redes. A *rediña* que se botaba pola beira e pañaba distintos tipos de peixes. A *chumbeira* que era unha rede de lanzar desde barco ou terra, mesmo nos regueiros. E unha rede *musseira* de tres panos, máis pequena que se empregaba para cercar pozos onde había muxos (Tab).

3.3.2. Coidados das redes

Como xa indiquei anteriormente, as redes que constan de tres panos teñen as *albitanas*, ou panos de fóra cunha malla moi grande, e o *pano do medio*, *miúda* (L) ou *casa* (L), no medio das outras. Na corda superior levan as *cortiças* ~ *cortiças* (a *cortizada*). Na corda de abaixo, van os *pandullos* (a *pandullada*) que son bolsas cheas de area. Actualmente compran redes que xa traen unha *corda de chumbo* (S), a *chumbada* (L), pero seica non son tan boas para pescar porque os pandullos *rolan* (Gond) sempre, en cambio o chumbo non anda tan ben, *embaça* (*embaçar*, E) ou *apea* (Gond), crávase na area. Nas cabeceiras levan un *porfio* para que non fuxa o peixe por alí, non vai a rede

solta coma noutros casos. As cordas que forman a pata de galo chámase os *fames* ~ *fomes* [o] ou *fondas* ~ *fundas*.

Antes eran de *ticún* (F, G), unha fibra moi resistente que se obtiña da casca da árbore do caucho, ou de algodón, e había que darlles color tinxíndoas con casca de piñeiro ou pinho (C) (*pino*, F), amieiro ou salgueiro, que era moi boa para conservar (T, F) porque ten moito tanino e non admite a auga. Á operación de tinxilas chámase *encascar*. Nunhas *pías* (que na Guarda eran comunais) fervían con auga a casca de salgueiro e piñeiro, previamente machucada cun *mazaruco* (T) ou *mallo* (T) enriba dunha pedra. E nelas deixaban as redes durante un tempo para que collesen color.

Á operación de uni-lo pano do medio entre as dúas albitanas cunha tralla, chámase *entrallar*. O *entralle* ~ *entrallo* (A) faise a tramos iguais e hai que deixar uns espazos cunha pouca de bamba, onde van as cortizas, chamados *encolas*¹ (E, Pa) ~ *encalas* (G). É unha arte saber entrallala ben porque se lle pos máis pandullos ca cortizas, a rede vai ó fondo. No alcherife facíase un entralle moi pequeno cunha *bitola* (A), unha pauciño que servía para marca-la medida do entrallo da rede. E cando empataban, pegaban os distintos anacos de rede, uníanos cunha *nocha* [o] (A), un tipo de nó mariñeiro, de onde partía o porfío.

Se rompen hai que *atar* ou *remendar* con agullas (antes eran de buxo ou oliveira, hoxe son de plástico). Se o destrozo é moi grande pódese meter un *calzo* (A), un anaco de rede novo do tamaño do que rompeu. Outras operacións que hai que facer son *aclarar* (T) ou limparlle os lixos; *lastear* (pó-

1 En Rianxo, nas redes do xeito, segundo A. Romani (1988: 96), din *angola*.

-las redes nas *varas* (V, SP, VC, C) que están na beira do río onde deixan os barcos, tamén chamadas *estendeladas* (VC) ou *tendeladas* (F, G, E) ~ (var. *tumelada*, L), *estacadas* (A), *varal* (S), *tendal* (Tab, C, Gond, L). Nesas armacións, feitas con catro estacas e dúas varas longas, *pasan* (E) ou *catan* (V) as redes, isto é, van cos dedos puxando ou *chamando* polo pano do medio contra as cortizas, vano *paneando* (*panar*, E), *espanando* (*espanar*, G), para que quede frouxo e o peixe logo malle máis facilmente.

Se rompe unha corda pódese *inxirir* (G), unir a outra, desfacendo primeiro as puntas, e átanse sen que queden nós para que non se enganche a rede. Se a corda vai vella ou gastada pódese por unha relinga como *sobrecorda* (A).

Cando van no barco *largan* ou *lançan* (V) a rede, botan un *lance* ~ *lanço* (parte portuguesa) ou *botan unha redada* (VC) e antes de *collela* (ou *recollela*), *pañala* (E), *pandullan* (*pandullar*) levantan a rede pola parte dos pandullos para ver se hai algún peixe. Se a rede ten corda de chumbo e non pandullos, din *chumbeirar* (S). E se *pica* a cortiza saben que caeu algún peixe na rede e á operación de tira-lo peixe da rede denomínana *desmallar* (G) ou *cincear* (L).

É moi importante que a rede teña *tambo* (F) ~ *tampo* (E, C, S), isto é, que o pano do medio faga saco ou fol. Como ten máis cumprimento e altura cás albitanas, vai máis frouxo, facendo unha bolsa no medio das albitanas esticadas. Se ten pouco tampo, a rede queda coma unha táboa, e o peixe non corre tan ben, bate e non enmalla.

Con relación ás redes fan algunhas cerimoniais como pasalas entre as pernas dunha muller, seguramente por ter relación con ritos de fertilidade, para que así pesquen máis. E nos pandullos hai quen metía (ou mete) allos, ruda, unha medalla ou ó mellor algún anaco de estola. Se durante un tempo non pescan nada pois din: “*xa estou coa galiña*” (Gond), entón hai (había) que ir á bruxa ou darlle á rede unha tunda cun ramallo de *sabugheiro* ~ *sabugueiro* (VC, S) ou *buxo barbeiro* (*acivro*, F). Tamén se fan *defumadouros* (VC) ~ *fumadoiros* (Gond) con “herba da enveja, incenso, alecrim, folhas de alho porro numa telha velha duma casa”. Á parte hai que procurar un “lenço que vaia á misa e fazer uma crus co lenço e cruces por riba e por baixo da rede, e botar uma reça (un pai nosso, acto de contrição)”. Ó final bótase o fumadoiro ó río de pé e cara atrás. É unha postura que pode facerche perde-lo equilibrio e caer á auga tranquilamente. Contra a envexa ou outros males algúns pescadores levan debaixo dos paneiros unha mestura de “alhos porros, herba da enveja, trovisco” e outras cousas que non din... Antigamente en Seixas cando viña unha rede nova para o río facían un *feixoeiro* con figos e viño branco.

Se é un ano coma este de moitas cheas, o río arrastra todo canto se lle pon diante, desfai illas e areeiros e nas zonas de pesca (*reças*, S, Gond)

quedan moitos *cañotos* (G) ou raíces de árbores no leito do río, chamados *asidas* (T, G, Pa, Gond, S) ou *prisões* (S) nos que se enganchan moitas redes e alá vai o gaño do ano.

3.3.3. Outras artes

A *figa* (~ *figba*) ou *francada* (T) é unha especie de garfo cuns 18 dentes aguzados, rematados nunha(s) farpa(s) chamada(s) *mosca(s)*, e cun longo *mango* ou *cabo* (V) que serve para a pesca da solla, lamprea e anguía. Para a solla hai varios modelos, e algunha podía ter ata tres fias de dentes. A figa da lamprea leva cortizas para non afundir e fai un pouco de curva. É un dos aparellos actualmente prohibidos porque paña peixes de tódolos tamaños.

As *nasas* facianas de verga (T). Dentro da nasa hai unha trampa, o *secreto* (T).

O *vitirón* (parte galega) ou *viturón* (na parte portuguesa, pl. *vitões*, SP) ten dous *ceiros*.

O *camaroeiro* (L) é unha especie de vitirón para pañar camaróns para iscar.

O *espiñel* (~ *espinel*, Pa, L) pódese usar todo o ano. É unha *linha* (S) que leva a *madre* (Pa), *mãe* (V), *mestra* (V) ou corda principal á que se *empatan* ~ *engatan* (V, L, Gond) moitas *brazoladas* (T), *cordeletes* (T), *estrovos* (a *estrovada*, Pa, L) ou *tenços* (V, VC), uns fíos máis curtos que levan na punta un *anzol* ou *amocelo* (E, Tab, Pa) iscado. Estes cordeletes antigamente eran de algodón ou cánamo e había que facelos a man e *cochalos* (T), enrosca-lo fío pasando unha man. O antigo espiñel, segundo un dos pescadores (F), estaba feito con espiño de estripeiro, por iso se chama así. Non ten límite de largura (F) e algúns son de cen anzois, pero poden atarse e chegar ata os tres mil.

O *palangre* parece ser que unha variedade de espiñel, algo diferente que serve para pescar anguías ou troitas e vai iscado con *boghardos* ou *piardas* (T). Hoxe levan un *destrecedor* (V), unha peza xiratoria nos estrovos para que non enrosque o fío.

Os *caneiros* son nasas prohibidas que aquí non se usan, parecidas ós vitiróns.

A *anguieira* tamén é coma un vitirón de 2 m de longo e un diámetro de 80 cm, cunha malla de 3 cm.

O *rolo* (T) ou *rodillo* (E), aínda que está prohibido, seica hai quen o usa. Consiste nun rolo con picos que vai tirado desde a embarcación e por onde pasa, leva todo o peixe chato.

1 Este termo de probable procedencia catalana, segundo Lopes (1975: 267), débese “à sua semelhança com uma longa espinha de peixe”.

3.4. O río

Á parte de preguntar polos obxectos con que pescan tamén quixen saber qué chamadoiros lles dan ás condicións atmosféricas ou hidrolóxicas en que pescan e outros elementos da contorna en que realizan a súa actividade. E máis ou menos de xeito resumido temos:

3.4.1. Termos relativos á auga

Para designaren o aumento do caudal do río polas augas da chuva din *cbea* (na parte galega) ~ *cbeia* (na parte portuguesa). Outros termos para designaren o mesmo son: *crecida* (F, E), *enchenta* (E, Tab) ~ *enchente* (C), *riadas* (T, E), *ribadas* (Tab). As augas das enchentas son *aguas negras* (S, C) ~ *agbuas negbras* (G, E).

En cambio, se aumenta o caudal porque abren as comportas das presas, a esa auga que baixa de repente e que os pescadores distinguen perfectamente, chámalle *presada* (F), *tangada* (E), *caldeirada* (G, Tab), *penicada* (VC), *poçada* (V), *chiote* (F), *agua de cima* (L) ou *augas de fóra* (T, Tab).

O termo *augas de fóra* úsano tamén para referirse ás augas da chuva abundante, que nunca crecen tan rápido como cando abren os saltos. Se as augas veñen moi forte son *aguas grossas* (C) e para pescar necesítase menos pano, menos rede. Hai tamén *aguas claras* e *aguas escuras* (C); as primeiras non son boas porque o peixe de día non malla, en cambio as escuras si porque o peixe non ve a rede e queda alí.

Se a auga non ten forza ou está estancada dise *agua morta* ou *agbua parada*. Onde está a auga parada é unha *enseada* (L), unha *alloada* (F). Detrás dos areiros hai *remansos* (S), e as partes máis profundas son *pozos* ou *fondões* (C). Nesta parte do río hai *quedas* [e] (T, G, E, VC), *quebras* [e] (V), o fondón que queda despois dun areal ou areiro, pero por esta zona non hai *cascatas* (S), *cas cadas* (Tab) ou *cachoeiras* (A).

Ó longo do río podemos atopar *areiros* ~ *areales*, *ariños*, *areos* (Pa), *islas* (parte galega) ~ *ilhas* (A Sacadura, O Canguedo, Longarela, A Boega, Os Amores...), as *morraceiras* ou *morreiras* (V) (areais con algo de vexetación), *aloques* (Tab), lugares cheos de lodo onde se pode colle-lo *bicho* (*Nereis diversicolor*) (G) ou *sarradela*¹, anélido que se usa a miúdo para isca-los anzois.

No Miño desembocan outros *ríos* (Tollo, Furnia, Hospital...), *regueiros*, *regbatos* e *regbeiras*. Ó lugar onde desembocan algúns regueiros chámalle *esteiros*, ou mesmo a todo o regato (A). E a desembocadura do Miño é *a barra* (a barra norte na parte galega e a barra sur, na portuguesa).

O lugar onde atracan os barcos é o *ancoradouro* (C) ou *embarcadeiro* (G).

¹ *Sarradela*, *serradela* ou *cerradela* están atestados nalgúns lugares de Galicia, de xeito moi minoritario. É máis frecuente a var. *senrada* (Ríos Panisse 1977: 74).

O río pode estar moi calmo, entón dise que está *plateado*, *sereniño*, e é bo para pescar á fisga porque se ve o fondo. Se hai unhas ondiñas pequeniñas, está *riço* ou hai *maregita* [3] (S), e se hai moitas ondas, o tempo *está bravo* (S), hai *mareta* (L), o río *está picado* (G). As ondas grandes son *vaghas* (E), *cabalos* (G) ou *malagueiros* (VC)

3.4.2. As mareas

As *marés*, como din maiormente na marxe galega, teñen varias fases. Cando está baixa de todo e quere empezar a subir chámase a *repunta* (parte galega) ~ *reponta* (parte portuguesa). Cando está arriba de todo é *pleamar* (parte galega) ~ *o preamar* (A, E, Pa e parte portuguesa), e cando baixa, *baixamar*, *baixamaré* (E). Cando está baixa de todo dise que está no *escouso* (A, G, F), *escurricho* (F) ~ *escurricha* (V), *devalada* (E) ou dise *tá a maré escorrida* (Tab), *na espinha* (VC), *na devalante* (E). Cando acabou de baixar e empezou de novo a subir a medias augas, con a penas forza, é *o pé* e cando termina de subir e empeza de novo a auga a baixar é *o sopé* (Pa)

Hai *marés vivas* e *marés mortas*. As mareas vivas ou *fortes* (A) son as de lúa nova e lúa chea (cheia). Na barra é matemático, *lúa nova*, *lúa cheia*, *preamar ás dúas e meia* (VC) polo horario do sol; en A Carvalha sobe hora e media máis tarde ca na barra, e en São Pedro da Torre, *lúa nova*, *lúa cheia*, *preamar ás cuatro e meia*. As *marés ghañas* (A, F, E) ou *fracas* (F, VC, Gond, C), *frouxas* (E) son as de cuarto. Sempre dan máis peixe tres días antes ou tres días despois e lampreas máis grandes. Tamén cando as mareas empezan a coller forza e a subir de tamaño, vira máis para atrás a auga, dous ou tres días despois de cuarto, dise que *empezan a picar*. Se unha marea non dá peixe é unha *maré machorra* (VC).

4.3.3. Os ventos e outros fenómenos atmosféricos

O vento do *norte* é frío pero se o río está empeixado, é bo para a lamprea ou dá salmón. A *nortada* (FV, C, S) trae frío, ás veces curiscada, *curisca* (pedraza).

O vento do *sur* ~ *sul* (SP) é a *susada* (VC); se é suaviño chámase *mareiro* (A, E, VC), ou *vento de baixo*. Desá parte tamén pode vir un *vendaval* (F, Tab) ou pode haber *temporal* e o río pórse bravo. Co temporal do sur anda obrigada a lamprea porque hai *oleaje* (T) ata o fondo, e o peixe foxe todo. O *sudoeste* é mellor para a pesca, cando chuvioso dá sable.

O vento do leste, do *nascente* (SP) é bo, pero se é *sueste*, é un vento frío coma un veneno (F), é o vento *bragués* (VC) ~ *braghés* (Tab), xa se desprende destes refráns: “Nunca veu de Braga, nin bon vento, nin bon casamento”; “aire braghés, chuvia a cuatro pés”.

O vento do oeste ou máis ben noroeste, é un vento de *travesía*, *atravesado* (G), moi frío. Ó que vén da parte de Baiona, en Lanhelas chámanlle *vento galego*, e moitos dos encuestados *vento da cabra fanada* (T, A, F, G). Trae *pedrisco* ou *pedraza* e non hai peixe. É un vento ruín con chuvia e moito frío.

Os pescadores non se fixan nas nubes para iren pescar, aínda que se hai nubarróns de *tronada* ou *treboada* (SP, C) e pegan un par de chispazos, son bos para o sable (T). Ós *nubarróns* (T, Tab), tamén lles chaman *torreóns* ~ *torres* (G) ~ *torreões* (VC) ou *nubes en castelo* (V, SP). Cando veñen desde a barra, paralelas ó horizonte, chámanse *trabes* (G, Tab) e se aparecen, chuvia ó *naciente* (Tab). Se son nubes pequenas e desfeitas dise que está o *ceo escamento* e segundo reza o refrán e parece ser que non falla: “ceo escamento (escarpento, A), ou chuvia (chuva) ou vento”; tamén se pode ter en conta outro refrán: “rubias ó poniente, bo día, al día seguinte; rubias ó naciente, chuvia de repente” (Tab).

O tempo pode estar *nublado*, haber *neboeiro* cerrado, *neblinas* (V, C), que deixan na pel orballo, ou *néboas* que veñen do mar, de Baiona. Se está neboeiro cerrado, só os pescadores máis avezados saben navegar polo río sen perdérense de noite guiándose polas luces, polas árbores, pola marea, polo vento nas orellas, pois non levan compás e a penas entenden de estrelas.

4. CONCLUSIÓNS

4.1. *A comunidade léxica*

A nivel léxico destaca a enorme coincidencia na terminoloxía sobre a pesca. Máis ou menos partín dun cuestionario no que se recollían uns 90 termos básicos, entre partes do barco, tipos de redes e clases de peixes, mais ó longo das conversas espontáneas foron saíndo máis de catrocentos termos e expresións diferentes, sen conta-las variantes como: *bucho* ~ *buche*, *limo* ~ *lismo*, *breu* ~ *brea*, *embodada* ~ *embudada*, *muxo* ~ *munxo*, *isca* ~ *isco*, etc. E das noventa palabras “básicas”, 75 saíron nas 12 enquisas realizadas, coincidindo no significante máis dun 50% dos falantes. Exs.: *agullas*, *cuaña*, *léitaras*, *míllaras*, *mosca*, *olleira*, *pandullar*, *pandullos*, *picadeira*, etc. Tal é a comunidade lingüística que mesmo comparten formas que son de clara influencia española, como *tela* (rede do meixón) ou *angula* (S, VC), ou portuguesa como *esticar*.

É un dominio léxico dunha grande riqueza de termos porque as experiencias no río son moi variadas, non é coma noutros campos en que a relación humana cos obxectos é sempre a mesma, sen tantos cambios. E tal como foi saíndo nas enquisas, está claro que é un vocabulario que se mantén

con moita vitalidade porque a maior parte dos termos recollidos anteriormente polo investigador Eliseo Alonso, seguen sendo de uso común, aínda que hai vocábulos que os máis novos xa non empregan porque algunhas artes van sendo substituídas por outras máis modernas e rendosas, e a anterior rica fauna ictiolóxica vai decrecendo conforme aumenta a degradación do río. O desuso tamén afecta a algúns vocábulos relacionados con ritos, cerimoniais ou xogos, de enorme interese etnográfico, que non se practican “habitualmente” coma antano porque os costumes tradicionais van abandonándose nunha sociedade máis “modernizada”, sobre todo na marxe galega, o que pode ter tamén que ver co troco da cultura autóctona á que está sometida a nosa sociedade.

4.2. A variabilidade

A pesar da confluencia na terminoloxía pesqueira, hai que sinalar outra característica que se desprende dos resultados obtidos: a frecuente variabilidade léxica, que non se debe só as posibles diferencias entre as dúas marxes, senón ás particularidades diatópicas das localidades dunha banda ou da outra¹. Para un mesmo obxecto ou concepto poden rexistrarse dous ou tres termos, mesmo nalgún caso practicamente todos dixeron unha palabra diferente, como é o caso do nome dado ó aparello que usan para embrea-lo barco: *enxope*, *isqueiro*, *escopeiro*, *estopeiro*, *brocha*, *brasa*, *trencha*, *toja*, ou *vascallo*; ou cando se refiren á auga que soltan dos encoros: *aghuas de fóra*, *presada*, *caldeirada*, *tangada*, *agua das presas*, *agua da barragem*, *penicada*, *poçada*, *agua de cima*.

As diverxencias ou converxencias entre estes falantes son asistemáticas e como non se poden esquematizar conforme unhas regras, unicamente quero apuntar que as variacións léxicas son impredecibles, aínda que se dean coincidencias como:

a) Unha contigüidade no uso do sufixo *-doiro/-a* que se rexistra nunha área compacta e en localidades próximas con grande estabilidade, pois en Lanhelas e Gondarem din: *verteidoiro*, *fumadoiro*, *remadoira*; e en Goián, Eiras e Tabagón teñen o sufixo *-deiro/-a*: *vertedeiro*, *desaghuadeiro*, *embarcadeiro*, *achicadeira*, *remadeiras*; no resto das localidades sempre empregan o sufixo *-douro/-doura*.

1 Ás veces non chega con face-la enquisa a unha soa persoa porque se aprecian variantes dun falante a outros na mesma localidade, por iso cando cito o nome dunha localidade, non é seguro que toda a xente desa localidade respondese igual á mesma pregunta.

2 En portugués son poucas as palabras que rematan en *-doiro/-douro* e significan ‘instrumento’, porque esa función acaparouna o feminino *-doira/-doura* que, asociado a temas verbais, é o que serve para formar nomes de instrumentos que realizan a acción expresada polo verbo, como *remadoura*; no masculino o significado predominante é locativo, como en *ancoradouro*.

b) Unha certa proximidade xeográfica nos resultados, tanto na parte galega (*lamparilla* en Goián, Eiras e Tabagón, *taburnio* Tui e Amorín, *almeiros* Amorín e Forcadela, *lamprea serodia* en Goián e As Eiras, *lambuxos* Forcadela e Amorín, *caldeirada* en Goián e Tabagón) como na parte portuguesa (*terlinga* en Lanhelas e Seixas, *varguinha* en Lanhelas e Seixas), ou entre localidades fronteirizas separadas tan só polo río (*peneirón* en Tabagón e Lanhelas, *famos* en Tabagón e Lanhelas, *toniñas* nas Eiras e Seixas, *misa* entre Goián, Vilanova e Gondarem, *tendal* entre Tabagón e Gondarem, *estrovos* na Pasaxe e Lanhelas, *torreóns* ~ *torreões* en Goián e Vilanova).

c) Un mesmo termo en ámbalas marxes, aínda que sexa máis frecuente nunha das áreas e minoritaria na outra, como *agullas* común na parte portuguesa e só en Tui e Amorín; *guelra* na parte portuguesa e en Tabagón e A Pasaxe; *rapeta* na parte portuguesa e Tui; *caniços* na parte galega e en Vilanova de Cerveira; *cadernas* na parte galega e Vilanova; *bica* na parte galega e na Carvalha; os *miúdos* na parte galega e en São Pedro da Torre, etc.

A pesar de apreciar todas estas confluencias aínda así non se pode concluír que o uso dun mesmo termo por parte de dous encuestados estea relacionado coa súa proximidade xeográfica, xa que, en contra da aparente vecindade dos exemplos antes citados, tamén se rexistra a aparición dun mesmo vocábulo en puntos distantes entre si, moi afastados entre ámbalas marxes (*angodo* en Tui e Lanhelas, *carenar* en Tui e Seixas, *degoladouro* Tui e Vilanova, *peneira* en Tui e Vilanova, *sabela* nas Eiras e São Pedro da Torre, *samborga* en Tui e Seixas) ou en localidades distantes dentro da mesma beira (*banços* en Tui e A Pasaxe, *chumaceira* en São Pedro e Seixas, *varenga* en Tui, *varenca* na Pasaxe, *caíúco* en Tui e Amorín, próximos entre si, pero tamén na Pasaxe), etc.

Ante os datos obtidos que ofrecen continuos saltos na aparición dos termos, sen aparente orde ou casuística, non hai posibilidades de explicalas razóns desa variabilidade léxica. O que si se pode concluír claramente é que unicamente son predicibles as variantes lexemáticas existentes entre as dúas ribeiras, que dependen da distinta evolución fonética. Por suposto que non vou internarme nas diferencias entre os sistemas fonolóxicos galego e portugués por non se-lo obxectivo deste traballo, pero teño que salientar necesariamente que son áreas periféricas, “distantes” e afastadas da influencia da norma, cunha serie de trazos fonéticos, morfosintácticos ou léxicos comúns, algúns arcaicos (mantemento do pronome *le*) e outros máis modernos (a ditongación das vocais tónicas de abertura media, por ex. *chamadiela* en Valença, *chamadiala* en Goián). Pero entre as dúas ribeiras tamén hai uns trazos que as distinguen perfectamente, pois levan a solucións lexemáticas “diferentes”. Entre outros temos:

a) A nasalidade das vocais que non se conservan na área galega, aínda que, á parte da solución estándar *-ão* en posición tónica (con plural en *-ões*): *negrão, batelão, pimpão*, na área portuguesa tamén se rexistra a pronunciación *-om* ([-õ]) < -ONE, o que axuda a que a diferenza lexemática sexa a penas perceptible en casos como: *salm*[õ], *meix*[õ], *vitir*[õ].

b) A pronuncia do <ch> como fricativo [ʃ] e non como africado palatal xordo [tʃ]: *chumbo, inchama, chumbeirar*. Parece que nesta área non se mantén xa a distinción tradicional entre <ch> e <x> en parte dos dialectos do norte, como sinalaba Leite de Vasconcelos (1970: 99). Esta pronuncia dá lugar a certas confusións na transcripción dalgún que outro termo, como *alcharife* con <ch> ou con <x>, porque caben as dúas posibilidades.

c) A pronuncia port. de [s], fronte a [θ] nas falas galegas: *cabeça / cabeça, cortiça / cortiça, caniço / caniço, chaliço / chaliço, espinhaço / espiñazo...*

d) A oposición entre un fonema fricativo palatal sonoro /ʒ/ e outro xordo /ʃ/ nas falas portuguesas, que non se dá nas falas galegas: *aljarife / alxarife, mujo / muxo*.

e) A gheada na parte galega. Esta innovación fonética non a empregan na parte portuguesa a pesar de que si foi rexistrada por Alves Pereira en Paredes de Coura e por Carballo Calero no Alto Minho, sen precisar onde (Fernández Rei 1990: 177, n. 53). A pronuncia dos fonemas /g/ ou /h/ (~/x/): *firgba / firsga, bogba / boga, bragbés / bragués*, etc. leva a diferenciar claramente uns falantes doutros.

f) Os distintos resultados do sufixo -BILIS: *-ble / -vel* (pl. *-veis*): *sable / sável*.

Mesmo se poden engadir outras solucións diferentes entre unha ribeira e outra, que non sempre son exclusivas de calquera das dúas linguas. Así:

g) A evolución do grupo latino -ŪCT- > -UIT- ~ -UT-: *truíta / truta*.

h) A evolución do o ante nasal: *repunta / reponta e punta / ponta*.

i) As intercalacións dun iode en *lampreia, areia, cheia, meio* na parte portuguesa, igual ca no resto do portugués, fronte ás falas galegas que, igual ca no resto do territorio galego, manteñen *-eo* nas palabras patrimoniais como *cheo* ou *meo* (Pa), e *-ea* nos femininos (sexan populares ou cultas): *lampreia, areia, chea*, mesmo nos galicismos como *marea* (maré), *cheminea* (cheminé), a pesar de que nunha parte desta microsubárea (O Rosal, A Guarda) hai tendencia ó uso do iode antihiático nas formas verbais seguidas de pronome: *próbaio, fixéiraia*, etc. Na área portuguesa compórtanse como no resto do portugués, de xeito que nas formas populares teñen *-eu* ou *-eio / -eia*: *cheio, meio, areia...*

Por último, hai que destacar que a variabilidade lexemática afecta de maneira singular ó galego por causas diversas como as evolucións fonéticas internas (como o enordecemento do [g] no grupo [-ŋg]- > [-ŋk]-, igual que en moitos outros lugares do territorio da gheada: *anquila, varenca*) e as

interferencias léxicas. De entre estas, a máis común é a simple “interferencia do significante”: *lubina* / robalo, *anzuelo* / anzol, *caña* / cana, *ensenada* / enseada, etc. Neste grupo quizais habería que incluír unha posible interferencia que se integrou de xeito habitual no código. É o caso de *angula*, forma atestada no galego¹, pero que aquí nesta zona está a despraza-la forma propia *meixón*, e semella máis ben un cambio forzado pola influencia do castelán.

Outro tipo de interferencias, as chamadas *positivas* porque tenden a igualar elementos diferentes, son as “modificacións referenciais”, pois escóllense os trazos semánticos da lingua dominante, isto é, iguálanse homónimos non-sinónimos, e aparentemente non se produce “tanta perda” porque o lexema continúa, aínda que ocupando distinta posición. Isto é o que ocorre, por ex., no campo semántico dos adxectivos de “espacio” visto desde o p.v. do “tamaño”, tal como puiden comprobar ó preguntarlles polas medidas dos barcos e segundo ían saíndo os conceptos de cumprimento (ou longura), largura e altura e os correspondentes adxectivos espaciais que constitúen un campo semántico simple antonímico, baseado en oposicións privativas da dimensionalidade (Vilela 1979: 86-87). Pois ben, a partir dos datos recollidos vese claramente como nas falas da parte galega se aprecia a interferencia do castelán.

Na marxe portuguesa están claras as seguintes oposicións adxectivais:

<i>Dimensionalidade</i>		
<i>horizontalidade</i>		<i>verticalidade</i>
<i>perspectiva</i>	<i>lateralidade</i>	
cumprido/curto	largo/estreito	alto/baixo
↑	↑	↑
cumprimento	largura	altura

Por pertenceren a unha área en que a lingua está normalizada non se perciben cambios nos usos; en cambio, na parte galega, o sistema vese fortemente alterado pola influencia da lingua A, o castelán, que ten o seguinte sistema sémico:

<i>Dimensionalidade</i>		
<i>horizontalidade</i>		<i>verticalidade</i>
<i>perspectiva</i>	<i>lateralidade</i>	
largo/corto	ancho/estrecho	alto/bajo
↑	↑	↑
largura	anchura	altura

¹ Segundo se desprende dos datos ofrecidos por Ríos Panisse (1977: 232), documéntase escasamente en Galicia (só en Laxe).

A presenza dun novo termo na oposición de lateralidade (*ancho*) despraza ó que alí estaba para a oposición da perspectiva, ó igualarse co castelán, entrando así en clara competencia co termo *longo*, que vai derivando cara ó desuso, e hoxe temos:

Dimensionalidade		
horizontalidade		verticalidade
perspectiva	lateralidade	
largho (*longo)/curto ↓ ↑ longura~larghura	← ancho (*largho)/estreito ↓ ↑ *larghura~anchura	alto/baixo ↑ altura

O adxectivo *largho* e o substantivo *larghura* acaban funcionando polisemicamente ó non perderen totalmente a referencia espacial anterior e empregárense en contextos como: *un vestido largho* (co sentido de ‘amplo’).

4.3. As coincidencias coa nomenclatura doutras zonas pesqueiras

Moitos dos termos empregados polos pescadores miñoteiros non son exclusivos desta zona, pois aparecen atestados en moitos outros lugares da costa peninsular. Algúns son de uso corrente en galego, portugués e español, segundo comprobei ó confrontar dicionarios e estudos sobre o vocabulario marítimo referido ás partes das embarcacións e artes de pesca¹.

4.3.1. Partes do barco

Algúns vocábulos son comúns nas tres linguas (galego, portugués e español), aínda que non sempre teñan exactamente o mesmo significado: *amura* (1. cabo, 2. costado), *âncora* ~ *ancla* (de dúas uñas), *banco* (asento do remador), *barco* (como termo xenérico das embarcacións), *bordo* ~ *borda*, *cana* (do leme; en esp. *caña*), *calafetear* ~ *calafetar*, *carenar* (repara-lo casco dun barco, en port.estándar *querenar*), *caverna* ~ *cuaderna* ~ *caderna*, *casco*, *cinta*, *codaste* (port. *cadaste*, *cadraсте*, *cuadraсте*), *embrear*, *espello* (no galego aparece *papa de espello* rexistrada escasamente), *fêmeas* ~ *femias* e *machos* (do leme), *fundear* ~ *fondear*, *leme* (en castelán é un arcaísmo), *motor*, *obra morta/viva*, *pá* ~ *pala* (do remo), *papa*, *proa*, *quilla*, (*tapa*)*regala*, *remo*, *rizón* (âncora de catro brazos; en cast. *rezón* e en port. aparece rexistrada a nivel dialectal en Viana e Vila do Conde), *roda de proa/popa*, *tolete*, *vela*.

Moitos outros son comúns no galego e portugués: *cano* (do remo), *ferro* (en gal. na Guarda e no port. en falas próximas do norte; no resto é máis

¹ Á parte de dicionarios de carácter xeral, tiven en conta especialmente os traballos de M. Alvar (1985) e, para o portugués, a investigación de Lopes (1975).

común *ferro macho*), *gamela* (embarcación de proa e popa cortadas, semellante a unha artesa), *mastro*, *poita* (parte portuguesa) ~ *pouta* ~ *poutada* (1. áncora arcaica, 2. morto das boias), *vertedouro* (en gal. m.f. en feminino *vertedoirá*). Ou no galego e castelán: *bancada* (asento central da embarcación), *varenga* e *xinol* (cada unha das partes que compoñen as cuadernas; en esp. *genol*). Outros úsanse no portugués e español, pero non aparecen rexistrados en galego: *durmiente* (port. *durmente*), *verdugo* (esp. *verdugillo*).

E igual ca no portugués temos *toste* (banco ós que prendían os forzados de galeras), ou *tosta* a nivel dialectal no barco valboeiro. Outros tamén rexistrados localmente son *entaboado*, *entabuamento* (conxunto de táboas que forman o casco do barco), *paneiro* (bastante rexistrado a nivel oral no port.), *reregar* (co rizón), *ré* (popa)¹.

Uns cantos aparecen atestados unicamente no territorio galego: *banços* (costados na gamela coruxeira; E. Alonso 1987: 71), *carel* (gal. *cairel*), *olleira* (na gamela de Baiona, peza do remo que se introduce no tolete; E. Alonso 1987: 69), *remadoura* (peza que vai sobre os bordos centrais na que se introduce o tolete) ou *pedamigho*.

Outros termos cadran na forma cos rexistrados noutras partes, pero non se usan co mesmo significado ca no Miño, *agullas* (en port. e cast., os machos do leme), *bica* (port. só o pinchón), *travessa* (port., reforzo do remo), *taburno* (port. espaco debaixo da cuberta de proa), *chicote* (port., pequeno cabo que establece a unión entre os diversos panos dunha rede, etc.), *carel* (en esp., tolete), *pinchón* (en gal. é unha peza que vai na quilla).

E, por último, uns pouquiños cadran no significado, pero non teñen exactamente o mesmo significante: *terlinga* (buraco onde se introduce o pao do mastro) é o mesmo ca *carlinga* ~ *calringa* en port.; *piogbeiro* (pedra que serve para frear a embarcación cando se pesca) vén sendo o mesmo ca *piobeiro* usado en Póvoa de Varzim e Matosinhos.

4.3.2. Redes e aparellos

Canto ás redes e outros aparellos úsanse termos tamén coincidentes maiormente co portugués, *muxeira*, *solleira* (aínda que non ten a mesma forma), *tresmallo*, *albitana*, *brazoladas* (gal.), *vitirón* ~ *viturón*, *cortizada* ~ *cortizas*, *chumbada*, *chumbeira*, *chumbo*, *engodo*, *encascar*, *encolas* ~ *encalas* (port.), *entrallar*, *entralle* ~ *entrallo*, *espiñel* ~ *espinel*, *estrovo*, *fisga*, *ganapán* (gal. e port. especie de peneira), *lances* ~ *lanços*, *liña*, *madre* (gal. e port., corda principal do espiñel ou palangre), *nasa*, *copo* ~ *copio* ~ *cope* (parte central da rede), *palangre*, *pandullada*, *pandullos*, *porfio*, *porfiar*, etc.

¹ Na gamela da Guarda chámanlle *ré* a un dos tres buracos que van na pía do mastro da vela (E. Alonso 1987: 52).

Uns cantos vocábulos aparecen rexistrados na costa portuguesa esporadicamente, pero o que interesa e que coinciden cos que se usan aquí e polo tanto xa non os podemos considerar exclusivos do Miño: *miúdo* (pano do medio, en Buarcos), *inchamas* (*toletes* no barco de Nazaré, igual ca en Lanhelas e Goián) ou *chumaceiras* (remaduras do remo, nalgúns puntos da costa portuguesa, igual ca en São Pedro da Torre e Seixas).

Quitado todo o que acabo de citar, a verdade é que son moi poucos os termos realmente propios: *agullas*, *alcharife* ~ *alcherife* (e outras variantes), *picadeira*, *varredoura*, *sacada*, *cuaña*, *cúa*, *táboa peideira*, *canizos*, *esconso*, *asidas*, *chícharo* (boia do alcharife), *verteaghuas*...

Outra cuestión é descifra-la procedencia e as canles de penetración destes termos. Algúns sábese perfectamente que son de orixe árabe: *albitana*, *alcharife*, *alboroque*, *alefriz*, *calafetar*, etc.; outros quizais do español: *tolete* (polo -l- intervocálico), *paneiros* (de panas, polo -n- intervocálico; Lopes 1975: 235), *regala*, *palangre*, do catalán: *espiñel*, *ré*, *xinol*; e outros a través do propio galego ou portugués: *roda de proa*, *engodo*. Non sei se se está a elaborar algún dicionario galego neste sentido, mentres non o haxa deixarei aquí o meu traballo neste punto.

Para rematar este artigo só quixera lembrar unhas palabras de E. Alonso (1989: 198) sobre o Miño, onde os *rieiros* (Pa):

...aún continúan largando las redes, desde los barcos de tingladio con su silencioso navegar de sombras. De ribera a ribera, entre el maizal, se oye el saudoso cantar del galaico-portugués de las mozas. La gaviota del sur nos reitera su blanco saludo. La vida continua en el viejo Miño..

E oxalá continúe así esta actividade e con ela o *falar vedraño*¹ do Baixo Miño porque iso significaría que, nesta banda, a lingua segue o curso da normalización e navega parella á da outra marxe.

Baixo Miño 2001

BIBLIOGRAFÍA CONSULTADA

- Alonso, E. (1987): *Gamelas y marineros*. Pontevedra: Deputación de Pontevedra.
 Alonso, E. (1989): *Pescadores del río Miño (tramo gallego-portugués)*. Pontevedra: Deputación de Pontevedra.
 Alvar, M. (1985): *Léxico de los marineros peninsulares*, 1, 2, 3 e 4. Madrid: Arco.
 Boaventura, M. (1916): *Vocabulário Minhoto*. Espozende: Tipografía Espozendense.
 Corominas, J. e J. A. Pascual (1980): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.

1 Un feliz adxectivo utilizado por X. L. Méndez Ferrín na súa novela *O ventre do silencio*.

- Cunha, C. e L. F. L. Cintra (1992): *Nova Gramática do Português contemporâneo*. Lisboa: Edições João da Costa.
- Fernández Rei, F. (1990): *Dialectoloxía da Lingua Galega*. Vigo: Xerais.
- Filgueiras, O. Lixa (1958): *A lancha poveira e o saveiro de Valbom*. Porto: Centro de Estudos Humanísticos-Universidade do Porto.
- Freixeiro Mato, X. R. (1998): *Gramática da Lingua Galega III. Semántica*. Vigo: A Nosa Terra.
- Lanhoso, A. Coutinho (1954): *Peixes das nossas águas. O Sável*. Separata do *Boletim da Pesca*, nº 43, Lisboa.
- Lopes, A. Mª Simões da Silva (1975): *O Vocabulário Marítimo Português e os Problemas dos Mediterraneísmos*. Separata da *Revista Portuguesa de Filologia*.
- Lorenzo Fernández, X. (1962): “Etnografía: cultura material”, en R. Otero Pedrayo (dir.) *Historia de Galicia*. Vol. 2. Buenos Aires.
- Mörling, S. (1989): *As embarcacións tradicionais de Galicia*. Noia: Consellería de Pesca / Gráficas Sementeira.
- Netto, Mª T. Lino (1949): *A lingua dos pescadores e lavradores do Concelho de Vila do Conde*. Separata da *Revista Portuguesa de Filologia*.
- Pérez Alonso, C. (1969): *Vocabulario de Goyán*. Tese de licenciatura. USC.
- Ríos Panisse, Mª C. (1977): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia. I invertebrados y peces*. Anexo 7 de *Verba*.
- Rodríguez Fernández, J. L. (1970): *El habla de Vilanova da Cerveira-Portugal*. Tese de licenciatura. USC.
- Rodríguez González, E. (1958): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. Vigo: Galaxia.
- Rodríguez Santamaría, B. (1911): *Diccionario ilustrado, descriptivo, valorado, numérico y estadístico de los artes, aparejos e instrumentos que se usan para la pesca marítima en las costas del Norte y Noroeste de España*. Madrid: Artes Gráficas Mateu.
- Romaní, A. (1988): “Xeito”, en *Coloquio de etnografía marítima*. Noia: Museo do Pobo Galego / Consellería de Pesca / Gráficas Sementeira.
- Santamarina, A. (2001): *Diccionario de diccionarios*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Sequeira, F. J. Martins (1957-58): *Apontamentos acerca do Falar do Baixo-Minho*. Lisboa: Edição da Revista de Portugal.
- Vasconcellos, J. Leite de (1970): *Esquisse d'une Dialectologie Portugaise*. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos.
- Vázquez Martínez, A. (1962): *La lamprea del río Miño*. Ourense: Imp. La Región.
- Vila-Botanes, S. (2001): *Tui e Valença nos séculos XI a XV. Os acontecimentos históricos, sociais, artísticos e económicos*. Tui: Asociación de Amigos de la Catedral.
- Vilela, M. (1979): *Estruturas Léxicas do Português*. Coimbra: Livraria Almedina.

LÉXICO E FRONTEIRA NO VAL DO RÍO ELLAS

Xosé-Henrique Costas González

Universidade de Vigo

1. BREVE INTRODUCCIÓN HISTÓRICA

Nos séculos XII e XIII chamábaselle Estremadura á maior parte da actual provincia de Salamanca e á denominada Transerra leonesa que os monarcas do reino de Galicia, León e Asturias lles ían conquistando ós reinos musulmáns. O rei Afonso VII Fernández de Galicia, León e Asturias, estabilizou a fronteira meridional do seu reino no río Texo contra o ano 1188 e procedeu a fortificar e colonizar estas terras para perpetua-la conquista.

As ordes de Santiago (fundada posiblemente no mosteiro de Loio en Lugo) e Alcántara (ata 1214 denominada de San Xián do Pereiro) foron as encargadas de efectiviza-la repoboación. A Orde de Santiago, na súa “provincia de León” posuía vicarías en Destriana (León), A Veiga e Vilar de Santos (Ourense) e Porto (Zamora). Destes lugares e dos seus arredores tomou os colonos, é decer, de tres zonas galefófonas e unha leonesófona.

Fernando II (1157-1188) conquistáralles algunhas atalaias no Val do Ellas ós árabes pero nunca chegara a establecer colonias. O seu fillo Afonso VIII mándalle construír no 1227 o castelo e vila de Salvaleón (Valverde) á Orde do Pereiro e concédelle a repoboación de vilas e aldeas á Orde de Santiago. No 1298 temos noticias xa do castelo das Ellas.

Afonso VIII fixo enviar colonos a repoboaren as terras defendidas por numerosos castelos non só na Transerra senón tamén en Sabugal e Ribacoa, para estabiliza-la fronteira co reino portugués. No ano 1297 polo tratado de Alcanizas, Portugal e Castela trocaron Sabugal e Ribacoa por Toroño e Aliste.

O historiador Ángel Barrios, utilizando o método toponímico-comparativo, chega á conclusión de que o 80% dos microtopónimos da zona de Ledesma e A Cidai (Ciudad Rodrigo) son “occidentais” (galegos ou leoneses de Occidente). Lindley Cintra opina o mesmo da zona de Sabugal e Ribacoa. No campo de Salamanca a microtoponimia de orixe galega chega a representar un 40-55% do total dos topónimos.

2. AS VARIEDADES LINGÜÍSTICAS NESTAS ZONAS

Hoxe en Sabugal e Ribacoa emprégase un portugués dialectal de tipo beirão, no suroeste de Salamanca e noroeste de Cáceres a variedade lingüís-

tica empregada é un castelán dialectal con moitísimos restos (fonéticos, morfolóxicos e léxicos) do antigo leonés presente nestas áreas, e mesmo con algúns galeguismos léxicos.

Sen embargo a variedade lingüística empregada no Val do Río Ellas é “galega” en sentido amplo e histórico, aínda que con presenza de léxico de orixe leonesa e castelá (recente).

Temos dito en diversos foros que, na nosa opinión, o léxico do Val do Ellas presenta, en xeral, un forte compoñente arcaizante, unhas evolucións semánticas senlleiras e, sobre todo, amósasenos como unha maqueta da variedade léxica dialectal galega.

Con esta contribución pretendemos achegar algúns exemplos da singularidade léxica do Ellas, da súa forte conexión coas falas galegas, da súa sorprendente diversidade interna e do seu diferencialismo fronte ás falas veciñas portuguesas e castelás.

3. O MATERIAL LÉXICO

Para o Val do Ellas utilizamos materiais de noso recollidos en falantes das vilas de Valverde, As Ellas e San Martiño, e tamén na aldea do Carballal, no concello de Valverde, o núcleo habitado máis próximo da fronteira portuguesa, así como da aldea portuguesa das Aranhas, o núcleo máis próximo ó Carballal, do que dista uns 20 km.

Para as zonas castelás limítrofes botamos man dos traballos de Iglesias Ovejero (El Rebollar) e Cummins (Coria). Para as zonas portuguesas veciñas seguímo-los traballos de Maia (Sabugal e Riba-Coa) e Buescu (Monsanto).

3.1. Mu e múa

Son as únicas formas vivas no val (< latín MULU). No galego actual penetrrou o castelanismo *mulo/a*, aínda que teñamos topónimos que nos lembran a forma perdida (*Pé da Múa*, monte de Pontecaldelas). No portugués actual só se coñece a forma antiga no feminino. Coidamos que ten razón Corominas (G-MA, p. 750) ó supoñer que o substantivo *macho*, na acepción de equino, é un derivado do portugués *múo* a través de *muacho*. Mentres que no Ellas se conservan as formas antigas, en Sabugal a forma *mú* ou *múo* xa case non se usa porque a forma usual é *macho*.

3.2. *Donicela*

No Ellas coexiste a forma base, *dona*, con dous derivados: *doniña* e *donicela*, todas tres tamén en Galicia. No Sabugal predomina *doniña* e en Montsanto *doneyinba*. Na zona de fala castelá ou castelá-aleonesada veciña hai diversas formas pero ningunha delas ten como base **dueña*.

3.6. *Bubela*

Mentres que o castelán e o portugués presentan cadansúa única forma (*abubilla* e *poupa*) o valego do Ellas ten unha rica variedade: *poupa* (con monotongación, ¿do latín UPUPA?), común co *poupa* do galego do sur de Pontevedra e do portugués; *galo do campo* (*galo de campina* nalgún punto do mediodía portugués) e *bubela* (< UPUELLA), coincidentes estas dúas últimas con formas galegas. En Olivença chámanlle *galinha popada* a aquela que ten unha crista máis grande do normal.

3.10. Migrá

Tanto o valego coma algunhas falas de Sabugal e Monsanto, como ocorre con algunhas falas de Trás-os-Montes, teñen formas derivadas de MILE GRANATA, en troques do latín común MELA GRANATA: *migrá* nas Ellas, *migrada* en Sabugal e *merigrada* en Monsanto, testemuñadas xa no galego medieval. No resto do portugués danse as formas *romá* e *romazeira*, *romêra* e *romanêra*. Na parte castelá achamos *graná* e *granau/granado* para a árbore. *Meli-grana* tamén é forma mirandesa.

3.11. Cerdeira

Media Galicia di *cerdeira* (forma máis antiga) e a outra media *cereixeira* (formada sobre *cereixa*). No Ellas teñen as dúas formas. No portugués *cerdeira* só é forma coñecida en puntos do norte de Trás-os-Montes, e é forma descoñecida no portugués da Beira. O castelán veciño coñece as formas *cerezo* ou *ceredo*. Ó igual que viamos anteriormente coas formas *rebolo*/*carballo*, neste caso as dúas formas galegas seguen plenamente vivas no Ellas.

3.13. Filloa / Magosto

É importante sobrancea-lo arcaísmo *follo* (< FOLIOLA) que rexistramos no Ellas. No portugués veciño témo-la forma *filbó*, cun plural *filboses* que tamén encontramos en Galicia en áreas onde *-óa* > *-ó* [ɔ].

O 'magosto' ten aquí lexema de seu, porque se fai botando as castañas directamente nas cinsas, na *borralla*, de aí a *borrallá*. A forma *magusto* é a propia portuguesa e, parcialmente, tamén galega. No castelán veciño o lexema base é *castaña*.

3.15. *Aninovo, Xoves, Mércoles*

Os días da semana teñen as formas pagás tan ben conservadas no galego exterior e tan perdidas no galego popular. En valverdeiro *jovis*, en lagarteiro *ijovis* e en mañego *jovis* [3]. Sorprende de novo a forma diferencial galega *Aninovo* fronte a *Ano Bom* ou *Año Nuevo*.

3.18. Ballón

No val temos multiplicidade de formas, pero ningunha ten como base a forma *agua* (como ocorre en portugués e en castelán: *aguaceiro, aguacero,...*). Á parte de *batigón* (SMT) e *bátiga* en Sabugal (galego *bategada*, formado sobre *bater*), témo-lo castelanismo *chaparrón*, e tres formas autóctonas co sufixo *-ada* (golpe): *garabaná* en Valverde (un *garabano* é un caldeiro en puntos do norte de Trás-os-Montes; nos dicionarios galegos só topamos no de D. Eladio *garabano* co sentido de aguador), o significado é claro ‘caldeirada (de auga)’; *chumbá* en SMT, porque cae a auga a chumbo, unha ‘chumbada (de auga)’, e por último temos *chorrá* nas Ellas, unha ‘enxurrada (de auga)’ (en portugués de Badalouce: *aguacero, aguacerada, enxurrada, pancada, porrada de auga*, e tamén *chaparrão*).

leonés. Chama a atención que a denominación dun invento relativamente recente resista vivísima fronte á forma *cerilla* do castelán e do portugués.

Do latín TABULA temos en galego dous resultados: *traba* (e variantes) e *táboa*. A forma *trave* rexístrase unicamente en Monsanto e As Aranhas, mentres que a forma normal do portugués veciño é *tábua*. No Ellas temos *traba* (como *nebra*, leste de Lugo) e un derivado de táboa: *tabica*.

A forma castelá *ventana* penetra en Sabugal e compite coa forma lexítima portuguesa *janela*, pero no Ellas a forma única é *ventán* (pl. *ventáns* en valverdeiro e *ventás* en mañego e lagarteiro).

4. CONCLUSIÓNS

Deixándonos a un lado aspectos fonolóxicos ou morfolóxicos, é no léxico destas falas onde mellor se aprecia o seu carácter e filiación galega que se presenta do seguinte xeito:

a) Arcaísmos: os casos xa vistos de *mu-múa*, *migrá*, *migreira*, *folló* ou *atró*, inexistentes hoxe en día no galego común e presentes algúns deles microdialectalmente en falas veciñas portuguesas.

b) Macrodialectalismos galegos: é o caso da distribución de *cerdeira-cereixeira*, *chíchari-ervilla*, *carballo-rebolo*, *dona-doniña-donicela*, *bubela-po(u)pa-galo do campo*, etc. Concéntranse no val do Ellas unha serie de formas de ampla distribución en Galicia. O léxico do Ellas funciona logo como unha “maqueta” da realidade léxica galega. Isto acontece tamén noutras áreas de repoboación, como por exemplo no sur de Alacant, onde se rexistran sinónimos procedentes de diversas zonas do centro e norte de Cataluña.

c) Microdialectalismos galegos: *coco de lu* ou *coco de lume* (vagalume), *muíña-muñia* (frouma), *garabaná* (ballón), etc, presentes en puntos illados Galicia.

d) Voces de creación propia: *estoxar* (aforrar), *chumbá* (ballón), *chorrá* (enxurrada), *borrallá* (magosto), *orfandai* (pandilla), etc, formadas sobre *estoxo*, *chumbo*, *chorro*, *borralla*, *orfo*, etc.

e) Voces compartidas con variedades lingüísticas portuguesas veciñas: *ci-gañote-zagñote* (saltón), *molisna* (poalla), *maripoisa* (bolboreta), etc.

f) Voces compartidas co galego inexistentes no portugués: á parte das xa vistas nos puntos a), b) e c) temos que sobrancear aquí as formas *aninovo*, *luns-lus*, *mércoles*, *xovís*, *vernes*, *xilgueiro*, *arrincar*, *repolo*, *trabe*, *passim*.

Faise urxente unha recollida exhaustiva do léxico do Val do Ellas, pois estamos convencidos de que, á vista destas calas que acabamos de expor, son aínda unhas poucas as sorpresas que nos agardan e que de seguro nos reafirmarán na galegitude histórica das falas dos descendentes dos colonos de Afonso VIII Rex Gallaecia.

BIBLIOGRAFÍA

- Barros, Á. (1985): “Repoblación en la zona meridional del Duero, fases de ocupación, procedencias y distribución espacial de los grupos repobladores”, en *Studia Historica. Historia Medieval*, II-2, pp. 33-82.
- Buescu, M^a. L. Carvalhão (1961): *Monsanto. Etnografia e linguagem*. Lisboa: Centro de Estudos Filológicos.
- Cummins, J. G. (1984): *El habla de Coria y sus cercanías*. Londres: Támesis Book Ltd.
- Iglesias Ovejero, A. (1982): *El habla de El Rebollar*. Salamanca: Diputación.
- Maia, C. de Azevedo (1977): *Os falares fronteiriços do concelho de Sabugal e da vizinha região de Xalma e Alamedilla*. Suplemento IV da *Revista de Filologia Portuguesa*. Coimbra.

AS DENOMINACIÓNS DOS DEDOS DA MAN: UN ESTUDIO MOTIVACIONAL

Mario Romero Triñanes e Larisa Santos Suárez

Instituto da Lingua Galega. USC

1. INTRODUCCIÓN

Unha ollada ós cuestionarios do *Atlas Lingüístico Galego* revela a gran complexidade á hora de denominar as partes “menores” ou “subpartes” que compoñen as divisións principais do corpo humano. Así por exemplo, fronte á escasa diverxencia de formas empregadas para denominar *as mans* en todo o territorio galego, e mesmo *os dedos*, termo xenérico que designa as cinco subpartes que compoñen cada unha das nosas mans, existen serias dificultades á hora de establecer unha forma xenérica de uso común coa que denominar cada un deses cinco dedos de forma individual. A ampla variedade de formas recollidas en distintos puntos do territorio galego, todas elas tan distintas desde o punto de vista formal, espertou o noso interese por intentar descubrir a procedencia de toda esa variedade que, a fin de contas, se traduce nunha gran riqueza dialectal. E isto levounos a centrar a descrición e a análise destas formas na teoría da motivación.

1.1. A motivación fronte á arbitrariedade do signo

De acordo coas últimas tendencias na investigación lingüística, seguindo autores como Heine (1997) ou Alinei (1974, 1980, 1984, 1994, 1996, 1998), todas as formas léxicas existentes para expresar un significado son motivadas, é dicir, no momento de selección dunha palabra como denominadora dunha realidade o falante é perfectamente consciente dos trazos semánticos que a compoñen. É máis, se escolle esa palabra e non outra é porque lle parece que é ela a que mellor transmite os trazos semánticos que segundo a súa percepción do mundo definen de forma máis axeitada a realidade que quere denominar. Detrás de toda denominación existe, pois, unha motivación determinada, sexa cal sexa.

Para soste esta idea cómpre remontarse á teoría da análise compoñencial, defendida desde xa hai ben anos por autores como Hjelmslev, segundo a cal un concepto está composto por varios compoñentes ou trazos semánticos que podemos clasificar en dous tipos: os trazos primarios son todos aqueles necesarios e ó mesmo tempo suficientes para diferenciar un lexema de todos os demais pertencentes ó seu campo léxico; os trazos secundarios, pola súa banda, son todos os redundantes ou

asociativos, é dicir, aqueles que dan unha información que poderíamos considerar como “adicional” sobre o concepto. De acordo con isto, o proceso de denominación de calquera realidade nova parte da análise ou división do concepto asociado a esa realidade en todos os seus trazos semánticos, e baséase na escolla de un ou varios deses trazos como aqueles motivadores dunha ou outra forma léxica. A teoría da arbitrariedade do signo de F. de Saussure radica precisamente neste feito, i.e. na liberdade ou variabilidade que os falantes dunha lingua ou outra amosan á hora de seleccionar uns trazos semánticos e non outros como motivo para a denominación de cada realidade distinta. Así podemos explicar, por exemplo, o feito de que o galego, como veremos máis adiante, dea primacía ó trazo ‘tamaño pequeno’ á hora de denominar o primeiro dedo da man (de aí denominacións coma *o meniño* ou *o máis pequeniño*), mentres que noutras linguas como o castelán ou o francés se lles dá preferencia, alomenos nalgunha das denominacións posibles deste dedo, a outros trazos como o de ‘uso para limpar a orella’ (de onde sae a denominación *auricular/auriculaire*). Tamén podemos explicar o feito de que nunha mesma lingua poidan existir denominacións completamente distintas dunha mesma realidade, cada unha delas produto dunha escolla de trazos semánticos diferentes. Así, a denominación castelá *auricular* non é a única posible para este dedo, senón que os falantes desta lingua recorreron tamén a outras motivacións distintas que deron lugar a denominacións diferentes na mesma lingua. Sen ir máis lonxe, o trazo ‘tamaño pequeno’ foi a motivación escollida para denominacións como *dedo chico* ou *dedo pequeno*, formas de ampla extensión en Andalucía ou nas Illas Canarias. Ou, sen saírmos do galego, o dedo gordo tanto pode recibir esta denominación, *dedo gordo*, motivada polo seu volume, como a denominación *matapiollos*, motivada polo seu uso para matar os piollos, ou a denominación *o da señal*, motivada polo seu uso ó persignarse.

Outra distinción importante á que cómpre facer referencia ó falarmos de motivación é a de “palabras transparentes” fronte a “palabras opacas”. Enténdese polas primeiras aquelas nas que existe unha percepción inmediata da motivación orixinal (p.ex.: *furabolos*), mentres que as segundas implican a necesidade de recorrer á etimoloxía da palabra para atopar a motivación orixinal (p.ex.: *mendo*). Por todo o que levamos visto ata agora, non cabe dúbida de que o proceso de denominación sempre é transparente, xa que no momento en que se asigna un nome a un concepto é evidente que os elementos formantes (os trazos semánticos escollidos, i.e. a motivación) están ben claros na conciencia dos falantes. De non ser así é evidente que non se poderían evocar e utilizar neste proceso de denominación. Outra cousa é que co paso do tempo se chegue a perder a conciencia desa motivación, xa sexa porque a realidade conceptual denominada sufra

calquera cambio (ímposto, por exemplo, polas innovacións tecnolóxicas) sen que se produza un cambio de denominación paralelo, ou porque se traspase unha denominación a outra nova realidade mediante un proceso de cambio semántico, tralo cal a percepción da motivación que estaba detrás da primeira denominación pode chegar a perderse facilmente. Calquera destes acontecementos poden facer que unha palabra perfectamente transparente no momento da súa creación perda esa calidade co paso do tempo e se chegue a converter nun termo totalmente opaco para os falantes de xeracións futuras. Se era evidente que a motivación ten que estar clara no momento en que se produce o proceso de denominación, tamén o é que unha vez estendida esa denominación e asumida como parte do léxico común entre os falantes dunha lingua, a conciencia da súa orixe, dos trazos semánticos escollidos, deixa de ser necesaria. As palabras, para Alinei, non son máis ca “atallos” para expresar conceptos complexos, constituídos por toda unha ampla gama de trazos semánticos, que trala súa denominación se ven reducidos a un único elemento léxico. Unha vez coñecidos eses atallos, o camiño longo perde todo o sentido.

1.2. Dialectoloxía e motivación

De acordo co que viñemos expoñendo ata o momento, toda denominación é motivada e, ó mesmo tempo, a escolla dunha motivación ou outra para denominar unha mesma realidade é arbitraria, podendo variar non só dunha cultura a outra, senón tamén dentro dunha mesma cultura dun grupo de falantes a outro. O estudio da variedade dialectal no campo do léxico debería poder axudarnos, xa que logo, a establecer qué posibilidades de denominación ten unha realidade conceptual dentro dunha comunidade lingüística, é dicir, qué trazos semánticos poden escollerse como motivación para designar esa realidade e, en consecuencia, cómo unha sociedade determinada conceptualiza certas realidades.

Isto pode axudar non só a compararmos as similitudes e diferencias na conceptualización de distintas realidades entre a nosa sociedade e outras que a rodean, senón tamén a comprendermos mellor a evolución histórica, cultural e sociolóxica da comunidade na que vivimos. Ó analizarmos as denominacións dos dedos da man en galego, en concreto as motivacións que as orixinaron, esperamos non só transmitir unha riqueza léxica que está aí e que non debe perderse, senón tamén contribuír, dalgunha maneira, con algunha pequena achega ós estudos antropolóxicos e socioculturais sobre a comunidade galega e as súas xentes.

2. ANÁLISE DAS DENOMINACIÓNS GALEGAS DOS DEDOS DA MAN

Na análise que imos facer a continuación, pretendemos amosar unha panorámica dos trazos semánticos escollidos como motivación para as denominacións dos dedos da man en galego, é dicir, dos “atallos” preferidos polos galegos para expresar os conceptos destes cinco dedos.

Comezaremos, a diferenza da maioría dos dicionarios e obras de referencia, polo dedo máis pequeno da man. A razón pola que escollemos esta orde foi que, ó irmos analizando un dedo tras outro, comprobamos que nun número considerable de casos as denominacións dadas ós cinco dedos formaban un subsistema léxico, un conxunto en certo modo indivisible que encadeaba as denominacións duns dedos a outros, e que comezaba sempre polo máis pequeno para rematar no dedo gordo. De feito, nos cuestionarios do *ALGa* tamén se estableceu esta orde para lles preguntar ós informantes, e xa que este foi fundamentalmente o material no que nos baseamos para este estudio¹, pareceunos lóxico respectar a súa orde.

Por outra parte, a modo de introducción, cómpre advertir que moitas das denominacións coas que nos imos atopar son máis ben parte de recitados infantís², que como veremos fan uso de recursos poéticos como a rima, e que se empregan tipicamente como fórmula mnemotécnica na aprendizaxe das denominacións dos dedos das mans, e mesmo na percepción sensorial e motriz destes dedos, entre os nenos. Así, moitas das denominacións que imos analizar teñen se cadra máis valor cultural ca estrictamente denominativo.

2.1. O maimiño

Podemos definir o dedo maimiño como o “dedo máis pequeno das mans” (*Xerais*, s.v. *maimiño*), de onde deducimos que o trazo fundamental que caracteriza e individualiza este dedo fronte a todos os demais é precisamente o seu tamaño. De feito, en calquera lingua que busquemos, a calquera falante que lle preguntemos, o trazo conceptual ‘pequeno’ ha estar, con toda probabilidade, na definición deste dedo da man³.

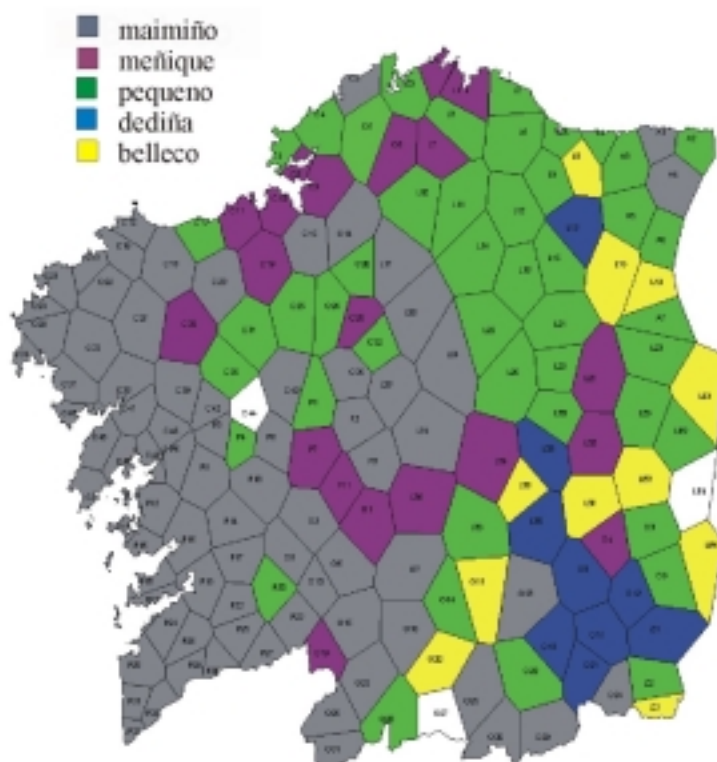
1 Para completar as respostas que nos faltaban nalgúns puntos, tamén consultamos teses de doutoramento e de licenciatura depositadas no Instituto da Lingua Galega, realizadas por licenciados en Filoloxía.

2 Poden atoparse exemplos destes recitados en M. Barrio e H. Harguindey (1983), en G. Baamonde Traveso (1977) e en VV.AA (1990). Pola súa parte, A. Machado y Álvarez (1881), F. Bouza Brey (1963) e X. Cobas Brenlla (1995) ofrecen tentativas de aproximación ó significado desta parte do folclore infantil.

3 Por citar dous casos doutras linguas europeas, en inglés a denominación máis típica deste dedo é *little finger* e en francés *petit doigt*. No traballo de M. Petruck (1986) recóllese información sobre as denominacións dos dedos das mans en varias linguas, entre elas estas dúas.

Isto inflúe enormemente na escolla de denominacións para nos referir a este dedo pois, como imos ver, o galego (como a gran maioría das linguas, polo menos occidentais) recorre principalmente a este trazo compoñencial como motivación para dar nome ó dedo máis pequeno da man. Así, o ‘tamaño’ (o ‘tamaño pequeno’ en concreto) convértese no trazo máis salientable ou característico do dedo maimiño e a partir de aí xorden toda unha serie de denominacións que dunha maneira ou outra evocan esa característica de ‘pequeno’.

Unha vez delimitada a motivación escollida para dar nome a este primeiro dedo, vexamos cáles son os recursos empregados para a selección das formas léxicas que o galego adoptou como “nomes” transmisores da devandita motivación:

Mapa 1

1. En primeiro lugar, pódese ver a presenza dun grupo PEQUENO co adxectivo xa sexa en grao positivo, xa en superlativo, e coa posibilidade de

utilización do diminutivo. Así, a zona representada en cor verde no Mapa 1 delimita as partes de Galicia nas que o dedo máis pequeno da man recibe principalmente unha das designacións seguintes: *pequeno*, *o máis pequeno*, *pequeniño*, *piquiníño*, *o máis pequeniño*, *pequenín*, *piquenín*, *piquinín*.

Como se pode comprobar no Mapa 1, esta posibilidade distribúese de maneira fundamental polo nordeste e leste da Coruña e norte e centro de Lugo, penetrando tamén en Asturias e en certas zonas de Ourense e Zamora.

2. A motivación do ‘tamaño’ está presente nun segundo gran bloque representado pola forma xenérica DEDO seguida dun morfema derivativo ou avaliativo. Neste bloque, que como se pode ver pola mancha azul no Mapa 1 ocupa basicamente o sudoeste de Lugo, o leste de Ourense e parte de Zamora, as formas léxicas recollidas son as seguintes: *deda*, *dedella*, *dediña*, *dediño*, *dedica*, *dedín*.

Cómpre destacar desta serie o tipo de sufixo empregado para marcar o diminutivo ou, noutras palabras, expresar o trazo ‘menor tamaño’. Ademais da presenza do diminutivo en *dedín* ou *dediño*, o xénero funciona como identificativo dese trazo ‘tamaño pequeno’: así, merecen especial atención as formas *dedella*, *dedica* e *dediña*, que non se conforman con engadir un sufixo indicador de diminutivo á raíz DEDO, senón que ademais recorren á marca de xénero feminino. Aínda máis salientable a este respecto é a forma *deda*, coa marca de feminino como único indicador dese trazo ‘tamaño pequeno’. Nesta zona o substantivo xenérico *dedo* é masculino, e o feito de se especializar o feminino *deda* no dedo de menor tamaño presenta tres implicacións. Unha primeira é que nos puntos onde se rexistra *deda*, *dediña*, *dedella* ou *dedica*, se hai outra denominación para este dedo presenta tamén xénero feminino. Así na Pobra do Brollón (L.35) rexístrase tanto a forma *deda* como *bolicriña* e en Vilaríño de Conso (O.18) tanto *deda* como *burbullíña*. Mesmo o castelanismo pode adoptar o xénero feminino, como é o caso de Ribas de Sil (L.38) onde xunto á forma *deda* tamén se recolle *a meniñe*, ou de Larouco (O.8) onde, ademais de *dedella*, chama a atención a completa lexicalización da forma feminina que deu lugar á denominación *ameñiquel*. A segunda implicación é que, en Montederramo (O.11) e Chandrexa de Queixa (O.13), puntos limítrofes coa área de cor azul que estamos analizando, a denominación para este dedo tamén presenta os femininos *meniña* e *meiniña*, respectivamente. Finalmente, a terceira implicación revela que no caso de Ribas de Sil (L.38) existe unha oposición explícita entre o feminino *deda* (‘o dedo máis pequeno’) e o masculino *dedo* (‘o dedo máis grande, o matapiollos’).

3. A transparencia diminúe se atendemos ó tipo MENIÑO (representado en cor gris no Mapa 1) que domina practicamente as dúas provincias atlánti-

cas, introducíndose de maneira máis irregular na provincia de Ourense e en puntos limítrofes da provincia de Lugo. Baixo este tipo MENIÑO agrupamos as seguintes formas léxicas: *meniño, meniña, miniño, miñiño, monín, munín, muñín, mandiño, mendo, mingo, maimiño, meimiño, mamiño, memiño, mainiño, mainico, meiniño, meiniña, maumiño, moumiño, meñique, meni que, miñique, muni que, meñico, meñica, miñico, ameñique*.

Partimos das catro primeiras (*meniño, meniña, miñiño, miniño*) que, segundo Corominas e Pascual, Machado e Geraldo da Cunha, procederían dunha voz expresiva MENINO. Cómpre reflexionar sobre o feito de que estas catro variantes son as formas escollidas en varios puntos de Galicia para denominar o membro máis pequeno dunha familia. En realidade, segundo datos inéditos do *ALGa*, o uso activo destas formas con este significado queda reducido a unha pequena área na costa da Coruña; sen embargo, o seu coñecemento pasivo esténdese á maior parte do territorio galego. Con isto estase insistindo na elección do trazo ‘tamaño pequeno’, pero se cadra tamén se está iniciando un proceso personificador que recorre a nomes de parentesco e sociedade para denominar os dedos da man e que se estende dunha maneira máis clara polo segundo e terceiro dedo, tal e como veremos máis adiante.

Desta mesma voz MENINO derivarían, segundo Corominas e Pascual, e a través de diversos cruzamentos, as seguintes voces:

a) *Monín, munín* e *muñín*, recollidas en dous puntos de Asturias enquisados (Tapia de Casariego: A.1 e Boal: A.4), como froito dun cruzamento con MONO, co cal se engadiría o significado ‘lindo’;

b) *Mendo* (Entrimo: O.26) e *mandiño* (O Porriño: P.26 e Lobios: O.31) por influencia de *miúdo*;

c) *Mingo* (A Guarda: P.33) por influxo de *minguar*.

Moito menos clara se presenta a orixe etimolóxica das formas *maimiño, meimiño, mamiño, memiño, mainiño, mainico, meiniño, meiniña, maumiño* e *moumiño*. Corominas e Pascual remiten para estas formas tamén a MENINO, sinalando que sería froito de diversas evolucións que non se deteñen a estudar. Sen embargo, outros etimólogos como Zauner (1903) ou E. Rivas Quintas (1997), ven a orixe de todas estas variantes no étimo latino MÍNIMUS + INUS (*MÍNIMINUS), se cadra porque MÍNIMUS era a denominación predominante no latín clásico para este dedo.

Calquera destas dúas hipóteses presenta as súas dificultades á hora de aceptalas como totalmente convincentes. A partir de *menino* non resulta fácil explicar, por exemplo, cómo puideron xurdir as formas con ditongo; ó mesmo tempo, remontándonos a MÍNIMUS non é fácil unificar tal heteroxeneidade formal de ditongos nin de variación de nasais. Estas dificultades para aceptar calquera das dúas hipóteses etimolóxicas con pleno

convencemento fan pensar na necesidade dun estudio histórico moito máis profundo da evolución destas palabras, algo que nós tivemos que desbotar polo momento como parte do propósito do noso traballo.

En todo caso, a simple busca de todas estas formas nos dicionarios galegos amosa que son palabras de uso común en galego. A *casca maimiña*, *mamiña*, *memiña* ou *moumiña* por exemplo, ten, entre outros significados, o de ‘pel fina e delgada que recobre os ovos ou as castañas’; *meimiña* ou *moumiña* é ‘a costela máis pequena’ e *mamiño* é un adxectivo de uso xeneralizado para designar algo ‘brando, mol’. Como se pode ver, todos estes usos deste grupo de palabras indican que seguimos, a modo de progresión lóxica, a movernos no ámbito do trazo ‘pequeno’, pero que xunto a el converxen aínda máis matices, en principio difíciles de acoutar, que se moverían no ámbito do ‘delicado, feble’ (*cf.* costela meimiña) ou do ‘mol, brando’ (a casca maimiña dos ovos ou da castaña).

Por último, dentro deste gran tipo MENINO podemos incluír tamén a forma léxica *meñique* e as súas variantes, que representamos no Mapa 1 en cor morada. A razón principal pola que distinguimos esta forma de todas as anteriores é a sospeita de que poida ser un castelanismo. Segundo Corominas e Pascual, a forma *meñique* semella ser un cruzamento entre algunha das formas castelás derivadas de *menino* coas que se designaba o dedo pequeno xa no século XIII (tal vez *meñín* ou *meñino*) e a forma *margarique*, desviación fonolóxica do francés *margarite*, unha das denominacións deste dedo en francés. De feito, fóra de Galicia, en varias zonas do territorio español existe a forma *margarita* como nome deste primeiro dedo (*cf.* ALEA e ALEIC). Pola contra, non conseguimos localizar nin unha soa forma en galego que nos poida levar a pensar que aquí tamén se deu ese cruzamento. Aínda máis, o grupo léxico formado por *meñique* e as súas variantes aparece espallado por toda a xeografía galega cunha distribución completamente irregular, sen formar unha zona claramente delimitada como o fan os demais grupos e convivindo, na maioría dos casos, con calquera das outras formas recollidas para denominar este dedo (sexa do grupo *menino*, do grupo *pequeno* ou do grupo *dediño*).

4. Finalmente, cómpre considerar unha serie de formas léxicas diverxentes desde o punto de vista formal e situadas en puntos relativamente afastados uns dos outros, pero que sendo limítrofes con Asturias e León (e entrando mesmo en territorio leonés) semellan presentar unha motivación común. Referímonos a un conxunto de formas que presentan a particularidade de seren adxectivos utilizados para designaren ou ben a ‘castaña pequena’ ou ben aquela ‘que nace sen froito’, que no Mapa 1 aparecen repre-

sentadas en cor amarela e que citamos a continuación: *moñequín, moñecrín, muñiquiño, muñicrín, molecrín, bolicriña, mormeliña, beleco, belleco, cagallo*¹.

Para a denominación da castaña a súa distribución é moito máis ampla e unha voz como *beleco* estende a súa presenza a boa parte da provincia da Coruña. O mesmo pasa con *bolecrín* ou con *monecrín*. Se entendemos esta opción como un recurso metafórico, a zona da nosa xeografía que pode recorrer a el é moito maior e, sen embargo, queda restrinxida precisamente á zona de Galicia con maior presenza de castiñeiros. En principio, parece sensato pensar que un produto de tal presenza e importancia nesta zona fose a opción escollida para denominar o máis pequeno dos dedos, dada a súa semellanza se ó pequeno tamaño ou á debilidade nos referimos. Pero dado o grande influxo e presenza da castaña no folclore e mesmo nos xogos infantís, non se pode descartar de cheo a posibilidade de ter que recorrer a algún transfondo etnográfico e cultural ata o de agora indescifrábel.

Mención á parte merece a designación *mamarutiña*, localizada nesta zona (Montederramo: O.11), e pertencente tamén ó campo semántico da castaña, pero que sen embargo non responde de maneira tan clara a eses trazos de ‘pequeno’ e ‘débil’. *Mamela, mamota, mamarota* son designacións da castaña cocida coa casca e que remiten etimoloxicamente a MAMMA, porque se comen chupándoas, tal e como describen Sarmiento (1973) e J. López Fernández (1969).

Volvendo á idea da motivación como “atallo do significado”, vemos que con máis ou menos matices, e con máis ou menos expresividade, a escolla que determina por completo a motivación deste dedo é a do tamaño, ó igual que sucede na práctica totalidade das linguas románicas, onde aínda así se lle deu cabida a unha motivación polo uso a través de formas como *auricular* (por ser o dedo con que se limpan as orellas) en linguas como o portugués, o francés, o catalán ou o italiano.

2.2. O seu sobriño

O segundo dos dedos é o que presenta maior dificultade á hora de ser denominado. Fisicamente é o segundo dedo máis longo, o que presenta serias dificultades á hora de identificalo baseándonos no tamaño, trazo difícil de definir neste dedo; o seu uso é mínimo, xa que se trata (en certo modo en semellanza ó que o precede e ó que o segue) dun dedo sen forza, torpe, un dedo un tanto atrofiado, ata o punto de que en zonas de Andalucía, por exemplo, é coñecido co nome de “el tonto”. En latín clásico a tendencia era a nomealo como *anularis* (‘o do anel’), escollendo un trazo de uso que en

1 Tanto W. Ebeling e F. Krüger (1952) como E. Rivas Quintas (1997) ofrecen abundosa información etimolóxica sobre estes termos.

Galicia, tal e como se pode ver no Mapa 2, tivo pouca fortuna. Só seis lugares de Galicia recorreron a esta motivación para designar o segundo dedo da man, representada no Mapa 2 en cor azul (a excepción de Santiso: C.36 e Candín: Le.1, onde as formas representadas son *íñice* e *índez* respectivamente). Esta dificultade ou, se cadra, non necesidade de nomealo, atéstase nas enquisas do *ALGa* ó ser a pregunta sobre os dedos que máis puntos sen resposta rexistra, ou a que máis respostas posiblemente erradas presenta (*cf.* os casos de *íñice* e *índez* antes nomeados).

En consonancia con esta dificultade e con estas particularidades sinaladas presenta tamén un comportamento peculiar respecto ó referente ó cal se recorre no proceso da motivación, de maneira que os trazos semánticos son, en boa parte dos casos, relacionais con respecto ó dedo anterior e, en menor medida, ó posterior:

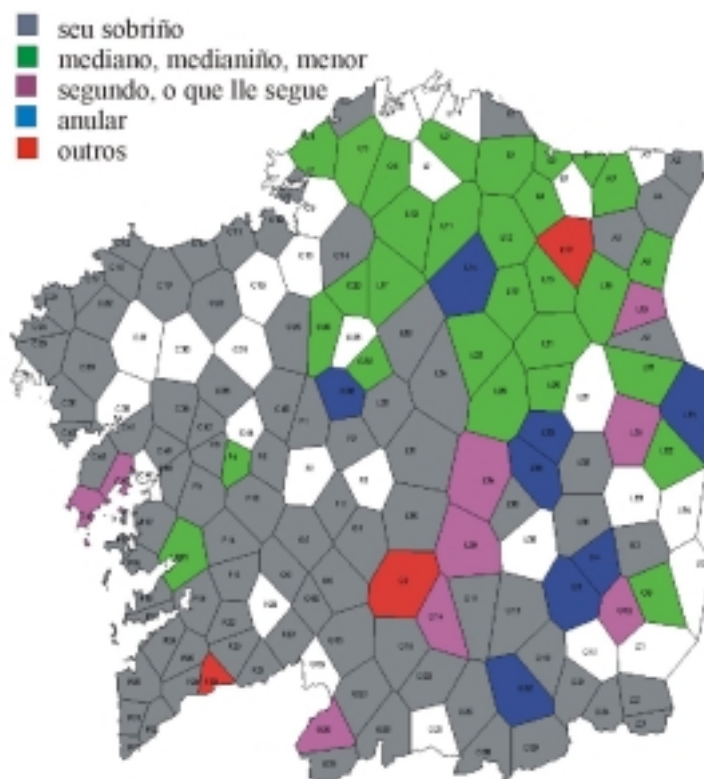
1. Se nos fixamos no Mapa 2 vemos que practicamente na mesma zona onde se emprega a denominación *pequeno* (coas súas variantes) para o dedo maimiño, é dicir, a zona onde o trazo compoñencial ‘tamaño pequeno’ queda reflectido de modo máis directo, óptase por seguir escollendo identificativos relativos ó tamaño (zona verde do Mapa 2). Agora ben, o tamaño do segundo dedo xa non está tan claro como o estaba para o primeiro, senón que atopamos discrepancias no territorio galego á hora de definir este segundo dedo como ‘pequeno’, ‘mediano’ ou ‘máis grande ca’. Así, as formas léxicas nas que se traduciu a motivación de tamaño poderían agruparse en tres grandes series:

‘Tamaño pequeno’: *dedo menor, o menor, maimiño, meimiño.*

‘Tamaño mediano’: *dedo medio, mediano, medianín, medianiño, o máis medianiño.*

‘Tamaño máis grande ca’: *meirandín, o máis grandín, o máis grandíño.*

Analizados os puntos onde se recolleron cada un destes tres grupos e comparadas as denominacións dadas a este segundo dedo da man coas dadas ó primeiro e ó terceiro neses mesmos puntos chegamos á conclusión de que a forma maioritaria para designar este segundo dedo da man (sempre que se recorre ó motivo ‘tamaño’) é *medianiño* ou algunha das súas variantes. Esta opción semella ter bastante sentido xa que, efectivamente, entre os tres primeiros dedos da man existe unha gradación física de tamaño que vai de menor (o dedo maimiño) a maior (o dedo corazón), pasando por un tamaño intermedio representado polo segundo dedo. Así, nos dezasete puntos nos que o segundo dedo da man se designa con algunha das formas pertencentes ó grupo *medianiño* a motivación de tamaño comeza no dedo maimiño e remata no corazón e exemplifica esta gradación á que nos acabamos de referir utilizando as formas *pequeniño* / *meimiño* para o primeiro dedo, *medianiño* para o segundo e *o máis grandíño* / *pai de todos* para o terceiro.

Mapa 2

Dos datos tirados dos cuestionarios do *ALGa* deducimos que, para os casos nos que a denominación do segundo dedo da man está marcada polo trazo 'tamaño grande' (*o máis grandíño* e variantes), as formas *pequeniño* / *meimiño* seguen sendo as empregadas para designar o primeiro dedo, mentres que para referirse ó terceiro, dado que semella haber dificultades para continuar a gradación de tamaño por medio do adxectivo (máis aló de “o máis grandíño” só quedaría recorrer a formas como “enorme” ou similares, que escapan xa da conceptualización que podemos ter dos dedos da man), haberá que recorrer ben ó superlativo absoluto (*o máis grande de todos*, *o maiorciño de todos*), ou ben a outra motivación distinta, como pode ser a de parentesco (*pai de todos*) ou a de posición (*mediano*, *corazón*).

Por último, a escolla do trazo 'tamaño pequeno' para denominar o segundo dedo da man semella ser a máis difícil de explicar, pois é evidente que non se trata en absoluto do “dedo máis pequeno da man”. En realidade,

é case tan grande coma o dedo corazón e, xa que logo, bastante máis grande có maimiño. A escasa presenza das formas *maimiño*, *meimiño*, *dedo menor* e *menor* (só unha aparición de cada forma), unida ó feito de que nos puntos en que estas aparecen xa se recorreu ó trazo ‘tamaño pequeno’ para designar o primeiro dedo da man, fannos pensar que se trata dunha realización moi posiblemente froito do descoñecemento doutra máis axeitada por parte do falante. Con todo, paga a pena parármonos a reflexionar sobre o caso de Pontevedra (P.15), onde a serie *mainico* / *meñique*, *menor* e *maior* para denominar os tres primeiros dedos da man pode máis ben levarnos a pensar que na conciencia dos falantes se perdeu por completo a noción de ‘tamaño pequeno’ detrás das denominacións do dedo maimiño e, en consecuencia, a oposición menor/maior toma máis forza entre o segundo e o terceiro dedo.

2. En sintonía coa idea da existencia dunha gradación entre os tres primeiros dedos da man está a aparición dunha nova dimensión motivacional, na que a escolla da motivación vén marcada pola ‘posición’. Representadas en cor maxenta no Mapa 2, recollemos as formas seguintes: *segundo*, *segundiño*, *segundo poliño*, *segunda parte da deda grande*, *o que lle sigue*, *el que sigue al belleco*, *serodio*.

Volvemos chamar aquí a atención sobre o feito de que a concepción popular diverxe da da maioría dos dicionarios e mesmo da dos textos especializados de anatomía humana, que empezan o cómputo dos dedos polo gordo no canto de facelo polo maimiño. Polo que a nós nos afecta, merecen especial atención a forma *segunda parte da deda grande*, recollida en Bóveda (L.34), que establece unha relación de posición fronte ó terceiro dedo da man (a *deda grande*), e a forma *el que sigue al belleco*, recollida en Negueira de Muñiz (L.19), que marca unha relación de posición en sentido contrario, é dicir, partindo do dedo maimiño, alí denominado *belleco*.

Outra forma de marcar posición é a representada pola voz *serodio*, adxectivo apropiado para denominar calquera froito tardío, ou tamén algo ‘que vén tarde, que aparece despois do tempo propio; tardío’ (como por exemplo *fillos serodios*). Esta última acepción do adxectivo *serodio* pon esta denominación en relación coa motivación polo ‘parentesco’ que examinamos a continuación.

3. A gran mancha gris do Mapa 2 correspóndese en liñas xerais con aqueloutra na que situabamos a presenza de *maimiño*. As formas léxicas agrupadas aquí están emparentadas desde o punto de vista motivacional por seren nomes de ‘parentesco’: *irmanciño*, *seu irmaño*, *seu irmán*, *padrín*, *sou padrín*, *padriño*, *seu padriño*, *súa madriña*, *sobrín*, *seu sobrín*, *sou subrín*, *sobriñín*, *sobriñiño*, *sobrino*, *sobriño*, *seu sobriño*, *seu subriño*, *súa sobriña*, *túa sobriña*, *veciño*, *seu veciño*, *compañeiro*.

Con posesivo ou sen el, a forma maioritaria é *sobriño*, aínda que tamén aparecen *padriño*, *madríña* (concentrados estes dous no sudoeste de Ourense e Zamora), *irmán*, *compañeiro* e *veciño*.

Ten moito que ver neste contexto motivacional o folclore infantil e os xogos iniciáticos coa conseguinte tendencia á expresividade, nos que a rima é determinante. A existencia dun xenérico “dedo” que abrangue o significado de calquera dos cinco restrinxe, loxicamente, o uso destas denominacións a situacións nas que é precisa a especificación de determinado dedo. E neste sentido un contexto propio para a precisión identificativa é o que conforma toda unha serie de xogos infantís das primeiras etapas, os chamados xogos sensoriais e afectivos, destinados ó desenvolvemento motriz e ó propio coñecemento das partes do corpo e que inclúen o seu respectivo recitado literario rítmico (“*Este é o meimiño, este o seu sobriño, este o pai de todos, este o furabolos e este o matapiollos*”). Con maior ou menor complexidade, a expresividade deriva en personificacións e mesmo en cadros dramáticos nos que os dedos representan un papel dentro dunha especie de representación máis ou menos sinxela. Neste contexto, cuestión especialmente relevante é a da rima como fórmula mnemotécnica e que ten repercusións directas sobre a propia denominación dos dedos, tal e como se aprecia na reiterada utilización do sufixo *-iño* e na maioritaria presenza do termo *sobriño* para a designación do segundo dedo.

Pero a pesar deste proceso metafórico, desta ida ó exterior do referente que se ten que denominar, os trazos escollidos, o “atallo” ó que nos referiamos ó principio deste traballo, segue a ser un dos dous que mencionamos antes, ou ben se trata do tamaño, ou ben da posición. Na liña das relacións que sinalamos antes continuamos cunha gradación de tamaño representada de maneira máis ou menos clara por *seu irmán* ou *seu padriño*, por exemplo. Sen embargo, se estamos a falar de tamaño, no caso de *sobriño* a gradación non parece quedar de todo clara se non se ten en conta o seguinte dedo, o *maior*, o *pai de todos*, ó que nos referiremos despois. Só así se explica a utilización do posesivo que en principio non debería marcar unha relación de posesión do *meimiño*, ou sexa do pequeno da serie, senón do *pai de todos*.

No caso de *veciño* e *compañeiro* a relación de posición parece non presentar problemas e dentro deste emprego metafórico dos parentescos presenta unha frecuencia que é proporcional, é dicir minoritaria, á súa presenza nos usos referenciais que viamos (*o segundo, o que lle segue*, etc.).

O papel de punto de partida representado polo maimiño con respecto a este “seu sobriño” mantense no influxo que aquel exerce sobre este na presenza do xénero feminino. Non temos agora ningún caso no que este dedo sexa denominado co xenérico “dedo” en feminino, sen embargo contamos con algúns casos nos que aparece *sobriña* ou *madríña*, nos que

semella que este segundo dedo se ve empurrado en canto á categoría de xénero polo anterior e contribuíndo como un soporte máis á gradación de tamaño. De calquera xeito, tal e como levamos comentado, o influxo dos recitados infantís semella tan relevante que non sería descartable que máis que unha cuestión relativa ó xénero estivesemos unha vez máis diante dun aspecto que lle afecta propiamente á rima.

4. Como último grupo motivacional destacable para o segundo dedo da man está o do 'uso', representado no Mapa 2 en cor azul. Tanto en latín como na maioría das linguas occidentais a tendencia é a nomear este dedo acudindo precisamente a un trazo indicador do seu uso por excelencia, i.e. a característica máis salientable que presenta e que o diferencia do resto dos dedos da man, o feito de ser o dedo no que se adoita levar o anel de voda¹. O escaso éxito deste trazo no territorio galego só nos permite documentar as formas seguintes: *dedo do anillo*, *anillar*, *anular*, *anunón*.

A excepción de *anular*, recollido en tres puntos do territorio galego (Triacastela: L.30, Vilamartín de Valdeorras: O.4 e Larouco: O.8), as outras tres formas só se rexistran cunha única aparición. Cómpre facer notar que dentro da súa pouca presenza, estas formas teñen unha maior incidencia na zonas de Lugo e Ourense limítrofes con León. Sen poder consideralo un castelanismo pleno (posto que o lexema castelán vai acompañado dun sufixo perfectamente galego), a súa presenza alí parece querer xustificarse por influxo do castelán, lingua na que a través da estandarización xa non é forma tan estraña na lingua popular.

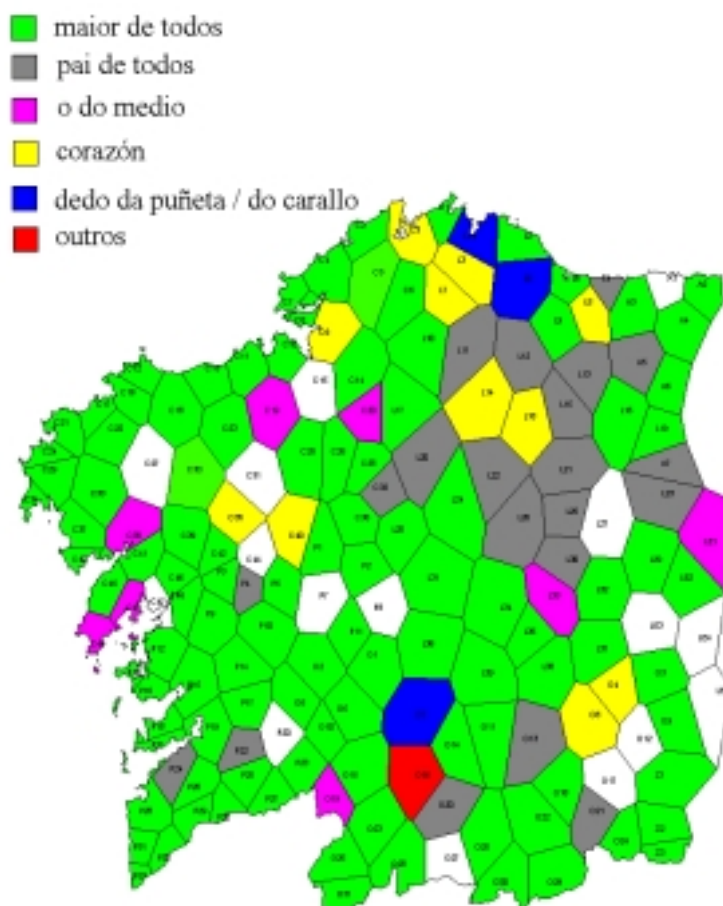
2.3. O pai de todos

1. Chegados ó terceiro dedo, se nos fixamos na distribución das cores do Mapa 3 podemos ver o gran dominio da zona verde, que representa novamente o trazo 'tamaño' do máis longo dos cinco dedos e que se materializa nun amplo abano de formas léxicas: *grande*, *deda grande*, *o máis grande*, *dido más grande*, *o / el máis grandón*, *grandiño*, *o máis grandiño*, *meirandiño*, *o grande de todos*, *o máis grande de (elos) todos*, *o maior*, *o maior de (elos / eles) todos*, *o maor de todos*, *o meor de todos*, *o maiorciño de todos*, *mordetodos*, *amordetodos*, *largo*, *o máis largo de todos*.

De entre todas elas, a forma maioritaria por excelencia é *o maior de todos*, recollida en 54 puntos do territorio galego, seguida das variantes de *grande*. Proba da extensión da primeira forma é a relativamente alta frecuencia da forma *mordetodos* en boa parte de Ourense e Zamora, o que representa a plena lexicalización e soldadura da estrutura anterior. Cómpre destacar o

1 Non volveremos facer referencia ós rexistros de *ñice* e *índex* (C.36 e L.e.1 respectivamente), xa abondo comentados máis arriba nesta exposición.

caso de Bóveda (L.34), onde a forma *deda grande* implica que o trazo de máximo tamaño é reforzado co xénero feminino, nun proceso semellante aínda que á inversa ó visto para o trazo ‘mínimo tamaño’.

Mapa 3

En resumo, con respecto a este dedo podemos dicir que, ó igual que viamos en *meimiño*, nos casos en que é posible, o trazo de ‘tamaño’ é hexemónico na denominación.

2. Outra das motivacións que determinan a denominación deste dedo é a de ‘posición’, representada no Mapa 3 en cor maxenta. En efecto, non po-

demos desbotar a importancia da posición central deste dedo con respecto ó conxunto da man, trazo que a maioría das linguas occidentais teñen en conta á hora de denominalo. O galego non adoptou o trazo de ‘posición’ como principal, senón que, en consonancia coas denominacións dos dous dedos anteriores, seguiu primando o tamaño para o dedo medio. Aínda así, como deixa ver o Mapa 3, non desbotou por completo a motivación pola ‘posición’, e recorreu ás seguintes denominacións para expresala: *mediano, o do medio, corazón, o do corazón, dedo do corazón, cordial, cordeal*.

No que respecta a este apartado, parécenos interesante facer certas reflexións sobre a denominación *corazón*. En primeiro lugar, a súa presenza na provincia da Coruña é baixa (C.3, C.9 e C.40) e en Pontevedra nula, concentrándose a súa aparición nas provincias de Lugo e Ourense, principalmente na parte máis oriental. En segundo lugar, na maior parte dos puntos onde se rexistra aparece acompañando na serie ou ben a *anular* ou ben a *índice*, formas propias do estándar castelán.

Vimos de relacionar a denominación *corazón* co trazo de ‘posición’, ante a posibilidade de concibilo como a parte central dunha cousa, definición que se pode atopar en calquera dicionario. Mais non queremos descartar a posibilidade de que en determinado momento da evolución da lingua houbera unha confusión co dedo anterior no proceso de denominación. O costume de poñer o anel de voda no segundo dedo semella provir da crenza mítica de que ese dedo estaba comunicado co corazón por medio dun vaso sanguíneo. Tal vez esta idea de que algún dos dedos estaba vinculado fisicamente ó corazón se cruzase coa conceptualización do terceiro dedo como aquel que está situado no centro da man, é dicir, no corazón da man. E de aí puideron xurdir as denominacións do tipo *corazón, o do corazón, dedo do corazón* para este terceiro dedo.

3. A pesar de que o campo motivacional do ‘parentesco’ (representado en cor gris no Mapa 3) perde presenza, segue a manter a súa produtividade e, se nos fixamos, comparte coa ‘posición’ a mancha que nos mapas anteriores ocupaban respectivamente *pequeno e mediano / máis grandio*. As formas léxicas que se empregan para expresar o trazo de ‘parentesco’ son as seguintes: *pai de (elos / eles) todos, padre de todos, nai de todos, irmau de todos, rei de todos, compañeiro*.

A forma preferida, como cabe esperar para o dedo definido como “o máis longo da man”, é *pai de todos* ou calquera das súas variantes. O recurso de parentesco concéntrase na área en que anteriormente se recorreu á gradación de tamaño cunha linguaxe referencial e non metafórica (*cf. máis grandio*). Semella que coas dificultades para continuar coa gradación de

tamaño¹ colle pulo a necesidade de recorrer á personificación, ó contrario do que acontece no resto do territorio (dominado antes pola denominación *seu sobriño*) e que agora ve nas variantes de *grande* o recurso máis fácil para establecer unha denominación.

4. A cuarta motivación que inflúe na denominación deste dedo é a de ‘uso’, se ben polo momento, na mesma liña cós outros dous dedos comentados ata agora, constitúe un trazo compoñencial de escasa presenza. As únicas tres formas que cabe mencionar neste apartado son: *dedo da puñeta*, *dedo do carallo*, *fai o bolo*.

As dúas primeiras, como se pode observar, constitúen denominacións de marcado carácter vulgar. *Dedo da puñeta* recolleuse en Viveiro (L.1) e *dedo do carallo* no Valadouro (L.5) e cómpre destacar a súa calidade de herdeiras en motivación das do latín clásico DIGITUS IMPUDICUS ou DIGITUS INFAMIS. No tocante a *fai o bolo* (recollida en Pereiro de Aguiar: O.7), merece mencionarse a súa relación co seguinte dedo da man que imos comentar a continuación, xa que se este é “o que fai o bolo de pan”, o seguinte ha ser quen “o coma todo”. Novamente podemos comprobar que existe unha relación digna de mención entre varios dos dedos da man, que se van nomeando uns ós outros e que forman pequenos grupos interrelacionados dentro do conxunto da man. Agora ben, se ata o de agora víamos que esa relación viña marcada polo tamaño e se daba basicamente entre os tres primeiros dedos da man, neste caso salientamos unha relación exclusiva entre os dedos terceiro e cuarto e, ademais, establecida non polo ‘tamaño’, senón polo ‘uso’.

2.4. O furabolos

1. Ó entrarmos no comportamento da denominación do cuarto dedo axiña comprobamos que tanto o ‘tamaño’ como a ‘posición’ quedaron completamente anulados do mapa como trazos semánticos preferidos para a escolla motivacional. O dominio é agora practicamente total para formas centradas no ‘uso’, por ser este xunto co dedo gordo o que intervéñ na práctica totalidade das accións manuais das persoas. Tamén en latín clásico o uso motivaba a denominación de INDEX ou SALUTĀRIS. Así, toda a zona representada en cor azul no Mapa 4 (practicamente a totalidade do territorio gallego) denomina este cuarto dedo da man mediante algunha das formas léxicas detalladas a continuación: *furabolos*, *furabolas*, *furabollos*, *garabolos*, *zarabolos*, *escachabolos*, *índice*, *éndiz*, *lambón*, *cómeo todo*, *matapulgas*, *catapollos*.

1 A este aspecto xa nos referimos anteriormente, cando comentamos a selección dos trazos ‘tamaño pequeno’, ‘tamaño mediano’ ou ‘tamaño grande’ para denominar o segundo dedo da man.

Toda esta variación representa distintos tipos de ‘uso’ característicos deste dedo. As seis primeiras formas constitúen o grupo de maior extensión en toda Galicia, cun claro predominio da primeira delas, *furabolos*, recollida nun total de 137 puntos. A motivación detrás desta denominación semella completamente transparente e clara. Este é o dedo co que, segundo Sarmiento (1975, s.v. *furabolos*), “se tiantan los bollos por ver si están duros o blandos” e que Eladio Rodríguez (1958-1961, s.v. *furabolos*) define como “llamado así por los hoyos o furas que con él se hacen en los bollos antes de enhornarlos, para evitar que el calor separe la miga de la corteza”. O dedo empregado para “furar os bolos” recibe, nun proceso de creación léxica do máis evidente, o nome de *furabolos*, *furabolas* (nos concellos de Taboada: L.31 e Rodeiro: P.8) ou, xa en territorio asturiano, *furabollos*. En canto ás outras tres denominacións incluídas neste grupo, *garabolos*, *zarabolos* e *escachabolos*, a súa presenza é moi minoritaria, ó non se rexistran máis ca nun punto cada unha (Carballo: C.18, Oia: P.31 e Rubiá: O.3, respectivamente). A motivación que se esconde detrás de todas elas semella ser a mesma cá que levou á escolla da forma maioritaria *furabolos*, aínda que para expresar o trazo compoñencial “furar” se recorra a distintos lexemas. Así, a escolla do lexema “gara” en *garabolos* pode explicarse facilmente se atendemos ó que Rodríguez (1958-1961, s.v. *furabolos*) di con respecto á elaboración das bolas de pan, que é que “si la bola es de trigo hacen estos agujeros con un palito”. O devandito “palito” adoita recibir en galego a denominación de *garabullo*, nome que cruzado con *furabolos* pode ben facilmente resultar na forma *garabolos* (non se pode descartar, sen embargo, unha posible interpretación que vexa en *garabolo* unha variante de *garabullo* baseada na alternancia dos sufixos *-olo* / *-ullo*, que se dá en palabras como *cadolo* / *cadullo*). Máis difícil de explicar resulta a procedencia do lexema “zara” en *zarabolos*. Posiblemente proceda tamén dun cruzamento entre algunha forma con “zara-” e a palabra *bolos*, como por exemplo *zarabicar*, que o propio Rodríguez (1958-1961, s.v. *zarabicar*) define como “juguetea en el agua con un palito, como trazando líneas o rasgos en la tierra”. Por último, a forma *escachabolos* combina o lexema *bolos* con *escachar*, verbo de uso ben estendido na lingua galega e que neste caso podería estar empregado nesta denominación por un cruzamento entre a forma propia para denominar o dedo que estamos tratando, o *furabolos*, e unha das típicas denominacións do que trataremos a continuación, o *escachapiollos*. Aínda así, se nos atemos á definición que Sarmiento daba unhas liñas máis arriba para *furabolos*, *escachar* podería estar facendo referencia ó resultado da acción pola que “se tiantan los bollos por ver si están duros o blandos”.

As dúas formas seguintes, *índice* e *éndiz*, están motivadas polo mesmo ‘uso’ que escolleu o latín clásico, tal como comentabamos ó principio: o cuarto dedo da man é o empregado para ‘indicar’ ou ‘sinalar’ as cousas. A

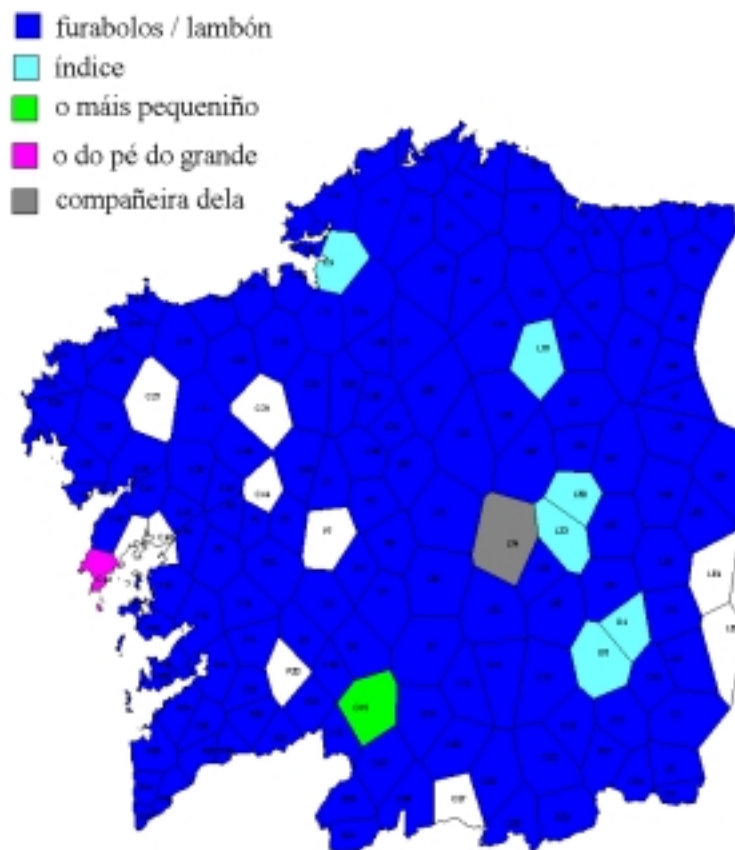
maioría das linguas occidentais recorren tamén a este trazo para denominar este dedo, polo menos na súa forma estándar. O galego, sen embargo, só presenta formas portadoras deste trazo en seis puntos, todos eles, a excepción de Pontedeume (C.9), en zonas de Lugo e Ourense próximas á fronteira asturiana e leonesa (Castro de Rei: L.18, Triacastela: L.30, O Incio: L.33, Vilamartín de Valdeorras: O.4 e Larouco: O.8). Como dato curioso, cabe mencionar aquí o feito de que precisamente nestes últimos catro puntos é onde se recolleron as formas *anular* e *anillar* para o segundo dedo da man.

En canto a *lambón* (recollida en Ortigueira: C.3 e Oourol: L.3) e *cómeo todo* (recollida en Pereiro de Aguiar: O.7), seguen representando unha escolla de formas léxicas vinculada a unha motivación polo ‘uso’, pero desta volta o trazo compoñencial ‘dedo que se mete na comida e co que se leva a proba á boca’ transmítese de xeito metafórico. É moi posible que estas denominacións procedan dalgún dito ou xogo infantil nos que, como xa comentamos máis arriba, é típico recorrer a metáforas e personificacións para denominar os dedos da man.

Finalmente, as dúas últimas formas motivadas polo uso, *matapulgas* e *catapollos*, semellan máis comúns como denominacións para o último dedo da man e non o cuarto, o que nos fai pensar novamente na posibilidade de que se trate simplemente dunha confusión dos falantes. No caso de *matapulgas*, que foi recollida en Allariz (O.16) como resposta única para este dedo, a confusión semella clara. Non ocorre o mesmo con *catapollos* (recollida, xunto con *furabolos*, en Cedeira: C.2), forma na que o lexema *catar*, co significado de ‘examinar con atención na procura de algo’, si podería implicar o uso do cuarto dedo da man na busca dos *pollos*.

2. Comentamos ó principio a pouca implicación do ‘tamaño’ e da ‘posición’ neste dedo, mais aínda así podémonos referir a un caso no que se opta por unha escolla referente á ‘posición’. Trátase de Ribeira (C.49) onde, ademais da forma maioritaria *furabolos*, recóllese outra forma que establece unha relación de ‘posición’ entre este dedo, denominado *o do pé do grande*, e o último da man, que recibe o nome de *grande* (en cor maxenta no Mapa 4).

3. En canto á motivación polo ‘tamaño’ ten tamén escasa presenza a partir do cuarto dedo da man. Só unha forma, *o máis pequeniño*, recollida en Ramirás (O.15), recorre ó trazo compoñencial de ‘tamaño’ para denominar este dedo (en cor verde no Mapa 4). En efecto, o cuarto dedo da man é “máis pequeniño” có terceiro, denominado neste punto *o máis grande*. Aínda así, a escolla desta motivación semella cando menos curiosa cando se trata de nomear un dedo tan útil e, xa que logo, con tantos trazos conceptuais dignos de mención.

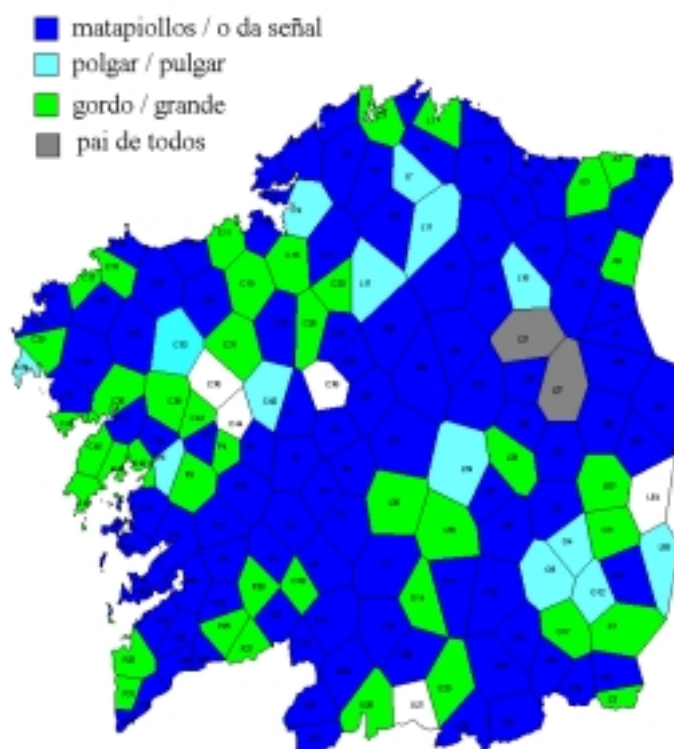
Mapa 4

4. Para finalizar, cómpre mencionar a forma *compañeira dela*, recollida en Bóveda (L.34) e que constitúe a única representante de entre as denominacións deste dedo da motivación de ‘parentesco’, tan frecuente na denominación dos dedos anteriores e “varrida do mapa” a partir de agora. Coa forma *compañeira dela* (en cor gris no Mapa 4) establécese unha relación que emparenta *a segunda parte da deda grande* (o segundo dedo da man), *a deda grande* (o terceiro dedo da man) e *a compañeira dela* (o cuarto dedo da man).

2.5. O matapiollos

Na denominación do quinto dedo da man conflúen por unha parte o feito de ser, no tocante ó tamaño, o de maior volume, e por outra parte,

xunto ó anterior, o de maior fortaleza e polo tanto o máis apto para o uso. Na estrutura física da man é tamén como unha especie de prolongación á parte dos catro anteriores, o que fai que no proceso motivacional sexa menos apto para a gradación, de xeito que a motivación é tirada ou ben do conxunto da man (*o máis gordo, o máis grande*) ou ben do seu propio referente, pero non depende de ningún dos outros.

Mapa 5

1. No tocante á motivación polo ‘tamaño’ recollemos as formas seguintes, representadas no Mapa 5 en cor verde: *grande, gordo, el máis gordo de todos, picarón gordo, pápalo todo*.

Destas cinco formas, as dúas máis frecuentes son *gordo* (recollida en trinta e tres puntos) e *grande* (recollida en oito puntos), entendéndose este último, loxicamente, como referido non á lonxitude senón ó volume. Esta posibilidade repártese por todo o territorio galego de maneira pouco

unitaria. Cómpre salientar, iso si, que a aparición destas formas non adoita coincidir coa zona que ocupaban as formas derivadas de *pequeno* no mapa do dedo maimiño e as demais formas marcadoras do trazo de ‘tamaño’ nos mapas dos dous dedos seguintes. A explicación máis lóxica desta característica reside no feito de que aqueles puntos que recorreron á motivación polo ‘tamaño’ para denominar os tres primeiros dedos da man esgotaron este recurso antes de chegar ó último dedo da man, polo que agora teñen que recorrer a outra motivación distinta que lles evite ter que repetir denominacións, coa subseguinte xeración de ambigüidade semántica. Por outra banda, como xa mencionamos na descrición do dedo anterior, os dous últimos dedos da man son percibidos polos falantes como os máis usados para a realización de labores diversos, o que fai que a maioría das denominacións que se lles dean estean motivadas polo uso que teñen na vida cotiá. Isto xa o vimos no caso do *furabolos* e volverémolo ver máis adiante no caso do dedo ó que nos referimos agora. A consecuencia derivada disto é que mesmo nos sitios en que se recolle algunha denominación para este dedo motivada polo seu ‘tamaño’ (ou ‘volume’, máis propiamente), esta adoita convivir con outras motivadas polo uso.

2. A motivación de ‘uso’ como dedo co que se matan as pulgas e os piollos é a maioritaria en todo o territorio galego, motivación que se traduce nunha enorme variedade de formas léxicas que aparecen representadas no Mapa 5 en dúas tonalidades de azul e que a continuación citamos: *cachapiollos*, *catapiollos*, *chiscapiollos*, *escachapiollos*, *escanchapiollos*, *escochapiollos*, *escochapulgas e piollos*, *escunchapiollos*, *escuchapiollos*, *escunchapiollos*, *escunchapulgas*, *escotrapiollos*, *escrocapiollos*, *estrincapiollos*, *matapiollos*, *matapollos*, *o que mata piollos*, *matapulgas*, *matapulgas e piollos*, *trasqueapiollos*, *trincapiollos*, *trincapollos*, *triscapiollos*, *piollas*, *polgar*, *pulgar*.

De entre todas estas formas, *matapiollos* e *matapollos* representan a variante maioritaria, seguidas de *escachapiollos* e *escochapiollos*. É máis que probable que esta xa fose a motivación do latín clásico POLLEX, -ĪCIS, substituído máis tarde por POLLĪCARIS, que chegou ó castelán, e en gran medida tamén ó galego, na forma de *pulgar*, distribuída por todo o territorio. Esta evolución antietimolóxica do -U- pretónico (o esperado sería *polgar*) explícase pola asociación deste dedo con *pulga* (onde o -u- si é etimolóxico), a través dunha etimoloxía popular que estableceu a devandita asociación por ser este o dedo co que se matan as pulgas (ou os piollos). A solución etimolóxica *polgar* (ou se cadra froito dunha pronuncia vulgar de *pulgar*) recóllese só en cinco puntos da provincia de Lugo e un de Ourense (Vilalba: L.11, Meira: L.15, Guitiriz: L.17, Becerreá: L.27, Bóveda: L.34 e A Veiga: O.12), ocupando *pulgar* todo o resto do territorio galego.

Dentro do grupo motivacional do 'uso', aínda que dun tipo de uso completamente distinto, cómpre salientar a presenza testemuñal da forma *o da señal*, en alusión á utilización do dedo gordo da man para persignarse, recollida en Salvaterra do Miño (P.30).

Finalmente, tamén os mencionados xogos de dedos infantís deixarían aquí a súa pegada, xa que con toda probabilidade deles derivan as formas *pícarón gordo* e *pápalo todo*, ambas as dúas explicables polo feito de ser este último dedo da man o que culmina sempre nos recitados comendo aquilo que os outros se preocuparon por preparar.

3. Ademais, cabe comentar o carácter testemuñal deses dous puntos sinalados en gris no Mapa 5, nos que este dedo sería denominado coa fórmula de parentesco *o pai de todos*.

E xa para finalizar, cómpre sinalar o feito de que a posibilidade de denominación en función da 'posición' no conxunto da man ou en relación con outros dedos desaparece completamente ó chegarmos ó último dedo da man.

3. CONSIDERACIÓNS FINAIS

A modo de resumo, pódese dicir que a denominación dos tres primeiros dedos aparece motivada polo tamaño (e en menor medida pola súa posición no conxunto da man), xa sexa a través da linguaxe referencial ou a través de recursos metafóricos. A natureza do cuarto e quinto dedo, que son os que realmente se usan na maioría das accións, motiva a escolla preferente de trazos de uso para as denominacións. Deste xeito, a tendencia é á constitución dun campo semántico de dúas dimensións: unha baseada en oposicións de tamaño ou de orde entre os tres primeiros dedos, e outra na que o cuarto e quinto dedo se opoñen a todos os demais por trazos propios.

Cómpre sinalar tamén o predominio absoluto de formas populares fronte a aquelas de procedencia máis culta e máis próximas ó castelán. En relación con isto, débese incidir na idea de que boa parte destas formas máis que denominacións propiamente ditas e posibles no discurso espontáneo son sospeitosas de seren denominacións culturais, cun contexto de uso se cadra limitado ó propio folclore infantil ou simplemente como resposta á pregunta *¿como se chama este dedo?* (de aí os recorrentes erros nas denominacións ou simplemente a ausencia de respostas). De calquera xeito, se cadra non estaría de máis complementar esta panorámica cun estudio que se achegase ás posibilidades combinatorias destas formas tanto na fala viva como na propia literatura e que permitise precisar este punto.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alinei, M. (1974): *La Struttura del Lessico*. Bologna: Il Mulino.
- Alinei, M. (1980): "The Structure of Meaning Revisited", en *Quaderni di Semantica* II, 2, 289-305.
- Alinei, M. (1984): "Le due strutture del significato", en *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 13-21.
- Alinei, M. (1994): "Trentacinque definizioni di etimologia, ovvero: il concetto di etimologia rivisitato", en *Quaderni di Semantica* XV, 2, 199-221.
- Alinei, M. (1996): "Aspetti teorici della motivazione", en *Quaderni di Semantica* XXXIII, 1, 7-17.
- Alinei, M. (1998): "Nuove prospettive nella ricerca storico-semantica ed etimologica", en *Quaderni di Semantica* XXXVIII, 2, 199-212.
- Alvar, M. (1961-1965): *Atlas Lingüístico y etnográfico de Andalucía (ALEA)*. Vol. IV. Universidad de Granada, CSIC.
- Alvar, M. (1976): *Atlas Lingüístico y etnográfico de las Islas Canarias (ALEIC)*. Vol. II. Islas Canarias: Excelentísimo Cabildo Insular de Gran Canaria.
- Baamonde Traveso, G. (1977): *A fala das parroquias de Arante e Cedofeita*. Tese de licenciatura. USC.
- Barrio, M. e H. Harguindey (1983): *Lerías e enredos para os máis pequenos*. Vigo: Galaxia.
- Bouza Brey, F. (1963): "Xogos iniciáticos infantiles da Galiza", en *Revista de Etnografía* 1, 181-187.
- Cobas Brenlla, X. (1995): *Acción madurativa e integradora do folclore infantil: o xogo do folclore infantil*. Santiago de Compostela: Tórculo D.L.
- Corominas, J. e J. A. Pascual (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. 6 vols. Madrid: Gredos.
- Cunha, A. G. da (1994): *Dicionário Etimológico Nova Fronteira da Língua Portuguesa*. 2ª ed. revista e acrescida de um suplemento. Rio de Janeiro: Nova Fronteira.
- Ebeling, W. e F. Krüger (1952): "La castaña en el noroeste de la Península Ibérica", en *Anales del Instituto de Lingüística* V, 153-277.
- Heine, B. (1997): *Cognitive Foundations of Grammar*. New York: Oxford University Press.
- Instituto da Língua Galega (1995-1999): *Atlas lingüístico galego (ALGa)*. Vol. I-III. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- López Fernández, J. (1969): *Vocabulario de Novfontes. Contribución a un estudio lingüístico*. Tese de licenciatura. USC.
- Machado y Álvarez, A. (1881): "Juegos infantiles españoles", en *Giornale di Filologia Romana* 8, 50-62.
- Machado, J. P. (1977³): *Dicionário etimológico da língua portuguesa*. 5 vols. Lisboa: Horizonte.
- Petruck, M. R. L. (1986): *Body Part Terminology in Hebrew: A Study in Lexical Semantics*. Tese doutoral. University of California, Berkeley.
- Rivas Quintas, E. (1997): *O castiñeiro e as castañas*. Ourense: Grafo DOS.
- Rodríguez González, E. (1958-1961): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. 3 vols. Vigo: Galaxia.

- Sarmiento, M. (1973): *Catálogo de voces y frases gallegas*. Ed. y estudio de J.L. Pensado. Salamanca: Universidad.
- VV.AA. (1990): *Dedín Dedín de Pequenequín (folklore infantil)*. Sada (A Coruña): Edición do Castro.
- Zauner, A. (1903): “Die romanischen Namen der Körperteile”, en *Romanische Forschungen* XIV, 448-454.

AS DENOMINACIÓNS DA ‘CHUVIA MIÚDA’: VARIEDADES DIATÓPICAS E LINGUA LITERARIA

María González González e Begoña Varela Vázquez

Instituto da Lingua Galega. USC

A Xano, Xavier e Josep

1. INTRODUCCIÓN

Este relatorio ten a pretensión de percorrer de forma sintética e xeral as diferentes, e abundantes, denominacións que recibe o orballo ‘chuvia miúda’ no territorio de fala galega. Trátase dun estudio histórico-etimolóxico e motivacional dos datos dialectais e da súa presenza nos dicionarios e na literatura galega.

Para realizarmos este estudio baseámonos nun corpus de datos de tipo léxico recompilados no *Cuestionario* do Atlas Lingüístico Galego (*ALGa*), e en concreto na pregunta 589 ‘chuvia miudiña e compacta, orballo’; empregamos ademais informacións do ficheiro dialectal da lingua galega e outros materiais bibliográficos (tesinas, nomenclátors, atlas xeográficos, etc.), así como o *Diccionario de dicionarios* e algúns dicionarios contemporáneos das diferentes linguas románicas; recorreremos tamén, no último chanzo desta achega, é dicir, na parte que lle atinxe á literatura, á *Base de Datos para a formación dun Diccionario da Lingua Galega Moderna* que se elabora no Instituto da Lingua Galega.

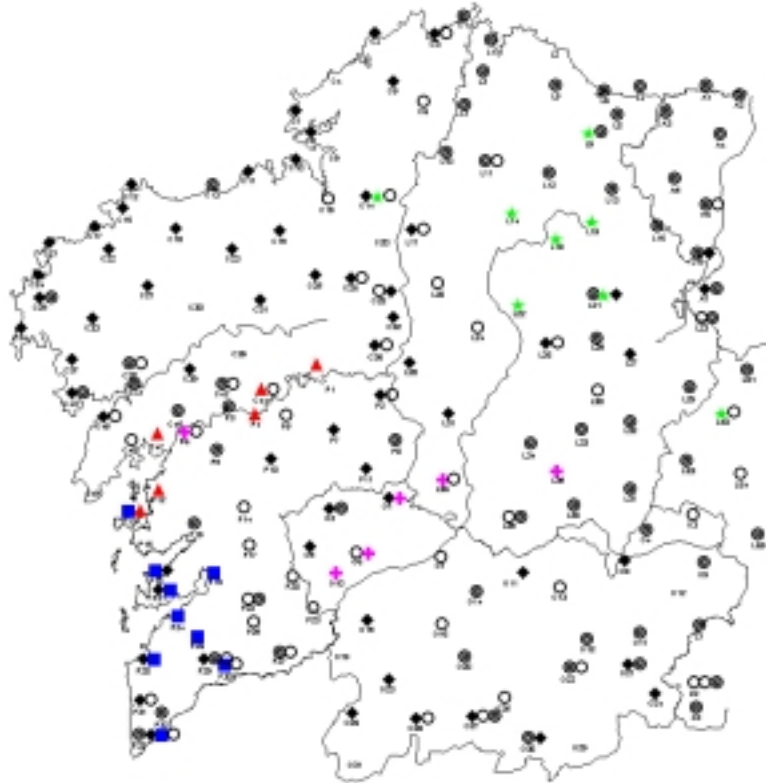
Interésanos advertir que non hai entre as voces que aquí presentamos unha fronteira clara na conciencia das persoas enquisadas entre o orballo entendido como aquelas pingas pequenas de auga que proceden de todas partes e que así como empezan rematan, e o tipo de orballo que ten un comezo pero que a miúdo carece de final e deixa no ambiente unha cor agrisada e unha sensación de humidade. É dicir, o significado das variantes rexistradas non aparece ben delimitado senón que estas designan un continuo de diferentes tipos de chuvia (da máis fina á máis grossa, da de menor duración á máis persistente...).

2. AS DENOMINACIÓNS DE ORBALLO

Neste primeiro apartado tratarémo-las designacións galegas de *orballo* na súa acepción de ‘chuvia miúda’ e observarémo-la súa gran variedade. Deste xeito, á beira dos tipos que seguen o lat. ORBU (ou RÖS, para algúns filólogos, como veremos máis adiante) que atopamos en practicamente todo o

territorio de fala galega, ou as formas analíticas compostas de *auga* ou *chuvia* acompañadas dun cualificativo, atopamos un verdadeiro agromar de formas caracterizadas, na súa gran maioría, por un corremento de sentido considerable: designacións vinculadas ó xeito de cae-la chuva (*poalleira*, *molura*, etc.), substantivos ligados á sensación de pechazón ambiental (*cerrallada*), formacións metonímicas (*mancha*), etc.

- ◆ Orballo e derivados
- ◆ Zarzallo e derivados
- ✚ Mera e derivados
- ✚ Molura e derivados
- Chuvia, *auga*, *mollar*
- ◎ *Barr-*, *borr-*, *born-*, *morr-*, *morm-*, *barb-*, *marm-*, *bab-*
- Denominacións relacionadas con 'partículas finas espalladas polo aire'

Mapa 1: Resumo das denominacións para 'chuvia miúda'

Tivemos que distribuí-los datos en varias cartas xa que contabamos cunha cantidade inxente de formas para representar este contido. Para evitarmos que a multiplicidade de formas fixese perder de vista o posible agrupamento xeográfico das familias, confeccionámo-lo Mapa 1, que non presenta tódalas formas, pero si as máis representativas.

Os mapas que seguen presentan a información segmentada. Para presentármolas variantes recollidas non podíamos levar a cabo unha clasificación atendendo ós lexemas xa que a cantidade de familias léxicas resultantes era enorme e non era rendible cartografa-los lexemas en cadanseu mapa. Por iso desbotamos esta posibilidade e optamos por estoutra clasificación, que responde a criterios semánticos e formais e que, aínda que discutible, permite cartografar tódalas formas recollidas no *Cuestionario* do *ALGa* nun número reducido de mapas. En xeral, as denominacións galegas da chuvia miúda, como se pode apreciar nos mapas que seguen, poden clasificarse da maneira seguinte: (1) algunhas denominacións relacionadas con fenómenos atmosféricos (*brétema, mera, garía*, etc.); (2) denominacións relacionadas con chuvia, auga ou mollar (*auga de grelos, chuvia, mollaparvos*, etc.); (3) denominacións constituídas a partir das raíces *barr-*, *borr-*, *morr-*, *morm-*, *barb-*, *marm-*, *bab-*... (*barruzo, marmaño, babuxa*...); (4) Denominacións que teñen que ver cunha masa de partículas finas espalladas polo aire (*poalla, muiña*...); (5) outras denominacións (*caraxía, emiza, cerrallada, froalleira, mocallo, patoña*...). Nas páxinas que seguen presentamos unha análise destas xeovariantes.

2.1. Algunhas denominacións relacionadas con fenómenos atmosféricos

2.1.1. Orballo, orballeira, orballeda, orballeirada...

Como se pode apreciar no Mapa 2, as formas máis comúns en toda a superficie de Galicia para designa-la chuvia miúda son *orballo* e as súas variantes; podemos falar, neste sentido, dunha área definida.

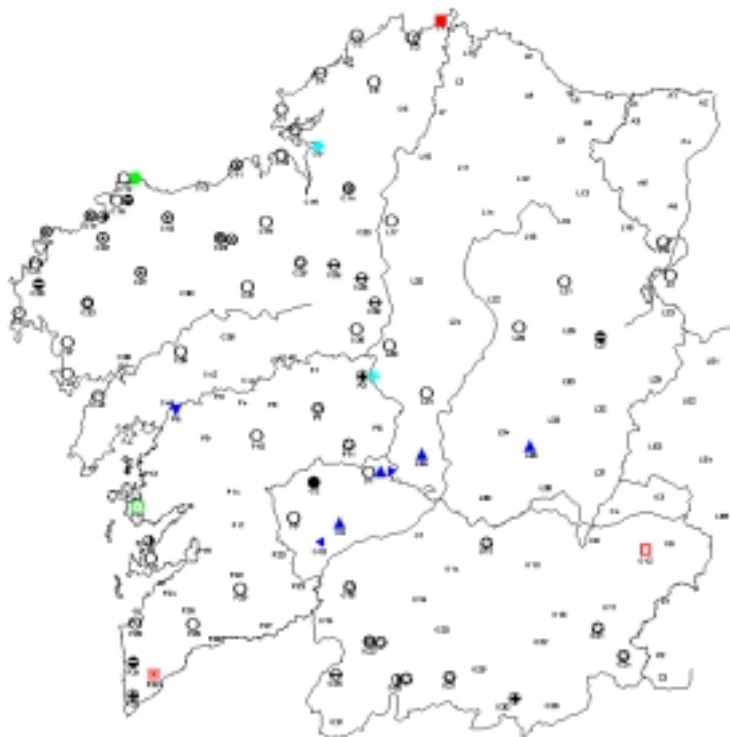
Respecto desta xeovariante faremos un breve apuntamento sobre o carácter polisémico que posúe na nosa lingua. A xeito de ilustración recollémo-la voz *orballo* coas seguintes acepcións no diccionario de E. Rodríguez:

- (1) Lluvia menuda y fina que suavemente cae de las nubes.
- (2) Neblina acuosa de las BRÉTEMAS húmedas, que también se llama ORBALLEIRA.
- (3) Rocío de la noche, que se condensa en gotas diminutas sobre las plantas y favorece especialmente al maíz en el verano; RECÍO.
- (4) Erupción cutánea, que más bien se llama COLLETITZO. Recibe además el nombre de ORBALLO, el ántrax, cualquier flemón séptico y sobre todo el panadizo; ORVALLO.

Nuestras gentes labradoras llaman ORBALLO a cualquier divieso, tumor o grano más o menos maligno, porque creen supersticiosamente que toda erupción

cutánea es producida por una especie de efluvio dañino que dejan los animales ponzoñosos por donde pasan. Por eso cuando se mudan la ropa interior, tienen especial cuidado de pasarla por encima de la llama—pues al fuego lo creen purificador— para quitarle el ORBALLO que pudiera haber dejado cualquiera de los bichos.

○ orballo	⊙ erballo	■ neboeiro
● urballo	⊗ erballada	▣ neboeirada
⊖ orballa	⊙ erballeira	▣ niebleceira
● orballada	⊙ está orballando	+ brétema
⊕ orballar	▲ mera	⊕ bretemar
★ orballeira	▼ merea	⬢ garúa
● orballeirada	◀ meriña	● guerúe
⊙ orballo	▶ meruxeira	

Mapa 2: Denominacións relacionadas con fenómenos atmosféricos

Posiblemente esta cuarta e última acepción de *orballo*, a única que desapareceu nos dicionarios actuais, está motivada pola semellanza de aparencia entre o resío e a pegada ponzoñenta que deixan algúns animais (píntegas, sapos, etc.) nas follas. Tamén se podería tratar dun icónimo¹ orixinado polo feito de que a través do resío se lle contaxia ó home este 'efluvio daniño'.

Esta polisemia provoca que a miúdo a fronteira entre a chuva miúda e o resío non estea demasiado delimitada para as nosas xentes e isto reflíctese dun xeito evidente nalgunhas das súas designacións.

A etimoloxía deste termo foi moi discutida por algúns filólogos, xa que a hipótese na que teimaran Meyer-Lübke e Leite de Vasconcelos, entre outros romanistas, de que tanto a forma galega *orballo* coma a portuguesa *orvalho* poderían derivar dunha forma latina RŌS, RŌRIS, que xa na súa orixe significaba 'resío'; esta etimoloxía sortearía moitas dificultades fonéticas seguindo esta evolución, polo cal parece moi pouco probable. Sen embargo, cremos que é moi atinada a proposta de Corominas e Pascual (s.v. *orvalho*), que lle dan a esta voz unha orixe latina, ORBU 'cego', polas tebras nas que deixa sumido o campo. Non hai ningunha dificultade, xa que logo, para a súa evolución fonética ata *orballo*; en canto á súa evolución semántica, darlle á brétema un cualificativo de 'cega', como en galego, *cegoña*, é habitual noutras linguas románicas, como é o caso dalgúns dialectos italianos: piemontés *ëga*, *ëca*, *scega*..., ou no romanés *ceață*. A nosa proposta etimolóxica para a voz *orballo* é a dunha raíz *orb-* + suf. *-allo* (< lat. *-ACULU*). Os trazos semánticos 'fluxo, río', 'humidade, brétema' e 'chuvia, chuviaña' que se dan en *orballo* e *orballar* son moi frecuentes nas raíces hidronímicas.

Bascuas (inéxito, apartados 29.2 e 29.3) descarta a orixe romance de *orballo* e propón unha formación paleoeuropea *ORW-ALIUM a partir do grao pleno de *OR- da raíz *ER- 'moverse', seguido dun alongamento -W + suf. -ALI; pero tamén considera a posibilidade dun diminutivo *ORV-ACULUM. Esta raíz aparece nos hidrónimos *Orbus*, *Orbegu*, *Orbi*, *Orballeira*... Dende o punto de vista semántico reconece *REOW 'tempestuoso' dun tema *ORWO-. Deste xeito, a tronada do ORWO- xermánico convértese en chuviaña no noso territorio.

Respecto das tres xeovariantes (*erballo* [C.11, 17, 18, 21, 22, 23, 27], *erballleira*, cunha escasísima representación [C.17, O.28 e P.18] e, por último, *erballada*, tan só presente no concello de Cerceda [C.23]), consideramos necesario procurar outras fontes nas que se atestase efectivamente a existencia destas denominacións para *orballo*; para iso botamos man do *Tesouro*

1 Termo científico acuñado por Mario Alinei para designa-lo 'nome-icona', nome motivante. Partindo desta base, Alinei tamén propón os termos *iconimia*, para designa-lo estudio da motivación, e *iconomística*, para referirse ó conxunto dos *icónimos*.

Lexicográfico da Língua Galega (ILG) no que atestámo-las seguintes acepcións para *erballo* / *-a*: (1) despectivo ou diminutivo de *herba*; (2) herba que non come o gando por ter nacido sobre bostas. En cambio, *erballada* aparece nos dicionarios como: (1) herba acabada de cortar; (2) conxunto de herbas espontáneas que nacen nun lugar.

Trátase, logo, dun cruzamento entre *orballo* e *herba* pola súa proximidade fonética. Se temos en conta ademais a dificultade de xebra-lo orballo da mañá do orballo referido á chuvia, e que o primeiro só se ve porque deixa a súa pegada na herba, a etimoloxía popular ten trazado o camiño.

Cómpre apuntar ademais que E. Rodríguez (Santamarina 2001) rexistra *orballo*, *orballeira* e *erballada* e que o *GDXL*, ademais das formas anteriores, recolle *orballa*, *orballeiro*, *orballedo*, *orbaloso* e *orballeirada*.

Sobre a palabra *orballo*, xa lexicalizada de antigo, formáronse outras moitas por medio de sufixación. *Orballeira*, designación formada sobre *orball(o)*- + suf. *-eira* (< lat. *-ARIA*) está lexicalizada e sobre ela, coa axuda de sufixación, fórmanse outras denominacións, como *orballeirada*, lexicalización formada sobre *orballeira*, engadindo o suf. *-ada* (< lat. *-ATA*), tan só rexistrada en Boborás. *Orballada*, de *orball(o)*- + *-ada*.

2.1.2. Neboeiro, neboeirada, niebleceira

Rexistráronse varias formas con orixe no lat. *NEBULA*, que ademais de significar ‘néboa’ significaba ‘nube’. Nesta última acepción pódese pensar que as nubes producen a precipitación e de aí a motivación. *Neboeiro*, de *néboa* + suf. *-eiro* (< lat. *-ARIU*). *Neboeirada* está constituída pola forma lexicalizada *neboeiro* + suf. *-ada*, que pode facer referencia á duración da chuvia ou ben ser un sufixo deverbal indicando a acción ou o efecto do *neboeiro*. *Niebleceira*, segundo o propio informante, designa o ‘orballo con néboa’; é unha forma constituída polo cast. *niebla* + acumulación dos sufixos *-eza* (< lat. *-ITIA*) e *-eira*.

En toda a área peninsular existen formas referidas á chuvia miúda a partir do lat. *NEBULA*: ex. *nieblilla* en Jaén, Granada e Sevilla; *nieblina* na Rioja, etc.

2.1.3. Brétema

Actualmente na lingua galega *brétema* é unha voz polisémica que significa por unha banda ‘fusco’, é dicir, condensación de auga na atmosfera; e por outra banda ‘xistra’, ou sexa, chuvia forte acompañada de vento.

Historicamente, se seguimos a Corominas e Pascual (s.v. *brétema*) que propoñen unha etimoloxía gótica **BRĒTHMS* ‘vapor’, significaría primeiro fusco e logo derivaría a xistra. Con esta segunda acepción aparece no dicionario de E. Rodríguez na entrada *brétema* como ‘chuvia forte’ e ‘auga

con vento', formas documentadas en Triacastela e Lemos, respectivamente. No material do *ALGa* só se documentou co significado que aquí nos interesa en Agolada (P.2). No diccionario de E. Rodríguez documentouse ademais este substantivo acompañado de distintos adxectivos designando o tipo de néboa ó que fai referencia:

La BRÉTEMA recibe varios nombres, según las cualidades y condiciones con que se presenta. Llámase BARRUFA cuando es muy húmeda y sus gotas son casi imperceptibles; MALINA, cuando abrasa y quema las mieses y los frutos; MERA, cuando es fría y daña los plantíos, amerando sus frutos; MEXONA cuando es persistente y cae en menudas gotas que mojan; NÉBOA, cuando obscurece más o menos la atmósfera y anda tan baja que cubre de NEBOEIRO los campos sin mojarlos; y ORBALLENTE, cuando es tan lloviznosa y tan mansa que parece columpiarse en el aire a merced del tiempo.

2.1.4. Mera, merea, meriña, meruxeira

Corominas e Pascual (s.v. *amerar*) apuntan a posibilidade dunha procedencia *EMERARE derivado de MERUS. É unha forma que se documenta en catalán e en mallorquino co sentido de 'pór a remollo, empapar'. É o mesmo tipo de néboa que fai (a)mera-la colleita. En *brétema* (§ 2.1.3) xa recolleemos o que E. Rodríguez di sobre a *mera*: provoca que xermolos, flores e froitas se boten a perder, se estraguen, cando aínda non madureceron. *Mera*, recollida en San Amaro (O.6); o informante precisa que neste caso esta voz designa a néboa que molla; a mesma acepción que lle dan Cuveiro, Valladares, Filgueira, Carré e E. Rodríguez nos seus dicionarios (este último ademais recolle o refrán *A mera no san Xoán leva o viño e mais o pan*). *Merea*, o informante enquisado neste punto apuntou esta forma e tamén a de *chuvisca*, o que nos leva a pensar que neste caso *merea* podería designar-la néboa húmida e non tanto a chuvía miúda. *Meriña*, derivado de *mera* + suf. *-iña* (< lat. *-INA*). *Meruxeira*, formada sobre *meruxa* + suf. *-eira*; de forma ilustrativa apuntamos que no portugués contemporáneo teñen moita vitalidade *merujinba* 'chuvisca' e *merujar* 'chuviscar'.

2.1.5. Garúa, guerúe

Podería tratarse dun americanismo e dunha variante fonética deste, que se introduciu pola linguaxe dos mariñeiros e significaba 'chuviaña' e antigamente 'brétema'. O que non ofrece dúbida é a súa etimoloxía a partir do lat. vg. *CALŪGO, -ŪGĪNIS variante do lat. CALĪGO, -ĪGĪNIS 'fume negro', 'nube ou brétema opaca e escura'. Neste sentido, estas variantes pódense relacionar con *cerrallada*, a motivación está segundo Fidalgo (1986: 78) no escurecemento do ambiente que se produce cando chove.

b) Denominacións para designa-la ‘chuvia persistente’. *Chuviẽira* (*chuvia* + suf. *-eira*, o sufixo confirelle á chuvia o carácter de duración e intensidade), nos dicionarios de Valladares, Filgueira, Carré e E. Rodríguez recóllese esta forma só coa acepción ‘ballón’. As dúas designacións que seguen son herdeiras do lat. PLŪVIA e conteñen o sufixo xermánico *-isca*. Dun lado, *chuwiscada*; formada a partir de *chuwisca* + suf. *-ada*, sufixo aumentativo que normalmente aumenta as características da base (neste caso, xa que logo, expresaría a duración no tempo da chuvisca: chuvia miúda de longa duración); no dicionario de E. Rodríguez aparece esta forma como ‘llovizna que cae con persistencia o que se repite máis o menos frecuentemente’. E doutro lado *chuwisqueira*, formada a partir de *chuwisca* + suf. *-eira*; existe unha forma semellante en catalán: *plovisqueig*.

c) Por outra banda, recóllese *chwasco* en Navia de Suarna (L.23), formada sobre *chuvia* + suf. *-asco*; trátase dun substantivo empregado decote para referirse á chuvia forte, probablemente resultado dunha confusión con *chuwisco* (xa que en todo o territorio galego parece estar máis que clara a distinción entre ámbolos dous tipos de chuvias)¹. E en Vilalba (L.11) aparece *chwasco fino*, foma analítica composta a partir da palabra xa lexicalizada *chwasco* + adx. *fino* (desenvolvido por varios romances a partir do substantivo *fin*, descendente semiculto do lat. FĪNIS ‘límite, fin’ que, nun principio tiña o sentido de ‘o sumo, o perfecto’, posteriormente ‘sutil’).

d) Para rematar tamén se rexistra o castelanismo *llovizna*, formación construída tamén sobre o lat. PLŪVIA + suf. *-izna* (< lat. -ĪCINA), que lle achega un valor diminutivo.

2.2.2. Auga chuviosa, agua peneirada, de corvos, de grelos, de mollabobos...

Cómpre indicar que en galego *auga* e *chuvia* son voces sinónimas en contextos como “dan auga / chuvia para mañá”, por iso decidimos incluílas neste grupo de denominacións.

Derivados do lat. AQUA que, na súa orixe, designaban un dos elementos constitutivos da natureza, xunto coa terra e co lume, e que posteriormente pasaron a denomina-la auga como fenómeno atmosférico, é dicir, a que cae do ceo; acepción esta última que se conservou nas linguas romances, entre elas en galego, na que para designa-lo orballo só rexistramos formas analíticas que, mediante adxectivos máis ou menos expresivos, fan referencia á intensidade ou cantidade da auga que cae. *Auga chuviosa*: probablemente formada sobre a forma lexicalizada a partir do diminutivo *chuvia* + suf. *-osa*,

¹ Interesa apuntar como curiosidade unha das acepcións recollidas no dicionario de J.M. Pintos para esta voz: ‘persona de mal agüero por su aspecto y trazas’.

que lle conferiría neste caso o sentido de 'chea de'. *Auga chuviscosa*: formada sobre o substantivo lexicalizado *chuvisca* (suf. xermánico *-iske* < *-isca*) + suf. *-osa* (< lat. *-OSA*). *Auga peneirada*: o significado do verbo 'peneirar' en calquera diccionario de lingua galega é 'pasar pola peneira' (a *peneira* é un 'instrumento circular de madeira co fondo de tea ou de arame fino entretecido, que permite o paso da fariña máis fina, sacándolle o farelo'); queremos facer fincapé na calidade da fariña, a máis fina, porque se trataría, daquela, dunha evidente referencia ó ínfimo tamaño das pingas que conforman este tipo de chuvia, como se as pasaran por unha peneira antes de chegar ata nós, así como da forma que ten de caer este tipo de chuvia, é dicir en tódolos sentidos. *Auga de corvos*: designación que poderíamos explicar, se cadra, pola cor negra deste paxaro que quizais se pode relacionar coa escuridade do ambiente cando orballa; neste sentido, estaría en relación coa forma *cerrallada* (§ 2.5). *Auga de grelos*: quizais reciba esta denominación o *orballo* porque aínda que cando se sementan os grelos ten que estar seco o ambiente cómpre que chova un pouquiño para que enganche ben a semente na terra; Corominas e Pascual (s.v. *grillo*) documentan que en Aragón existe un verbo *grillar* ('el trigo grilla') que significa 'se pudre por la mucha lluvia'. *Auga de mollabobos*: véxase *chuvia de mollabobos*. *Auga de bobos*: véxase *chuvia de mollabobos*.

Outras variantes relacionadas son: *calabobos*, designación formada sobre o verbo *calar* (< lat. tardío CALARE 'facér baixar' < do grego χαλασν) + *bobos*; para *bobos* véx. *chuvia de mollabobos*); *mollabobos* (véxase *chuvia de mollabobos*); *mollaparvos* (véxase *chuvia de mollaparvos*); *mollapitos*, denominación formada sobre *mollar* (véxase *auga de mollabobos* e *chuvia de mollabobos*) + *pito(s)* (< lat. PITO, construción onomatopeica de asubío que pasou a designa-lo chifre), é unha forma que ten a súa motivación no símil co aspecto do animal mollado.

2.2.3. Cerzo, zarzallo, zarzalleira

Segundo Fidalgo (1986: 46) este grupo de designacións proceden da forma do lat. CÉRCIUS, var. de CÍRCIUS, documéntase case exclusivamente na área iberorromance e, sobre todo, no territorio galego, polo menos co significado de 'orballo'. Segundo esta autora estas formas proceden do significado latino 'vento do norte' pasando a 'vento do noroeste' e estarían motivadas pola crenza popular de que o vento do noroeste soprando dende o mar cara ó interior arrastra as nubes que producen un tipo de precipitación débil.

Para Bascuas (§ 29.4) a explicación detallada arriba non é unha proposta válida. Este autor considera unha raíz **ser-* 'fluír' da que proceden o nome dos ríos galegos Sar, Sor e Sarria, de onde **sron-* 'molla, humedece'. De aí que nós incluíramos estas variantes neste grupo.

Nos datos tirados de diferentes cuestionarios do *ALGa* documentouse a resposta *cerzo* coas seguintes acepcións ‘vento moi frío, escarabana’ en L.34, ‘néboa, brétema’ en A.4 e ‘nuboeiro baixo’ en A.2, ademais da acepción que aquí nos interesa. *Cerzo*, no diccionario de E. Rodríguez documentouse esta xeovariante pero só co significado ‘vento do norte’. *Zarzal*, probablemente de *zarz* + *-allo* (< lat. -ALEU), que lle confire aquí un valor diminutivo con matiz pexorativo; rexistrouse con este sentido nos dicionarios de Leiras e de Carré. *Zarzalleira*, derivado de *zarzal* + suf. *-eira*, que lle dá o valor de ‘efecto de’ (acción de *caer zarzal*).

2.2.4. Casimba

Podería tratarse dun africanismo que xuntamente coa súa variante *cacimba* significa ‘fochanca ou poza chea de auga’, tamén ‘pipa’; probablemente sexa unha forma procedente do quimbundo [kišimɔ] ‘poza’. A única lingua na que *cacimba* significa chuvia ou relente é o portugués onde se distingue de *cachimbo* que ten as seguintes acepcións: ‘pipa’, ‘quicio’ e ‘furado do candeeiro onde encaixan as velas’. Dado que se rexistra nun punto fronteirizo con Portugal e que tan só se recolle nesa localización podería tratarse dun préstamo luso á nosa lingua.

2.3. *Barr-, borr-, morr-, morm-, barb-, marm-, bab-...*

Este grupo de denominacións están representadas no Mapa 4.

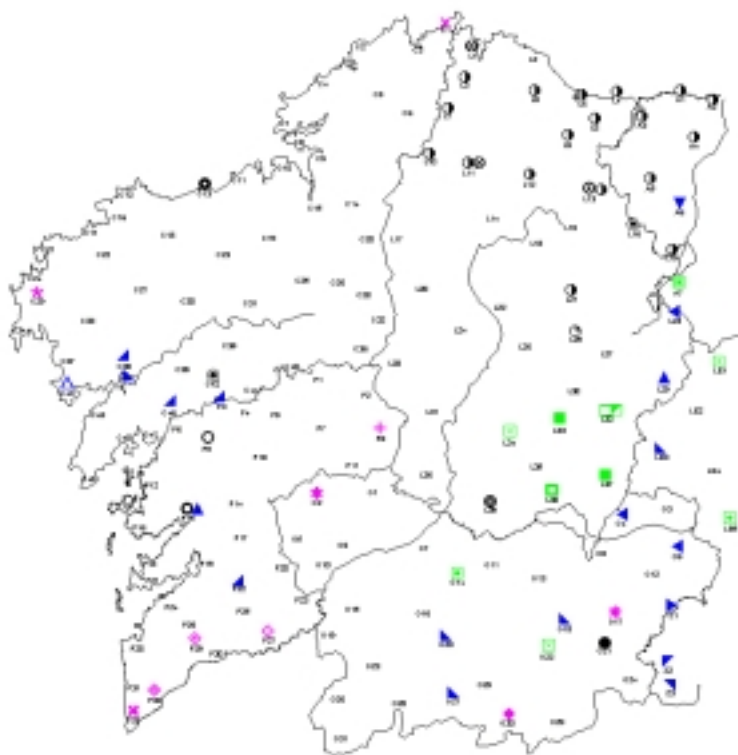
2.3.1. Base *barr-*

Fidalgo (1986: 43-44) supón que as primeiras denominacións, as que teñen o lexema *barr-*, son derivadas do grego βορραζ ‘vento do norte’ > lat. BŎREĀS, AE (substituto do lat. AQUILŎ) que pasou da linguaxe poética á linguaxe mariñeira e de aí ás linguas romances co significado de ‘néboa’ e só nalgunhas co de ‘zarzal’.

Formas afíns aparecen no territorio catalán e galego aínda que é en Galicia onde son máis abundantes. Exemplos do catalán son *borrifa* ‘vento que trae neve’, *borrafa* ‘vento branco’, *brufada* ‘tronada de neve’. Tanto no catalán coma no galego aparece unha forma *borrifar* que significa ‘zarrapicar, mollando ou humedecendo, con pingas de auga’.

Sen embargo cómpre ter en conta a hipótese de Rivas (1994: 45) que, seguindo a Rostaing e a Dauzat entre outros, considera que a raíz *bar(r)-* > *br-* ‘monte, rocha’ é de orixe prerromana; esta reconécese na base de moitos topónimos como por exemplo Bariña (Xunqueira de Ambía), Barixonza (entre Cortegada e Perrelos), Barreira (Allariz). Este *barr-* é sen dúbida o mesmo que aparece nas formas *barbaña*, *barbuña* ou *marmañeira* por cruzamento.

● barruzo	⊙ barrallo	◆ mormuruxa	▲ baballeira
○ baruzo	× boreas	■ barbaña	▼ baballón
⊗ barruzada	+ borralleira	□ barbañeira	△ babaxa
⊙ barruma	× bornallo	⊗ barbuña	◀ babuña
● barrufo	* morriñada	◻ barbuxo	▶ babuñeira
● barrufalleira	* morriñeira	⊞ barbuza	▲ babuxa
○ barrufada	* morruña	■ barmaño	▲ babuxada
⊙ barruceira	◇ mormaceira	▧ marmañeira	▲ babuxadela
● barraceira	◇ mormallada	■ marmaño	▼ babuxeira
⊙ barralla	◇ mormaza	⊕ marmuña	

Mapa 4: Formas coas raíces barr-; borr-; morr-; morm-; barb-; marm-; bab-...

Para Bascuas (inédito: § 29.4 e 29.5) *barruzar* e as súas variantes relaciónanse con varios hidrónimos galegos como *Vara*, *Varón*... Considera que todos eles proceden da raíz indoeuropea *AWER- 'auga, mollar, chover, fluxo'. Dende o punto de vista morfolóxico *barruzar* pódese explicar como

*WARRUTIARE, relacionado polo mesmo autor coas formacións prerromanas *Sar, Sarria...*

Barruzar, zarzallar e orballar teñen para Bascuas o mesmo significado e, fronte das dificultades de calquera explicación romance, considera que é doada a súa vinculación con raíces hidronímicas paleoeuropeas tanto no que atinxe ó seu significado coma no que se refire á morfoloxía. Este autor apunta diferencias de significado nestas tres variantes que non se documentaron na información que achegaron as persoas enquisadas para a elaboración do *Cuestionario do ALGa*: o barruzo é máis denso, o zarzallo é máis intenso e o orballo é máis fino. *Barruzo*, de *barr(o)*- + suf. *-uzo* (diminutivo con valor despectivo), substantivo sobre o que se formarán os dous seguintes que presentan cambio de xénero. *Barruceira*, de *barruzo* + suf. *-eira*, referido á acción ou efecto de caer barruzo. *Barruzada*, de *barruzo* + suf. *-ada*, deverbal que lle dá o valor de ‘acción’ ou ‘efecto de caer barruzo’. *Barrufo*, substantivo masculino. *Barrufada*, de *barruf(o)* + suf. *-ada*, aquí sufixo deverbal (‘efecto de barrufar’); ademais de documentarse no *DRAG* e no diccionario de E. Rodríguez co sentido que aquí nos interesa, rexístrase no de Filgueira co de ‘cosa despreciable, nonada, friolera’. Este significado permítenos relacionalo co tipo de chuvia: non cae auga a caldeiros senón que se trata dunha chuvía. *Barrufalleira*, formada sobre *barruf(o)* + acumulación de sufixos: suf. *-alla* (< lat. ALEA) e suf. *-eira*.

Incluímo-las variantes que seguen neste mesmo grupo dada a súa localización xeográfica no territorio galego e porque comparten unha mesma raíz *barr-* (*vid. supra*) coas formas anteriores. *Barrallo*, de *borra* (con cambio de vocal tónica) + suf. *-allo*; Carré, no seu diccionario, atesta esta forma co mesmo significado en Meira, Lugo. *Baralla*, feminino (véxase o anterior). *Barruma*, a diferencia das anteriores, probablemente de *borra* (con cambio de vocal tónica) + suf. *-ume* (< lat. -UMINE) que indica colectividade, dando un substantivo *barrume* que, dado o seu xénero feminino, posteriormente pasaría a *barruma* por asociación.

2.3.2. Base *borr-* / *morr-*

No que se refire ás formas coa raíz *borr-*, Fidalgo (1986: 43) recolle o étimo BÖREĀS ‘vento do norte’ e ‘rexión onde sopra o vento’ (segundo a García de Diego); Corominas e Pascual recolle o latín tardío BŪRRA (segundo a Meyer-Lübke), suposta abreviación de *la burra* ‘la vermella’. De aí daría lugar a derivados varios nas linguas romances (murc. e cat. *borradura* ‘sarabullo’ e outros derivados con raíz *borr-* co sentido de ‘po, cinza’: *borra*, *borralla*, *borralleiro*, *borrallento...*). Outras das súas acepcións son ‘moreas de vexetais que se empregan para fertilizar’ (*aborrea*, *borralleira*, *borrea*, *borroeira...*) e ‘chuvisca’.

Rivas (1982: 38-41), aínda que sen pronunciarse abertamente sobre a etimoloxía deste grupo léxico, considera que estas formas son derivadas dunha raíz precéltica *bor(r)-* / *bur(r)-*, *mor(r)-*. Apunta tamén que entre os lexemas *borr-* / *morr-* existe unha equivalencia acústica que os leva a mesturarse (por exemplo: *borralla* / *morrallá*).

Este mesmo autor realiza un clasificación semántica dos termos derivados destes lexemas: a) concepto de morea en xeral (*aborroarse as abellas* 'amorearse ó entrar na colmea...'); b) concepto de morea que se queima e lixo (*borralla* 'cinza'...) e último c) concepto de po, orballo, brétema, partindo de cinza (*borralleiro* 'chuviña'...). Por causa da riqueza da base *borr-* / *morr-*, Rivas (1982: 40) propón o seguinte esquema de clasificación: (a) *borr-* / *morr-* 'montón, hinchazón'; (b) *borr-* / *morr-* 'llovizna, polvo'; (c) *borr-* / *morr-* 'montón que se quema: Galicia lingüística'.

As formas que recollemos con esta raíz do *Cuestionario* do *ALGa* relaciónanse perfectamente coa segunda acepción. A raíz *borr-* / *morr-* coa acepción 'chuvia miúda' só se documenta en Galicia, no norte de Portugal, en Asturias e en Cataluña. As variantes recollidas con esta raíz foron *borraxeiro*, con xénero masculino, de *borra* + suf. *-axa* ou *-axo* + suf. *-eiro* que neste caso parece darlle un valor colectivo. *Borraxeira*, *borraxa* + suf. *-eira*; mesmo caso có anterior con cambio de xénero. *Borralleira*, derivada de *borralla* (*borra* + suf. *-alla*) + suf. *-eira*. *Bornallo*, trátase dunha denominación despectiva polo valor que lle confire o sufixo *-allo*, que ás veces tamén leva consigo un matiz colectivo que non estaría fóra de contexto no caso que nos ocupa. *Morruña*, forma lexicalizada, de *morr-* + suf. *-uña*, que lle confire un matiz despectivo. *Morriñada*, de *morriña* (*morr-* + *-iña*) + suf. *-ada*. Documentase nos dicionarios de Valladares, Filgueira, Carré e E. Rodríguez co sentido de 'fruslería, cosa de poca entidade', 'inmundicia' e mesmo 'refugallo'. *Morriñeira*, do mesmo xeito có anterior, formada sobre a raíz *morriña* + suf. *-eira*.

As seguintes formas con raíz *morm-* semellan ser cruzamentos entre os derivados de *morr-* (*morriñada*, *morruña*...) e *marm-* (*marmuña*, *marmañeira*...). *Mormaza*, de *mor(m)-* + suf. *-aza* (< lat. *-ACEA*), sufixo aumentativo, probablemente o máis representativo de tódolos sufixos acumulativos intencionais e que a miúdo vai acompañado dun certo matiz pexorativo, como probablemente sexa o caso aquí. *Mormaceira*, forma derivada de *mormaza* (substantivo lexicalizado) + suf. *-eira* con valor de 'acción ou efecto de'. *Mormallada*, forma derivada, como a anterior, de *mormallo* (*morm(o)-* + *-allo*, que lle confire á raíz un valor despectivo con certo matiz colectivo) + suf. de verbal *-ada*. *Mormuruxa*, forma composta de *mormura(r)* + suf. *-uxa*.

2.3.3. Base: *barb-* / *marm-*

Rivas (1982: 28-31) reconece un prefixo precéltico *barb-* co significado de ‘monte’. Documenta os topónimos *Barbudo*, *Barduda*, *Barbeiros...* e considéraos falsamente transparentes xa que segundo a súa opinión non gardan ningunha relación cun home barbudo. Os topónimos que rexistra son sempre outeiros ou castros así que el considera que a raíz debe ser oronímica. Para explica-la súa orixe afirma que vén do precéltico *bar-* ‘altura’ enfatizado con xeminación de inicial en *barb-* ‘monte’.

Concordamos con Fidalgo (1986: 76) en que a etimoloxía achegada por García de Diego para as variantes con raíz *marm-* que as relaciona con MALUM FOLIUM, MALA FOLIA ‘desperdicio ou desfeito de herbas e plantas’ parécenos moi pouco probable. Para nós, *barb-* e *marm-* teñen unha orixe común que nos atrevemos a emparentar coa mesma raíz indoeuropea **aver-* xa comentada. *Barbaña*, de *barb(a)-* + suf. *-aña* (< lat. *-ANEA*), que lle confire un certo matiz despectivo á palabra na que xa non se percibe como un sufixo; de feito, sobre esta palabra lexicalizada formaranse, por derivación sufixal, outras designacións como veremos de seguido; esta forma só a documentamos no diccionario de E. Rodríguez. *Barbuña*, de *barb(a)-* + suf. *-uña*, que lle dá un matiz despectivo. *Barbañeiro*, de *barbañ(a)* + suf. *-eiro*. *Barbusco*, con cambio de xénero, de *barb-* + suf. *-usco*, é un substantivo masculino na súa orixe formado por derivación coa axuda dun sufixo diminutivo cun forte valor despectivo. *Barbuza*, de *barb-* + suf. *-uza*, é o mesmo caso có anterior, aínda que feminino, e pode que froito dun cruzamento con *barruza*. *Barmaño*, segundo a nosa opinión, podería se-lo resultado dun cruzamento entre as formas *marmaño* e *barbaño*; esta hipótese é debida á proximidade xeográfica desta variante léxica con *barbaña* que se rexistra en L.37 e *babuña*, recollida en O.4, ámbolos dous concellos próximos ó punto en que se atestou a forma que nos ocupa, L.38. *Marmaño*, de *marm-* + suf. *-año* (< lat. *-ANEU*), que lle confire simplemente un matiz despectivo. *Marmañeiro*, denominación formada sobre *marmaño* + suf. *-eiro*, que lle dá un valor de colectividade. *Marmuña*, de *marm-* + suf. *-uña* que lle dá un valor despectivo (pode que por contaminación con *babuña* que aparece en O.9).

2.3.4. Base *bab-*

Tódalas designacións con raíz *bab-* inclúeas Fidalgo (1986: 55-56), seguindo a Corominas e Pascual (s.v. *baba*), na familia das onomatopeas e voces expresivas seguidoras do lat. vg. **BABA*, voz expresiva creada pola linguaxe infantil coa repetición da sílaba *ba-* para expresa-lo babexo mesturado co balbuzo dos nenos pequenos. Esta autora considera que a motivación está na relación entre o cuspe e o pinguenexar do orballo polo efecto de viscosidade que ocasiona esta chuviña na atmosfera.

A explicación semántica que vimos de achegar podería ser probable pero cremos que as formas con raíz *bab-* gardan relación ou son variantes da mesma raíz *barr-* (< *AWER-).

Convén salientar que tódalas formas con raíz *bab-* aparecen documentadas con esta mesma acepción pola meirande parte dos autores incluídos no *Diccionario de dicionarios* (Santamarina 2001).

Dentro desta familia léxica de denominacións rexistráronse numerosas formas que comentamos sucintamente. *Baballón*, denominación resultado da acumulación de sufixos: primeiro *-alla*, un colectivo con marcado valor despectivo que probablemente pasou a formar un substantivo feminino lexicalizado *baballa* (do tipo *poalla...*) e, segundo, un sufixo aumentativo *-ón* (< lat. -ONE), un dos máis rendibles e de maior vitalidade en galego, que leva consigo, a miúdo, un marcado valor pexorativo. *Baballeira*, tamén formada sobre *baballa* pero co sufixo *-eira*. *Babaxa*, de *bab-* + suf. feminino *-axa*. *Babuxa*, de *bab-* + suf. *-uxa*, palabra lexicalizada que na súa orixe presenta un sufixo colectivo con valor despectivo, e que será a base sobre a que se van formar algunhas designacións. *Babuxeira*, formada sobre o nome anterior *babuxa* + suf. *-eira*. *Babuxada*, formada tamén sobre *babuxa* + suf. *-ada*, que neste caso lle pode conferir un valor de duración (do tipo *estiñada*, *esteada*, *invernada*) ou tamén se podería tratar dun sufixo deverbais polo contacto con *barruzada* e outras denominacións deste tipo. *Babuxadela*, formada por derivación sobre a forma anterior *babuxada* + suf. *-ela* (< lat. -ELLA), que intensifican o seu valor, de por si pexorativo (*-uxa*) e de acción e duración (*-ada*) mediante a derradeira acumulación sufixal *-ela*.

Para rematar cos seguidores de *bab-*, mencionáremo-la forma *babuña* e o seu derivado *babuñeira*. *Babuña*, de *bab-* + suf. *-uña*, palabra lexicalizada que na súa orixe presenta un sufixo colectivo con valor despectivo. *Babuñeira*, derivada directa do nome anterior *babuña* + suf. *-eira*.

2.4. Denominacións referidas a unha 'masa de partículas finas espalladas polo aire'

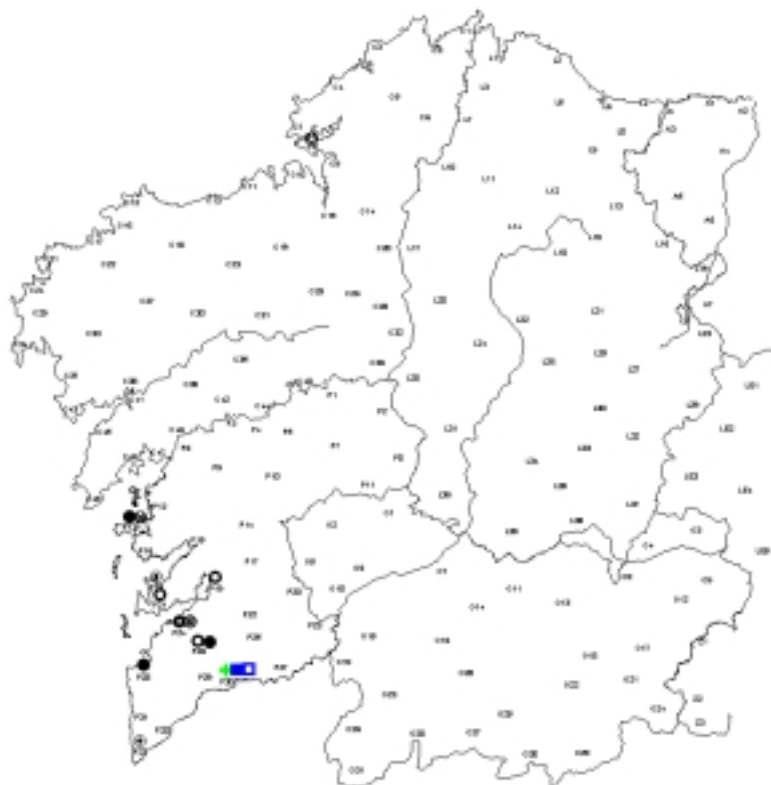
As variantes comentadas neste grupo aparecen cartografadas no Mapa 5 que ilustramos a continuación.

2.4.1. Poalla, puallo, poalleira, poallada, pañía

Grupo léxico seguidor do lat. vg. *PŪLVUS (< lat. cl. PŪLVIS); a forma galega *po* procede de *PU(L)US. De *po* derivará a nosa forma *poa* (*poia*) 'substancia adherida ó gran que se separaba del bañándo e aireándo, despois de golpeala con mallas e de aventala'. A motivación está, xa que logo, directamente relacionada co xeito molesto que ten de cae-lo orballo, é dicir, en tódalas direccións e en pingas moi miúdas. Agás a xeovariante *poallada*, o resto das formas aparecen documentadas, na súa maioría por E. Rodríguez

(Santamarina 2001). *Poalla*, de *poa* + suf. *-alla*, que lle confire un valor despectivo con valor colectivo do tipo *barrufalla*. Sobre esta palabra lexicalizada formáronse os derivados sufixais seguintes: *puallo*, variante fonética da anterior que presenta cambio de xénero; *poalleira*, derivado de *poalla* + suf. *-eira*; *pualleira*, variante fonética da forma anterior; e *poallada*, formado tamén sobre *poalla* + suf. *-ada*, sufixo deverbal que lle achega á denominación o valor de acción ou efecto. *Paña* é unha formación creada a partir de *p(o)aña*, debido a un desprazamento acentual tralo que desaparecería a vocal pretónica *-o*.

● poalla	○ pualleira
◎ pualla	✱ paña
● puallo	■ muiña
⊗ poallada	□ muiñeira
○ poalleira	+ farelos

Mapa 5. Denominacións referidas a unha 'masa de partículas finas espalladas polo aire'

2.4.2. Muíña, muiñeira

Muíña é o po que se xebra do gran cando se limpa. Ámbalas dúas formas rexistráronse no mesmo punto (P.30) xunto con *farelos*, que veremos a continuación (§ 2.4.3.). *Muíña* e *muiñeira*, formado sobre *muíña* + suf. *-eira*.

2.4.3. Farelos

A xeovariante *farelo(s)* é un derivado do lat. FARĪNA, que entre outras acepcións significa en plural 'anacos pequenos dalgunha cousa branda e fácil de desunir ou de desfacer'. Existen para designa-lo orballo outras formas relacionadas semanticamente co cereal ou co seu proceso de elaboración, algunhas das cales aparecen recollidas por Fidalgo (1986: 60-62); por ex: arag. *agna cernida* (< lat. CERNĒRE), alm. *salvadillo* (< lat. SALVUS), cast. *harinilla*, *harinita* (< lat. FARĪNA).

As denominacións deste apartado están asentadas sobre a idea de cantidade e de aglomeración de partículas moi miúdas.

2.5. Outras denominacións

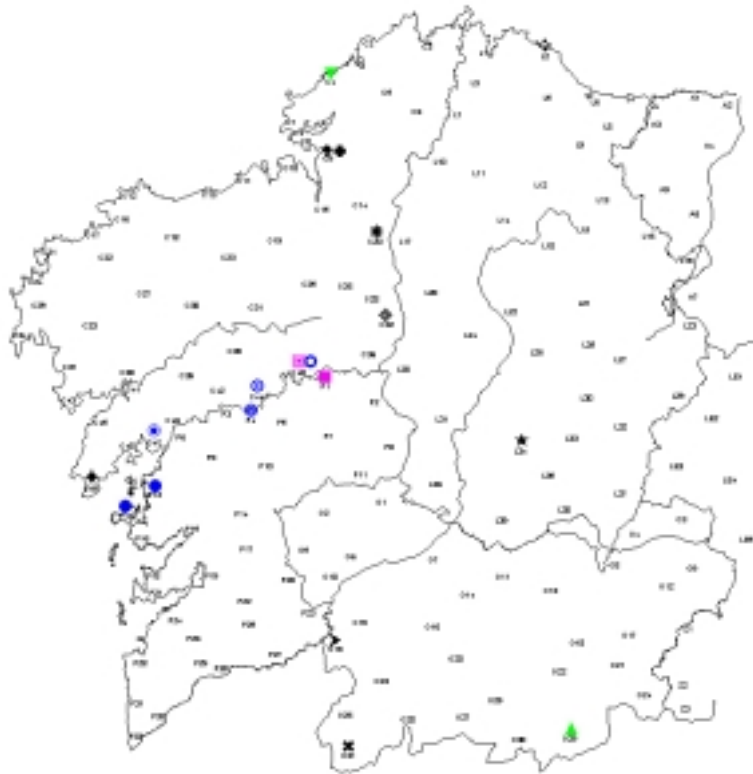
Carcaxía. Esta forma rexistrouse só en C.9. Tanto nos dicionarios actuais coma naqueles incluídos en Santamarina (2001) documéntase *carcaxía* co significado de 'chuvia miúda', 'chuvia mol' e 'néboa húmida'; no dicionario de E. Rodríguez recóllense ademais estes dous refráns: *carcaxía norte cría* e *carcaxía, polo norte pia*. Tamén documentamos algunha variante desta forma na toponimia onde parece ter bastante vitalidade (realizamos esta pescuda co fin de procurar, infructuosamente, unha posible explicación motivacional da forma; é dicir, podería tratarse dun derivado do topónimo se se entendese '[aire de] Carcasía' ou '[auga de] Carcasía' pero non hai coincidencia xeográfica entre os lugares onde se rexistraron os topónimos e a localización desta forma no *Cuestionario* do *ALGa*. Así, na *GEG* aparecen tres topónimos: Carcacia, parroquia de Oleiros, concello de Carballedo (Lugo); San Pedro de Carcacia, parroquia, concello de Padrón (A Coruña); Carcasía, aldea da parroquia de Barro, concello de Noia (A Coruña).

Cerrallada. Do lat. tardío SERARE derivado de SERA 'fecho', 'pechadura'. Unha das acepcións do verbo *cerrar* na actualidade é 'cubrirse o ceo de nubes escurecéndose o día'. Está xustificada a motivación a partir desta acepción: cando barruza o día está fechado. *Cerrallada* fórmase sobre o verbo *cerrar* + suf. *-allo* + suf. *-ada*, sufixo deverbais que indica acción ou efecto, como noutros casos xa rexistrados: *barrufada* ou *barruzada*.

Emizga. Esta forma rexistrouse en C.32 e dela ignoramos tanto a etimoloxía coma a súa motivación. Apuntamos de xeito ilustrativo que aparece documentado en varios dicionarios o verbo *amizar* co significado de 'deixar de chover, escampar'. É por isto que nos aventuramos a dicir que se podería

tratar dunha posible variación fonética de *(a)miza(r)*. En *emiza* recoñecemos un suf. *-iza* (< lat. *-ICEA*).

⊙ melaeira	■ batuñeira	◇ emiza
○ meleada	▲ mexa a niebla	+ froalleira
● meliada	▼ mexa-las moscas	⊗ grumazo
● meluria	⊕ carcaxía	★ lapiñeira
● molura	✱ casimba	➤ mocallo
■ patoña	* cerrallada	↑ papuxeira

Mapa 6. Outras denominacións

Froalleira. Fidalgo (1986: 76) presenta a posibilidade de que proveña do lat. *FLOCCUM* ‘copo de la’ e explica a motivación na lixeireza e suavidade das pingas do orballo. Sen embargo, nós consideramos moi difícil explica-la evolución fonética a partir deste étimo e moi arriscada a explicación semántica. *Froalleira*, de *froallo* + suf. *-eira*. Esta denominación en xénero masculino

(*froalleiro*) rexístrase no diccionario de E. Rodríguez facendo referencia ó tempo ou ó día en que cae con intensidade un orballo persistente.

Grumazo. Descoñecemos-la súa orixe pero non desbotamos unha posible orixe 'bruma'. Neste sentido, cómpre ter en conta que nesta zona (L.2) os falantes empregan *uga* no canto de *uva* ou *golpe* a partir de VULPES. *Grumazo*, de *grumo* + suf. *-azo* (< lat. *-ACEU*).

Lapiñeira. E. Rodríguez no seu diccionario ilustra esta forma en Láncara. Unha acepción de *lapar* hoxe en día é 'lamber ou sorber un animal comida líquida facendo ruído'. Se cadra pódese establecer unha relación do líquido que se sorbe coa auga da chuva. *Lapiñeira* está constituída a partir da forma lexicalizada *lapiña* (orixinariamente *lapa* + suf. *-iña*) + suf. *-eira*, obxectivada pola existencia dun verbo *lapiñar*.

Mancha. Documentouse en A.7, onde o informante indicou que o termo se aplica ó orballo do tempo da calor. Voz derivada directa do lat. MANCŪLA 'parte dun corpo de distinta cor có xeral'. Hogano é o sinal de sucidade que aparece nun corpo deixado por unha substancia. A forma *mancha* emprégase para designa-la enfermidade das patacas, chamáselle así porque a folla da pataca aparece manchada pola mera. A motivación explícase porque o efecto (a enfermidade) pasou a designa-la causa que o produce (a mera).

Mocallo. Esta forma só a rexistramos no *ALGa* en O.19; Fidalgo (1986: 78), pola súa banda, documenta mocadeira en Cangas do Morrazo (Pontevedra). Segundo esta autora estamos fronte dun derivado do lat. vg. *MŪCCUS (lat. cl. MŪCUS 'moco'). Se é certa esta hipótese o icónimo escóllese neste caso polo carácter pegañento e espeso deste tipo de chuva. No diccionario de E. Rodríguez documéntase esta entrada coa acepción de 'llovizna, lluvia fina'. A voz *mocallo* está formada sobre *moco* + suf. *-allo*, que lle contaxia carácter despectivo con matiz colectivo á denominación.

Molura, meleada, meliada, melaeira, meluria. Estas variantes quizais teñan a súa base etimolóxica no lat. MŌLLIS 'flexible, mol, suave', e están relacionadas coa suavidade da chuva da que estamos a falar. Fidalgo (1986: 35) explica que a partir deste étimo se chega ó significado de 'chuviña' polo procedemento metonímico do efecto e a causa: o efecto é estar mollado e a causa a chuva fina; esta autora considera que a forma *meleada* é un derivado de MĒL, MELLIS e explica a motivación 'polo carácter pastoso e espeso da chuva' (*Ibidem*: 78). Dende o noso punto de vista, parece máis xustificable que as formas *meleada, melaeira* e *meluria* sexan variantes fonéticas de *molura* e teñan a súa orixe na raíz *mol-*. *Molura* está formada sobre a raíz *mol* + suf. *-ura* que indica unha calidade abstracta do tipo: frescura, negrura; rexístrase en Valladares, Filgueira e Carré con este significado. *Meleada* e *meliada* están formadas sobre a raíz *mel* + suf. *-ada*, que lles contaxia un valor á vez de 'colectividade' e de 'semellanza con'. *Melaeira* está formada sobre a raíz *mel* +

-a (morfema de xénero para que o substantivo funcione como tal, pero que, considerado como sufixo, lle confire na súa orixe un valor colectivo a un substantivo masculino) + suf. -eira. *Meluria*, derivada de *mel* + suf. -uria; rexistramos unha variante *melura* con este mesmo significado ('chuviaña'), entre outros, nos dicionarios de Filgueira, Carré e E. Rodríguez.

Papuxeira. Tanto en galego coma en portugués é unha raíz que presenta unha gran produtividade para designar realidades de pouco valor ou de consistencia líquida. Algunhas destas formas son *papas*, *paparruchas*, *papallada*, *paparrulleiro*... A motivación explícase quizais polo carácter líquido e espeso do orballo e das papas, característica que permite asocialos. A forma *papuxeira* está formada sobre *papa* con acumulación de dous sufixos: -uxa (con matiz diminutivo-despectivo) e -eira.

Patoña, *batuñeira*. E. Rodríguez rexistra *patoña* co significado de 'miope' e como variante de *pitoño* (en Ribadavía e Cangas do Morrazo). Tamén se vincula co cast. *cegajoso*, 'que ten os ollos chorosos'. Neste sentido, podemos relacionar estas formas coas do § 2.1.1 no que se explicaba a orixe etimolóxica de orballo a partir de ORBU 'cego'. García tamén rexistrou esta voz co significado 'lluvia fina'. No material do *ALGa* recóllese *batuñeira* en P.1. Fidalgo (1986: 58) rexistrou as formas *pateira*, *patuñeira*, *auga patañeira*... na provincia de Lugo. Respecto de *batuñeira* pode explicarse como sonorización da oclusiva inicial aínda que non desbotamos unha posible etimoloxía BATTUÈRE (< bater) xa que en galego existen as variantes *batucar*, *batuxar*, *batumar* que teñen como significado común 'salpicar, chover miúdo'. *Patoña*, forma expresiva lexicalizada, na súa orixe formada por adición do suf. -oña de tipo despectivo. *Batuñeira* está formada sobre a voz lexicalizada *patuña* + suf. -eira (< lat. -ARIA) cun matiz que indica 'acción ou efecto de patuñar' co sentido de 'chapuzar'.

Mexa a niebla, *mexa-las moscas*. Rexistráronse dúas formas analíticas constituídas polo verbo *mexar*, do lat. vg. MEIARE (< lat. cl. MEJÈRE) acompañado en ámbolos dous casos dun substantivo formando unha locución referida a orballo. *Mexa a niebla*, forma da 3ª persoa singular do presente do verbo *mexar* + art. fem. sing. *a* e o cast. *niebla* (< lat. NEBULA 'nube', 'néboa'); respecto da súa motivación, *mexar* emprégase para referirse á 'chuvia miúda que pinga'. A forma *néboa*, pola súa banda, non é estraña con esta acepción xa que no territorio galego rexistramos outras formas da familia: *neboeiro*, *neboeirada*, *niebleceira*..., como xa se comentou en § 2.1.2. *Mexa-las moscas*, documentada en Valdoviño (C.4), designa o 'orballar máis cativo'; a etimoloxía é evidente; en canto á motivación debe estar relacionada coa pouca entidade da chuvia, é dicir, que a cantidade de auga que cae é pobre e escasa, como acontecía en *mexa a niebla*. Fidalgo (1986: 52) documentou varias designa-

cións deste tipo en Granada: unha delas está formada por *auga* e un derivado de *mexar*, *agua meoncilla*; outro exemplo sería *niebla meona*.

3. ANÁLISE COMPARATIVA DOS DATOS DIALECTAIS E DOS DATOS DA LINGUA LITERARIA

Nesta derradeira parte da nosa contribución levamos a cabo unha análise comparativa dos datos dialectais fronte dos datos literarios. Para isto empregámo-las informacións do *ALGa* da pregunta 589 'chuvia miudiña e compacta, orballo' que xa representamos nos mapas anteriores e cruzámolas con aquelas rexistradas na *Base de datos para a formación dun diccionario da lingua moderna*¹. ¿Cal é a finalidade de presentar agora as formas escolleitas polos nosos escritores para designar este tipo de chuvia? O motivo desta análise é pescudar cómo actúan os nosos escritores fronte da escolla lexical dun termo para designa-la chuvia miúda: ¿empregan a forma dialectal que lles corresponde polo seu lugar de nacemento ou polo lugar en que viven ou ben hai outros lexemas que non concordan coas súas variantes dialectais pero que semellan ter máis vitalidade no estándar literario?

Este labor comparativo realizámolo con tódalas formas léxicas que rexistráramos no *ALGa*; cómpre sinalar que, como é esperable, fronte da riqueza de lexemas do *ALGa*, na *Base de datos para a formación dun diccionario da lingua moderna* non se documentan tódolos lexemas ou, ás veces, rexístranse con outras acepcións que nada teñen que ver co 'orballo' aquí tratado.

Nun primeiro momento procurámo-los exemplos literarios e o autor e obra no que se incluían. Logo empregamos fundamentalmente o *Diccionario da literatura galega, Tomo I (autores)* (Vilavedra 1995), e outras fontes para coñece-lo lugar de nacemento e outros datos biográficos sobre o autor. O segundo chanzo no noso labor foi asignarlles a esas xeovariantes literarias un punto xeográfico máis ou menos coincidente cos puntos cos que conta o *ALGa* para establecermos unha comparanza.

Cómpre apuntar que, deste xeito, decidimos desbotar aquelas formas pouco representadas nas variedades diatópicas e na lingua literaria pola súa escasa rendibilidade. Aínda así presentamos de maneira ilustrativa algúns casos nos que, aínda que a frecuencia no territorio galego da forma léxica é mínima e o uso que fan os escritores dela se reduce a uns poucos casos, existe unha proximidade xeográfica evidente entre as formas documentadas

¹ Trátase dun proxecto de enorme magnitude que comezou a súa andaina no Instituto da Lingua Galega (ILG) da man do seu director, Antón Santamarina Fernández, no ano 1985 e que aínda non rematou. Dende a súa xénese ata o momento presente conta con aproximadamente 11 000 000 de rexistros entre os que se inclúen dende textos de finais do século XVII ata obras literarias do ano 2001.

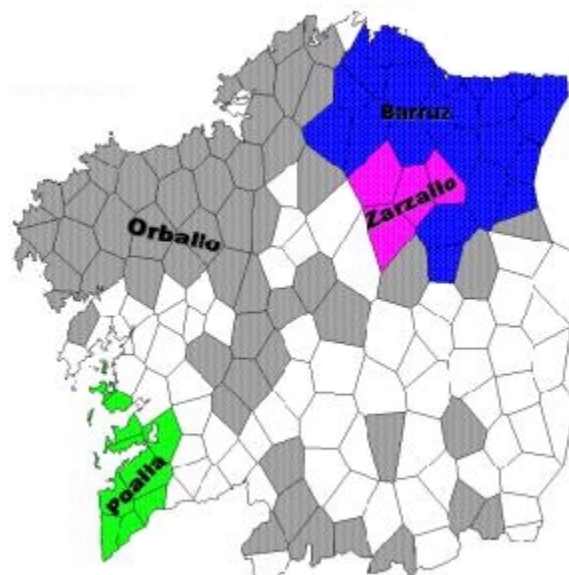
nas distintas fontes. Neste caso, estarían a forma *carcasía* que se documenta no *ALGa* en Pontedeume (C.9) e que emprega un só escritor en tres ocasións na mesma obra. Trátase de Xelucho Abella Chouciño (*A ermida do diaño*, Galaxia, 1998), que é de Malpica (C.12):

Orballo miúdo de gotiñas case carcasía

As pingas buligantes de carcasía, sen chegaren a orballo auguran no aire o vento...

Carcasía. Orballo miúdo de gotiñas case inapreciable

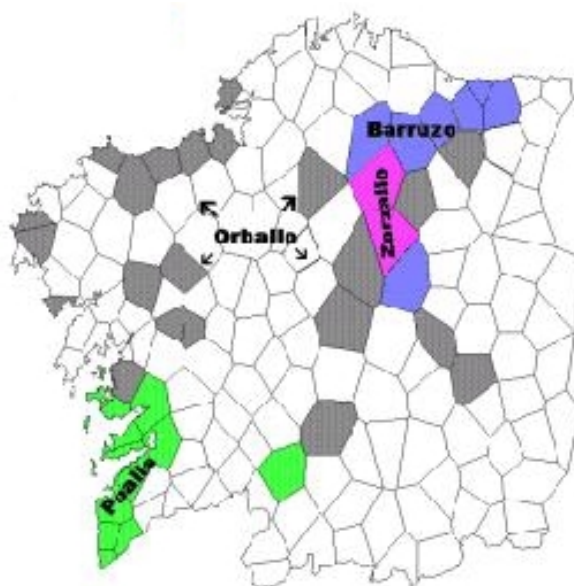
Só un informante do *ALGa* achegou esta forma. A partir deste datos podemos comproba-la evidencia da proximidade xeográfica dos lugares dos que se tira por un banda o dato literario e por outra a información dialectal.

Mapa 7. Distribución diatópica de orballo, barruzo, zarzallo e poalla

Outro exemplo sería a forma *marmañeira* que nos datos do *ALGa* só aparece documentada en Folgoso do Courel (L.32). Empregan esta forma Uxío Novoneira (Parada de Moreda, O Courel: “Marmañeira. Chove pausiño prás sombras”, *Os eidos* 2) e Fiz Vergara Vilariño (Santalla de Lóuzara, Samos: “Marmañeira: chuvia fina”, *Orfo de ti en terra adentro*). De novo, xa que logo, comprobámo-la coincidencia entre a zona xeográfica na que se documenta o dato no material dialectal e o punto xeográfico no que naceron os autores.

Á parte de documentar estas formas, o que máis nos interesaba era ver qué vitalidade tiñan na lingua literaria as formas léxicas máis representativas dos datos tirados do *ALGa*. Estamos a referirnos ós icónimos *orballo*, *barruzo*, *zarzallo* e *poalla*. Debaixo destas formas incluimos tódalas súas variantes. É dicir: *orballo* {orballo, herballo, orballeira, herballeira, orballada, herballada, orballeirada}, *barruzo* {barruzo, barruceira, barruzada, barrufo, barrufada, barrufalleira, barrallo, barruma}, *zarzallo* {zarzallo, zarzalleira e cerzo} e *poalla* {poalla, puallo, poalleira, poallada}.

Mapa 8. Distribución de orballo, barruzo, zarzallo e poalla na lingua literaria segundo a procedencia dos autores

Orballo e as súas variantes presentan unha distribución moi espallada polo territorio galego. Con todo, concéntranse no noroeste e teñen presenza ademais nalgúns puntos da provincia de Lugo, Ourense, Pontevedra e no norte de Asturias. Respecto da localización dos datos dialectais, entre outros puntos, o informante escolleu a forma *orballo* ou algunha das súas variantes para designa-la 'chuvia miúda' en C.1, C.2, C.3, C.4, C.5, C.7, C.8, C.11, C.12, C.14, C.16, C.17, C.18, C.19, C.21, C.22, C.23, C.24, C.25, C.26, C.27, C.29, C.31, C.32, C.33, C.34, C.36, C.37, C.43, C.45, L.17, L.19, L.21, L.27, L.28, L.31, O.2, O.5, O.8, O.11, O.15, O.21, O.23, O.24, O.26, O.27, O.28, O.30, P.2, P.7, P.10, P.11, P.18, P.21, P.25, P.28, P.31, P.33 e A.7.

Polo que respecta ós datos literarios que documentamos foi necesario descartar aquelas acepcións de orballo que non facían referencia a chuva fina. Trala eliminación destes rexistros verificamos que os exemplos pertencen a obras de autores que proceden de Ferrol (C.7), Bergondo (\approx C.10), Arteixo (\approx C.11, C.13), Malpica (C.12), Carballo (C.18), Muxía (C.24), Cee (\approx C.29), Santiago de Compostela (C.35), Brión (\approx C.39), Muros (C.43), Ribadeo (L.4), Riotorto (\approx L.13), Castro de Rei (L.18), Lugo (L.22), Guntín (L.24), Chantada (L.31), Val do Incio (L.33), Quiroga (\approx L.37), Samos (\approx L.37), Ourense (\approx O.7), Nogueira de Ramuín (\approx O.7), Celanova (\approx O.15), A Estrada (P.3-P.4), Cambados (P.12), Pontevedra (P.15), Cangas (\approx P.21), Vigo (P.24), O Rosal (\approx P.32)...

Hai coincidencia entre a área de *orballo* nos dous mapas aínda que, como sempre, hai menos datos no corpus literario empregado. Algúns dos exemplos rexistrados pertencen as obras dos escritores Gonzalo López Abente (Muxía: “orballo miúdo”, *O novo xuezo*), Dictionio del Castillo-Elejabeytia (Ferrol: “chuva e paxaros... orballo e...”, *O espello das brétemas*), Xosé Manuel Martínez Oca (A Estrada: “O orballo, anque lixeiro, enchoupábame a roupa”, *Os culpables*), Eliseo Alonso (Goián, Tomiño: “Polos ollos tristes e húmidos como un serán de orballo, esvaíanselle ao capitán as derradeiras visións”, *Contos do Miño*).

Barruzo e as súas variantes esténdense por todo o nordeste galego. É a forma que escolleron os informantes de L.4, L.6, L.9, L.11, L.12, L.13, L.19..., entre outros puntos; ademais tamén é unha forma que se documentou en Asturias: A.1, A.3, A.5... Tamén se rexistran estas formas en diversos traballos de investigación desta área: no occidente de Asturias (Álvarez Valdés 1992), A Veiga (Fernández Vior 1997), Eilao (Álvarez Blanco 1983), a Terra Chá (Regueira 1989). Os autores que empregan esta forma léxica son Aquilino Iglesias Alvariño (Seivane-Abadín, *Quinto Horacio Flacco: Cancións, Libro 1*), Dino Pacio Lindín (A Pastoriza, *Terra húmeda*), Xavier Rodríguez Baixeras (que pasou a súa infancia en Ribadeo, *Anos de viaxe*), Manuel M. Leiras Pulpeiro (Mondoñedo, *Obras completas*) e Xosé Miranda (Lugo, *O demo á orella*). Observamos, xa que logo, unha total coincidencia entre a localización desta forma na xeografía galega e a orixe do autor.

Zarzallos e as súas variantes documentáronse no centro da provincia de Lugo e están en contacto coa zona de *barruzo*. É, sen dúbida, a forma léxica das cartografadas nesta análise con menos presenza no territorio de fala galega. Segundo os datos dialectais rexistrados no *ALGa* é a forma que se emprega para designa-la ‘chuva miúda’ nos seguintes puntos: C.14, L.9, L.14, L.15, L.18 e L.21. No que atinxe ós datos literarios botan man desta forma Manuel Leiras Pulpeiro (Mondoñedo), Xesús Manuel Valcárcel (Lugo), Xesús Rábade Paredes (Cospeito), Camilo Cao Martínez (Celanova),

Aquilino Iglesias Alvariño (Seivane-Abadín) e Arcadio López Casanova (Lugo). Unha mostra desta recolleita aparece no libro de Xesús Rábade Paredes *A palabra secreta*: “iniciouse un zarzallo cabreante. É o sinal de invernia”. Agás o exemplo empregado por Camilo Cao Martínez, procedente de Celanova e fóra da zona desta xeovariante, atéstase, de novo, unha coincidencia entre a escolla dialectal e a forma utilizada polos escritores.

Poalla e as súas variantes son algunhas das formas para designa-lo 'orballo' que ocupan a zona sudoeste de Galicia. Tódolos puntos nos que se localizou esta forma no *ALGa* están situados na provincia de Pontevedra: P.13, P.18, P.19, P.21, P.24, P.26, P.28 e P.33. Os escritores que utilizan esta variante segundo a información tirada da *Base de datos para a formación dun diccionario da lingua moderna* son orixinarios ou residiron nesta zona: Xoán Bernárdez Villar (Marín) en *No ano do cometa*, Anxo Quintela (Vigo) en *O asasino estrábico*, Manuel Forcadela (Forcadela, Tomiño) en *Barato, barato*, Cándido Pazó (Vigo) en *Raiñas de pedra*, Xosé Luís Méndez Ferrín en *Bretaña esmeraldina* e Paulino Vázquez en *Aquí podían ser os pés de arxila*. Estes dous últimos autores merecen unha pequena aclaración; ámbolos dous naceron en Vilanova dos Infantes (O.15) —punto cartografado no mapa de datos literarios en cor verde e no dos datos dialectolóxicos en cor gris—; sen embargo, esta diverxencia entre mapas pódese xustificar polo feito de que, malia a súa orixe ourensá, tanto Ferrín —que estudou bacharelato en Pontevedra e Vigo onde foi docente de literatura— coma Paulino —que pasou en Vigo a súa adolescencia— reflicten nas súas obras a influencia da fala do sur de Pontevedra. Algúns exemplos desta forma nos autores citados son: “A noite choveu unha chuva desas que nin sequera poalla nin balón” (Cándido Pazó, *Raiñas de pedra*), “Pinga hoxe a poalla sobre as carballeiras fondas” (Xosé Luís Méndez Ferrín, *Bretaña esmeraldina*). Para rematar, cómpre apuntar que Manuel Rivas (A Coruña) en *En salvaxe compañía* utiliza a forma *poalla* na zona dialectal de *orballo*; desbotámo-la súa presentación no mapa, dado que na Coruña, tanto na lingua oral coma na literaria, a forma *orballo* é a máis representativa.

Da análise contrastiva entre a lingua literaria e os datos dialectais pódese deducir que para designa-la 'chuvia miúda' no territorio de fala galega *orballo* é a forma común que non está marcada dialectalmente. Respecto das outras xeovariantes analizadas non hai unha forma que impere sobre as demais e que teña unha extensión tal que eclipse as outras. Moi pola contra, os nosos escritores empregan as variantes dialectais representativas do seu lugar de orixe ou daquel no que viviron ou residiron un tempo determinado. Polos datos que aquí expuxemos e representamos graficamente a través dos mapas obsérvase en xeral unha correspondencia entre a información dialectal

recollida nos cuestionarios do *ALGa* e aquela outra pertencente ó eido da lingua literaria.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alinei, M. (1974): *La Struttura del Lessico*. Bologna: Il Mulino.
- Alinei, M. (1980): “The Structure of Meaning Revisited”, en *Quaderni di Semantica*, II, 2, 289-305.
- Alinei, M. (1984): “Le due strutture del significato”, en *Lingua e dialetti: struttura, storia e geografia*. Bologna: Il Mulino, 13-21.
- Alinei, M. (1994): “Trentacinque definizioni di etimologia, ovvero: il concetto di etimologia rivisitato”, en *Quaderni di Semantica*, XV, 2, 199-221.
- Alinei, M. (1996): “Aspetti teorici della motivazione”, en *Quaderni di Semantica*, XXXIII, 1, 7-17.
- Alinei, M. (1998): “Nuove prospettive nella ricerca storico-semantica ed etimologica”, en *Quaderni di Semantica*, XXXVIII, 2.
- Álvarez Blanco, J. C. (1983): *El habla del concejo de Illano (Margen occidental del río Navia)*. Tese de licenciatura. Universidad de Oviedo.
- Álvarez Valdés, J. (1992): *As costumbres foron deste xeito (Occidente de Asturias)*. Navia: Ayuntamiento de El Franco.
- Bascuas, E. (2002): *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega*. Anexo 51 de *Verba*, Santiago de Compostela: USC.
- Corominas, J. e J. A. Pascual (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos.
- DLG = Alonso Estravís, I. (1995): *Dicionário da língua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- DRAG = García, C. e M. González González (dirs.): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña / Vigo: Real Academia Galega / Xerais / Galaxia.
- Fernández Vior, J. A. (1997): *El habla de Vegadeo (A Veiga y su Concejo)*. Uvieu: Academia de la Llingua Asturiana.
- Fidalgo Francisco, E. (1986): *Las denominaciones románicas de la lluvia / llover*. Tese de licenciatura. USC.
- Fidalgo Francisco, E. (1991): “A onomatopeia como creadora de denominaciones de lluvia / chover”, en M. Brea e F. Fernández Rei (eds.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*, 1. Santiago de Compostela: USC, 163-170.
- GDXL = Carballeira Anllo, X. M. (coord.) (2000): *Gran Diccionario Xerais da Lingua*. Vigo: Xerais.
- GEG = *Gran enciclopedia gallega*. Santiago de Compostela: Silverio Cañada, 1974-2000.
- Machado, J. P. (1984): *Diccionario onomástico etimológico da lingua portuguesa*. Lisboa: Confluência.
- Martínez Cortizas, A. e A. Pérez Alberti (dirs.) (1999): *Atlas climático de Galicia*. Santiago de Compostela: Grafisant.
- Nomenclátor de Galicia (Lugo)*. Xunta de Galicia, 2000.
- Nomenclátor de Galicia (Ourense)*. Xunta de Galicia, 1996.

Nomenclátor de Galicia (Pontevedra). Xunta de Galicia, 1998.

Pueblos de España. Nomenclátor comercial. Madrid, 1992.

Regueira, X. L. (1989): *A fala do norte da Terra Cba.* Tese de doutoramento. USC.

Rivas Quintas, E. (1982): *Toponimia de Marín*. Anexo 18 de *Verba*. Santiago de Compostela: USC.

Rivas Quintas, E. (1994): *Lingua galega, niveis primitivos*. Santiago de Compostela: Laiovento.

Santamarina Fernández, A. (ed.) (2001): *Diccionario de diccionarios 2*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega / Fundación Pedro Barrié de la Maza.

Vilavedra, D. (coord.) (1995): *Diccionario da literatura galega. Autores*. Vigo: Galaxia.

AS DENOMINACIÓNS DOS MESES DO ANO: PERSPECTIVA LEXICOGRÁFICA

Raquel Aira González e Mónica Martínez Baleirón

Instituto da Lingua Galega. USC

1. INTRODUCCIÓN

1.1. Interese e obxectivos desta investigación

O obxectivo deste traballo é ofrecer unha achega ó estudio das denominacións populares dos meses que van de *xuño* a *decembro* e apuntar algunhas ideas sobre o uso de distintos campos semánticos para nomealos.

Intentaremos superar unha visión descritiva sinalando algunhas liñas de interpretación lingüística e antropolóxica que axuden a explica-la presenza de diferentes grupos motivacionais na conceptualización do ciclo anual. No plano lexicográfico analizáremo-lo tratamento que os dicionarios galegos deron ás distintas solucións denominativas das divisións do ano.

1.2. Metodoloxía

Os datos empregados na nosa investigación refírense fundamentalmente á lingua popular e están tirados da cuestión 553 do *Atlas Lingüístico Galego (ALGa)*: “nomes dos meses (proprios e segundo a festividade ou santo máis importante)”¹. Nos cadernos do *ALGa*, ademais de recollérense unha ou varias solucións léxicas para cada mes, rexístrouse información fraseolóxica e paremiolóxica de moito interese para dar coa motivación das distintas designacións léxicas².

Ademais do *ALGa*, empregamos outras fontes léxicas coa intención de avalía-la representatividade dos datos obtidos no traballo de campo e para recoñecer tamén comportamentos formais e tendencias de uso. Estoutras fontes son o *Glosario de voces galegas de boxe* (García 1985), pola súa contribución ó coñecemento da fala, e, fundamentalmente, o corpus textual do proxecto *Base de datos lexicográfica para a elaboración dun dicionario da lingua galega moderna*, que dirixe o profesor Antón Santamarina no Instituto da Lingua Galega.

1 Os mapas dialectais elaborados sobre esta cuestión publicáranse proximamente como *ALGa* IV.

2 Os refráns recollidos na *Cuest. 554* (“Ditos e refráns dos meses”) adoitan referirse ós labores do campo, á estacionalidade do clima e dos froitos, á duración dos días, etc.

1.3. O calendario en galego

Coma acontece noutras linguas occidentais, en galego emprégase para nomea-los meses un sistema denominativo herdado da cultura latina. O estándar do galego actual adoptou o sistema romano —coñecido como calendario xuliano, gregoriano¹ ou pagán— para achega-la norma á das outras linguas románicas.

Sen embargo, a carón deste sistema que todos temos aprendido e interiorizado, na Romanía empréganse tamén outras denominacións², coñecidas habitualmente como populares, que están motivadas polos seguintes semas: labores do campo (ou ciclo agrícola), festas anuais (ou ciclo ecolóxico) e efemérides cristiás (ou ciclo relixioso cristián). A falta de recoñecemento e uso das formas que conteñen estes semas levounos a pensar nas causas que deberon dar na súa regresión: (a) son formas marcadas como non-formais en canto ó rexistro; (b) son confusas e anfibolóxicas.

O momento de aparición das solucións motivadas en galego é difícil de determinar. Na documentación medieval só aparecen a efectos de datación as formas achegadas polo calendario xuliano. Sen embargo, si aparece na prosa notarial a expresión do día pola efeméride establecida no misal, co que se apuntaba xa unha tendencia á superación do complexo sistema de calendación romano³. Ferro Ruibal advirte tamén esta tendencia:

É sabido que entre o complicado sistema romano de nomealos días (*kalendas / nonas / idus*) e o sistema actual de numeralos, houbo na Idade Media un sistema intermedio consistente en sinalalos polo nome do santo do día (1992: 75).

Así, a carón do sistema culto das *calendas* (con fórmulas do tipo *undécimo día das calendas de novembro*) comezouse a empregar un sistema de cómputo baseado na numeración, isto é, na identificación dos días pola posición absoluta que estes tiñan no mes (fórmula: *catro de setembro*). Así mesmo, para identifica-lo día comezouse a emprega-la súa efeméride (fórmula: *véspera de san Martiño*).

Por extensión semántica pasouse de nomea-lo día en función do santoral a nomea-lo período, época ou mes por medio do nome da festividade que mellor lle servía de referente. O éxito de determinadas figuras do santoral na representación referencial dos meses ten que ver con factores antropolóxi-

1 Anque popularmente se denomine o calendario actual indistintamente como *xuliano* ou *gregoriano*, estas voces non deben entenderse como sinónimas.

2 Para a consulta das distintas solucións no mundo románico recomendamos a consulta do *ALEICan* (1975-1978), que remite en cada mapa á consulta da mesma cuestión noutros atlas lingüísticos.

3 Para comprende-lo sistema de datación que rexía na calendación romana e medieval véxase García Larragueta (1976: 42 e ss. e 60 e ss.).

cos e confesionais: que se trate dun santo milagreiro, que fose mártir, que teña unha tradición devota antiga, que teña tradición romeira, que teña significación simbólica, etc.

Dito queda que as efemérides e as denominacións do santoral comezaron sinalando o día concreto en que se celebraba unha festividade. Hoxe podemos recorrer ó refraneiro para documentar este uso do santoral como elemento eficaz na datación: no refraneiro constátase que o santoral é un recurso productivo na fixación do calendario de actividades agropecuarias¹.

2. MOTIVACIÓNS LÉXICAS NAS DENOMINACIÓNS DOS MESES

2.1. *Sobre a conceptualización do tempo: ¿por que xorden as formas populares?*

Xa vimos que o santoral é un recurso de grande importancia na datación popular. Sen embargo, o método polo que no rexistro popular se expresa a datación dos acontecementos deixa ver que a segmentación do ano para os galegos está fortemente vinculada á labranza e á festa.

A propósito da conceptualización do tempo, o antropólogo González Reborado (1989: 8-11) sostén que a estacionalidade e a climatoloxía inciden e determinan o calendario dos traballos (fundamentalmente na sociedade tradicional), e sobre este calendario de actividades establécense unha serie de celebracións culturais fortemente simbolizadas que, en moitos casos, transcenden a cultura tradicional e acaban sendo un referente festivo para toda a sociedade².

2.2. *Campos semánticos que motivaron as denominacións populares*

Imos ve-los tres campos semánticos que serven de fonte á periodización do calendario para analizar cómo motivaron a denominación popular dos meses.

2.2.1. Os labores do campo (ciclo agrícola)

Parece lóxico pensar que os labores do campo sexan un factor determinante na conceptualización do tempo se temos en conta o vencello que existe entre estes e a estacionalidade. Por isto, ademais da idea abstracta e conceptual que temos todos do mes, hai unha parte da poboación para a que

1 Véxase como exemplo “polo san Martiño mata o teu porquiño”, “no tempo de san Vicente planta o nabo da semente”, “por san Xoán québralle a primeira raíz ó pan” ou “pola santa Mariña pousa a sacha e colle a fouciña” (fonte: *ALGa*).

2 “Existe unha concepción reiterativa do tempo baseada no ciclo anual que condiciona radicalmente as formas de vida das sociedades agrarias. Pero as distintas comunidades humanas intentaron encher de significados culturais eses ritmos de tempo anuais mediante unha serie de mecanismos entre os que destaca a festa” (González Reborado 1989: 9).

o ano é ademais un conxunto de períodos, descontinuos e desiguais nos que se desenvolven determinados traballos. A Galicia rural bota as patacas, mata o porco, malla o liño, fai a vendima, apaña as castañas...¹ e en función destas actividades establece unha segmentación cronolóxica propia. Isto é o que explica a presenza de fórmulas referidas á *sega* e á *seitura* ou ó *san Martiño*.

Fronte á importancia do elemento agrícola no refraneiro, a súa representación como denominación do mes é escasa (*vid.* mapas correspondentes): *mes da sega* (para xullo ou agosto), *mes da seitura* (para xullo), *mes da recoleita* ou *a malla* (para setembro) e *mes morto* (para decembro).

2.2.2. As festas do ano (ciclo ecolóxico)

Arredor dos labores agropecuarios e dos períodos de produtividade e fartura establecéronse tradicionalmente celebracións de simboloxía gastronómica coas que se festexaba, por exemplo, o remate das colleitas. Pero coa festa celébranse tamén as distintas etapas do ciclo ecolóxico, os solsticios, hoxe asimilados baixo as formas *san Xoán* (do santoral) e *nadal* (da liturxia). A festa é, en definitiva, unha motivación a ter en conta pola súa importancia na secuencialización dos ritmos ecolóxicos do ano: *mes das flores* (para maio), *outono* (para outubro e novembro) e *outoniño* (para novembro)².

2.2.3. Efemérides cristiás (ciclo litúrxico)

Xa indicamos que por veces atopamos, baixo formas motivadas por este campo semántico, realidades culturais pagás e non relixiosas. A Igrexa católica deu en assimilar e reciclar manifestacións culturais e lugares de culto anteriores á chegada do cristianismo en Galicia³. A espiritualidade popular do medievo permitiu asumir como propias esas formas ata callaren na cultura galega. A forte pegada deixada polo catolicismo na nosa cultura explica, entre outras cousas, a forte presenza do santoral como recurso lingüístico na datación.

En canto á fortuna denominativa de cada un dos santos hai que dicir que a devoción popular é un factor a ter en conta entre outros moitos, pero, sen embargo, non é un motivo de éxito asegurado. Os que máis funcionan como

1 Inda que algunhas destas actividades seguen sendo hoxe elementos vivos na sociedade rural, moitas outras son xa actividades que están en involución.

2 Outras formas rexistradas fóra do *ALGa* dan conta do *mes do Entroido* ou do *mes dos maíos*. Trátase de formas nas que —como acontece noutros moitos exemplos— ten máis peso a función poética cá referencial, pero testemuñan a importancia do elemento ecolóxico no ciclo anual.

3 *De correctione rusticorum* (traducido como *Sermón contra as supersticións rurais*) de Martiño de Dumio dá boa conta das intencións asimiladoras da cultura católica, entre elas, “buscábase sen dúbida a suplantación do antigo calendario latino por un calendario cristián” (Castiñeiras 1995: 26). Hai que ter en conta tamén neste contexto a suplantación do semanario latino polo semanario cristián rexido por feiras.

denominacións de meses testemuñanos ben E. Rodríguez e Carré (Santamarina 2001: s.v. *mes*).

3. DOCUMENTACIÓN DIALECTAL DO *ALGA*: DESCRICIÓN DOS MAPAS

Imos facer fincapé, como xa se dixo, naqueles meses nos que a variedade denominativa é maior, isto é, os que van de xuño a decembro¹.

3.1. O mes de xuño e a celebración do san Xoán

O mes de xuño está bautizado popularmente co nome de san Xoán Bautista, curmán de Xesucristo. A documentación histórica testemuña que san Xoán sufriu martirio e faleceu este día en que se lle recorda (24 xuño). Desde tempo inmemorial a celebración máis importante de xuño fora a do solsticio de verán, que transcende fronteiras culturais. O cristianismo asimilou a data —aunque non a simboloxía— desta celebración pagá presentándolla á sociedade baixo o nome dunha forma cristiá, *san Xoán*:

As sociedades tradicionais europeas esforzaronse en enchelo ciclo anual de concepcións simbólicas vencelladas ben a circunstancias referidas á natureza, ben a elementos do seu sistema ideolóxico, este último moi condicionado polo cristianismo (González Reboredo 1989: 11).

A tradición cristiá marcou esta última data [25 de decembro] co nacemento de Cristo e a segunda [24 de xuño] coa do seu precursor, san Xoán Bautista, es tablecendo así unha íntima relación relixiosa entre as dúas (*ibidem*: 20).

Sendo unha celebración popular fortemente representada na nosa cultura, *san Xoán* rexistrouse de forma máis ou menos uniforme en todo o territorio² como denominación do sexto mes do ano (*vid.* Mapa 1), aunque fundamentalmente a través dunha forma interferida (108 formas de *san Juan*, 47 de *san Xoán*, 3 de *san Xan*, 2 de *mes de san Juan* e 1 de *mes de san Xoán*). Inda que a solución pagá (*xuño*) tamén ten unha forte presenza, a forma do santoral é a que presenta maior pegada na fala: en 53 ocasións foi resposta única dos informantes; é pois a máis coñecida e frecuente na fala (as ocorrencias foron 97 formas de *junio*, 12 de *xunio*, 4 de *xuio*, 1 de *xuño*).

1 As ocorrencias rexistradas para a primeira serie de meses non pasa de tres solucións diferentes da forma estándar: *mes de san Mauro* (1) para xaneiro, *san Blas* (3) para febreiro, *san José* (1) para marzo, *Pascua* (1) para abril, *mes da Ascensión* (1) e *mes das flores* (1) para maio. É coñecido o uso doutras moitas formas (*mes da Candeloria* para febreiro, *mes de san Marcos* para abril, *mes dos maíos* para maio, etc.) que non foron rexistradas polo *ALGA* pero que teñen documentación escrita.

2 Agás no galego exterior, onde a súa presenza é menor.

San Xoán é a forma do santoral de presenza máis forte no calendario¹. A súa importancia reflíctese tamén na antroponimia galega e no refraneiro; ademais é un referente constante (fronte a *xuño*) na fraseoloxía deste mes². A lexicalización desta forma pódese ver tamén no adxectivo *sansxoaneiro*, que se aplica a algúns froitos propios do mes de san Xoán.

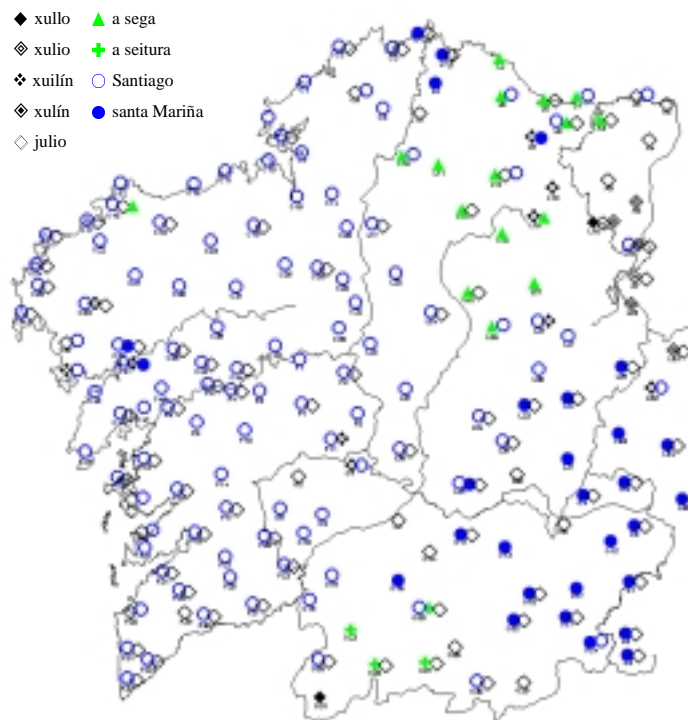
Mapa 1. Mes de xuño

- 1 *San Xoán* é o caso que mellor reflicte a tendencia popular de denominación do mes. Na *Base de datos lexicográfica* do ILG hai abondosos exemplos deste uso: “polo mes de *sansxoán*” a carón de “o trece de *sansxoán*”, “de xaneiro a *sansxoán*”, “un mencer de *sansxoán*”. Repárese na lexicalización da estrutura.
- 2 “En san Xoán as nove con día dan”, “a auga de san Xoán quita o viño e non dá pan”, “en san Xoán a sardiña molla o pan”, “en san Xoán tanto queixo coma pan”, “en san Xoán carda a ovella a lán”, “o día de san Xoán sécalle a primeira raíz ó pan, o día de Santiago a do cabo, e pola santa Mariña bótalle a fouciña” (fonte: *ALGa*).

No que se refire ó nivel de castelanización, vese unha interferencia forte que non se concentra territorialmente. Hai sen embargo unha serie de puntos nos que se rexistra na súa forma patrimonial a denominación cristiá e na súa forma interferida a denominación pagá. Este feito permite intuí-la reintroducción desta última a través do castelán.

3.2. O mes de xullo, Santiago, santa Mariña ou a sega

Se no caso anterior falabamos dunha celebración ecolóxica e universal, no que toca a xullo acontece que as denominacións recollidas popularmente non se explican sen facer referencia á cultura do país, especialmente á súa vertente relixiosa. Se temos en conta a distribución complementaria que presentan as formas Santiago e santa Mariña, as formas cristiás son as que maior presenza rexistran tamén na denominación do sétimo mes do ano. A forza destas dúas festividades despraza a presenza da forma pagá en moitos puntos: Santiago rexístrase de maneira exclusiva en 43 puntos e santa Mariña en 7.

Mapa 2. Mes de xullo

O 25 de xullo celébrase en toda Galicia o día de Santiago Apóstolo¹. Sen embargo, a distribución das formas relixiosas permítenos ver que o culto xacobeo ten a súa influencia na parte máis occidental do territorio galegofalante para introducirse logo cara ó interior. O peso da forma Santiago explícase pola importancia cultural e litúrxica da figura deste apóstolo e do fenómeno do Ano Santo, e non pola vivencia que da súa devoción hai a nivel popular, que é ben pouca: a Santiago non se rende culto en Galicia a nivel popular coma no caso doutros santos². Se temos en conta que o fenómeno culto da peregrinaxe a Compostela se difundiu entre a poboación coa rebaudización³ das advocacións parroquiais poderemos explica-la aparente contradición que xorde ó compara-lo feito de que Santiago sexa o terceiro santo con representación parroquial (é a advocación de 277 parroquias) coa súa escasa incidencia a nivel antroponímico (sitúase no 22º lugar no índice de frecuencias de nomes de home segundo Ferro Ruibal (1992: 42).

Fronte ó carácter culto e á distribución territorial occidental de *Santiago*, *santa Mariña* é un referente de devoción popular asentado na parte oriental de Ourense. O seu culto lévanos a Santa Mariña de Augas Santas, en Allariz, onde a historia desta muller galega deixou a súa pegada (Fraguas 1989²: 241-244). A localización deste culto sitúanos tamén na antiga área galega da diocese de Astorga, co que se localiza a presenza de *santa Mariña* lonxe da zona de influencia da diocese de Compostela.

Por outra banda, obsérvanse dúas áreas dialectais nas que a motivación da denominación vén do ciclo agrícola: *a sega* nunha zona pouco compacta do centro e norte de Lugo e *a seitura* na Limia Baixa. Estas dúas solucións léxicas danse onde efectivamente os labores do trigo eran importantes.

No que se refire á castellanización, reflíctese un alto nivel de interferencia da forma pagá: rexistrouse *julio* en 92 respostas.

3.3. O mes de agosto ou da Nosa Señora

O mes de agosto, xunto co de xullo, non formaba parte do calendario romano, foi introducido polo emperador César Augusto en honor ó seu nome (o de xullo en honor a Xulio César).

1 O 25 de xullo celébrase tamén o Día da Patria Galega, que, anque non é unha celebración tradicional, reafirma a importancia simbólica do seu día.

2 “[...] o feito compostelán non tivo practicamente repercusión relixiosa en Galicia, e moi escaso foi o beneficio cultural. [...] dende o punto de vista relixioso, o Ano Santo nunca significou moito en Galicia, en contraste con outros santuarios, coma o de Santo André de Teixido e moitos máis” (Chao Rego 1999: 164).

3 Parece ser que a advocación de Santiago foi un fenómeno progresivo desde o medievo. A imposición da advocación de Santiago serviu de mecanismo de difusión popular do seu culto.

O que máis chama a atención deste mes é que, de tódolos que forman o verán, é no que menos presenza teñen as denominacións de carácter popular. Como se pode observar, domina por todo o territorio a forma xuliana, que é a atestada en tódolos puntos do Mapa 3. Só en nove puntos illados convive coas formas: *Nosa Señora* (e variantes), *santa Mariña*, *santa María* e *a sega*. Isto pode ser debido a que:

a) A única festividade relixiosa relevante neste mes é a dedicada á Nosa Señora (o día 15). Malia a importancia que se lle dá á tal celebración, *Nosa Señora* (ou variantes) é a resposta recollida en só 4 puntos. A súa escasa presenza débese a que se trata dunha denominación moi pouco precisa, xa que pode remitir a varias advocacións (máis información en Ferro Ruibal 1992: 356). Por outra banda, a Virxe, na pirámide do santoral, ocupa o lugar inmediatamente inferior a Cristo, é dicir, que está por riba de tódolos santos. Sen embargo, en Galicia, tivo un gran competidor no Apóstolo Santiago. O culto destes dous santos compite sobre todo a partir de que Afonso X tentou atraer-la peregrinación cara á corte de Toledo e afastala de Compostela (isto foi o que o levou a face-las *Cantigas de Santa María*). A devoción que desde as esferas eclesiásticas, e polo tanto desde un ámbito culto, se lle dispensou ó Apóstolo a partir do século IX seguramente eclipsou ós ollos das nosas xentes a figura de María que, a pesar de todo, serve de advocación a 791 parroquias, sendo entre os santos quen máis parroquias ten¹.

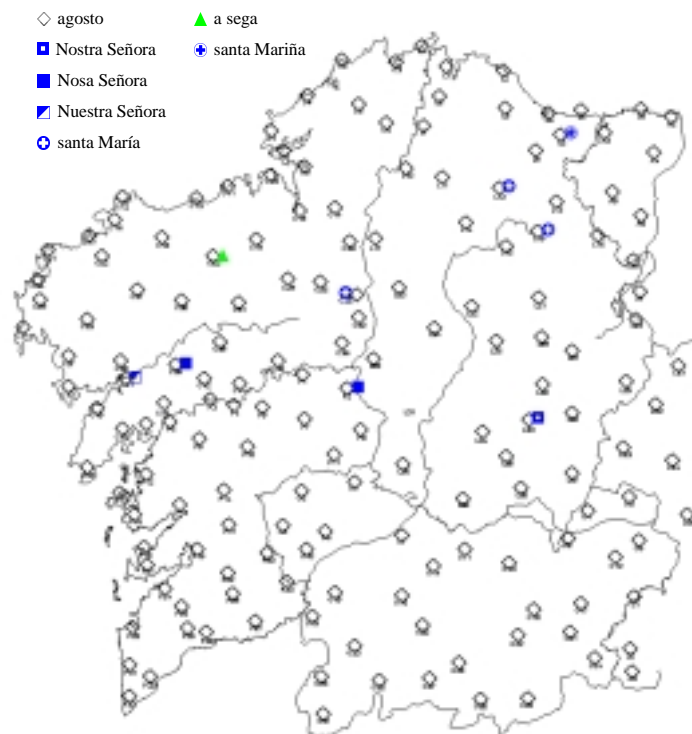
Outros santos que celebran o seu día en agosto non chegaron a denomina-lo mes: *san Bernaldo*, *san Bertolameo*, *santa Clara*, *san Lourenzo*... Con todo, aparecen minoritariamente as denominacións *santa María* e *santa Mariña*. Esta última pode estar motivada polo feito de que popularmente se identifica coa santa María, pois Mariña aseméllase moito ó diminutivo de María (Mariña), aínda que non é esta a etimoloxía que se adoita propoñer para explica-lo nome (Ferro Ruibal 1992: 355 e 365).

b) Tampouco a Virxe se relaciona con ningunha faena agrícola en particular. De feito hai moi poucos refráns en que a Virxe de agosto se vincule ó mundo do campo: “de Nosa Señora de agosto a Nosa Señora de setembro, ou se perde a anada ou se gana”, “Nosa Señora coa súa fartura toda”, “santa María chega, volve galego para a túa terra”, “pola santa María de agosto, o sol posto”, “pola santa María de agosto a xovenca repasta un pouco”...

c) O mes por excelencia dedicado á Virxe é o de maio, en que ten lugar a celebración da Visitación da Virxe (o día 31). Aínda que non se atestou a sinapsia *mes da Virxe* nas respostas do *ALGa*, no dicionario de A. Estravís

¹ Proba da importancia que se lle dá a María a nivel popular é o feito de que como nome de pía ocupa o primeiro lugar no índice de frecuencia na nosa comunidade (Ferro Ruibal 1992: 43).

recóllese *mes de María* para referirse a maio. Tamén na literatura se documentou *mes da Virxe*¹.

Mapa 3. Mes de agosto

d) *Agosto* é o suficientemente significativo para designa-lo oitavo mes, pois é unha forma que está na base doutras voces relacionadas con feitos característicos dese tempo referidos á vida agrícola, por exemplo *agostar*: (α) murcha-las plantas pola moita calor, (β) seca-las fontes pola calor, (γ) labra-la terra despois da seitura (a seitura facíase a finais de xuño e durante o mes de xullo).

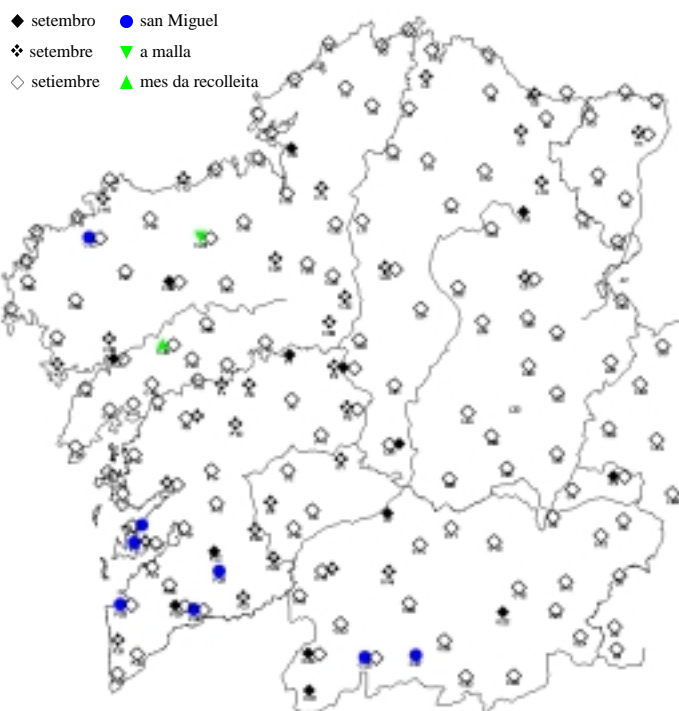
e) O peso da castelanización, xa que *agosto* coincide coa denominación castelá.

1 Esta información foi tirada da *Base de datos lexicográfica* do ILG.

Sorprendente resulta a resposta obtida en Cerceda (C.23), *a sega*, pois este labor véñse realizando comunmente en xullo. Cabe a posibilidade de que a sega sexa a do trigo serodio que madura máis tarde có normal. De feito, se nos fixamos no Mapa 4, neste mesmo punto rexístrase a denominación de *a malla*, que sería o paso seguinte ó da sega. Aínda sendo así, segue a resultar estraño que nunha zona de millo teña importancia a sega do trigo e do centeo.

3.4. O mes de setembro, san Miguel, a malla ou a colleita

No Mapa 4 salta á vista que as formas máis estendidas son as xulianas. De xeito minoritario aparecen as denominacións populares: *san Miguel*, *a malla* e *a colleita* (as dúas últimas baseadas en labores agrícolas).

Mapa 4. Mes de setembro

A festividade de san Miguel ten lugar o 29 de setembro, o que xustifica esta denominación. É un santo que popularmente se vincula á faena da vendima, que se realiza durante o mes de setembro; así temos refráns do

tipo: “polo san Miguel uvas e mel”, “¡aí vén san Miguel co seu tonel!”, “polo san Miguel uvas e mel”, “san Migueliño das uvas maduras, moito nos tardas e pouco nos duras”. Curiosamente a denominación *san Miguel* concéntrase en zona de produción vinícola. A lexicalización desta forma pode verse no adxectivo e substantivo *migueliño/-a* referido a un tipo de figos, ameixas e sardiñas que se dan en setembro, polo san Miguel (“setembro trae as castañas e as sardiñas migueliñas”)¹. Tamén no refraneiro constatamos a existencia do adxectivo feminino *sanmiguela* para referirse ás sardiñas desta época: “a sardiña sanmiguela ¡eis, a ela!”.

Chaman a atención as respostas *a malla e mes da colleita* (ámbalas dúas conviven co castelanismo *setiembre*). A primeira obtívose en Cerceda (C.23), no mesmo lugar en que para agosto se rexistrou *a sega*. A colleita probablemente sexa a do millo pois as patacas, nesta zona, véñense apanando no mes anterior.

De entre as formas xulianas, a que se impón por todo o territorio é o castelanismo, que está a acurruncha-las voces patrimoniais *setembro* e *setembre* polas beiras. Neste caso o castelanismo foille moi fácil instalarse pois non tiña case competidores noutras formas léxicas diferentes. En ocasións, cando conviven nun mesmo punto varias respostas, existe consciencia nos falantes de que a forma castelanizada é propia da xente nova, por exemplo en Agolada (P.2). Noutros puntos, o refraneiro conserva a forma galega *setembre* fronte á fala viva en que domina o castelanismo, é o caso de Ramirás (O.15) onde se recolleu o seguinte refrán: “En setembro i outubro as uvas, patacas, fabas e millo reculle”. Neste mapa ocorre o mesmo que imos mostrar para os meses seguintes: a forma máis próxima ó étimo latino-clásico², é dicir, setembro, é a que está máis estendida, pois recolléronse 30 *setembre* fronte a 13 *setembro*. Na lingua literaria comezou a coller pulo *setembro* a partir da década dos oitenta, xa que antes desta data o máis empregado era *setembre*. Estes datos son moi significativos, xa que poñen de manifesto que no eido da literatura a escolla estándar é moderna, socializada co proceso de normatización que foi desprazando pouco a pouco *setembre*.

3.5. O mes de outubro, san Lucas ou outono

A forma castelanizada *octubre* aparece moi estendida, sobre todo pola zona máis oriental e occidental do territorio. Con todo, en moitos casos, convive no mesmo punto con algunha das denominacións tradicionais; así

1 Ferro Ruibal (1992: 382) recolle refráns como: “polo san Miguel figos de mel”, “polo san Miguel figos a vender”.

2 A forma *setembro*, igual que *outubro*, *novembro* e *decembro*, presenta *-o* por hipercharacterización xenérica.

convive maioritariamente coa outra resposta máis recollida despois do castelanismo: *outono* e variantes (*mes del outono*, *autono*, *outoño*), formas únicas en 46 puntos.

A voz *outono* pode responder a varias motivacións. Non se pode explicar polo feito de que esta estación do ano comece neste mes (empeza o 21 de setembro). Probablemente, estea motivada por: (a) homofonía entre *outubro* e *outono* e (b) porque os efectos da estación se comezan a sentir dun xeito máis acentuado neste mes e non no anterior¹.

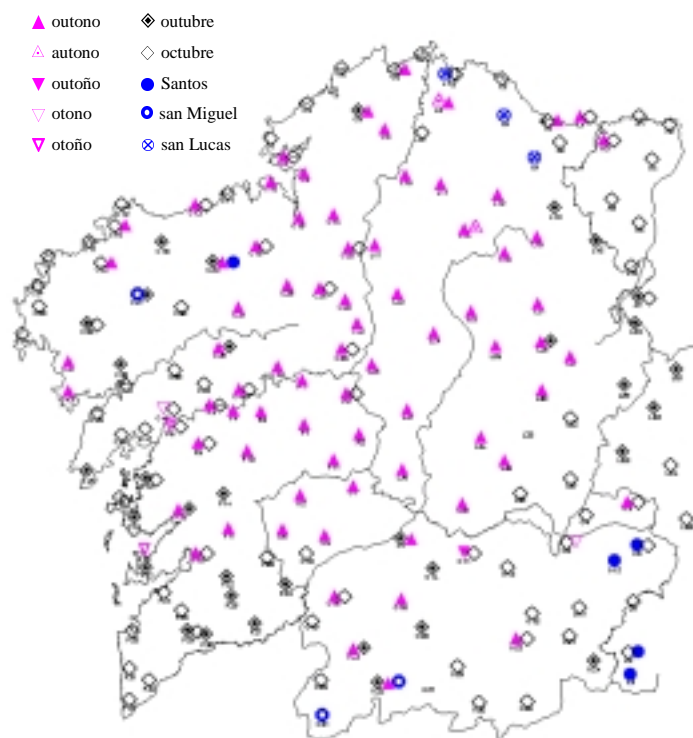
Son respostas minoritarias e rechamantes *san Miguel* (4 veces), que se festexa o 29 de setembro, e *santos* (5 veces), o 1 de novembro. Son festividades moi próximas ó mes de outubro, de aí que poidan chegar a denominalo.

Máis fácil de explicar é a resposta *san Lucas*, xa que, por un lado, a festividade deste santo é o 18 deste mes, por outro lado, esta resposta concéntrase nunha pequena zona ó norte de Lugo: en Viveiro (L.1), no Valadouro (L.5) e en Mondoñedo (L.9). Concretamente en Mondoñedo se festexa este santo, que é o patrón do concello, sendo moi concorrida a súa feira cabalar anual que coincide co día da festa. San Lucas é un santo que non pertenceu ó colexio apostólico (foi cristianizado por san Paulo), sen embargo, en Galicia, recibe un gran culto popular.

As únicas formas xulianas que se atestan son o castelanismo e a solución patrimonial *outubre*. A forma estándar *outubro* non aparece. Tampouco no refraneiro se constata. Nas fontes literarias máis antigas consultadas atopamos maioritariamente a forma *outono* e minoritariamente *outubre* (só dúas ocorrencias). *Outubro* aparece nas obras máis modernas e a partir dos anos oitenta. Igual que sucedía con *setembro*, *outubro*, na lingua literaria, foi desprazando a outra solución de carácter máis popular e de maior tradición, que era *outono*.

O dato máis interesante que nos ofrece o Mapa 5 é que a solución *outono* constitúe unha área compacta no centro do territorio fronte ás zonas máis exteriores en que dominan as formas xulianas. É dicir, que fixo recua-la solución *outubre*, que probablemente estaba moito máis estendida en épocas pasadas. Precisamente nas zonas en que se atesta *outubre* é onde se concentra de xeito máis palpable o castelanismo *octubre*, única resposta en moitos puntos. Isto mostra que foi nos lugares en que se empregaba unicamente a forma xuliana onde o castelán se instalou con maior facilidade posto que a semellanza fónica o favorecía.

1 De chover en setembro, en outubro os campos rebentan e dan *outono* ou *outonizo* (herba que se sega verde para o gando). Tamén é neste mes cando as follas das árbores se poñen marelas e comezan a caer (isto asóciase co outono).

Mapa 5. Mes de outubro

3.6. O mes de novembro, san Martiño, santo André, Santos, outonín ou outoniño

Constátase un forte grao de castelanización da forma xuliana, xa que só se recolleron 5 *novembro* e 5 *novembre* fronte a 103 *noviembre* (vid. Mapa 6). Con todo, hai 50 puntos en que os informantes non mencionan o castelanismo, 28 en que *noviembre* é resposta única, 2 en que convive con outras formas castelanizadas e 73 en que convive con solucións patrimoniais galegas. Ante estes datos, cómpre salienta-lo feito de que as formas patrimoniais contan cunha grande vitalidade malia teren un gran competidor no castelanismo *noviembre*. A presenza deste último é máis acusada nos extremos do territorio ca no interior.

Quitando *noviembre*, dominan as formas baseadas no santoral: *Santos*, *san Martiño* (*san Martín*), *Difuntos* e *san Andrés*. *Santos* e *san Martiño* son case excluíntes, só en 8 puntos conviven as dúas respostas. Hai maior concentración de *Santos* en Ourense, norte e sur de Lugo e da Coruña, centro e sur de

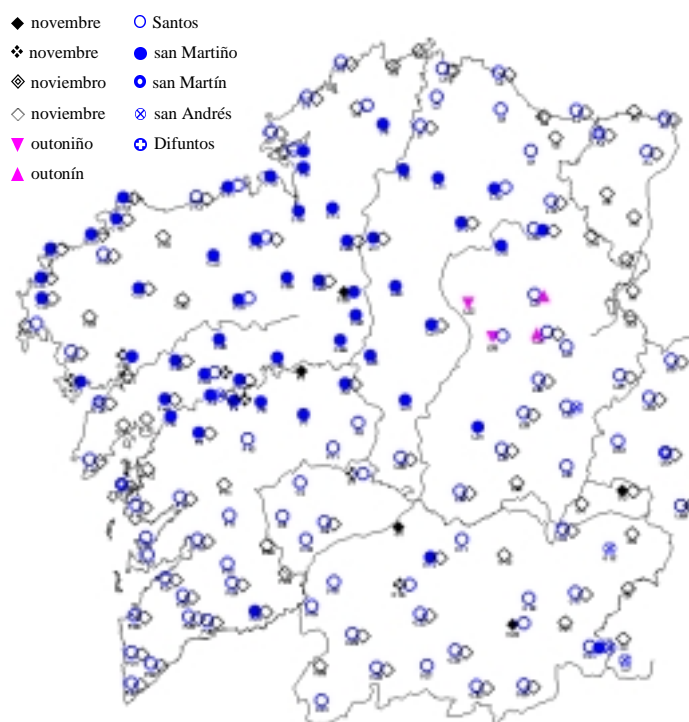
Pontevedra e na zona leonesa. *San Martiño* concéntrase na provincia da Coruña, no norte de Pontevedra e no centro de Lugo.

A grande presenza de *san Martiño* é debida á dobre influencia que no noso territorio exerceron san Martiño de Tours e san Martiño de Dumio/Braga (máis información en Ferro Ruibal 1992: 369 e ss.). O culto que se lle dispensou ó primeiro é o máis antigo, sen embargo a devoción popular confundíunos frecuentemente, sobre todo na zona sur de Galicia, debido á súa maior proximidade a Portugal. Hoxe en día, o san Martiño de Tours é titular de 235 parroquias e é o que se celebra o 11 de novembro. A devoción cara a san Martiño de Dumio (celebrase o 20 de marzo) comezou a decaer a partir da invasión musulmana, que deixou destruída a cidade de Dumio de xeito que perdeu a súa influencia eclesiástica. Por outro lado, e xa bastantes séculos máis tarde (século XII, cando Portugal se independiza en 1138), tiveron lugar enfrontamentos entre a sé compostelá e a diocese de Braga, por iso desde finais do século XIV as dioceses de Galicia, que dependían de Braga, deixaron de prestarlle obediencia ó arcebispo portugués e Santiago de Compostela se erixiu como cabeza das dioceses galegas. O esmorecemento do culto a san Martiño de Dumio está apoiado polo feito de que algúns lugares de Galicia, que nun principio festexaban este santo, pasasen a festexalo san Martiño de novembro.

Tamén a denominación relixiosa *Santos* callou fortemente (contrasta cos poucos *Difuntos*). Parte do éxito desta forma, xunto coa de *san Martiño*, é debido a que a tradición relixiosa se mesturou cun rito antigo en Galicia: o dos magostos, que se adoitan face-lo día de Tódolos Santos ou o de san Martiño. Este rito, coma todos aqueles en que aparece o lume (por exemplo no san Xoán), ten unha forte simboloxía e conecta directamente coas crezas relixiosas, xa que o lume das fogueiras non se pode apagar voluntariamente, senón que hai que deixar que se consuma porque a el se irán quenta-las almas defuntas.

Outro santo significativo para as nosas xentes neste mes é o santo André, que constitúe unha denominación minoritaria. A festa deste santo ten lugar o día 10 (André Avelino) e o día 30 (André Apóstolo) de novembro. Chama a atención que non sexa a resposta obtida na zona de Santo André de Teixido. Isto pon de manifesto que non sempre hai relación entre a motivación da maneira de chamarlles ós meses e a advocación das parroquias ou a romaxe que se fai para conmemorar un determinado santo. Esta resposta no concello da Estrada pode explicarse pola devoción que esa zona lle profesa ó santo, xa que hai tres parroquias pertencentes ó concello e

próximas á de Baloira (P.3) que o teñen como advocación: Santo André da Somoza, Santo André de Souto e Santo André de Veal¹.

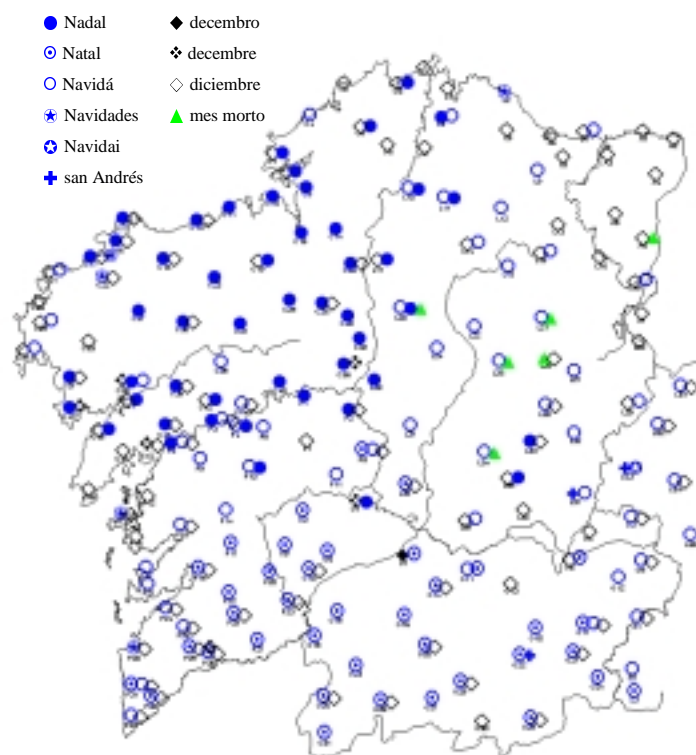

Mapa 6. Mes de novembro

Aparece unha pequena área no interior de Lugo de *outonín* e *outoniño*. Estas respostas son diminutivos formados a partir de *outono* que designa o mes de outubro. O matiz diminutivo indica que os falantes son conscientes de que neste mes xa se deixan sentir máis os efectos do inverno cós do outono propiamente dito, é dicir, que en novembro o clima se achega máis ó da estación invernal.

¹ Cónstanos que en Santo André de Souto e en Santo André de Veal se fai festa o día 30. En Santo André da Somoza, actualmente festexan a Virxe da O, aínda que antigamente celebraban o santo André.

3.7. O mes de decembro, nadal ou natal

Mapa 7. Mes de decembro

Neste caso, as formas xulianas e as populares compiten en todo o territorio. Das primeiras, as formas galegas *decembre* e *decembro* case non se atestan (só 6 e 1 ocorrencias, respectivamente) fronte a *diciembre* (recollida en 98 ocasións). O castelanismo aparece concentrado nas beiras do territorio. Nalgúns puntos situados en zonas de *nadal* e *natal*, pódese constatar como os castelanismos *diciembre* e *navidá* ou *navidades*, que conviven, desprazaron totalmente a solución patrimonial galega propia da zona. Hai que dicir que *diciembre* só se recolleu como resposta única en 29 ocasións, no resto dos casos convive coas denominacións populares baseadas na liturxia e nos labores agrícolas. Son estas dúas últimas as que forman áreas máis compactas, xa que aparecen zonas excluíntes de *natal* (Ourense, metade sur de Pontevedra), *nadal* (A Coruña, occidente de Lugo e norte de Pontevedra) e *mes morto* (6

puntos no interior da provincia luguesa e un punto na zona asturiana). Aínda que o día propio do Nadal é o 25 de decembro, esta celebración pasou a denominar todo o mes, aínda que modernamente designa en maior medida o período de vacacións escolares que xira ó redor destas datas, é dicir, aproximadamente do 24 de decembro ó día 6 de xaneiro. A resposta *mes morto* remite á pouca actividade realizada neste mes desde o punto de vista dos labores agrícolas.

Moi estendidas están as formas *navidá*, *navidai* ou *navidades*, que mesmo se recolleron como respostas únicas en 17 puntos, o que apoia a tese de que moitos castelanismos se introduciron por vía relixiosa.

A resposta *san Andrés* en Quiroga (L.37), en Castrelo do Val (O.22) e Corullón (L.e.3) é debida a que unha das festividades deste santo ten lugar xa case no mes de decembro (o 30 de novembro). Isto pon de manifesto, unha vez máis, que para a Galicia tradicional o tempo era unha magnitude dividida en ciclos máis ou menos amplos, que non coincidían coa división xuliana do ano e que xiraban en torno a festividades do santoral, a tarefas do campo ou a festas pagás.

4. TRATAMENTO LEXICOGRÁFICO

Para constatarlo tratamento lexicográfico que recibiron as denominacións mensuais, fixemos unha revisión dos dicionarios galegos máis empregados. Os dicionarios consultados abranguen un período temporal amplo, xa que non empregamos unicamente fontes actuais senón clásicos como os dicionarios de Cuveiro (1876), Valladares (1884), Carré (1974) e E. Rodríguez (1958-61) (Santamarina 2001). Ademais consultámo-los dicionarios de Alonso (1986), Ares (1986), Feixó (1986), Monteagudo (1988), Xove (1995) e Arias (1999), o *DRAG*, o *GDXL* (2000), os dicionarios de sinónimos *DSL* e *DXS*, e o *VOLGa*.

Nos dicionarios máis antigos xa aparecen recollidas algunhas das denominacións mensuais non xulianas para xuño, xullo, agosto, outubro, novembro e decembro. Son Carré e E. Rodríguez os que máis información nos ofrecen.

Carré (s.v. *mes*) indica cáles son as formas empregadas en galego para nomea-los meses:

Los nombres de los meses en gallego son: Xaneiro, Febreiro, Marzo, Abril, Mayo, Xuño, Xulio, Agosto, Setembro, Outono, Novembro y Decembro o Na-

1 Nótese como o autor inclúe a forma popular *outono* para o mes de outubro a carón das demais denominacións xulianas. Isto pon de manifesto a gran vitalidade con que contaba na fala.

dal. Es muy corriente decir San Xoán, Santiago, Nosa Señora y Santos o San Martiño dando estos nombres a los meses en que se celebran estos santos.

Ademais, nas entradas correspondentes a *xuño*, *agosto* e *novembro* indica que outras denominacións para estes meses son *mes de san Xoán*, *mes de Nosa Señora* e *mes de Santos* ou *Sanmartiño*, respectivamente. Na entrada *outubro* e *decembro* remite directamente ás formas populares *outono* e *nadal*, poñendo así de manifesto unha escolla léxica pola súa parte, xa que o mesmo puido facer para xuño, agosto e novembro e sen embargo non remitiu á sinapsia.

Tamén E. Rodríguez (s.v. *mes*) recolle algunhas das denominacións populares para os meses:

Cada una de las doce partes en que se divide el año, que en gallego se denominan XANEIRO, FEBREIRO, MARZO (algunos dicen también MARZAL), ABRIL, MAIO, SAN XOAN, SANT-IAGO, AGOSTO, SETEMBRE, OUTOBRE (que también se dice OUTONO por muchos), NOVENBRE O SANTOS Y DECEMBRE O NADAL.

Como se pode observar na ladaíña anterior, as formas *san Xoán* e *Santiago* desprazaron totalmente as solucións xulianas e *santos* e *nadal* aparecen ó mesmo nivel que *novembro* e *decembro*. Isto reflicte moi ben cáles eran as formas maioritarias empregadas popularmente para nomear os meses.

E. Rodríguez dá algunha información máis nas entradas dedicadas a cada mes. Así na entrada de xullo indica que “en Galicia recibe generalmente el nombre de mes de Santiago, aunque en la comarca de Lugo suele llamarse mes de Segá” (*vid.* Mapa 2). Na entrada de novembro indica que este mes tamén recibe o nome de *san Martiño*, tanto na lingua oral como na escrita: “Noviembre, undécimo mes del año, que en el gallego hablado y en el escrito se dice comúnmente Mes de Santos o San Martiño”.

Resulta rechamante que na entrada *nadal* non dea información sobre o emprego desa voz para denominar o último mes do ano: “Navidad, natividad de Nuestro Señor Jesucristo. Navidad, día en que se celebra, que es el 25 de Diciembre”. É baixo *natal* onde aparece: “Mes de diciembre”. Esta incongruencia, que probablemente se debe a un descoido, pon de manifesto que *natal* era outra das posibles formas empregadas no noso territorio para referirse ó duodécimo mes.

Como se pode observar, os dicionarios clásicos só nos ofrecen información sobre as denominacións populares naqueles meses en que esta tendencia denominativa se manifesta de xeito máis acusado, é dicir, nos que van de xuño a decembro.

1 Na entrada *decembro* di: “Diciembre, último mes del año, que tiene 31 días. En Galicia también se llama mes de Nadal, o simplemente O Nadal”.

Polo que respecta ós dicionarios actuais, cómpre salientar que ofrecen máis información que a proporcionada nos dicionarios clásicos, xa que non se limitan a indica-las denominacións populares maioritarias dos sete últimos meses, senón que tamén fan referencia a outras formas minoritarias: *febreiro* é no *DRAG*, no *GDXL* e no *DXS* o *mes da Candeloria* (festéxase o día 2 de febreiro), e no *DXS* tamén se recolle a denominación *san Brais* (3 de febreiro) para este mes; *xullo*, ademais de se-lo mes de Santiago, tamén é o *mes da sega* en Ares (1986) ou no *GDXL* e *mes da seitura* no *DSL*; *agosto*, ademais de se-lo mes de *Nosa Señora*, é o *mes de María* en Alonso (1986), o *mes da sega* e o *mes de santa María* en Ares (1986) e en Arias (1999), e no *DSL* recóllese tamén *santa Mariña* para nomealo; *setembro* é o *mes de san Miguel* en Arias (1999), Monteagudo (1988) e no *DSL*; *outubro* figura nos dicionarios de Ares (1986), Alonso (1986), *DRAG*, Arias (1999), no *DXS* e no *DSL* indícase que outra denominación para este mes é *outono*, e no Monteagudo (1988) e no *GDXL* é o *mes do Rosario* (7 de outubro) e en Xove (1995) o *mes de san Lucas*; *novembro*, ademais de se-lo *mes de Santos* ou *san Martiño*, tamén é o *mes das ánimas* en Monteagudo (1988), Xove (1995) e *GDXL*, o *mes das almas* en Xove (1995) e no *GDXL* e o *mes de san Andrés* en Monteagudo (1988), mentres que no *DXS* se propón como sinónimo a voz *castaña* (que remite á recollida das castañas, xa que en novembro se realiza este labor); *decembro* non só é o *mes do Nadal* ou simplemente *nadal*, senón tamén o *mes de santa Baia* (10 de decembro) en Monteagudo (1988).

De maneira xeral, os dicionarios modernos especifican que as denominacións mensuais non xulianas son de carácter popular. Na entrada *mes* do *GDXL* dise:

Ademais da súa denominación de carácter xeral, algúns meses contan tamén cunha denominación *popular*, máis ou menos estendida, baseada nos labores agrícolas principais, nos costumes relixiosos ou en certas festas significativas.

No dicionario de Ares (1986) queda claro o diferente nivel de lingua ó que pertencen formas xulianas e denominacións populares:

Ademais da súa denominación de carácter *administrativo*, algúns meses contan tamén cunha denominación popular”, “Popularmente, tamén se denomina “mes de San Xoán” (...) pero esta denominación *non* ten carácter *oficial* [cursivas nosas].

Unha vez estudiado o tratamento que os dicionarios dispensan ás distintas denominacións dos meses, chegamos á conclusión de que as formas que se están a potenciar desde a lexicografía son as xulianas. De xeito xeral, as formas baseadas no santoral ou en efemérides de diferente tipo son obviadas ou relegadas a un segundo plano (de aí que aparezan na parte consignada a observacións na maioría dos dicionarios).

Non tódolos meses reciben o mesmo tratamento, posto que só recibimos maior información de xuño, xullo, novembro e decembro. Para os restantes meses cada un dos dicionarios ofrece máis ou menos formas denominativas sen seguir unha práctica homoxénea. Isto é debido a: (a) non seren estas denominacións as escollidas polo estándar; (b) o seu difícil tratamento, xa que moitas formas son palabras compostas; (c) que para moitos meses as denominacións populares son minoritarias. Son os casos de xaneiro, febreiro, marzo, abril, maio e setembro.

Neste sentido é fundamental o traballo que se está a realizar no proxecto *ALGa* pois contribúe a dar a coñece-la riqueza léxica que caracteriza o galego.

5. CONCLUSIÓNS

1. Tódalas formas presentadas son igual de galegas, as xulianas son máis antigas e están connotadas como máis formais; as outras son máis populares e rexístranse en numerosas ocasións como respostas únicas (mesmo máis cás xulianas), isto é, teñen máis tradición na fala.

2. Polo que temos constancia e segundo se tira da documentación textual do medievo, a identificación dos días do mes a través do santoral é anterior á dos meses. Logo de facer unha cala en documentos medievais das catro provincias galegas non observamos que os notarios do momento fixesen uso do sistema de datación mensual baseado na liturxia; só o fan para a indicación do día: *día de Todos os Santos* (Maia 1986: 48), *véspera de Sant'André* (Maia 1986: 196), *per día de San Viçenço* (Lucas 1996: 317). Isto pode ser debido ó peso da datación herdada dos romanos en que funcionaban as formas xulianas. É sabido que parte da redacción nos documentos medievais constitúe unha mera repetición de expresións formulísticas que xa se empregaban nos textos escritos en latín e que se seguiron incluíndo nos documentos en romance (encabezamentos e remates, lugares en que se colocaba a data). Polo tanto, a maneira de nomea-lo mes mediante o santoral é posterior á de nomea-los días pola súa efeméride. Isto é, as denominacións populares creáronse por ampliación do significado das efemérides e doutras celebracións (laborais e festivas) de importancia.

3. Fronte á denominación do calendario xuliano, as outras opcións delatan os mecanismos polos que se rexía a vida tradicional¹.

¹ Rexida polos labores do campo, pola práctica relixiosa, polos festexos pagáns e pola estacionalidade destes.

4. Os dicionarios actuais promoven fundamentalmente as formas xulianas, xa que as demais posibilidades denominativas están connotadas como populares.

5. Na lingua literaria, as formas baseadas no santoral (non tanto as baseadas na vida agrícola) teñen bastante peso, posto que a súa porcentaxe de aparición é parella á das xulianas. Isto pode ser debido ó afán diferencialista que practicaron e aínda practican certos autores. De entre as formas xulianas, as solucións estándares actuais comezan a coller pulo canda o proceso de normativización.

6. As formas castelanizadas están máis estendidas naquelas zonas que non posuían lexemas diferentes ós casteláns que puidesen competir co seu proceso asimilador. Constátase como as formas xulianas patrimoniais galegas están sendo desprazadas polas correspondentes castelás, que cobran pulo fundamentalmente no centro do territorio.

7. Xa sabemos que os datos cos que contribúe o *ALGa* están un pouco lonxe dos que, se cadra, recolleríamos hoxe entre falantes máis novos e máis urbanos¹. Estes datos reflicten, polo tanto, unha realidade dialectal antiga que debemos ter en conta. Por isto debemos recoñecer estas formas como válidas, malia non seren empregadas na lingua culta.

8. En canto ás escollas do estándar, non se botou man das formas populares que se rexistraran para os meses do ano, senón que se preferiu o sistema xuliano por ser máis homoxéneo. Coñecendo os datos do *ALGa*, e ante o peso dialectal dalgunhas destas denominacións (san Xoán, Santiago), non nos queda máis ca supoñer unha intención culta e desambiguadora na escolla do actual paradigma, xa que as formas xulianas son máis concretas á hora de acouta-lo tempo (tódolos meses xulianos constan dun número fixo de días). As denominacións populares constitúen ciclos máis ou menos variables sen comezo nin remate fixo. Isto pode explicar que para certos meses se recollesen respostas baseadas no santoral que non cadran coas celebracións propias.

9. Concluindo, recoñecemos outro sistema de cómputo mensual ademais do xuliano. É un sistema patrimonial que se adoita cualificar como popular en canto ó nivel de lingua², que non aparece empregado na época medieval³ e

1 Hai abondosas notas sociolingüísticas nos cuestionarios do *ALGa* que indican maior frecuencia e modernidade das formas xulianas, sobre todo das súas variantes interferidas (“é a forma dos máis novos”).

2 Moitas das fontes en que se atestan son populares, xa que é un sistema que ten unha forte presenza en fontes de tradición oral como o refraneiro, as cantigas, as adiviñas...

3 Isto non implica necesariamente que nesta época as denominacións non xulianas dos meses fosen as populares, se cadra daquela inda non existían.

que tematicamente está relacionado coa cultura tradicional labrega (a sega, a vendima, a matanza, o magosto) e coa práctica relixiosa.

BIBLIOGRAFÍA CITADA

- AleíCan* = M. Alvar (1975-78): *Atlas lingüístico y etnográfico de las Islas Canarias*. [Las Palmas de Gran Canaria]: Ediciones del Cabildo Insular de Gran Canaria.
- ALGa IV* = Instituto da Lingua Galega [2002]: *Atlas lingüístico galego*. Volume IV: *Léxico. O tempo atmosférico e o tempo cronolóxico*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza (no prelo).
- Alonso Estravís, I. (dir.) (1986): *Dicionário da lingua galega*. Madrid: Alhena.
- Ares Vázquez, Mª C. et al. (1990): *Diccionario Xerais da lingua*. Vigo: Xerais.
- Arias, V. et alii (1999): *Diccionario Cumio da lingua galega*. Vigo: Cumio.
- Castiñeiras, M. A. (1995): *Os traballos e os días na Galicia medieval*. Santiago de Compostela: USC.
- Chao Rego, X. (1999): “Trampas e virtualidade do Xacobeo”, en *A Trabe de Ouro* 38, p. 163-179.
- DRAG* = C. García e M. González González (dirs.) (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña / Vigo: Real Academia Galega / Xerais / Galaxia.
- DSLGA* = G. Constenla Regueiro et alii (1997): *Diccionario da sinónimos da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- DXS* = L. Castro Macía (1995): *Diccionario Xerais de sinónimos, termos afíns e contrarios*. Vigo: Xerais.
- Feixó Cid, X. G. (coord.) (1986): *Diccionario da lingua galega*. Vigo: Ir Indo.
- Ferro Ruibal, X. (dir.) (1992): *Diccionario dos nomes galegos*. Vigo: Ir Indo.
- Fraguas Fraguas, A. (1989): *Romarias e Santuarios*. Vigo: Galaxia.
- García Larragueta, S. A. (1976): *Cronología (Edad Media)*. Pamplona: Universidad de Navarra.
- García, C. (1985): *Glosario de voces galegas de boxe*. Anexo 27 de *Verba*. Santiago de Compostela: USC.
- GDXL* = X. Mª Carballeira Anllo (coord.) (2000): *Gran diccionario Xerais da lingua*. Vigo: Xerais.
- González Reboredo, X. M. (1989): *A festa de san Xoán*. Vigo: Ir Indo.
- Instituto da Lingua Galega e Real Academia Galega [1989]: *Vocabulario ortográfico da Lingua Galega. Versión provisional (VOLGA)* (inédito).
- Instituto da Lingua Galega e Real Academia Galega (1990): *Diccionario da lingua galega*. Santiago de Compostela: ILG / RAG.
- Lucas Álvarez, M. e P. P. Lucas Domínguez (1996): *El priorato beneditino de San Vicenzo de Pombeiro y su colección diplomática en la Edad Media*. Sada: O Castro.
- Maia, C. de Azevedo (1986): *História do galego-português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XII ao século XVI (com referència à situação do galego moderno)*. Coimbra: INIC.
- Monteagudo, H. e X. García Cancela (coords.) (1988): *Diccionario normativo galego-castelán*. Vigo: Galaxia.

- Navaza Blanco, G. (coord.) (1990): *Diccionario Xerais castelán-galego. De usos, frases e sinónimos*. Vigo: Xerais.
- Santamarina, A. (dir.) (2001): *Diccionario de diccionarios*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Xove Ferreiro, X. (dir.) (1995): *Diccionario da lingua galega*. Vigo: Obradoiro.

PALABRAS DE CLAUSURA DO
SIMPOSIO DIALECTOLOXÍA E LÉXICO

Antón Santamarina

Director do Instituto da Lingua Galega

Deuse remate hoxe, coa intervención de João Saramago, ó *Simposio Dialectoloxía e Léxico*.

Ó longo de varias xornadas, desde o 20 de marzo, expuxéronse diversos temas que tocaron os dous tópicos desde varios aspectos (en relación coa onomástica, coa lingua literaria, coas fronteiras lingüísticas, etc.). Lamentablemente non foi posible clausurar estas xornadas coa intervención final do grande especialista Mario Alinei, que tivo que adiar a súa presenza en Santiago por motivos de saúde.

A dialectoloxía, como todos saben pola historia da lingüística, é unha ciencia que estivo de moda en Europa na primeira metade do séc. XX. Desta época son as grandes obras clásicas: O Atlas de Francia, o de Italia, os estudos de Gilliéron, de Wagner, de Rohlfs, Jud, Millardet e doutras grandes figuras da romanística (e de fóra dela).

Todo iso chegou a Galicia tarde. Non é que Galicia non interesase ós romanistas; interesou, certamente; pero foi a dialectólogos de fóra que se achegaron por aquí, nos anos 30, en busca de palabras e cousas deste país arcaico e conservador. Houbo un momento en que se sabía máis da xeografía lingüística de Galicia en Alemaña do que en Santiago. Antes de que houbera un museo etnográfico en Galicia, cousas de Galicia xa se podían ver nun museo etnográfico dos pobos románicos en Hamburgo.

Os anos 40 e 50 (e case os 60) pasaron sen pena nin gloria se quitamos os tres artigos de Zamora (sobre a geadá, *oit / uit* e o seseo). Entre nós era Aníbal Otero, un muiñeiro de Barcia (Ribeira de Piquín), o único que se ocupaba de recoller palabras do galego vivo (o seu glosario de voces de moi dispares orixes, posto todo xunto, pasa de 17.000 entradas).

Cando chegamos nós (este “nós” inclúe os que formabamos o vello departamento de Filoloxía Románica de Santiago, parte dos vellos que estamos nesta mesa), a dialectoloxía galega estaba por facer. Temos que recoñecer que a nosa adhesión á xeografía lingüística e á dialectoloxía daquela non nos poñía na vangarda dos estudos lingüísticos. O que estaba de moda daquela era o estruturalismo de Martinet, a fonoloxía binaria de Jakobson..., e pouco despois xa empezaron a vir tódolos -ismos da lingüística americana, incluída a sociolingüística. Nós, anacronicamente e todo, fomos facendo o que había que facer. Dos anos 70 é o traballo máis intenso do *Atlas* e a co-

lleita máis abundosa de monografías dialectais. De algo despois é o debuxo da Galicia dialectal baseado nos trazos máis rechamantes. Mentres tanto continuábase a elaboración da base de datos do *ALGa* (e a publicación lenta dalgún volume).

Pero ata entre nós se chegou a notar certo síntoma de esgotamento. A partir dun certo momento deixaron de se facer monografías dialectais porque xa non estaba “de moda”, mesmo entre nosoutros, que seguíamos sendo “románticos rezagados”, como se dicía de Rosalía cando estudiamos os movementos literarios. O sentimento de “vergoña” chegou a ser tal que un dos membros do *Atlas* é autor dunha importante monografía de carácter etnolingüístico sobre o xugo e o carro (semellante en alcance á que fixera Herculano de Carvalho sobre os métodos de *debulha* no NO hispánico) e aínda a ten inédita desde hai case 25 anos.

Pero non hai nada que esmoreza definitivamente; a teoría das ondas que estudiamos nos nosos manuais de lingüística funciona. A lingüística histórica que trazaba as familias lingüísticas (que nunca esmoreceu de todo) volve agora a ter vixencia á luz da xenética (os traballos de Alinei van por aí; e os máis audaces aínda de Cavalli-Sforza tamén; cando Arzalluz fala de Rh a lingüística dálle a razón). Así tamén a lingua viva coas súas variacións horizontais e verticais. Claro que a dialectoloxía de agora xa non é coma a de antes; desque se sabe por onde pasa a raia da gheada non fai falla volver explorala cada 25 anos. O estudio das áreas agora adóbase doutras cousas: cómo se conceptualiza o mundo, cómo se negocia a identidade, cómo afecta a modernidade á cultura tradicional, etc. Mesmo cartograficamente hai métodos novos de enfocar as diferencias, non só as recíprocas entre diversos falares senón as de cada falar con respecto ó padrón literario. Os traballos de Goebel e outros andan por aí. Por outra parte, a xeografía do pequeniño (fala da parroquia de XX) está sendo complementada coa xeografía do enorme (*Atlas linguarum Europae*), que á súa vez se vincula tamén co estudio xenético das linguas.

Os materiais que se xuntaron durante estes 30 anos no ILG foron só moi parcialmente explotados. Este *Simposio* pode ser que dea pé a un inicio. Varios dos participantes mostraron camiños por onde se poden abrir novas etapas de investigación. Ata agora trazáronse principalmente isoglosas de carácter fonético e morfolóxico que nos dan unha visión dunha Galicia que ten áreas que seguen liñas que van no sentido dos meridianos (que reparten Galicia entre áreas oriental, central e occidental e máis aínda). Falta repasar un por un tódolos mapas léxicos do *ALGa* a ver que din. Sen dúbida hai moitos que van dar unha imaxe moi uniforme; algúns outros darán uns resultados aparentemente caóticos; outros darán lugar a illas máis ou menos compactas; pero en calquera caso todos eles “falan” ó seu xeito. É posible

que cando saibamos cómo se comportan lexicamente certos conceptos (onde se di *abrula / abeluria / seoane / estraloque* e outras voces da familia) teñamos unha visión bastante diferente da que temos agora. O material do *ALGa*, corroborado con datos doutras procedencias (contemporáneos e históricos) pode explicar cáles foron os centros innovadores, cáles as vías de penetración de certas palabras ou cousas e cáles as redes de interacción dos galegos nos últimos tres ou catro séculos.

Esperemos que de hoxe nun ano poidamos clausurar outras xornadas coma estas, podendo ser, corrixidas e aumentadas.

Máis nada.

ÍNDICE DE PALABRAS

- à burrica, 55
à burrinha, 55
a caballito, 55
à cachabeira, 55
à cachaleira, 55
à catcha-perna, 55
à canchaperna, 55
a catro patas, 56
a catro pés, 56
a cavalo, 55
à cuchicha mémé, 55
a ombreiras, 55
a ombros, 55
a requicho, 55
aba, 155
abegoaria, 55
abeirigo, 54
abelaira, 142, 143
Abeledo, 143
abelleira, 142
aboinha, 50
abor, 170
aborrea, 342
aborroarse, 343
abrente, 100, 101, 102
abubilla, 286
aburar, 152
aburiar, 152
ac, 159
acciaio, 156
aceiro, 156, 157
acer, 156
acero, 156
aceru, 156
achicadeira, 271
achigã, 260
aciarium, 156
acier, 156
ACIES, 156
acio, 108, 109
Acipenser sturio, 180, 260
acivro, 266
aclarar, 265
aço, 156, 157
acochar, 199
ACQUA, 155
actio, 25
ACU, 159
ACULEUS, 159
adelha, 57
adella, 57
adellón, 57
AESTAS, 149
AESTATEM, 150
AESTIVU, 150
aforrar, 294
agachada, 208
age, 155
ager, 32
aghua parada, 268
aghuas de fóra, 271
aghuas neghras, 268
agilis, 25
agitare, 25
AGNUM, 211
AGNUS, 210
AGNUS CORDUS, 210
ago, 25
ágoa, 155
agor, 170
agostar, 368
agosto, 366, 368, 377, 378
agua, 155, 202, 298
águá, 155
agua cernida, 347
agua da barragem, 271
agua das presas, 271
agua de cima, 268, 271
agua meoncilla, 351
agua morta, 268
agua peneirada, 338, 339
agua que descorre, 202
aguaceiro, 298
aguacerada, 298
aguacero, 298
aguacilla, 202
aguadilla, 202
águá-furtada, 54
aguas claras, 268
aguas escuras, 268
aguas grossas, 268
aguas negras, 268

- agüerro, 170
 aguglione, 159
 aguijón, 159
 aguillada, 159
 aguillón, 159, 160
 aguiyón, 159
 aguja de pino, 289
 agulha, 50, 289
 agulhas, 253
 agulheta, 50
 agulhon, 159
 agulla, 50
 agullas, 250, 270, 272, 276, 277
 agulló, 159
 aiga, 139, 155
 aigua, 155
 aiguillon, 159
 Aira, A, 141
 aire, 186, 189
 aire da costa, 188
 aire da mar, 188
 aire do mar, 188
 aire do mar aberto, 188
 aire do noroeste, 188
 aire do norte, 188
 aire do oeste, 188
 aire mareiro, 189
 aire sur, 188
 airexa, 188
 airo, 186
 alabarda, 87, 94
 alba, 100
 alba do día, 255
 albedro, 50
 albidrar, 153
 albitana, 276, 277
 albitanas, 261, 264
 albói, 54
 albor, 257
 alboroque, 263, 277
 alcatrão, 253
 alcharife, 262, 273, 277
 alcherife, 262, 277
 alcorcova, 53
 aldeia, 55
 alefriz, 277
 aleixo, 52, 201
 aletas, 253
 alfeira, 203
 alfinete, 50
 Alfonso, 119
 algamar, 153
 algherife, 262
 aljarife, 262, 273
 allexar, 201
 alloada, 268
 almece, 56, 201, 203
 almécere, 201
 almegha, 257
 almeghas, 260
 almeiros, 259, 272
 almice, 201
 almícere, 201
 aloisa, 51
 aloques, 268
 aloquete, 54
Alosa alosa, 256
Alosa falax, 256
 alpabarda, 180
 alpendrada, 54, 55
 alpendre, 54
 alquitrán, 253
 alritar, 206
 alrotar, 206
 alto, 274, 275
 altura, 274, 275
 aluada, 52, 208
 alunada, 208
 alvarinho, 288
 alveiros, 57
 alxarife, 262, 273
 alxerife, 262
 amachorrada, 206
 amanecer, 100
 amanecer, 100, 101
 amarelo, 94
 amarelos, 237
 ambiguus, 25
 ambulante, 262
 amburar, 152
 ameixa, 153
 amencer, 101
 amañíquel, 308, 309
 amigo, 119
 amigo das galiñas, 119
 amigo dos pitos, 119

- amizar, 347, 348
 ammocoetes, 255
 amocelo, 267
 amojjar, 196
 amojjar, 194, 196, 197
 amojjo, 52, 196, 197, 199, 201
 amonjo, 199, 201
 amordetodos, 316
 amor[h]os, 237
 amorodios, 237
 amorodos, 237
 amoxar, 196, 197, 201
 amoxo, 201
 amura, 275
 anaturada, 52
 ancho, 274, 275
 anchura, 274, 275
 ancla, 251, 275
 anclote, 261
 âncora, 251
 âncora, 275
 ancoradouro, 268
 anda a boi, 52
 anda desouciada, 52
 anda ó almaio, 52
 anda ó touro, 52
 anda puteando, 52
 andar à cria, 52
 andar a gatas, 56
 andar com a berreira, 52
 andar de gatas, 56
 andecha, 153
 andijuela, 51
 angodo, 258, 272
 anguía, 258
 angueira, 267
 anguila, 258
Anguilla anguilla, 258
 angula, 270, 274
 anho, 51
 anillar, 316, 321
 anima, 32
 animales, 232
 aninovo, 295, 300
 ANNUM, 211
 ANNUS, 210
 ano bom, 295
 anquila, 258, 273
 anular, 316, 318, 321
 anularis, 311
 anunón, 316
 anzol, 267, 274
 anzuelo, 274
 aňagoto, 210
 aňego, 210
 aňico, 210
 aňigote, 210
 aňín, 210
 aňiño, 210
 aňo, 51, 208, 209, 210, 211
 aňo nuevo, 295
 ao carneiro, 55
 ao cavaluço, 55
 ao curandé, 55
 ao pescoço, 55
 apã, 155
 apatoa, 256
 apear, 264
 apincharrado, 94
 apochada, 197
 apoio, 57
 apoisa, 50
 apoitada, 261
 apojar, 197
 apojo, 197
 apouso, 56
 apoxa, 197
 apoxar, 197
 apoxo, 197
 *APPODIARE, 197
 apupada, 264
 apuxa, 197
 AQUA, 155, 338
 *AQUILEONE, 159
 aquilo, 340
 arancú, 283
 arancún, 283
 Arandairas, As, 143
 ARANDANARIAS, 143
 arando, 143
 arbitanas, 261
 arco, 54
 ardora da aghua, 259
 area, 273
 areales, 268
 areeiros, 268

- areia, 273
 Arenario, 141
 arencún, 283
 Arenoso, 141
 areos, 268
 argaço, 50
 argana, 85, 94
 argazos, 183
Argentina sphyraena, 176, 179, 180, 181
 argola, 249
 árgoma, 152, 153
 argomar, 153
 aríños, 268
 Arneiro, 141
 Arnoso, 141
 arolo, 50
 arradalo, 56
 arraial, 55
 arrais, 264
 arramada, 55
 arrancar, 294
 arranhacéus, 21
 arrebanhaduras, 54
 arrebanhos, 54
 arrecanala ferra-bordão, 55
 arrendar, 69
 arreo, 152
 arrestón, 258
 arréu, 152
 arribana, 54, 55
 arrincar, 256, 294, 300
 arró, 105, 106
 arroaces, 260
 arrufo, 248
 arruinada, 52
 artesa, 299
 artista, 119
 arxentina branca, 181
 às caballeirogas, 55
 às cabertas, 55
 às cachinas, 55
 às calhandras, 55
 às carracholas, 55
 às carrichas, 55
 às cavaleirosas, 55
 às cavalitas, 55
 às chuchutas, 55
 às costas, 55
 as poldras, 49
 às tronchas, 56
 asexo da noite, 255
 asidas, 267, 277
 Asinario, 141
 Asinoso, 141
 Asmaos, 142
 assento, 250
Asterias aranciaca, 186
Asterias rubens, 176, 181, 182, 183,
 184, 186
 atabefe, 57
 atado, 56
 atar, 265
 ataru, 156
 ataxo, 52
 atepecer, 154
Atherina (Atherina) hepsetus, 181
Atherina (Hepsetia) presbyter, 181
Atherina hepsetus, 180, 181, 260
Atherina presbyter, 176, 177, 179, 180,
 181, 260
 atilho, 56
 atillo, 56
 atorada, 208
 atorozar, 91
 atourada, 52
 atravesado, 270
 atrepadeira, 51
 atró, 296, 300
 atroar, 296
 atsar, 156
 attunzu, 170
 aubrar, 196
 auga, 56, 155, 202, 330, 336, 338
 auga chuvíñosa, 338
 auga chuvíscosa, 339
 auga de bobos, 339
 auga de corvos, 338, 339
 auga de grelos, 331, 338, 339
 auga de mollabobos, 338, 339
 auga do leite, 202
 auga mazada, 202
 auga patañeira, 350
 auga que desora, 56
 augadilla, 56, 202
 augas de fóra, 268
 augua, 155, 202

- Augueira, A, 141
 auriculaire, 304
 auricular, 304, 311
 aurora, 100
 autono, 371
 autumne, 170
 autumnu, 170
 autunno, 170
 avelá, 51
 aveláña, 51
 avelía, 51
 avessas, 257
 axexar, 105
 b[o]teiros, 241, 243
 b[r]isa, 188
 *BABA, 344
 baballa, 345
 baballeira, 345
 baballón, 345
 babaxa, 345
 babuña, 344, 345
 babuñeira, 345
 babuxa, 331, 345
 babuxada, 345
 babuxadela, 345
 babuxeira, 345
 bacia, 57
 badana, 253
 baga, 56
 bagaço, 56
 bagada, 56
 bagaranha, 50
 baginha, 50
 bagulhas, 50
 bagullo, 56
 Baira, A, 141
 baixamar, 269
 baixamaré, 269
 baixo, 274, 275
 baixo, 274
 BALBUS, 336
 balde, 299
 baleira, 208
 ballón, 298
 balsa, 56, 146
 balsada, 146
 baluxa, 85, 94
 bancada, 250
 banco, 57, 250, 275
 bandadas, 256
 bandeira, 87
 bando (de ovelhas), 52
 bando (de vacas), 51
 bandos, 256
 bandullo, 239
 banha, 53
 banzos, 250, 272, 276
 baralla, 342
 barba, 53, 85, 94, 217, 218
 barba da espiga, 94
 barba de millo, 94
 barbada, 94
 barbaña, 85, 94, 340, 344
 barbañeiro, 344
 barbaño, 344
 barbarote, 218
 barbatanas, 253, 257
 Barbeiros, 344
 barbela, 85
 barbèla, 94
 barbilla, 53
 barbo, 257
 Barbudo, 344
 barbuña, 340, 344
 barbuxa, 85, 94
 barbuxo, 344
 barbuza, 344
 barcaza, 248
 barco, 248, 275
 Barduda, 344
 barmaño, 344
 barra, 268
 barracão, 54
 barraco, 54
 barrallo, 342
 barranco, 146
 barreoiro, 94
 barriada, 55
 barrio, 55
 barruceira, 342
 barrufada, 342, 347
 barrufalla, 346
 barrufalleira, 342
 barruma, 342
 barrume, 342
 barruza, 344

- barruzada, 342, 345, 347
 barruzar, 341, 342
 barruzo, 331, 342, 353, 354
 baruma, 50
 bategada, 298
 bateiras, 249
 batelão, 273
 batelas, 248
 bater, 350
 bática, 298
 batigón, 298
 BATTUÈRE, 350
 batuñeira, 350
 BECCUS, 218
 beche, 53, 219
 bedulo, 239, 243
 beiral, 54
 beleco, 311
 belleco, 311, 314
 bengallo, 56
 benjamim, 53
 benjamín, 53
 beranu, 151
 berrar, 52
 Bertamiráns, 142
 Bertomil, 142
 BERTOMIRANIS, 142
 BERTOMIRI, 142
 beurre, 203
 bica, 272, 276
 bicha, 51
 bicha brava, 51
 bicha sangradeira, 51
 bicho, 119, 268, 283
 bichoco, 94
 bichoco de luz, 102
 bico, 53, 217, 218, 249, 253
 bidueiro, 239, 243
 bigote, 85
 bigòte, 94
 billote, 236, 241, 242
 bira, 56, 202
 bitola, 265
 blanco, 94
 bo, 94
 bobos, 336, 339
 boca, 253
 boca de sinal, 248
 boga, 259, 273
 bogardos, 260
 bogha, 259, 273
 boghardos, 267
 boghón, 179
 boghón bravo, 179
 boghón de afora, 179
 boghón de altura, 179
 bogón, 181
 boia, 87
 bòia, 94
 boieira, 52, 203
 bolboreta, 50, 285
 bolecrín, 311
 boleira, 208
 bolicriña, 308, 311
 bolos, 259, 320
 Bolpeleiras, 125
Boops boops, 259
 borba, 85
 bòrba, 94
 borboleta, 50
 borda, 275
 bordo, 275
 bordos, 250
 BÒREÀS, 340, 342
 borleu, 49
 bornallo, 343
 borneiros, 57
 borra, 56, 211, 342, 343
 borra do vinho, 56
 borradura, 342
 borrafa, 340
 borralla, 293, 342, 343
 borrallá, 293, 300
 borralleira, 342, 343
 borralleiro, 342, 343
 borrallento, 342
 borras, 56
 borraxa, 343
 borraxeira, 343
 borraxeiro, 343
 borrea, 342
 borrego, 51, 211, 212
 borreiro, 94
 borrifar, 340
 borroeira, 342
 borrón, 94

- borrufa, 340
 botar ao rol, 264
 botello, 240, 242
 botes, 248
 Bougueira, A, 141
 Bougueiras, As, 141
 bouza, 151
 boza, 151
 bragada, 254
 braghada, 254
 braghés, 269, 273
 bragués, 269, 273
 brandinha, 297
 brandura, 49
 branu, 149
 brão, 174
 bravo, 269
 braza, 262
 brazoladas, 267, 276
 brea, 253, 270
 brear, 253
 brétema, 331, 334, 335
 *BRÉTHMS, 334
 breu, 253, 270
 bril, 15
 Brille, 15
 brisa, 188
 brisa do mar, 188
 brisiña, 188
 briza, 188
 broa, 53
 brocha, 253, 271
 brolho, 56
 brollo, 56
 brosa, 253, 271
 brõu, 175
 broza, 50
 brufada, 340
 brulho, 56
 bruxa, 49
 bruxa-sernosa, 51
 bubela, 286, 300
 buche, 253, 270
 bucho, 253, 270
 bufeiro, 94
 bughardos, 260
 bulema, 53
 bullire, 32
 bullo, 50, 56
 bulló, 236, 239
 bullote, 236, 241, 242
 Bulpilanes, 125, 135
 bura, 202
 buraco, 52
 burato, 52
 burbulliña, 308
 burburinho, 49
 burgo, 55
 BURRA, 211
 BÛRRA, 342
 burras, 258
 burrecas, 56
 burrica, 55
 burrinha, 55
 burrinhas, 56
 burro, 203, 260
 butter, 203
 bútyron, 203
 BUTYRUM, 203
 buxo barbeiro, 266
 cabaceiro, 139
 caballa, 32
 caballeirogas, 55
 caballín, 51
 caballito, 55
 caballo, 55
 cabalos, 269
 cabana, 54, 55
 cabanal, 54, 55
 cabano, 54
 cabeça, 253, 273
 cabertas, 55
 cabeça, 87, 94, 253, 273
 cabezal, 54
 cabezo, 94
 cabezos, 262
 cabidas, 50
 cabirto, 51
 cabo, 267
 cabozo, 139
 cabra, 107, 213
 cabra-cega, 55
 Cabreiroá, 144
 cabrito, 51, 212, 213
 cabulo, 53
 cabuxa, 107, 212, 213

- cabuxo, 51, 213
 cabuzudo, 213
 cacaforra, 94
 caçapeira, 52
 caçapo, 51
 cacarenhas, 56
 cacca, 16
 cachabeira, 55
 cachaço, 253
 cachaleira, 55
 cacha-perna, 55
 cachapiollos, 324
 cachaza, 253
 cachiço, 56
 cachimba, 50
 cachimbo, 340
 cachinas, 55
 cacho, 108, 109
 cachoeiras, 268
 cachuço, 56
 cacía, 153
 cacimba, 49, 50, 340
 caçola, 55
 cadarço, 56
 cadaste, 275
 cadeado, 54
 caderna, 275
 cadernas, 272
 cadolo, 89, 91, 94, 320
 cadraste, 275
 cadrazo, 56
 cadrozo, 89
 cadrôzo, 94
 cadrôzo, 88
 cadullo, 89, 94, 320
 cafanhote, 284
 caga no ninho, 54
 cagallo, 311
 cagoxo, 94
 cairel, 276
 cais, 141, 228, 230, 231
 caiúco, 248, 272
 calabobos, 339
 calafetar, 253, 275, 277
 calafetear, 275
 calafetiar, 253
 calar, 339
 CALARE, 339
 caldeirada, 268, 271, 272
 caldeirinha, 51
 calecer, 152
 calente, 52
 calhandras, 55
 CALÍGO, 335
 calringa, 276
 CALÚGO, 335
 calzo, 265
 calzos, 262
 cama, 52
 camarão, 260
 camaroeiro, 267
 camarón, 260
 CAMBUJ, 213
 camentar, 153
 caminho, 49
 camiño de san Andrés, 49
 camiño de san Campio, 49
 camiño de Santiago, 49
 campus, 32
 cana, 89, 94, 274, 275
 cana de millo, 94
 canastro, 139
 cancela, 57
 canchaperna, 55
 candado, 54
 candaira, 143
 cándano, 87
 CANDÁNU, 143
 cándanu, 143
 candea, 50, 85, 87, 94
 Candedo, 143
 candèla, 94
 candeòlo, 94
 candieiro, 258
 cando, 143
 caneira, 94
 caneiros, 267
 caneta, 94
 cangaço, 56
 cangalheira, 57
 cangalho, 56
 cangalla, 56
 cangallo, 56
 cango, 56
 cangrexo, 260
 caniço, 273

- caniços, 250
 canino, 256
 canivêla, 94
 canizo, 273
 canizos, 250, 272, 277
 canizos dos pés, 250
 cano, 250, 275
 canosas, 260
 canôta, 94
 canoto, 89, 91, 94
 cans, 141
 canta(t), 32
 cantar, 52
 cantat, 32
 canuto, 94
 caña, 53, 94, 274, 275
 cañeira, 94
 cañeta, 57
 caño, 52
 cañota, 94
 cañôta, 94
 cañoto, 88, 89, 91, 94
 cañotos, 267
 capela, 91
 capêla, 94
 capoa, 203
 capona, 208
 CAPPA, 213
 CAPRARIOLA, 144
 *CAPRARIOLANA, 144
 CAPRIRE, 213
 CAPRITUS, 212
 CAPSA, 218
 CAPSEUS, 218
 capullo, 91, 94
 caput, 33
 capuz, 213
 caramunha, 50
 carapa, 91
 carapela, 89
 carapola, 91
 carapullo, 91, 94
 carazo, 89
 carbajo, 288
 Carballais, 141
 Carballal, O, 288
 Carballás, 141
 carballeira, 142
 carballo, 237, 238, 243, 288, 291, 300
 carcaxía, 331, 347, 352
 carcereiros, 263
 carcoma, 178
 cardumes, 256
 carel, 249, 276
 carenar, 253, 272, 275
 cargadeiro, 54
 cargueiro, 54
 carlinga, 276
 CARNARIUS, 211
 carneirada, 52
 carneiro, 51, 55, 208, 209, 211
 carnero, 211
 caroa, 89
 caroal, 89
 caroças, 258
 carocha, 83, 89
 carôcha, 94
 carocho, 89, 248
 carocos, 56
 carola, 89
 carolo, 88, 89, 90, 91, 94
 carôlo, 84, 88, 94
 carôlo, 88
 caropa, 83
 carôpa, 94
 caroucho, 89
 carozza, 89
 carozas, 258
 carozo, 88, 89, 90, 94
 carôzo, 94
 carpa americana, 260
 carpín, 260
 carpola, 91
 carracholas, 55
 carrancho, 55
 carrapito, 51
 carreirão, 49
 carreiro, 49
 carreiro das estrelas, 49
 Carreiro do Golpe, O, 134
 carretera de Santiago, 49
 carrexóns, 256
 carrichas, 55
 carrilleira, 49
 carrillo, 53, 219
 carriño, 219

- carro, 219
 carròcho, 88, 94
 carrola, 255
 carròla, 88, 94
 carrolo, 55, 94
 carròlo, 88
 carrupa, 94
 carruxo, 51, 211
 carta feira, 167
 carteleiros, 264
 CARUDIU, 88
 carulo, 88, 94
 caruma, 50, 289
 carumba, 50, 289
 caruncho, 94
 carupa, 83
 caruxeira, 336
 carvalho, 288
 cas, 141, 230, 231
 casa, 261, 264
 CASA SOLA, 144
 *CASA SOLANA, 144
 casaco, 258
 casal, 55
 casão, 54, 55
 casario, 55
 Casasoá, 144
 casca, 83, 94
 casca maimiña, 310
 cascadas, 268
 cascás, 56
 cascatas, 268
 casco, 275
 casimba, 340
 caso, 94
 caso de maiz, 94
 castaña, 236, 293
 castañal, 378
 castañeta, 181
 castrón, 51
 casula, 50, 83, 94
 casulas, 50
 casullo, 91, 94
 casulo, 83, 91, 94
 catanas, 256
 catapiollos, 324
 catapollos, 319, 321
 catar, 266, 321
 catas, 263
 cativo, 54
 catriño, 89
 catro patas, 56
 catro pés, 56
 catrocho, 88, 89
 catroio, 89
 catrozo, 94
 catrózo, 88
 cauda, 253
 cavaleirosas, 55
 cavalete, 56
 cavaliño, 51
 cavalitas, 55
 cavalo, 55
 cavaluço, 55
 cavarco, 146
 cavaxe, 146
 caverna, 275
 cavernas, 250
 cavoco, 146
 cavorco, 146
 cavoucas, 255
 cazapeira, 52
 čea, 333
 ceapã, 32
 ceața, 333
 cebullo, 91, 94
 cedovén, 75
 čega, 333
 cegajoso, 350
 cego-mongacho, 55
 cego-nacho, 55
 cegoña, 333
 celeiro, 54
 CELLA, 140
 cencena, 94
 cenceno, 86, 87, 94
 cenceño, 86
 centeno, 75
 ceo escamento, 270
 CEPA, 32
 CEPULLA, 32
 cer, 156
 cercear, 87
 cerceno, 87, 94
 CĚRCĪUS, 339
 cerdeira, 237, 291, 300

- ceredo, 291
 cereixa, 291
 cereixal, 145, 237, 242
 Cereixal, A, 145
 cereixeira, 291, 300
 cereixón, 145
 cerezo, 291
 cerilha, 299
 cerilla, 300
 cernar, 87
 CERNÈRE, 347
 cerno, 25
 cerra cancelas, 53
 cerra portelos, 53
 cerrallada, 330, 331, 335, 339, 347
 cerrar, 347
 cerro, 85, 94
 cèrro, 94
 certus, 25
 cerzo, 339, 340
 chalana, 181
 chalanas, 248
 chaliço, 259, 273
 chalizo, 259, 273
 chamadiala, 272
 chamadiela, 272
 chamar, 266
 chao, 142
 chapapote, 253
 chaparrão, 298
 chaparrón, 298
 chapitel, 54
 chapote, 253
 chapuços, 250
 chau, 142
 chea, 268, 273
 cheia, 268, 273
 cheio, 273
 cheminea, 273
 cheo, 273
 chepa, 53
 cherepa, 53
 chiba, 53, 212
 chibinho, 51
 chibo, 51, 213
 chicha, 239
 chíchari, 300
 chícharo, 262, 277
 chicharro, 176, 177
 chicharrões, 53
 chicharrón, 53
 chicho, 50
 chico, 55
 chicote, 276
 chicotes, 262
 chinchorros, 248
 chiote, 268
 chiscapiollos, 324
 chiviña, 336
 chivo, 51
 chivote, 51
 choça, 54
 chorrá, 298, 300
 chorrillo, 56
 Chouso, 140
 Chouzo, O, 140
 chovisca, 336
 chuchutas, 55
 chuiva, 234
 chumaceira, 250, 272
 chumaceiras, 277
 chumaceiros, 250
 chumbá, 298, 300
 chumbada, 264, 276
 chumbeira, 264, 276
 chumbeirar, 266, 273
 chumbeiro da man, 262
 chumbeiro do alto, 262
 chumbo, 273, 276
 chupasangres, 51
 chusperros, 53
 chuvasco, 338
 chuvasco fino, 338
 chuvia, 330, 336, 338
 chuvia de mollabobos, 336
 chuvia de mollaparvos, 336
 chuvia de parvos, 336
 chuvia miúda, 336
 chuvieira, 338
 chuviña, 331, 336
 chuvirna, 239
 chuvirnar, 239, 243
 chuvisca, 297, 335, 336, 337, 338,
 339
 chuviscada, 338
 chuviscadela, 337

- chuvisco, 336, 338
 chuvisqueira, 338
 chuzo, 261
 Cíes, 140
 cigañote, 284, 300
 cima, 94
 cincear, 266
 CINCINNU, 86
 cinco, 22
 cinco, 21
 cinta, 275
 cintas, 250
 ciosa, 52
 cipolla, 32
 CIRCUS, 339
 CIRRU, 85
 ciscos, 50
 civeira, 75
 Cividáns, 142
 CIVITATES, 142
 CLAUSU, 140
 c(o)ano, 89
 coberteira, 235
 cobertizo, 54
 coberto, 54, 55
 cobertoira, 235
 cobertura, 232, 234, 235, 242
 cochar, 267
 cochigo, 200
 cochilo, 162
 cocho, 52, 199
 cochorro, 199
 coco, 283
 coco de lu, 300
 coco de lume, 300
 coctorium, 32
 CODA, 89
 *CODANEU, 89
 codaste, 249, 275
 codrozo, 94
 codrozo, 88
 coelheira, 52
 coelhito, 51
 coelho, 51
 cogitare, 25
 cogofêlas, 94
 cogorda, 94
 coña, 237, 241, 242
 coitelo, 161, 162
 colere, 25
 collar, 266
 colligo, 25
 colo, 25, 151
 colorado, 94
 coltel, 161
 coltell, 161
 coltello, 161
 com a lua, 52
 com a maré, 52
 com o bicho, 53
 com(b)areiro, 105
 cómaro, 105, 106
 combardo, 54
 cómbaro, 105
 cómeo todo, 319, 321
 comeostra, 183
 compañeira dela, 322
 compañeiro, 314, 315, 318
 computare, 25
 concerno, 25
 conelheira, 52
 conexeira, 52
 conexo, 51
 confarreatio, 25
 configurare, 25
 congregare, 25
 contare, 25
 contextus, 25
 cope, 262, 276
 copio, 261, 276
 copo, 262, 276
 cor, 32
 corazón, 313, 318
 corcó, 178
 corcoba, 53
 corcón, 177, 178
 corcón bravo, 179
 corcón de altura, 179
 corcova, 53
 corcunda, 53
 corda de chumbo, 264
 corda de erva, 56
 corda de terra, 262
 corda do alto, 262
 cordeal, 318

- cordeirín, 51, 211
 cordeiriño, 211
 cordeiro, 51, 208, 209, 210, 211
 cordeletes, 267
 cordero, 211
 cordial, 318
 cordiame, 262
 cordoeiro de terra, 262
 cordoeiro do alto, 262
 cordóns, 259
 CORDUS, 210
 corga, 139
 Corga dos Paleiros, 139
 Corga, A, 139
 cornetada, 264
 corno, 263
 corócha, 94
 corozas, 88, 89
 corozas, 258
 corozo, 94
 coròzo, 88, 94
 corózo, 88
 corre, 56
 correa, 201
 correacho, 201
 correal, 201
 correola, 201
 corrida, 52, 208
 corropio, 49
 corta, 167, 168
 corta feira, 167
 corte, 55
 cortiça, 273
 cortiças, 264
 cortiza, 273
 cortizada, 264, 276
 cortizas, 264, 276
 corto, 274
 Corzâns, 142
 cosco, 83, 94
 costas, 55
 costrán, 56
 cotela, 94
 cotèla, 94
 cotelo, 50
 *COTIRE, 161
 coto, 94
 couteau, 161
 cova, 52
 covella, 237, 239
 covil, 52
 coxa, 200
 coxada, 200
 coxo, 200
 craba, 107
Crangon vulgaris, 260
 cras, 32
 CRATEM, 182
 CRATICELLA, 182
 crecida, 268
 cría da cabuxa, 51
 cría do coelho, 51
 cría do coello, 51
 cribrum, 25
 crista, 87, 94
 crocha, 83
 croque, 251
 croucho, 94
 cruz, 184
 Cruz Raposa, 136
 cúa, 250, 277
 cuaderna, 275
 cuadernas, 250
 cuadraste, 275
 cuaña, 249, 270, 277
 cuarta, 167, 168
 cuarta feira, 167
 cubo, 57, 299
 cubrición, 54
 cuchar, 152
 cuchicha mémé, 55
 cuchiu, 161, 162
 cuchielu, 162
 cuchietsu, 162
 cuchillo, 161, 162
 cuchilo, 162
 cucho, 152
 cuellu, 151
 cuitar, 152
 cuito, 152
 CULTELLUM, 161
 CULTER, 161
 cultura, 25
 cultus, 25
 cumprido, 274
 cumprimento, 274

- cumprimento de sinal, 248
 cunil, 51
 cupèla, 94
 curandé, 55
 curceta, 184
 curdeirolo, 211
 curisca, 269
 curral, 55
 curralhas, 53
 curreallo, 52, 201
 currial, 201
 curro, 55
 curto, 274, 275
 c(u)ruto, 87
 curuto, 94
 cússego, 54
 cutelo, 162
 cuñit, 161
 dada, 52
 daquela, 152
 daquela, 152
 darréu, 152
 das arrebanhaduras, 54
 de burrecas, 56
 de burrinhas, 56
 de cacarenhas, 56
 de cavalete, 56
 de fóra a fóra, 248
 de gatas, 56
 de gatinhas, 56
 de gatiñas, 56
 de gatuñas, 56
 de rodillas, 56
 de sazón, 52
 de zazorro, 56
 debullada, 254
 debullar, 69
 debullos, 254
 decembre, 375
 decembro, 359, 375, 377, 378
 decretus, 25
 deda, 308
 deda grande, 314, 316, 317, 322
 dedella, 308
 dedica, 308
 dedín, 308
 dediña, 308
 dediño, 308, 310
 dedo, 308
 dedo chico, 304
 dedo da puñeta, 319
 dedo do anillo, 316
 dedo do carallo, 319
 dedo do corazón, 318
 dedo gordo, 304
 dedo medio, 312
 dedo menor, 312, 314
 dedo pequeno, 304
 dedos, 303
 deftéra, 37
 defumadouros, 266
 degholadoiro, 253
 degoladoiro, 253, 272
 dekem, 32
 delirare, 25
 delirium, 25
 delun, 35
 demandada, 53
 DENŪDARE, 157, 158
 dénuer, 157
 deputare, 25
 derecha, 151
 dereita, 151
 dereyto, 151
 derradeiro, 54
 desaghuadeiro, 271
 déshabiller, 158
 desmallar, 266
 desnuar, 157, 158
 de(s)nudar, 157
 desnudo, 157, 158, 159
 desnudo, 158, 159
 desnua, 158
 desora, 202
 desora do leite, 56
 desoradura, 202
 despido, 157, 159
 despir, 158, 159
 DESPOLIARE, 158
 destéra, 37
 destra, 151
 destro, 151
 destroçador, 267
 desván, 54
 desvestir, 158
 devalada, 269

- devalante, 269
 DĒXT(Ē)RA, 151
 detfem, 32
 dianteiros, 250
 diciembre, 375
 dido más grande, 316
 Dienstag, 35
 DIES, 34
 DIES DOMENICA, 37
 dies dominica, 166
 DIES LUNAE, 34
 dies lunis, 34, 36, 37
 Difuntos, 372, 373
 DIGITUS IMPUDICUS, 319
 DIGITUS INFAMIS, 319
 dintel, 54
 diritta, 151
 discerno, 25
 discretus, 25
 discrimino, 25
 disgregare, 25
 dish, 21
 dishwasher, 21
 disputare, 25
 dixebrrar, 152
 do medio, 318
 doble, 54
 domingo, 37
 dona, 282, 300
 donezinha, 282
 donicela, 282, 300
 doniña, 282, 300
 dorneira, 57
 dos arrebanhos, 54
 dos mimos, 54
 dótora, 52
 dreaptă, 151
 dreta, 151
 droite, 151
 *dueña, 282
 durmente, 276
 durmiente, 250, 276
 eau, 155
 ECCLESÍOLA, 138
 egregius, 25
 eido, 55
 embarcadeiro, 268, 271
 embazar, 264
 embigo, 253
 embodada, 256, 270
 embrear, 253, 275
 embudada, 256, 270
 *EMERARE, 335
 emiza, 331, 347, 348
 empatar, 267
 empêcher, 25
 empeixar, 259
 empena, 54
 encabuxarse, 213
 encalas, 265, 276
 encamar, 256
 encamentar, 153
 encarnado, 94
 encarrujarse, 211
 encarruxarse, 212
 encascar, 265, 276
 enceno, 86
 enchenta, 268
 enchente, 268
 encolas, 265, 276
 encosta á beirada, 259
 éndiz, 319, 320
 engaçó, 56
 engatar, 267
 engodo, 258, 276, 277
 enoxado, 213
 enrestrar, 69
 enseada, 268, 274
 ensinada, 274
 *Ensis ensis, 183
 ensollado, 261
 entaboadó, 253, 276
 entaboar, 253
 entabuamento, 276
 entamar, 154
 entradiços, 257, 260
 entrallar, 265, 276
 entralle, 265, 276
 entrallo, 265, 276
 entrare in gioco, 23
 entretiño, 53
 entrugar, 154
 envarar, 252
 enxope, 253, 271
 enxurrada, 298
 enxurrar, 259

- equa, 32
 erballada, 333, 334
 erballeira, 333
 erballo, 333, 334
 erbedeiro, 50
 érbedo, 50
 Ermerí, 141
 ERMERICI, 141
 ervedeiro, 50
 érvedo, 50
 ervilla, 300
 esbarba, 85, 94
 esbillar, 154
 esca, 142
 escabeza, 94
 escabezar, 87
 escachabolos, 319, 320
 escachapiollos, 320, 324
 escachar, 320
 escaecer, 152
 Escairo, 142
 escalar, 255
 escalecer, 152
 escalos, 260
 escamas, 253
 escambrois, 228, 229, 230, 231
 escambrón, 231
 escambrós, 229, 230, 231, 232
 escanchapiollos, 324
 escangallo, 56
 escarçã, 54
 escarocho, 83
 escaròcha, 94
 escarpizo, 259
 escochapiollos, 324
 escochapulgas, 324
 escopeiro, 253, 271
 escorrallas, 53
 escorredollo del folle, 53
 escorrída, 269
 escotar, 69
 escotrapiollos, 324
 escouchapiollos, 324
 escouso, 269, 277
 escrocapiollos, 324
 escuchapiollos, 324
 escueta, 208
 escunchapiollos, 324
 escunchapulgas, 324
 escurricha, 269
 escurricho, 269
 escurutar, 87
 escuruto, 94
 esfarnar, 88
 esfollar, 69
 esguilar, 154
 esmorecer, 152
 espadana, 87, 94
 espadín, 183
 espalladoira, 237, 243
 espanar, 266
 esparrancado, 55
 espello, 250, 275
 espera da mó, 57
 espezí, 158
 espía del piño, 50
 espicha, 256
 espido, 157, 159
 espiga, 50, 82, 88, 94, 214, 216
 espiga das ánimas, 69
 espiga do trono, 69
 espigoto, 94
 espinel, 267, 276
 espinha, 269
 espinhaço, 250, 273
 espiña, 253
 espiñazo, 250, 273
 espiñel, 267, 276, 277
 espir, 158, 159
 espojinho, 49
 espreitar, 103, 104, 105
 Esqueiro, 142
 esqueleto, 250
 esque(n)cer, 152
 esquencer, 81
 esquerda, 151
 esquerra, 151
 essere giù di giri, 22
 essere su, 22
 est[é]rco, 233, 242
 est[e]rco, 233
 estábulo, 55
 estacadas, 266
 estade, 150
 estar inverno, 174
 estat, 149

- estate, 149
 esteada, 345
 esteiros, 268
 estendeladas, 266
 estéril, 208
 esticar, 270
 estiñada, 345
 estio, 175
 estío, 150, 168, 173, 174
 estiu, 149, 175
 estopa, 253
 estopar, 253
 estopear, 253
 estopeiro, 253, 271
 estoxar, 294, 300
 estoxo, 294
 estrada da Galiza, 49
 estrada de Santiago, 49
 estrada de Santiago da Galiza, 49
 estralamar, 185
 estrebão, 54
 estrecho, 274
 estreito, 274, 275
 estrela, 181, 184, 186
 estrela da água, 184
 estrela da tarde, 184
 estrela de mar, 181, 184
 estrela de mar común, 186
 estrela de Santiago, 49
 estrela do mar, 184
 estrela-do-mar, 186
 estrelamar, 186
 estrela-mar, 186
 estrella, 182, 183
 estriga, 85, 94
 estrincapiollos, 324
 estrovada, 267
 estrovo, 276
 estrovos, 267, 272
 estrumar, 56
 esturjão, 180
 été, 149
 examen, 25
 exordior, 25
 EXPEDIRE, 158
 explicaciois, 230
 ezker(r), 151
 faba (verde), 50
 faca, 161, 162
 fai o bolo, 319
 faiado, 54
 faio, 54
 faísca, 50
 faltriqueira, 201
 fames, 265
 famosos, 272
 fanecas, 260
 fáquia, 162
 far, 25
 fare autogol, 23
 fare marcia indietro, 22
 farelo(s), 347
 farelos, 347
 farinha, 347
 fario, 257
 farna, 88, 94
 farnas, 94
 fasco, 50
 fatado, 52
 fatiños do sábalo, 254
 fato, 51, 52, 254
 fatos oliados, 258
 febreiro, 378
 feijão, 238
 feijão de atrepa, 50
 feijão de caldo, 50
 feijão de estaca, 50
 feijão patareco, 50
 feijão-verde, 50
 feira, 167, 168
 feito, 292
 feixoeiro, 266
 feixón (verde), 50
 fel, 256
 fêmeas, 249, 275
 femias, 249, 275
 FERIA, 37, 167
 FERIA SECUNDA, 37, 167
 FERIA TERTIA, 37
 FERIAE, 167
 ferra-bordão, 55
 ferrajola, 55
 ferrão, 160
 ferrete, 159, 160
 ferro, 251, 275
 ferro macho, 276

- ferrón, 159
 ferrum durum, 156
 feruncho, 94
 fervere, 32
 festa das contas, 264
 feto, 292
 fezes, 56
 FICARIÖLA, 138
 ficticius, 25
 fictio, 25
 feito, 292
 figal, 145
 Figueiró, 138
 figura, 25
 filhó, 293
 filho mais novo, 53
 filhoses, 293
 filló, 138
 fillo máis novo, 53
 filloa, 138, 293
 fingo, 25
 FĪNIS, 338
 fira, 167
 firgha, 267, 273
 firghador, 255
 fisga, 255, 267, 273, 276
 fito, 292
 fixéiraia, 273
 FLOCCUM, 348
 flor, 94
 flor (de millo), 87
 flor do maíngo, 94
 flor do millo, 94
 flotador, 253
 floxo, 94
 focada, 256
 fogaça, 53
 foio, 146
 foire, 167
 foello, 83, 94
 folhaça, 50
 folhejo, 50
 FOLIOLA, 293
 folla, 50, 83, 94
 folla, 94
 folla da espiga, 94
 folla da mazaroca, 83
 folla da mazarôca, 94
 folla de millo, 83, 94
 folla do piñeiro, 50
 follaco, 83, 94
 follada, 83, 94
 follata, 94
 follate, 94
 follato, 83, 94
 folläto, 83
 folleco, 94
 follêco, 83
 follello, 83
 follète, 94
 *follêto, 83, 94
 follico, 83, 94
 follo, 83, 94
 folló, 293, 300
 follön, 83, 94
 fomes, 265
 fondas, 262, 265
 fondear, 251, 275
 fondeira, 257
 fondões, 268
 fondón, 56
 forqueta, 238
 forra, 203
 forro, 54
 fosfro, 299
 foupa, 50
 foxo, 146
 fraga, 139, 228
 fragas, 184
 frajones verdes, 50
 francada, 267
 frando, 88, 94
 frecha, 152
 freita, 152
 freixo, 153
 freixón, 238, 243
 fresnu, 153
 fréxel (verde), 50
 fréxeles, 241, 242
 fréxoles, 241, 242
 Frieira, 141
 Frieiras, 141
 Frigheira, 141
 Frigheiras, 141
 frigdeira, 55
 frigidum, 32

- froalleira, 331, 348
 froalleiro, 349
 froallo, 348
 FROILA, 141
 fronza, 50
 frouma, 50, 289
 Froxais, 141
 Froxás, 141
 Froxás, 141
 fruma, 50
 fucinho, 253
 fuegos, 94
 fuína, 154
 fuína, 154
 fuíña, 154
 fumadoiro, 271
 fumadoiros, 266
 fundalho, 56
 fundas, 262, 265
 fundear, 251, 275
 fungo, 94
 fungón, 94
 funil, 57
 Funqueiro, 117
 furabolas, 319, 320
 furabollos, 319, 320
 furabolos, 304, 319, 320, 321, 324
 furnus, 32
 furões de mar, 256
 furtados, 54
 gado, 51, 52
 gafanhoto, 284
 gafas, 16
 gaiado, 94
 galafetar, 253
 galinha popada, 286
 galiña cega, 55
 galiñas, 120
 galiñeiro, 120
 gallo, 94
 gallo de maíno, 94
 gallo de maíz, 94
 gallo de millo, 94
 galo de campina, 286
 galo do campo, 286, 300
 Galpechos, Los, 122
 gamela, 276
 gamelas, 248
 gamelas de ponta, 248
 gamelas de punta, 248
 gamelón, 299
 ganado, 52
 ganapán, 276
 gancha, 238
 gando, 51
 gañote, 89
 gañoto, 89, 94
 garabaná, 298, 300
 garabano, 298
 garabolos, 319, 320
 garabullo, 320
 García, 119
 garêlo, 94
 garúa, 331, 335, 336
 gasto, 50
 gatas, 56
 gateador, 51
 gatinhas, 56
 gatiñas, 56
 gatuñas, 56
 gauche, 151
 gazapo, 51
 Gende, 140
 genol, 276
 ghabeta, 250
 ghamela, 181
 ghamóns, 250
 ghanapán, 258
 gharafetar, 253
 gharafetear, 253
 gharnelas, 253
 gharneleiro, 253
 ghelra, 253
 gherlas, 253
 ghiros, 257
 ghirrios, 257
 ghrade, 182
 ghradisela, 182
 giocare a tutto campo, 23
 giocare in casa, 23
 glasses, 15
 gol, 157
 goldro, 56
 Golpa, 129
 Golpa, A, 121, 134

- golpe, 118, 119, 120, 125, 128, 129, 349
 Golpe, 120, 123, 125, 129
 Golpe(s), 129
 Golpecheras, 122
 Golpeiras, 121, 129, 134
 Golpejar, 122
 Golpejas, 122
 Golpejones, 122
 Golpelairas, 125
 Golpelarias, 135
 Golpeleyros, 135
 golpella, 118, 119, 125, 129
 Golpella, 135
 Golpellaas, 135
 Golpellas, 135
 Golpellás, 122, 125, 129, 135
 Golpelleiras, As, 135
 Golpelleyras, 135
 golpello, 118, 125, 129
 Golpelo, 125
 Golpes, 121, 129, 134
 Golpilays, 135
 Golpileyras, 135
 Golpillas, 134
 Golpilleira, 134
 Golpilleira(s), 122
 Golpilleira, A, 134, 135
 Golpilleiras, 134
 Golpilleiras, As, 134, 135
 Golpillón, 122, 129, 134
 gomas, 50
 góndolas, 249
 gordo, 323
 gordura, 53
 Gorpilleiras, As, 135
 gözlük, 15
 gra, 94
 grabulha, 50
 grade, 54, 182
 gradicela, 183, 185, 186
 gradicelas, 183
 grampo, 54
 gran, 94
 graná, 290
 granado, 290
 granau, 290
 granceiro, 94
 grande, 316, 319, 321, 323
 grande de todos, 316
 grandíño, 316
 grandis, 32
 graneira, 56
 granhotos, 53
 grañeira, 56
 grañeiro, 94
 grañoa, 56
 grao, 94
 grao de maínza, 94
 grao de maínzo, 94
 grao de millo, 94
 grasa, 53
 grattacielo, 21
 grau, 228
 gravalha, 50
 graxa, 53
 grex, 25
 grillar, 339
 Grixó, 138
 Grixoa, 144
 grumazo, 349
 grumo, 349
 Grupilleiras, 129, 134
 Grupilleiras, As, 134
 Grupilleiro, O, 135
 guarda-peixe, 250
 guarida, 52
 gueldo, 50
 guelra, 272
 guelras, 253
 *Guende, 140
 guerúe, 335
 guía, 87, 94
 guillón, 160
 Guimará, 141
 guinchar, 52
 guineu, 119
 guió, 250
 guiyón, 160
 guldreira, 52
 gullo, 50
 gulpeja, 126
 Gulpilanes, 135
 Gulpillas, 135
 Gulpilleira, 134
 Gulpilleira(s), 129

- Gulpilleira, A, 134, 135
 Gulpilleiras, 134
 Gulpilleyras, 135
 Gurpilleiras, 135
 Gurpilleiras, As, 135
 h.uína, 154
 harinilla, 347
 harinita, 347
 heces del vino, 56
 herba, 334
 herbeira, 256
 herdeiro, 54
 HĪBĒRNŪM, 149
 HĪĒMS, 149
 hiver, 149
 hivern, 149, 175
 horca, 215
 hórreo, 139
 iarnă, 149
 IBEX, 219
 ichamas, 250
 ierru, 149
 Iglesias, 116
 ihartzé, 170
 ijovis, 295
 ilhas, 268
 ILLA AQUARIA, 141
 ILLA AREA, 141
 IMBER, 336
 imbude, 54
 *impedicare, 25
 impedire, 25
 imputare, 25
 inchama, 250, 273
 inchamas, 277
 ÍNDEX, 319
 índice, 312
 índice, 318, 319, 320
 instat, 149
 invernada, 345
 invernía, 169, 171
 inverno, 149, 168, 169, 171, 174, 175
 inviarn, 149
 invierno, 149, 169
 inxirir, 266
 inxurrar, 262
 íñice, 312
 ir enterpernado, 55
 irguiço, 50
 irmán, 315
 irmanciño, 314
 irmao, 142
 irmau, 142
 irmau de todos, 318
 isca, 50, 270
 isco, 270
 islas, 268
 isqueiro, 253, 271
 istade, 149
 iverno, 149
 iviern, 149
 ivierno, 149
 iviernu, 149
 izquierda, 151
 janeiro, 54
 janela, 300
 jelecho, 292
 jilguero, 287
 jogo da cabra-cega, 55
 jorra, 56
 jovis, 295
 Juan(it)a, 119
 jueves, 165, 168
 jugo, 202
 julio, 366
 junio, 363
 kanbux, 213
 lacaleira, 52
 LACTEM, 201
 ladreais, 231, 232
 ladreales, 231
 ladrón, 119
 ladrona, 119
 laetamen, 25
 laetus, 25
 lambón, 319, 321
 lambuxos, 255, 272
 lamparilla, 258, 272
 lamprea, 255, 273
 lamprea cabezona, 255
 lamprea da desova, 255
 lamprea serodia, 272
 lampreaço, 255
 lampreieira, 260
 lampreia, 255, 273
 lampreia louca, 255

- lampreiñas, 255
 lampreolas, 255
Lampreta fluviatilis, 255
Lampreta fluviatilis planeri, 255
 lançar, 266
 lance, 266
 lances, 276
 lanchas, 248
 lanço, 266
 lançon, 179
 lanços, 276
 langaño, 253
 lapa, 349
 lapar, 349
 lapareira, 52
 láparo, 51
 lapiña, 349
 lapiñar, 349
 lapiñeira, 349
 lapoia, 51
 lapouco, 51
 lardos, 53
 largho, 275
 larghura, 275
 largo, 274, 316
 largura, 274
 larrazken, 170
 lastear, 265
 lavastoviglie, 21
 LAXARE, 201
 laxida, 52
 Lebosende, 142
 lebrezinha, 51
 lebrezita, 51
 lechón, 51
 lego, 25
 léitaras, 254, 270
 leite de manteiga, 202
 leiteiras, 259
 léiteras, 254
 leme, 250, 275
 lentes, 15, 16
 leste, 187
 levantada, 52
 levantada ao touro, 52
 levantar-se à cria, 52
 levantar-se à criação, 52
 levantar-se ao boi, 52
 levar a ombros, 55
 levar às cavalitas, 55
 liados, 258
 libre, 208
 limallo, 253
 limo, 253, 270
 linea, 25
 linguado, 259
 linha, 267
 lintel, 54
 linum, 25
 liña, 276
 liño, 253
 lira, 25
 lismo, 253, 270
 listo, 119
 lixar, 294
 LIXARE, 294
 lixoso, 294
 llercia, 153
 llerza, 153
 llexar, 201
 llovisnar, 297
 llovizna, 338
 lluis, 162
 Lobosandaos, 142
 lodairo, 142
 Lodairo, O, 143
 lodeiro, 142
 lodo, 56, 253
 lodoairo, 142
 loja, 55
 lombá, 53
 lombo, 55
 longo, 275
 longueirón, 183
 longura, 275
 loquete, 54
 lorga, 52
 loro, 53
 *LOTANARIU, 142
 *LOTONARIU, 142
 louca, 88, 94
 loura, 52
 lousa, 52
 lousado, 54
 louseira, 52
 lu, 141

- lúa cheia, 269
 lúa nova, 269
 lubina, 274
 lucecú, 102, 103
 lucencú, 102
 lucicú, 102
 lucincú, 102
 luega, 208
 lucira, 208
 lugar, 55
 lugarejo, 55
 luis, 162, 163
 lumbreira, 54
 lumieira, 54
 luna, 32
 LUNAE DIES, 34
 lundí, 35
 lune, 36
 lunedì, 36
 lunera, 208
 lunes, 163
 lunettes, 16
 luniega, 208
 LUNIS, 34, 37
 LUNIS DIES, 34
 luns, 33, 162, 163, 168, 300
 lura, 52
 lus, 162, 163, 300
 LÛTU, 142
 luxar, 294
 luz, 141
 luzada, 100
 luzancú, 102
 luzencú, 283
 ml'ê]do, 233
 maçarico, 51
 maçaroca, 50, 215
 Maceda, 143
 maceira, 143, 153
 maceiro, 153
 maceta, 261
 macha, 57
 machia, 203
 macho, 206, 281
 machoeira, 206, 208
 machón, 206, 208
 machorra, 203, 204, 205, 206, 207,
 208
 machos, 249, 275
 madre, 56, 267, 276
 madriña, 315
 madrugada, 100
 maduro, 94
 mãe, 267
 maêses, 80
 magis, 32
 magis fortis, 32
 magnus, 32
 magosto, 293
 magote, 52
 magusto, 293
 maiceira, 94
 maiceiro, 80, 94
 maimiña, 310
 maimiño, 306, 309, 312, 314
 mai(n)ceira, 94
 mai(n)ceiro, 94
 mainico, 309, 314
 mainiño, 309
 maínza, 94
 mai(n)zal, 94
 mainzo, 76
 maínzo, 76, 79, 81, 83, 94
 maior, 314, 315, 316
 maior de (elos / eles) todos, 316
 maior de todos, 316
 maiorciño de todos, 313, 316
 mais, 80
 máis, 75, 76, 80
 máis gordo, 323
 máis gordo de todos, 323
 máis grande, 316, 321, 323
 máis grande de (elos) todos, 316
 máis grande de todos, 313
 máis grandín, 312
 máis grandíño, 312, 313, 316, 318
 máis grandón, 316
 máis largo de todos, 316
 máis medianiño, 312
 máis pequeniño, 304, 308, 321
 máis pequeno, 308
 maíses, 80
 maiz, 75
 maíz, 70, 74, 75, 76, 79, 80, 94
 maíz americano, 75
 maíz americano, 75

- maíz femia, 75
 maíza, 81
 maizal, 80
 maízo, 80, 81
 mala, 53
 MALA FOLIA, 344
 malagueiros, 269
 maleta, 53
 malhal, 56
 malho, 56
 malita, 53
 malla, 362, 369, 370
 mallada, 146
 mallo, 56, 265
 MALUM FOLIUM, 344
 mamarota, 311
 mamarutiña, 311
 mamela, 311
 mamiña, 310
 mamiño, 309, 310
 mamma, 16, 311
 mamota, 311
 man, 250
 manada (de ovelhas, de ovellas), 52
 manada (de vacas), 51
 manada de casa, 55
 manadas, 256
 mancha, 330, 349
 MANCÚLA, 349
 mandiño, 309
 mane, 32
 manga, 248
 mangallo, 56
 manganiño, 56
 mango, 267
 mangual, 56
 manía, 205, 207
 maninha, 203, 205, 207
 maniña, 205, 207
 manle, 56
 *MANNINA, 207
 mans, 303
 mansuetus, 25
 manteiga, 53
 manu suetus, 25
 maor de todos, 316
 Maos, As, 142
 mãozeira, 56
 maquedame de Santiago, 49
 maquiar, 258
 mar, 188
 maraxe, 188
 maraxote, 188
 março, 255
 mare, 32
 maré, 49, 255, 269
 maré machorra, 205, 269
 marea, 273
 maregita, 269
 mareiro, 188, 189, 269
 MAREM, 206
 marés, 269
 marés fortes, 269
 marés fracas, 269
 marés ghafas, 269
 marés mortas, 269
 marés rouxas, 269
 marés vivas, 269
 maresia, 49
 marena, 269
 marexiar, 188
 marexiña, 188
 marfollo, 94
 margarique, 310
 margarita, 310
 margarite, 310
 mari loira, 285
 mari loisa, 285
 mari poisa, 285
 María, 119, 285
 maria loira, 285
 maria loisa, 285
 maria poisa, 285
 maria-lousa, 51
 maria-poisa, 50
 marimacho, 206
 maripoisa, 300
 mariposa, 50
 mari-posa, 285
 marisca, 257
 marisqueira, 257
 marmañeira, 340, 343, 352
 marmañeiro, 344
 marmaña, 331, 344
 marmuña, 343, 344
 marón, 206

- maronda, 204, 205, 206, 207, 208
 maroto, 206
 marrancha, 53
 marraquecha, 53
 marreco, 53
 marroa, 204, 205, 206, 207, 208
 marte, 36
 martedi, 36
 martes, 168
 Martínez, 117
 Martíns, 117
 Martís, 117
 marueco, 206
 MASCULUS, 206
 maseira, 299
 MASSA, 215
 masseira, 57
 mastro, 276
 mastro da vela, 250
 masura, 215
 matapiollos, 304, 322, 324
 matapollos, 324
 matapulgas, 319, 321, 324
 matapulgas e piollos, 324
 maumiño, 309
 maza, 215
 mazaira, 142, 143
 mazal, 145
 mazanal, 153
 mazaneru, 153
 mazarico, 51
 mazaroca, 82, 85, 214, 215, 216, 261
 mazaròca, 94
 mazaroca da grá, 82
 mazaròca da gra, 94
 mazaroco, 261
 mazaruco, 265
 mazo, 215
 mazorca, 50, 215
 mazòrca, 94
 mazòrga, 94
 medianín, 312
 medianiño, 312, 318
 mediano, 312, 313, 318
 medras, 50
 medronheiro, 50
 medronho, 50
 medroneiro, 50
 medroño, 50
 MEIARE, 350
 meiceiro, 94
 meimiña, 310
 meimiño, 309, 312, 313, 314, 315, 317
 meiniña, 308, 309
 meiniño, 309
 meio, 273
 Meira, 142
 meirandín, 312
 meirandiño, 316
 Meiraos, 142
 meixoar, 258
 meixoeira, 262
 meixón, 258, 274
 meiz, 79, 81
 méiz, 80
 mèiz, 94
 meiza, 94
 meizal, 94
 MEJÈRE, 350
 mel, 349
 MÈL, 349
 MELA GRANATA, 290
 melaeira, 349
 meleada, 349
 meliada, 349
 meligrana, 290
 melura, 350
 meluria, 349, 350
 memiña, 310
 memiño, 309
 mencineiro, 81
 mendo, 304, 309
 meneja, 53
 meninas, 256
 MENINO, 309, 310
 meniña, 309
 meniño, 304, 309, 310
 menique, 309
 menor, 54, 312, 314
 mensem, 32
 mensén, 32
 menxer, 195
 meñica, 308, 309
 meñico, 309
 meñín, 310

- meñino, 310
 meñique, 308, 309, 310, 314
 meo, 273
 meor de todos, 316
 mera, 331, 335
 mércoles, 164, 165, 295, 300
 mércores, 152, 163, 164, 168
 merea, 335
 merigrada, 290
 meriña, 335
 merodeiro, 50
 merujar, 335
 merujinha, 335
 MERUS, 335
 meruxa, 335
 meruxeira, 335
 mes da Candeloria, 378
 mes da colleita, 362, 370
 mes da sega, 362, 378
 mes da seitura, 362, 378
 mes da Virxe, 367, 368
 mes das almas, 378
 mes das ánimas, 378
 mes das flores, 362
 mes de María, 368, 378
 mes de Nosa Señora, 377
 mes de san Andrés, 378
 mes de san Juan, 363
 mes de san Lucas, 378
 mes de san Miguel, 378
 mes de san Xoán, 363
 mes de santa Baía, 378
 mes de santa María, 378
 mes de Santos, 377, 378
 mes del outono, 371
 mes do Nadal, 378
 mes do Rosario, 378
 mes morto, 172, 362, 375, 376
 meses de inverno, 174
 meses de verã, 174
 mestra, 267
 mexa a niebla, 350
 mexa-las moscas, 350
 mexar, 350, 351
 mica, 51
 micha, 53
 michola, 53
Micropterus salmoides, 260
 miércoles, 152, 163, 168
 migrá, 290, 300
 migrada, 290
 migreira, 300
 migueliño, 370
 mijo, 73, 77
 mil mañas, 119
 MILE GRANATA, 290
 milho, 77
 milho painço, 76
 milho-miúdo, 76
 milium, 73
 millal, 94
 millaras, 254, 270
 milleiro, 76, 94
 millo, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81,
 94, 139
 millo (gordo), 75
 millo “americano”, 70
 millo de sémola, 80
 millo gordo, 70, 73, 75
 millo graúdo, 76
 millo groso, 70, 76
 millo maíz, 80
 millo meudo, 75
 millo miudo, 75
 millo miúdo, 70, 72, 75, 76, 78, 80,
 81
 millo mouro, 76
 millo paínzo, 76, 80
 millois, 230
 millo-miúdo, 76
 millós, 230
 millote, 76
 millôte, 94
 mimalho, 54
 mimos, 54
 mingó, 309
 minguar, 309
 *MÍNIMINUS, 309
 MÍNIMUS, 309
 miniño, 309
 MÍNÜÈRE, 336
 MINUTAM, 336
 miñico, 309
 miñiño, 309
 miñique, 309
 miñocada, 258

- mio melludo, 75
 mio milludo, 75
 miola, 53
 miolo, 53
 misa, 264, 272
 misto, 299
 miúda, 261, 264, 336
 miúdo, 261, 277, 309
 miúdos, 254, 272
 mizar, 348
 mó, 138
 mó (de baixo), 57
 mó de baixo, 57
 moa, 145
 moá, 145
 moa (de abaixo), 57
 moa de abaixo, 57
 moal, 56
 moble, 51
 mocallo, 331, 349
 mocer, 195
 mochila, 53
 moco, 349
 moega, 57
 moenga, 57
 moger, 194, 196, 197
 moito, 234
 mojar, 194
 mojo, 52, 199, 201
 MÓLA, 144
 molcas, 260
 mole, 297
 molecrín, 311
 molinhar, 297
 molisna, 300
 molisnar, 297
 mollaparvos, 331, 339
 mollapitos, 339
 mollar, 336, 339
 *MOLLIARE, 336
 MÓLLIS, 349
 molliznar, 297
 mollo, 94
 molura, 330, 349
 moncer, 195
 monecrín, 311
 monger, 194
 mongir, 194
 monín, 309
 MONO, 309
 Montag, 35
 monte, 55
 Monte do Acival, 139
 Monte Zorreiro, 127
 monxe-las vacas, 195
 monxer, 195
 moñecrín, 311
 moñequín, 311
 moquiña, 261
 moragueiro, 50
 morangueiro, 50
 morca, 179
 morcas, 260
 mordetodos, 316
 moriòn, 94
 mormaceira, 343
 mormallo, 343
 mormaza, 343
 mormeliña, 311
 mormura(r), 343
 mormuruxa, 343
Morone labrax, 259
 morraceira, 49
 morraceiras, 268
 morralla, 343
 morreiras, 268
 morriña, 343
 morriñada, 343
 morriñar, 239, 243
 morriñeira, 343
 morr(i)ón, 94
 morriòn, 94
 morruña, 343
 morto, 252
 morueco, 206
 mosca, 267, 270
 mostajeiro, 50
 mota, 55
 motor, 275
 moumiña, 310
 moumiño, 309
 mourón, 94
 moxal, 201
 moxega, 57
 mu, 281, 300
 mú, 281

- múa, 281, 300
 muacho, 281
 *MŪCCUS, 349
 MŪCCUS, 349
 mughardos, 260
 mughileira, 261
Mugil auratus, 257
Mugil cephalus, 257
Mugil provensalis, 257
Mugil saliens, 257
 mugir, 194, 196, 197
 muguir, 195, 198
 mui, 234
 muíña, 289, 300, 331, 347
 muíñeira, 347
 muitas, 234
 muito, 234, 242
 mujo, 273
 mula, 208, 281
 MŪLGĒRE, 194, 195, 196, 197, 198
 mulo, 281
 MULU, 281
 munger, 52, 194
 mungir, 52, 194
 munguir, 195, 198
 munha, 50
 munín, 309
 munique, 309
 múnxel, 257
 munxir, 195, 197, 198
 munxo, 257, 270
 muña, 50, 289, 300
 muñeca, 85, 94
 muñicrín, 311
 muñín, 309
 muñiquiño, 311
 muñir, 52, 198
 múo, 281
 murruñar, 239, 243
 musgo, 50
 musir, 198
 muto, 232, 233, 234, 242
 muxeira, 261, 264, 276
 muxileira, 261
 muxir, 52, 194, 195, 197
 muxo, 257, 270, 273
 nadal, 362, 375, 377, 378
 nai de todos, 318
 nai do polbo, 184
 nanna, 16
 nasa, 276
 nasas, 267
 nascente, 269
 natal, 375, 377
 naturada, 52
 navalla, 183
 navidá, 375, 376
 navidades, 375, 376
 navidai, 376
 neblina, 50
 neblinas, 270
 néboa, 334, 350
 néboas, 270
 neboeirada, 334, 350
 neboeiro, 270, 334, 350
 nebra, 300
 NEBULA, 334, 350
 neghrón, 257
 negrão, 257, 273
 negu, 175
 neguaitzin, 170
 neguantz, 170
 negulehen, 170
 neno, 54
Nereis diversicolor, 268
 nervo, 53
 neve, 50
 nevrino, 49
 niebla, 334, 350
 niebla meona, 351
 niebleceira, 334, 350
 nieblilla, 334
 nieblina, 334
 Niñodaguiá, 138
 nisu, 153
 nocha, 265
 Nodaiga, 138
 nogal, 145
 nordés, 187
 nordeste, 188
 normal, 94
 nortada, 269
 norte, 188
 Nosa Señora, 366, 367, 378
 novos, 259
 novembro, 372

- novembro, 372, 377, 378
 noviembre, 372
 nu, 157, 158, 159
 nubarróns, 270
 nubes en castelo, 270
 nublado, 270
 nudare, 157
 NŪDARE, 157
 nudo, 157, 158
 NŪDUS, 157
 nuer, 157
 nut, 157
 nuu, 158
 ó caballo, 55
 ó carrancho, 55
 ó carrolo, 55
 ó chico, 55
 ó lombo, 55
 ó quicho, 55
 ó requechín, 55
 obra morta, 275
 obra viva, 275
 occhi, 15
 occhiali, 15
 octubre, 170, 370, 371
 óculos, 15
 ódega, 56
 ódia, 56
 oëki, 15
 oeste, 189
 oitono, 175
 oleaje, 269
 óleo, 253
 olho da panela, 54
 oliados, 258
 olleira, 250, 270, 276
 ollón, 180
 ollos, 253
 ombral, 54
 ombreira, 54
 ombreiras, 55
 ombreiros, 55
 ombros, 55
 onceno, 86
 orballa, 334
 orballeda, 49, 331, 334
 orballar, 333, 342
 orballeira, 331, 334
 Orballeira, 333
 orballeirada, 331, 334
 orballeiro, 334
 orballedo, 334
 orballo, 49, 329, 331, 333, 334, 350,
 353, 354, 355
 orballoso, 334
 Orbeo, 333
 Orbi, 333
 ORBU, 329, 333, 350
 Orbus, 333
 ordenhar, 52, 194, 196
 ordeñar, 195, 196, 198
 ordinario, 257
 ordior, 25
 orellas dereitas, o das, 120
 orellas guichas, o das, 120
 orellas largas, 120
 orfandai, 300
 ornear, 52
 orneio, 52
 ornejar, 52
 orneo, 52
 orvalhada, 49
 orvalho, 49, 333
 oşel, 156
 otoñada, 171
 otoño, 170, 171, 172
 Outeiro, 117
 outonada, 171
 outonín, 372, 374
 outoniño, 362, 372, 374
 outono, 168, 170, 171, 172, 174, 175,
 362, 370, 371, 374, 377, 378
 outoño, 175, 371
 outubro, 170, 371
 outubro, 174, 370, 371, 377, 378
 ova, 53
 ovas, 254
 ovelha, 53
 ovelhada, 52
 ovella, 209
 pá, 275
 pabardo, 180
 pabea, 87, 94
 pabenla, 87
 pabilo, 87, 94
 pabiloto, 87, 94

- pabío, 87
 pab(i)ón, 87
 pabón, 87, 94
 pachorro, 260
 padeal, 54
 padieira, 54
 padre de todos, 318
 padreiro, 142
 padrín, 314
 padriño, 314, 315
 pai de (elos / eles) todos, 318
 pai de todos, 312, 313, 315, 316, 318, 325
 paial, 54
 pailla, 55
 Painecega, 81
 Paineira, 81
 painço, 76
 painzo, 76
 painzo, 74, 76, 78, 80, 81, 82
 pais, 228, 229, 230
 paizo, 76
 paizo, 76
 pala, 52, 275
 Palacio da Golpilleira, 135
 palangre, 267, 276, 277
 paleira, 52
 palheiro, 55
 palito, 299
 palla, 56, 94
 palla de maíz, 94
 palla de millo, 94
 palla maíza, 80
 pallarín, 94
 palleira, 94
 palleiro, 54
 palleta, 94
 pallón, 94
 pallòta, 94
 pallòte, 94
 palloto, 94
 pallòza, 94
 palombiña, 51
 palometa, 181
 palvuriño, 49
 pámpano, 88, 94
 pampoila, 51
 pampuriña, 51
 panar, 266
 pancada, 298
 pancho, 260
 pandullada, 264, 276
 pandullar, 266, 270
 pandullos, 264, 270, 276
 paneiro, 276
 paneiros, 250, 277
 panería, 262
 paniço, 77
 panizo, 77
 pano do medio, 261, 264
 panocha, 82, 94
 panòcha, 94
 panòia, 94
 panoja, 216
 panola, 94
 panolla, 82, 216
 panòlla, 94
 panoxa, 94
 panòxa, 84, 94
 panoya, 216
 pans, 230
 pantalois, 228, 230, 231, 233
 pantalon, 229
 pantalón, 229
 Pantalone, 229
 pantalós, 228, 230, 231
 pantano, 259
 PANUCULA, 215
 PANUS, 215
 pañar, 266
 pañía, 345, 346
 pão, 53
 paolla, 50, 82, 94, 215, 216
 papa, 350
 papallada, 350
 pápalo todo, 323, 325
 papa-lousa, 51
 paparruchas, 350
 paparrulleiro, 350
 papas, 350
 papo, 53, 217, 218
 papoila, 51
 pappa, 16, 218
 papuxeira, 350
 parrocha, 181
 partire in quarta, 22

- parvo(s), 336
 PARVUS, 336
 pas, 229, 230, 231
 pasar, 266
 pasar leste, 187
 passaro, 285
 passarola, 51
 passaroula, 285
 pastorzinho, 283
 patas lixeiras, o das, 119
 pateira, 350
 pateiros, 183
 patoña, 331, 350
 patrão, 264
 patuña, 350
 patuñeira, 350
 paulito, 299
 pavón, 94
 paxaría, 51
 páxaro carpinteiro, 51
 paxarrela, 51
 pé, 56, 57, 94, 269
 Pé da Múa, 281
 pé de grao, 94
 pé de maínzo, 94
 pé de maíz, 94
 peanas, 250
 pechar, 153
 pedamigho, 250, 276
 pedica, 25
 pedra (de abaixo), 57
 pedra (de baixo), 57
 pedraza, 270
 pedrisco, 270
 Pedro, 119
 pego, 94
 pegoreiro, 52
 peixe cuncho, 254, 260
 peixe de fío, 256
 peixe dos sete buracos, 255
 peixe rei, 180, 181
 peixe rei do alto, 181
 peixe sin sangue, 180
 peixeiros, 256
 peixe-rei, 180, 181
 peixiño rei, 180
 peje-rey, 180
 pel, 253
 pela, 55
 pele, 253
 pelexa, 56
 pelo, 50, 85, 94
 pelo da espiga, 94
 pelo do millo, 94
 péñ de millo, 94
 pena, 50
 Pena do Golpe, A, 134
 penda, 87
 pendello, 54
 pendón, 87, 94
 Penedo das Arandeiras, 143
 peneira, 258, 272, 339
 peneirón, 258, 272
 penica, 83, 94
 penicada, 268, 271
 peñica, 50
 peón, 179, 181
 peón de altura, 179
 pequenín, 308
 pequeniño, 308, 312, 313
 pequeno, 308, 310, 312, 318, 324
 pera, 219
 percas, 260
 percurso ai nastro di partenza, 23
 percurso in salita, 23
 perica, 209
 perico, 51, 209
 Perico, 119
 perilla, 53, 219
 perillán, 119
 perneira de millo, 94
 pero, 53
 pértego, 56
 pescoço, 55
 pescozo, 151
 pescuezu, 151
 pésigo, 153
 pesllar, 153
 pesoia, 39, 40, 51
 pesoira, 51
 pestanas, 253
 peteleira, 84, 94
 PETO, 51
 peto bravo, 51
 peto real, 51
 peto rei, 51

- PĒTRA, 142, 143
Petromyzon marinus L., 255
 pexego, 153
 péxego, 153
 pezoira, 39
 pezoña, 39, 40
 pezote, 56
 pialla, 179, 180
 piara, 52
 piara (de vacas), 51
 piarda, 176, 179, 180, 181
 piarda brava, 179, 180
 piarda cabezuda, 181
 piarda de altura, 181
 piardas, 267
 piardo, 179
 piardón de altura, 179
 piardos, 260
 pías, 265
 pibardo, 179
 pica, 50
 picadeira, 261, 270, 277
 picado, 269
 picapao, 51
 picapau, 51
 pica-pau, 51
 picar, 269
 pícaro, 119
 picarón gordo, 323, 325
 piche, 253
 pico, 50, 51, 94, 159
 piel, 56
 piescu, 153
 piliqueiros, 242
 pilro, 50
 PĪLUM, 179
 pimpão, 260, 273
 pimponia, 51
 pincar, 56
 pincho, 160
 pinchobra, 39
 pinchón, 249, 276
 pinchorla, 39
 pinchorra, 39, 40, 51, 109, 110
 *PINCTA, 39
 PINGERE, 39
 pingo, 53
 pingue, 53
 pino, 265
 pinta, 39, 40, 51
 pintasilgo, 287
 pintassilgo, 287
 píntega, 33, 39, 40, 51, 109, 110
 piña, 108
 *pío, 179
 pioabardo, 180
 pioardo, 179
 piobardo, 179, 180, 181
 piobeiro, 276
 piogheiro, 251, 276
 piollas, 324
 piollos, 324
 pion, 180
 pión, 176, 179, 180, 181
 pión bravo, 179
 pión da praia, 180
 pión de altura, 179, 181
 pión de baixura, 179
 pión de praia, 179
 pión sin sanghre, 179
 *pionardo, 179
 Piornás, Os, 139
 Piornedo, 139
 piorno, 139
 Piorno, O, 139, 140
 Piornos, Os, 139, 140
 pipi, 16
 pipo, 53
 piquenín, 308
 piquinín, 308
 piquiniño, 308
 PIRA, 219
 pírilampo, 283
 pita cega, 55
 pitas, o das, 120
 piteiro, 120
 PITO, 339
 pito cabreiro, 51
 pitoño, 350
 pito(s), 339
 piuardo, 179, 180
 planeadoras, 248
 planta de maíz, 94
 planta de millo, 94
 PLATANĒTO, 143
 PLATĀNU, 142, 143

- plateado, 269
Platichthys flesus, 257
 pleamar, 269
Pleuronectes platessa, 257
 pliga, 56
 plovisqueig, 338
 PLUERE, 336
 pluja menuda, 336
 pluja menudeta, 336
 pluma, 50, 83, 94
 pluma de maínzo, 94
 plus, 32
 PLŪVIA, 336, 338
 po, 345
 p(o)aña, 346
 po(u)pa, 300
 poa, 345, 346
 poalla, 297, 331, 345, 346, 353, 355
 poallada, 345, 346
 poalleira, 330, 345, 346
 poçada, 268, 271
 PODIUM, 197
 poia, 345
 poisa-loura, 50
 poisar, 285
 poiso, 57
 poita, 276
 pojinho, 49
 pólbera macha, 184
 polbo bravo, 184
 poldras, 49
 poleirão, 53
 polén, 88
 polèn, 94
 polgar, 324
 polinha, 51
 POLLEX, 324
 POLLICARIS, 324
 pollos, 321
 polvorinho, 49
 poma, 50, 83, 94
 pomada, 50
 pomba, 51
 pondón, 87
 ponta, 273
 pontal do sinal, 248
 Ponte Ambía, 139
 ponzón, 94
 popa, 249, 275, 286
 popa de espello, 275
 porfiar, 276
 porfío, 276
 porrada de auga, 298
 Porráns, 142
 porreta, 94
 portal, 54
 portaleira, 54
 portuxés, 141
 posta da goleira, 253
 posta do cangadouro, 253
 POTIONE, 39
 potra, 94
 pòtra, 94
 pou, 50
 poupa, 286
 pousallo, 56
 pouso, 56
 pouta, 276
 poutada, 251, 252, 261, 276
 povo, 55
 pozoña, 39
 pozos, 268
 pradairo, 142
 Pradedo, 143
 pradeiro, 142
 praetextus, 25
 pragado, 260
 PRATU, 142, 143
 preamar, 269
 presada, 268, 271
 PRĪMĀ VĒRĀ, 150
 primabeira, 172
 primadera, 169
 primave(i)ra, 169
 primave(i)ra de abril, 169
 primave(i)ra de outono, 173
 primaveira, 168
 primaveira de outono, 172
 primaveira de san Martiño, 173
 primavera, 150, 168, 169, 172, 173,
 174, 175
 primavera d'hivern, 175
 primavera d'es fred, 175
 primavera d'estiu, 175
 primavera de l'hivern, 175
 primavera de l'estiu, 175

- primavera de outono, 171, 172, 173,
 174
 primavera de vrao, 169, 172
 primavera do fim de verão, 175
 primeira feira, 167
 PRĪMŌ VĒRŌ, 150
 primordium, 25
 PRIMULA VERIS, 175
 PRIMUS DIES, 37
 prindi, 37
 prisões, 267
 proa, 249, 275
 próbaio, 273
 prodigo, 25
 promessa, 263, 264
 pruma, 50
 pualleira, 346
 puallo, 345, 346
 pubela, 88
 pubêla, 84, 94
 pucha cega, 55
 pueblo, 55
 puísca, 50
 pulazo, 50
 pulga, 324
 pulgar, 324
 pulla, 51
 *PU(L)US, 345
 pulpo cegho, 184
 PULSARE, 197
 PŪLVIS, 345
 *PŪLVUS, 345
 pumar, 153
 punta, 94, 273
 puntal do medio, 248
 puta, 208
 putare, 25
 puxa, 197
 puxada, 197
 puxar, 197
 puxas, 197
 puxo, 197
 quadra, 55
 quatre primaveres, 175
 que anda de puta, 208
 que fechou a porta, 54
 que lle segue, 315
 que lle sigue, 314
 que mamou na teta detrás, 54
 que mata piollos, 324
 que non agarra, 208
 que non alcanza, 208
 que non dá crías, 208
 que non empreña, 208
 que sigue al belleco, 314
 quebrada, 263
 quebras, 268
 quedas, 268
 queijo, 218
 queixelo, 53
 queixo, 53, 217, 218
 que(n)cer, 152
 quencer, 81
 quente, 52
 querenar, 275
 quicho, 55
 quilla, 250, 275
 quinque, 22
 Quins, 138
 quinta, 55, 167, 168
 quinta feira, 168
 Quintaira, 143
 Quintairas, 143
 Quintairo, 143
 Quintairos, 143
 QUINTANARIA, 143
 QUINTANARIU, 143
 QUINTARIA, 143
 QUINTARIU, 143
 Quínteira, 143
 Quínteira, A, 143
 Quínteiras, 143
 quínteiro, 55
 Quínteiro, 143
 Quínteiro, O, 143
 Quínteiros, 143
 Quínteiros, Os, 143
 quiñóns, 264
 quisquilla, 260
 quita-lo leite, 195
 rabeira, 55
 rabeiro, 262
 rabiada, 52
 rabo, 56, 127, 253
 rabo, o do, 120
 rabosa, 127

- racimo, 56, 108
 Raginhard, 119
 rama, 50, 56
 ramada, 50
 ramallo, 94
 ramo, 94
 ranchada (de vacas), 51
 rancho, 51
 rancho (de ovelhas), 52
 rañaceos, 21
 rapá, 141, 228
 rapacona, 184
 rapaconas, 184
 rapacricas, 184
 rapadalho da panela, 53
 rapaz, 141
 rapelo, 53
 rapeta, 258, 272
 rapetadas, 258
 rapiega, 127
 rapina, 127
 rapiñeiro, 119
 rapo, 53
 raposa, 119, 120, 125, 126, 127, 129
 Raposa, 126, 136
 Raposa, A, 136
 Raposas, As, 136
 Raposeira, 126, 136
 Raposeira(s), 123
 Raposeira, A, 136
 Raposeiras, 136
 Raposeiras, As, 136
 raposeiro, 120
 Raposeiro, 126, 136
 raposo, 118, 119, 120, 129
 Raposo, 120, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129
 Raposo, O, 121
 Raposos, 128
 Raposos, Os, 123, 136
 rarear, 69
 rascacielos, 21
 ré, 249, 276, 277
 reás, 232
 rebanho (de ovelhas), 51
 rebanho (de vacas), 51
 rebanho de ovelhas, 51
 rebanho de vacas, 51
 rebaño (de ovelhas), 51
 rebaño de ovelhas, 51
 Rebolar, O, 288
 Rebollar, El, 288
 rebollo, 288
 rebolo, 57, 146, 237, 238, 242, 243, 288, 291, 300
 rebuznar, 52
 rebuzno, 52
 recandea, 94
 recandeo, 94
 reças, 266
 recegar, 276
 recens, 32
 recheado, 238
 rechiado, 238, 243
 recolleita, 369
 recoller, 266
 redada, 266
 rediña, 264
 redolho, 54
 redollo, 54
 refoigar, 49
 refollón, 49
 refugar, 152
 regala, 275, 277
 regateiras, 256
 Regenjo, 117
 reghatos, 268
 regheiras, 268
 Rego do Golpe, 134
 regueiros, 268
 rei de todos, 318
 reino, 94
 religio, 25
 relinga, 262
 remadeiras, 250, 271
 remadoira, 271
 remadoiras, 250
 remadoura, 250, 276
 remaduras, 250
 remansos, 268
 remendar, 265
 remo, 275
 remoinho, 49
 remollada, 200
 remollo, 52, 200, 201
 remoyo, 201

- remueyo, 201
 remuíño, 49
 renard, 119
 reo, 258
 repolo, 300
 reponta, 269, 273
 repouso, 56
 repunta, 269, 273
 reputare, 25
 repuxón, 197
 requechín, 55
 requicho, 55
 rescaldo, 50
 rescoballo, 54
 resío, 49
 ressaída, 52
 restebeiro, 54
 restrollo, 54
 retoño, 54
 retranqueiro, 119
 Rey, 116
 rezón, 275
 riadas, 268
 ribadas, 268
 rieiros, 277
 rimettersi in carreggiata, 22
 rinchão, 51
 rinchar, 52
 rinchón, 51, 53
 ríos, 268
 risca, 255
 riscos, 248
 rizo, 269
 rización, 251, 261, 275
 robaliça, 259
 robaliço, 259
 robaliño, 259
 robaliza, 259
 robalo, 259, 274
 roble, 288
 roca, 215
 roceghar, 251
 roda de abaixo, 57
 roda de popa, 275
 roda de proa, 275, 277
 rodaballo, 259
 rodillas, 56
 rodillo, 267
 rojões, 53
 rolar, 264
 rolas, 256
 roleizinhos, 256
 roliñas, 256
 rollón, 49
 rolo, 267
 romá, 290
 romanêra, 290
 romazeira, 290
 romêra, 290
 roncar, 52
 roncha, 51
 RÔS, 329, 333
 rosada, 49
 ROTULA, 211
 roxelo, 51
 roxóns, 53
 rua de Santiago, 49
 rubio, 94
 rueiro, 55
 ruim, 52
 sãar, 296
 sábado, 37
 sábago, 253
 sábalo, 256
 sabandilla, 38
 sabandixa, 38, 39, 51
 sabanduxa, 38, 109
 SABBATI, 37, 167
 SABBATUS, 37, 166
 sabela, 256, 272
 sable, 256, 273
 sableta, 256
 sabugheiro, 266
 sabugo, 53
 sabugueira, 51
 sabugueiro, 266
 sacabeira, 51, 109
 sacada, 262, 277
 sacallo, 262
 saca-lo leite, 195
 sacarrancha, 38, 51
 sacaveira, 38
 saffios, 258
 saída, 52
 saíl, 53
 saír, 53

- SALA, 140
 salabanduxa, 38
 salamanca, 38, 40, 51
 salamandra, 38, 40, 51
 salamántiga, 40, 109, 110
 SALÈLLA, 140
Salmo salar, 256
Salmo trutta, 257
Salmo trutta trutta, 257
 salmoeira, 257
 salmón, 256
 salmoneira, 257
 salmonera, 257
 salmonídea, 257
 salta paredes, 119
 saltón, 284
 SALUTĀRIS, 319
 salvadillo, 347
 SALVUS, 347
 sama, 50
 sambesuga, 51
 sambexuga, 51
 samborga, 256, 272
 samessuga, 51
 samesuga, 51
 san, 296
 san Andrés, 372, 376
 san Bernaldo, 367
 san Bertolameo, 367
 san Brais, 378
 san Juan, 363
 san Lourenzo, 367
 san Lucas, 370, 371
 san Martín, 372
 san Martiño, 362, 372, 373, 377, 378
 san Miguel, 170, 173, 369, 370, 371
 san Xan, 363
 san Xoán, 362, 363, 364, 377
 sanar, 296
 sandeira, 203
 sandijuela, 51
 sanguessuga, 51
 sanguijuela, 51
 Sanmartiño, 377
 sanmiguela, 370
 santa Clara, 367
 santa María, 367
 santa Mariña, 365, 366, 367, 378
 Santiago, 365, 366, 377
 santo André, 372, 373
 santos, 172, 371, 377
 Santos, 372, 373
 sanxoaneiro, 364
 sapagueira, 38, 39, 51
 sapeira, 257
 sarabanduxa, 38, 51
 sarradela, 268
 sarrán, 260
 Sarreaus, 142
 Sarria, 142
 sartaña, 184
 SAURUS, 176
 sável, 256, 273
 savella, 256
 sazón, 52
 SCALARIU, 142
 scega, 333
 scendere in campo, 23
 scendere in pista, 23
Scoptibalmus maximus, 259
 secreta, 250
 secreto, 250, 267
 secretum, 25
 SECUNDA FEIRA, 166
 SECUNDA FERIA, 37, 167
 SECUNDA SABBATI, 37, 166
 sedas, 85, 94
 sēestra, 151
 sega, 362, 365, 366, 367, 370
 seghorella, 250
 segregare, 25
 *SEGUANDILIA, 38
 segunda, 167
 segunda feira, 167
 segunda parte da deda grande, 314,
 322
 segunda primaveira, 172
 segundiño, 314
 segundo, 314, 315
 segundo poliño, 314
 seitura, 362, 366
 seixo, 57
 sela, 250
 sele, 153
 selleira, 204
 sellos, 257

- táboa peideira, 250, 277
 taboado, 253
 Taboazoa, 144
 tábua, 300
 TABULA, 300
 taburnio, 272
 taburno, 276
 tacha, 55
 tacho, 55
 tafonas, 256
 tagallo, 52
 taíña, 257
 TALIARE, 183
 tallanta, 183
 tallantas, 184
 tallantes, 183
 tallo, 94
 tambo, 266
 tampo, 261, 266
 tangada, 268, 271
 tanguer, 198
 tano, 94
 tanxer, 198
 tapa, 275
 tapa buratos, 53
 tapa cancelas, 53
 tapa caneiros, 53
 tapa furados, 53
 tapa portelos, 53
 tapecer, 154
 taracu, 91
 táramo, 56
 tarco, 250
 tardagó, 170
 tardaó, 170
 tardégo, 54
 tardío, 170
 tardor, 170, 175
 tareco, 91
 tarelo, 91
 tarma, 250
 taro, 91
 taroco, 91
 tarolo, 91
 tarouco, 91
 tarozo, 94
 tarôzo, 90
 tarugo, 91
 tata, 16
 teaxiña, 257
 tégã, 57
 tégo, 57
 teien, 232, 233, 242
 tein, 232, 242
 teiroa, 145
 teiroá, 145
 tela, 262, 270
 telheiro, 54
 temporal, 269
 TĒMPŪS HĪBĒRNŪM, 149
 ten, 232
 tenada, 54
 tenços, 267
 tendal, 266, 272
 tendeladas, 266
 tenreira, 208
 teñen, 232, 233
 terça, 167
 terça feira, 167
 terceira feira, 167
 terceiro, 54
 tertia feira, 167
 terçolho, 53
 terlinga, 250, 272, 276
 Terra de Asma, 142
 terral, 187
 TERTIA SABBATI, 37, 166
 testa, 33
 tétano, 53
 texo, 25
 textus, 25
 tiana, 53
 tic tac, 16
 ticchettio, 16
 ticún, 265
 tirar o leite, 52, 194, 195
 tirarlle o leite, 195
 tirarlle o leite ás cabras, 195
 tiravira, 252
 tirizó, 53
 tixeira, 183
 tixeira do mar, 183
 tixeiras, 183, 184
 tixola, 55
 toamnă, 170
 toar, 296

- toba, 52
 tobeira, 52
 tobo, 52
 toca, 52
 toça, 54
 toca do coelho, 52
 toco, 94
 tòco, 94
 toja, 253, 271
 tola, 53
 tolda, 57
 tolete, 255, 275, 277
 toletes, 250, 277
 tolva, 57
 tomás, 180
 tona, 255
 tonada, 255
 TONARE, 296
 toninhas, 260
 toniñas, 272
 tòque de maíz, 94
 toqueira, 52
 torba, 49
 torça, 54
 tornaghuas, 250
 torno, 180
 toro, 91
 torobelo, 91
 torollo, 91
 torolo, 91
 toromballo, 91
 toromelo, 91
 torozo, 94
 torôzo, 90
 torrejos, 53
 torreões, 270, 272
 torreóns, 270, 272
 torres, 270
 torresmos, 53
 torrullo, 53
 TORUS, 91
 torva, 57
 tosta, 250, 276
 tostas, 250
 toste, 276
 tostes, 250
 tostoilos, 53
 touba, 52
 touca, 255
 toureira, 52
 touroa, 208
 tourona, 208
 touronda, 52, 208
 toxo, 152
 toza, 54
 traba, 300
 trabe, 300
 trabes, 270
Trachurus trachurus, 176, 177
 trancas, 256
 transfigurare, 25
 transigo, 25
 traseiros, 250
 trasmallo, 261
 trasqueapiollos, 324
 trave, 300
 travesía, 187, 189, 270
 travessa, 276
 treboada, 270
 tremóia, 57
 tremónia, 57
 trencha, 253, 271
 trepa-gato, 51
 tresmallo, 261, 276
 triato, 54
 trinca, 56
 trincapiollos, 324
 trincapollos, 324
 tripas, 253
 triscapiollos, 324
 troar, 296
 trocho, 94
 tron, 296
 tronada, 270
 tronar, 296
 tronchas, 56
 tro(n)cho, 91
 troncho, 91, 94
 tronitus, 296
 trono, 296
 trõo, 296
 troza, 54
 truita, 257, 273
 trulleras, 259
 TRUNCULU, 91
 truta, 233, 234, 257, 273

- túa sobriña, 314
tundal, 54
tunelada, 266
tutano, 53
ŪBER, 199
úbere, 52, 199
ubrar, 196
ubre, 52, 196, 199, 201
uda, 175
udaberri, 175
udagoien, 170
udaraitze, 170
udaro, 175
udazken, 170, 175
udondo, 170
UÉR, 149, 150
uga, 349
unto, 53
untura, 53
UPUPA, 286
UPUPELLA, 286
urrar, 52
urri, 170
urriaro, 170
urrite, 170
utonno, 170
utuon, 170
uva, 349
vaca saída, 52
vaca torionda, 52
vacada, 51
vacas, 51
vagalume, 102, 103, 283
vagem, 50
vaghas, 269
vainas, 50
Val da Zorra, 127
vara, 94, 251
Vara, 341
varã, 149
varal, 266
varas, 266
varenca, 250, 272, 273
varenga, 250, 272, 276
varga de solla, 261
varga do muxo, 261
varguinha, 261, 272
Varón, 341
varredoura, 262, 277
vascallo, 253, 271
veceira, 52
veciño, 314, 315
vedraño, 277
veis, 232, 242
vela, 88, 275
vèla, 94
vella, 102, 103
vella ceando, 102
vella das papas, 102
vella das silveiras, 102
vella do caldo, 102
vella en coiros, 102
vella facendo o caldo, 102
vella morta, 102
vella quentando a cea, 102
vella quentando as papas, 102
vella quentando o caldo, 102
velliña, 102
Venceáns, 138
vencelho, 56
vencella, 56
vencello, 56
vendaval, 49, 269
venres, 152, 164, 165, 168
ventán, 300
ventana, 300
ventáns, 300
ventar, 186
ventás, 300
vento, 186, 189
vento da cabra fanada, 270
vento da Coruña, 188
vento da travesía, 187
vento de abaixo, 188
vento de afora, 188
vento de baixo, 269
vento de fóra, 188, 189
vento de travesía, 189
vento do mar, 176, 186, 187, 188,
189
vento do noroeste, 188
vento do norte, 188
vento do oeste, 188
vento foreno, 188
vento galego, 270

- vento mareiro, 176, 186, 187, 188, 189
 vento sur, 188
 verán, 149, 168, 169, 173, 174
 veranillo de san Martiño, 173
 verano, 149, 150, 169
 VĚRĀNU, 149
 verao, 173
 verão, 149, 150, 168, 174
 verao de san Martiño, 173
 verdeal, 51
 verdugo, 276
 verdugullo, 250, 276
 verga, 54, 56
 verme, 103
 verme alumón, 102
 verme da luz, 102
 verme da noite, 102
 verme lumieiro, 102
 vernes, 165, 300
 VERRES, 206
 verroallo, 206
 verroeira, 204, 205, 206, 207, 208
 verrón, 206
 verronda, 206
 verteaghuas, 250, 277
 vertedeiro, 250, 271
 vertedoira, 276
 vertedoiro, 250, 271
 vertedouro, 250, 276
 ves, 232, 242
 vetulus, 32
 vexiga, 253
 via láctea, 49
 vianda, 53
 vienes, 152
 viernes, 165
 vilorto, 56
 vimbía, 235
 vimbio, 56
 vime, 235, 236, 242
 vimeiro, 235, 236
 vimia, 235, 236
 vimieiro, 235, 236
 vimiera, 236
 vincallo, 56
 visum, 32
 vitirón, 267, 276
 vitrões, 267
 viturón, 267, 276
 volante, 262
 volantes, 262
 vorroalla, 206
 vra, 169
 vran, 169
 vran de san Martiño, 173
 vran de san Miguel, 173
 vrano, 169
 vrao, 169
 vrao de san Martín, 172, 173
 vrao de san martiño, 173
 vrau, 169, 228
 vrau de san Martiño, 172
 VULPECULA, 119, 120, 125
 VULPES, 119, 120, 121, 125, 349
 Vulpiliario, 135
 *WARRUTIARE, 342
 WIMARA, 141
 WIMARANIS, 141
 Winidhild, 119
 Wolkenkrabber, 21
 xabaryl, 152
 Xamescurro, 119
 xantar, 152
 xardón, 146
 xatentendo, 119
 xebrar, 110, 152
 xeito, 152
 xena, 107
 *Xende, 140
 xerelo, 176
 xieiro, 49
 xilgaro, 287
 xilgo, 287
 xilgueiro, 287, 300
 Ximarás, 140
 Ximarei, 140
 Ximerás, 140
 xinol, 250, 276, 277
 xixa, 237, 242
 xoroba, 53
 xouba, 181
 xoves, 164, 168, 295
 xovis, 300
 xudía negra, 50
 xudías (verdes), 50

- xuelo, 176
- xuelo moscón, 180
- xueves, 165
- xufre, 179
- xughra, 179
- xuio, 363
- xulia, 176
- xullo, 365, 378
- Xumarás, 140
- xunio, 363, 377
- xuño, 359, 363, 364
- xura, 176, 179
- xurelo, 176, 177
- xurelo de altura, 180
- xurelo de terra, 176, 177
- xurelo moscón, 180
- zafios, 258
- zaguñote, 284, 300
- zarabicar, 320
- zarabolos, 319, 320
- zarzallar, 342
- zarzalleira, 339, 340
- zarzallo, 339, 340, 353, 354
- zazorro, 56
- Zea mays*, 70
- zopexa, 197
- zorozo, 94
- zorra, 119, 120, 126
- Zorra(s), 127
- Zorral, 127
- zorrar, 126
- Zorreiras, 127
- zorreiro, 126
- Zorreiro, 127
- Zorrera, 126
- Zorreras, 126
- Zorrilla, 126
- Zorrinho, 127
- zorro, 119, 120, 126
- Zorro, 126
- zuna, 152
- zurnar, 52
- zurarr, 52
- zuzenar, 52

COLECCIÓN B A S E

O estudo da variación dialectal foi sempre un terreo fértil nas investigacións de lingüística galega. Na última década as investigacións sobre as variantes xeográficas do galego víronse arrequentadas pola publicación dos tomos do Atlas Lingüístico Galego (ALGa) correspondentes á morfoloxía verbal e nominal e á fonética. O léxico non puido terse en conta para a fixación de variedades porque non se dispoñía de materiais que fornecesen información ordenada e sistematizada sobre todo o territorio lingüístico. Coa intención de presentar diferentes propostas de traballo xurdidas do estudo do léxico desde unha perspectiva xeográfica e tamén co obxectivo de dar a coñecer as primeiras investigacións sobre dialectoloxía lexical elaboradas sobre o material do ALGa que nos próximos anos se verá publicado, presentamos este conxunto de contribucións nas que se aborda o estudo do léxico a partir de distintas perspectivas e con diferentes obxectivos.

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

SECCIÓN DE LINGUA